

X 263.823

Sz. Bíró Zoltán

Az elmaradt alkotmányozás

Oroszország a XIX. század második felében

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001210700

X 263823

© Sz. Bíró Zoltán, 2017

© Osiris Kiadó, 2017

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János

Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa

A borítón *Borisz Mihajlovics Kusztoiev* festményének részlete látható

Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva

Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula

Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 287 6

Tartalom

Bevezetés	7
Megkésettség vagy másság: az orosz történelmi fejlődés sajátossága	7
1. A „nagy reformok” kora	21
A jobbágyszabadítás	51
A zemsztvo-reform	72
A városi reform	84
A bírósági reform	94
A rendőrségi reform	103
A pénzügyi reform	106
A katonai reform és az általános hadkötelezettség bevezetése	112
A köz- és felsőoktatás megújítása	117
A cenzúrareform	124
2. A politikai rendszer szerkezete és legfontosabb elemei	135
Az uralkodói előjogok	136
A legfelsőbb és a központi államhatalmi intézmények	146
A központi hatalom helyi intézményei	158
Az államapparátus	168
3. A társadalom rendies szerkezete	181
Az állam teremtette rendek	181
A nemesség	186
A papság	200
A városi lakosok	212
A falusi lakosok	239
Az idegenek	268
Összegzés	303
Megreformálható volt-e a cárok Oroszországa?	303
Válogatott bibliográfia	331
Névmutató	339
Tárgymutató	345

Bevezetés

Megkésettség vagy másság: az orosz történelmi fejlődés sajátossága

Oroszország a XVII. század végén még Európa perifériájának számított. I. Péter uralkodása előtt nem akadt egyetlen olyan európai állam sem, amely komolyan mérlegelte volna annak lehetőségét, hogy Moszkóviával szövetséget kössön. A cárok országa ugyan itt volt Európában, ám a szomszédain kívül alig vettek róla tudomást. Vagy, ha mégis, akkor Oroszországban leginkább csak az elrettentő példát látták. Még Jean Bodin is, aki a XVI. század végén kiadott, államról értekező könyvében a moszkvai fejedelmet – a török szultán mellett – Európa egyetlen olyan uralkodójának tartotta, aki országában nemcsak az ott élő embereknek, hanem javaiknak is kizárólagos ura, és „akinek az alattvalóit holopnak, azaz rabszolgának hívják”.¹ Vagyis a moszkvai fejedelem hatalma még Bodin szerint is más természetű volt, mint az Európa többi részén „a királyi vagy törvényes monarchiában” megszokott. Az utóbbiban ugyanis „az alattvalók engedelmeskednek az egyeduralkodó törvényeinek, az pedig a természeti törvényeknek, meghagyva az alattvalóknak természetes szabadságukat és tulajdonjogukat”.²

Moszkóviában valóban nem ez volt a helyzet. Itt hosszú időn át nem vált el egymástól a tulajdon (*dominium*) és a hatalom (*imperium*) fogalma. Az uralkodó nemcsak úgy tekintett alattvalóira, mint akik felett hatalmat gyakorol, de egyben úgy is, mint akik a tulajdonában vannak. Európa keleti peremén ugyanis a nyugati feudalizmus két szubsztantív eleme – a feltételes földbirtoklás és a vazallitás intézménye – vagy hiányzott, vagy egyes elemei akkor és olyan körülmények között jöttek létre, amikor a kontinens nyugati részén már egészen más folyamatok zajlottak. Oroszországban az allodiális örökbirtokot (*вотчина*) akkor váltotta fel a szolgálati birtok (*поместье*), amikor Európában pont a fordítottja történt: a beneficiumok mind gyakrabban váltak a hűbéri szolgáltatástól mentes szabad birtokká. Ennek pedig mindenekelőtt az volt az oka, hogy Keleten „sohasem jött létre a nyugati feudális szintézis pontos másolata”. A moszkvai államban „a feudalizmus alkotóelemeit meglehetősen zavaros módon, ferde és aszinkrón kombinációkba keverték össze, melyeknek egyike sem rendelkezett soha teljesen az eredeti szintézis befejezettségével vagy

¹ Bodin, Jean: *Az államról*. Budapest, 1987, 136. p.

² Uo. 135. p.

egységével”.³ Ezért történhetett meg, hogy Oroszországban nem egy alapvető politikai készség elsajátítása és fontos intézmény létrejötte maradt el. Ott azonban, ahol a hűbéri viszony kiépült, annak belső szerkezete, reciprocitása jelentős mértékben segítette egy olyan politikai gyakorlat kialakulását, amely végső soron elvezetett a meg egyezéskeresés kultúrájához. A *senior* és a *vazallus* magánszerződése ugyanis a felek tényleges helyzetétől és lehetőségeitől, helyzetük aszimmetriájától elvonatkoztatva rögzítette kölcsönös kötelezettségvállalásukat. Vagyis – bármennyire különböztek is egymástól lehetőségeik – egyikőjük sem volt kiszolgáltatva a másiknak, már csak azért sem, mert az egymásnak tett hűségesküt nemcsak a hűbérúr, de a hűbéres is felmondhatta. Ez volt a *diffidatio* intézménye. Ez a joghagyomány annak feltételezésén és megengedésén alapult, hogy a hűbéri szerződést *törvénytelenül* a feudális felsőbb-ség is megszegheti. Ha pedig a feudális hierarchiában elfoglalt előnyösebb helyzetből nem következik a mindenkori jogszerű magatartás privilégiuma, akkor szükség van egy olyan intézményre is, amely a felek konfliktusa – bármelyik fél hitszegése (*felonia*) – esetén elfogulatlanul tud igazságot tenni. Lényegében ez a szükséglet, továbbá a világi hatalomtól elkülönült, azzal rivalizáló egyház jelenléte hozta létre már viszonylag korán Nyugat-Európában a mindenkori hatalomtól független bíróságokat. Sőt, túlzás nélkül állítható, hogy a hűség felmondásának joga volt az az eleme az irányítók és irányítottak, a felül- és alullevők közti megállapodásnak, amely – miután megalapozta az ellenállás jogát – valóságos fordulatot idézett elő Európa politikai, társadalmi és jogi fejlődésében.⁴

Oroszországban azonban nem alakult ki hűbéri hierarchia, és nem jött létre az ahhoz kapcsolódó magánszerződések rendszere sem. A fejedelem és bojárjai között nem kötött kölcsönös kötelezettségekkel járó megállapodás. Tényleges helyzetük különbözőségét – egymásnak való alá- és fölérendeltségét – semmiféle szerződés nem korrigálta. A felek közti egyenlőtlenség kapcsolatukat egyirányúvá tette, amelyben nem volt helye a *diffidation*nak. Ennek következtében Oroszországban az igazságszolgáltatás intézményei is másfajta készítésre és más módon jöttek létre, mint Európa nyugati és középső részein.

A hűbéri megállapodás azonban nemcsak a felek jogilag meghatározott viszonyát rögzítette, hanem egyben a kölcsönös jóindulat kinyilvánítását is szolgálta. Ezzel nem azt állítjuk, hogy a középkori Nyugat-Európa a prolongált társadalmi béke világa lett volna. Ahogy a keleti, úgy a nyugati fejlődésből sem hiányzott az erőszak. Csakhogy az utóbbiban – épp a kölcsönös jóindulat egyre szélesebb körben terjedő gyakorlatának köszönhetően – már viszonylag korán megjelentek a konfliktusmegoldás másfajta, nem feltétlenül erőszakhoz folyamodó vagy azzal fenyegető eljárásai. Mindennek óriási jelentősége volt. A kölcsönös jóindulat kinyilvánítása ugyanis annak a később egyetemesülő belátásnak volt az előképe, amely

a politikai ellenfélben is a közjó képviselőjét látta. Az emberek közti érintkezésnek ez a világa egy olyan politikai kultúra kialakulását előlegezte meg, amelynek – a jogkövető magatartáson túl – fontos elemévé vált a kölcsönös tolerancia, és az a fajta szemlélet, amely a politikai riválist nem megsemmisítendő ellenségnek, hanem csak ellenfélnek tartotta.

Oroszországban azonban a hűbéri hierarchia hiánya egyirányú kapcsolatokat alakított ki még a privilegizált helyzetben lévő rétegen belül is. Ez utóbbi – az úgynevezett szolgáló emberek (*служилые люди*) csoportja – azokból állt, akik a fejedelem környezetében bojárként, vagy a fejedelmi kíséret tagjaként katonai, udvari vagy adminisztratív szolgálatot teljesítettek.⁵ Helyzetük bár privilegizált volt, de még ők sem számíthattak arra – nem beszélve a társadalmi hierarchiában „alattuk lévő”, úgynevezett teherviselő emberekről (*тяжлые люди*) –, hogy konfliktus esetén a jog és az elfogulatlan bíróságok megvédik őket.

Ezzel szemben Nyugaton már viszonylag korán megjelentek a feudális szerződések általánosító alkotmányok és a hűbéri jogvitát eldönteni hivatott független bíróságok, ahogyan annak igénye is, hogy ne csak a „lélek”, de a „test” se legyen kiszolgáltatott a mindenkori hatalom önkényének. A *Habeas Corpus*, vagyis a „test szabadságának” intézménye kezdetben Nyugaton is csak kevesekre vonatkozott. De ahogy a hűbéri megállapodás mint a szerződéses politikai magatartás ősképe egy idő után túllépett eredeti rendeltetésének és érvényességének határain, s kezdett általánosan követett mintaként szolgálni, úgy vonta fokozatosan oltalma alá a *Habeas Corpus* is az alattvalók egyre szélesebb körét. Nyugat-Európa középkori társadalmában a „test szabadságát” a horizontális szolidaritás eszközeivel kényszerítették ki. Ez azonban aligha lett volna lehetséges, ha Nyugaton a római joghagyomány nyomán nem különböztették volna meg egymástól a politikai uralom és a tulajdon fogalmait. Merthogy épp ebből a különbségtételből következett, hogy az alattvalói engedelmesség nem jelentette egyben a természetes szabadság és a tulajdonjog feladását is. Az uralkodó csak a Bodin által „despotikus monarchiaként” emlegetett rendszerekben rendelkezhetett alattvalói javaival és személyével. A középkori és kora újkori orosz államban ugyanis a magántulajdon intézményét semmi nem védte: se szokások, se törvények, se a római jog élő és elfogadott hagyománya. Ugyanez volt a helyzet a „test szabadságát” illetően is. Olyannyira, hogy egészen a XVIII. század végéig még a nemes embereket is meg lehetett testileg fenyeíteni. Mindez nem meglepő ott, ahol a hűbéri rendszer hiánya miatt még a hűségeskü is csak az alárendelt helyzetben lévő eskütevőre rótt kötelezettségeket, megmutatva ezzel az egyoldalú függésnek azt a szerkezetét, amelyben „az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság”⁶ ismeretlen maradt. I. Péter ebből az archaikus világból szerette volna kivezetni Oroszországot. A megkésített fejlődés hátrányait felismerő uralkodó a meg-

³ Anderson, Perry: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989, 294 p.

⁴ Берман, Гарольд Дж. (Harold J. Berman): *Западная традиция права: эпоха формирования*, М. 1994. стр. 291.

⁵ Владимирский-Буданов, М. Ф.: *Обзор истории русского права*, М. 2005. (első kiadás: Кнев, 1886.) стр. 143–144.

⁶ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, 1983, 30. p.

1. kép • I. Péter (1672–1682–1725)
(A cárok esetében a középső évszám
uralkodásuk kezdetét jelöli)

oldást olyan racionálisan szervezett „reguláló állam” (*регулярное государство*) megteremtésében látta, amely nemcsak arra képes, hogy hatékonyan irányítsa az országot, de arra is, hogy betartassa a törvényeket és megvédje a lakosságot a bürokrácia önkényétől.⁷

A péteri reformok rendkívül sokrétűek voltak és alapjaiban próbálták átalakítani Oroszországot. A cár mindenekelőtt a kormányzást szerette volna racionalizálni. Ehhez azonban át kellett alakítani az államhatalom intézményeit. Az uralkodó ezért felszámolta a korábbi rendszer két tartópillérét: a bojár tanácsot (*боярская дума*) és a központi hatalom legfőbb igazgatási szerveit, az ország területi gyarapodásával párhuzamosan létrejövő, egy-egy újabb megszerzett terület komplex irányítását ellátó úgynevezett intézőségeket (*приказы*). Az előbbi helyére felállította a Szenátust (*Сенат*), míg az utóbbiakat – az ágazati elv alapján szerve-

ződő és az ország egész területén illetékes – kollégiumokkal (*коллегии*) váltotta fel. Ezek lettek a XIX. század elején felálló minisztériumok elődei.

A politikai rendszer átalakításakor a cár elsősorban az államapparátus és a központi igazgatási intézmények megújítására koncentrált, továbbá arra, hogy a – nemesi „bandériumokat” felváltó, de sem Oroszországban, s addig másutt sem létező – reguláris hadsereget megszervezze, az állam bevételeit rendbe tegye, az egyházat pedig a világi hatalomnak alárendelje. A reformok nemcsak az igazgatás hatékonyabbá tételére irányultak, hanem arra is, hogy az új körülmények között az uralkodó megbízható és erős felügyeletet gyakorolhasson mind az államapparátus, mind a hadsereg felett. Ezt a célt szolgálta I. Péter híres 1722-es rendelkezése, az úgynevezett Rangtábla-törvény (*Табель о рангах*),⁸ amelyben az uralkodó részletesen szabályozta az állam civil és katonai szolgálatának feltételeit. A rendelkezés történelmi jelentőségét mindenekelőtt az adta, hogy racionalizálta – egységes és rendszerezett szabályok alá vonta – az állam szolgálatának gyakorlatát, és egyben átalakította a szolgálati előmenetel feltételeit. Az utóbbi azt jelentette, hogy a kinevezések és előléptetések során egyre fontosabbá vált a jelöltek rátermettsége és szakmai hozzáértése. Ez bizonyos fokig „demokratizálta” is

a rendszert, hiszen a szolgálati előmenetel alakulása immár nem kizárólag az előkelő származástól függött, hanem egyre inkább a szolgálati teljesítménytől is.

A kormányzás racionalizálása nemcsak intézményi átalakításokkal járt, hanem az ügyvitel egységesítésével és modernizálásával is. Ennek részeként az igazgatási utasítások addigi papírtekercseken történő rögzítését felváltotta a dokumentálás modernebb formája, a füzet- és könyvhasználat. Még ennél is alapvetőbb változást hozott, hogy a számok addigi betűkkel történő jelöléséről végre Oroszországban is áttértek az arab számok alkalmazására. 1700-tól már az évek sem a régi orosz szemléletet tükrözve szeptemberben, hanem – Európa többi részéhez hasonlóan – januárban vették kezdetüket.⁹ Vagyis mind több területen próbálták Oroszországot közelíteni Európához. I. Péter tudatosan törekedett a nyugati értékek, életforma, törvénykezés, technológiai tudás és terminológia átvételére. A folyamat felgyorsítása érdekében attól sem riadt vissza, hogy jelentős számban hívjon meg nyugati szakembereket a hadsereg, az államapparátus és az ipar irányításának fontos posztjaira.

Mindazonáltal az ország türelmetlen és erőszakos péteri europaizálása – paradox módon – olyan társadalmi struktúrákat konzervált, amelyek az orosz fejlődés ázsiai vonásait nemcsak hogy nem eliminálták, hanem még inkább fölerősítették. „Nagy Péter nem is tett kísérletet arra, hogy a középkori orosz társadalom »pórusai« közt zárványokként fejlődő városok potenciáljára támaszkodva, a faluközösségek óriási agrártársadalmát egy kapitalista típusú, piaci, pénz- és áruviszonyokon alapuló fejlődés irányába mozdítsa el. Sőt: rendkívül szigorú, az adófizető népességet határtalanul kiszipolyozó, nemegyszer véres kegyetlenséggel keresztülvitt adópolitikájával és a kapitalista termelés bázisát képező, szabad munkaerőalap kialakulását gátló, még jelentkező kezdeményeit is visszaszorító rendeleteivel, melyek skrupulózus alapos-sággal a birodalom egész lakosságát meghatározott jogú és kötelességű rendekké tagolták, s minden egyes alattvalót egy-egy közösséghez írtak, Péter lényegében meg is gátolja az ilyen irányú, egyébként egyelőre igen szerény fejlődés további kibontakozását.”¹⁰ Az „embertelen péteri dresszúra”¹¹ mindezek ellenére megtette hatását. Oroszország katonailag megerősödött, így képessé vált hatékony választ adni a kor kívülről jövő kihívásaira. Ám ennek nagy ára lett: a birodalom egyre mélyebb evolúciós csapdába került. Ez azonban akkor még nem látszott. Az viszont igen, hogy I. Péter halálakor – 1725-ben – Oroszország már egyike volt a kontinens öt nagyhatalmának. A hátrahagyott birodalom, ha nem is volt porosz mintára afféle „állammal rendelkező hadsereg”,¹² ahol a haderő szükségletei minden más igényt és intézményt

⁷ Медушевский, А. Н.: Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование, М. 1994. стр. 51.

⁸ Lásd *Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однакож воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был (от 24-го января 1722 г.)* // ПСЗ-I. т. VI. № 3890.

⁹ Медушевский, А. Н.: Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование, М. 1994. стр. 51.

¹⁰ Tallár Ferenc: *Utópiaik igézetében. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX. sz. első felében.* Budapest, 1984, 22. p.

¹¹ Herzen előszeretettel jellemezte I. Péter „európaizáló” tevékenységét „embertelen dresszúraként”, őt magát pedig olyan emberként, aki birodalmában „barbárként honosította meg Európát”. Lásd Герцен, А. И.: *Концы и начала // Интеллигенция. Власть. Народ.* М. 1993. стр. 26–44.

¹² Utalás Honoré Mirabeau szállóigévé vált megjegyzésére, mely szerint II. Frigyes Poroszországa „nem egy hadsereggel rendelkező állam, hanem egy állammal rendelkező hadsereg” volt.

maguk alá gyűrték, de mégiscsak olyan hatalmi képződmény volt, amely legfőbb feladatának az ország katonai képességeinek folyamatos fejlesztését és fenntartását tartotta.¹³ Minderre azért volt szükség, mert „a feudalizmus egyenlőtlen fejlődése Európában [...] nem a kontinens megfelelő régiói közötti kereskedelmi mérlegben, hanem a fegyverek mérlegében találta meg a legjellemzőbb és legközvetlenebb kifejezési formáját.”¹⁴ Péternek nem volt ideje más módon eljárni. Neki, ha állni akarta a kor versenyét, akkor a nyugati abszolútizmusokkal egyenértékű központosított államgépezetet kellett létrehoznia, mégpedig rövid időn belül.

I. Péter, miközben katonailag megerősítette birodalmát – és ehhez megfelelő hadiipari háttérrel is teremtett –, aközben arról is gondoskodott, hogy a kialakulóban lévő és új alapokon egységesülő privilegizált rend tagjai kötelesek legyenek az államot katonaként vagy hivatalnokként szolgálni, e nélkül nem lehetett földbirtokuk. Ez a szigorú rendszer egészen 1762-ig állt fenn, amikor is a nemesség mentesült az állam addigi kötelező szolgálata alól. Ettől kezdve belátásukra lett bízva, hogy hajlandóak-e továbbra is az állam javára civil vagy katonai feladatokat ellátni. III. Péter szabadságlevelé¹⁵ ugyanis garantálta, hogy a nemesség az állam szolgálata nélkül is megtarthassa földjeit és egyéb privilégiumait. Sokan e szabadság elnyerését követően, felhagyva addigi szolgálataikkal, visszatértek birtokaikra. Ott azonban egy részük, miután szembesült jobbágyság életkörülményeivel, új hivatásra lelt. Ezentúl – az állam és a társadalom elvont szolgálata helyett – a „nép” iránti odaadásban és önfeláldozásban találta meg azt a szerepet, amellyel a gyakorlatban adózhatott az európai felvilágosodás eszményének. A nemesség felvilágosult része ebben az új helyzetben kezdte magát mindinkább a „nép” erkölcsi vezetőjének és kulturális mentorának tekinteni. Erre azért volt képes, mert a XVIII. század során – miközben renddé szerveződött és öntudatra ébredt – fokozatosan átvette és átformálta a Nyugat világi kultúrájának számos elemét. Ez a folyamat nem volt ellenére a korszak – I. Péter melletti – legjelentősebb orosz uralkodójának, II. Katalinnak sem. Ő ugyanis éppúgy, ahogy az orosz felvilágosodás meghatározó alakjai – Novikov, Fonvizin, Krilov, Ragyiscsev és Karamzin –, azt szerette volna, ha mind nagyobb számban tűnnek fel olyan „tevékeny személyiségek, lojális alattvalók és hazafiak, akik tudatában vannak nemcsak az állammal és a birodalommal, de a társadalom valamennyi tagjával, így a parasztokkal szembeni erkölcsi kötelességüknek is”.¹⁶ II. Katalin azonban eközben szigorúan ügyelt arra, hogy a születőben lévő rendek ne hozhassanak létre olyan alapítványokat és jótékonyági intézményeket, amelyek az államtól függetlenül próbálnának segíteni az éhezőkön és a betegeken, vagy tennének kísérletet a népoktatás kiszélesítésére.

¹³ Малиа, Мартин (Martin Malia): Локомотивы истории. Революции и становление современного мира, М. 2015. стр. 300.

¹⁴ Anderson, Perry: *Az abszolútista állam*. Budapest, 1989, 256. p.

¹⁵ Лásд О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству (от 18 февраля 1762 года) // ИСЗ-1. т. XV. № 11444.

¹⁶ Раев, Марк (Marc Raef): Понять дореволюционную Россию. Государство и общество в Российской Империи, Лондон, 1990. стр. 134.

2. kép ▲ II. Katalin (1729–1762–1796)

3. kép ▲ I. Miklós (1796–1825–1855)

A kormányzat ugyan jóindulattal viseltetett az erkölcsi kötelességüket felismerő, a társadalom jóléte iránt elkötelezett, az ország anyagi és szellemi fejlődésében aktívan közreműködő felvilágosult emberekkel szemben, ugyanakkor semmiképpen sem szerette volna, ha az általuk képviselt erkölcsi, kulturális és szociális célok elérése valamiféle független és intézményesült tevékenységhez, a társadalmi szolidaritás dinamikus hálózatának kialakulásához vezetnek volna. Ez ugyanis azt a kockázatot rejtette magában, hogy az adminisztráció elveszíti az ellenőrzést felettük. A felvilágosodás őszinte híve, a korszak francia filozófusainak levelezőpartnere efféle óvatlanságot semmiképp sem szeretett volna elkövetni.

A francia forradalom azonban új helyzetet teremtett. Következményei kezdetben nemcsak Európa keleti peremén keltettek félelmet. Az első reakciók Közép-Európában is hasonlóak voltak. Ám miután a térség régi rendszerei leküzdötték első, aggodalommal teli meglepetésüket, a forradalom, de még inkább Napóleon hadserege arról győzték meg őket, hogy addigi politikájukon mindenképpen változtatni kell. Vagy önként teszik ezt, vagy rá lesznek kényszerítve. E felismerés jegyében előbb Poroszország kezdett átfogó reformokba. Eredményeképpen még a XIX. század elején felszámolták a jobbágyi függést, kialakították a helyi önkormányzatiság első intézményeit és bevezették az általános hadkötelezettséget. Ausztria viszont csak évtizedekkel később lépett; ott a jobbágyságot csak 1848-ban számolták fel. Ugyanebben az évben az osztrák császár parlamentet adományozott népének, hogy a következő évben már fel is oszlassa. Poroszországban azonban hagyták működni a népképviselő intézményét, az 1849-ben felállított *Landtag*ot. Eközben Oroszországban semmi hasonlóra nem került sor. A francia forradalom hatása – túl az első riadalmat keltő hullámokon – csak megkésve érte el az Orosz Birodalmat. Ráadásul ez a megkésített hatás rögtön két, egymással ellentétes reakciót váltott ki. Egyfelől radikalizálta a nemesi elit egy részének szemléletét, másfelől elvette a hatalom kedvét a nyugati minta további követésétől.

A radikalizálódás következményeként került sor 1825-ben a dekabristák alkotmányt követelő összeesküvésére. Kudarckuk nyomán azonban hosszú időre az is eldőlt, hogy az ekkor trónra lépő uralkodó, I. Miklós szakít elődei – I. Péter, II. Katalin és I. Sándor – Európát mintának tekintő politikájával, és megpróbálja birodalmát az onnan érkező hatásoktól minél inkább elzárni. Mindez egybeesett az egyeduralom új kultuszának kialakításával, illetve az orosz „sajátos út” konzervatív koncepciójának megszületésével. Ez utóbbi azonban többféle változatban is létezett. Egyik variánsát a „szlavofilek” (*славянофилы*) képviselték. Elképzelésük jóval szabadabb és nyitottabb volt, mint a „pravoszlávia, önkényuralom, népiség” (*православие, самодержавие, народность*) triászán nyugvó hivatalos doktrína. A szlavofilek ugyan nem fogadták el a nyugati, alkotmányos rendszereket, de maguk is indokoltak találták az egyeduralom korlátozását. Ennek eszközét nem az alkotmányban látták, hanem a szólás-szabadságban és a társadalmi autonómiában. Az államhatalomtól távolságot tartó közösség alatt azonban nem a társadalom egészét értették, hanem annak csak azt a részét, amelyik kellőképpen művelt és nyugati mintára képzett volt. Ugyanakkor az ország jövőjét nem a nyugati individualizmus követésében, hanem az orosz emberek

lelki közösségének (соборность) megteremtésében látták. Szerintük ez az utóbbi a pravoszláv (ortodox) egyházban és a faluközösségekben (община) már meg is valósult, vagyis épp ezekre a hagyományokra támaszkodva lehetne megteremteni az orosz alkotnak leginkább megfelelő politikai rendszert.

Ezzel az idealizált önképpel – amit Pjotr Csaadajev szellemesen „retrospektív utópiaként”¹⁷ írt le – sokan nem értettek egyet. Leginkább azok nem, akik az értelmiségi elit „nyugatos” (западники) irányzatának mérsékelt ágához tartoztak. Ők azt szerették volna, ha Oroszországban a felülről kezdeményezett reformok fokozatosan felszámolták volna az egyeduraltat és felszabadították volna a jobbágyokat, majd az új alkotmányos rendszer elkezdte volna az országot mindinkább a Nyugathoz közelíteni. A mérsékelt „nyugatosoktól” idegen volt az orosz történelmi fejlődés idealizálása, „az orosz nép gögös apoteózisa”.¹⁸ Annak különösségében ugyanis nem láttak semmi irigylésre vagy követésre méltót. Szerintük az „orosz út” sajátzerűsége megkérdőjelezhető volt,

ezért az új alkotmányos rendszertől épp annak ellenkezőjét várták, mint amit a szlavofilek hirdettek. Vagyis azt remélték, hogy az új rendszer Oroszországot elkezd felzárkóztatni és a Nyugathoz egyre inkább hasonlóvá tenni. Lényegében ők – vagyis mindenekelőtt Borisz Csicserin és Konsztantyin Kavelin, továbbá a hajdani dekabrista, Nyikolaj Turgenyev – voltak azok, akik szabadelvű gondolkodóként az alkotmányos eszmék oroszországi meghonosításának első szószólóivá váltak. Ők abban bíztak, hogy Oroszországnak sikerül megrázódtatások nélkül átalakulnia egyeduraltatból alkotmányos rendszerré.

Ezzel szemben a „nyugatos” tábor radikális ága nem bízott a reformokban, helyette a forradalomban látta az egyedi megoldást. A radikális szárny kezdetben maga is liberális volt, de a XIX. század közepén elkezdett a forradalmi szocializmus irányában tájékozódni. A Nyugaton születő szocialista eszmék

4. kép • Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814–1876)

¹⁷ Csaadajev Fridrich Schellinghez írt levelében jellemezte így a szlavofilek történelemszemléletét. Lásd *Письмо к Фридриху Шеллингу (от 20-го мая 1842 г.)* // Чадаев, П. Я.: Статьи и письма, М. 1989. стр. 277.

¹⁸ Уо. стр. 277.

oroszországi alkalmazásával azonban akadt némi probléma. Ezeket ugyanis eredeti formájukban a megkésett fejlődésű Oroszországban nem lehetett alkalmazni, szükség volt az orosz viszonyokhoz történő adaptálásukra. Ezt a feladatot jórészt Alekszandr Herzen¹⁹ és Mihail Bakunyin²⁰ végezte el. Ők – látva az 1848-as forradalmak kudarcát és csalódva a nyugat-európai politikai fejlődésben – már a század közepén arra a következtetésre jutottak, hogy a Nyugat általuk legprogresszívebbnek tartott eszméje, a szocializmus előbb valósítható meg Oroszországban, mint Nyugat- és Közép-Európában. Mindezt arra alapozták, hogy Oroszországban létezik egy olyan intézmény – az obscsina –, amely lényegét tekintve maga volt a „szocializmus”. A faluközösségekben ugyanis nem létezett magántulajdon és az obscsina tulajdonában lévő földek rendszeres újrafelosztása az ott élő parasztok változó szükségleteinek megfelelően történt. Következésképpen – álláspontjuk szerint – a „szocializmus” kiteljesítéséhez nem lesz másra szükség, mint forradalommal megdőnteni az egyeduraltat és kisajátítani a földbirtokosok tulajdonában lévő földeket. A vállalkozás sikere már csak azért is valószínűnek tűnt, mert a radikális tábor úgy látta, a cári hatalomnak se az elit, se a lenézett, méltóságától megfosztott „nép” körében nincs erős támogatottsága. És mert az orosz történelem tele volt véres parasztlázadásokkal, a tömegek mozgósítása se tűnt megoldhatatlan feladatnak.

Ebben a mozgósításban kulcsszerep várt az értelmiségre (интеллигенция).²¹ Arra a sajátos társadalmi csoportra, amely létét az ország I. Péter kezdeményezte európai- zálásának köszönhette. Többségüket nemesek és „vegyesrendűek” (разночинцы)²² al-

5. kép • Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812–1870)

¹⁹ Herzen politikai pályaképére vonatkozóan lásd Martin Malia máig mértékadó művét, különös tekintettel annak „orosz szocializmussal” foglalkozó 16. fejezetére. Malia, Martin: *Alexander Herzen and the birth of Russian socialism. 1812–1855*. New York, 1965.

²⁰ Bakunyin fordulatokban gazdag életére és tevékenységére vonatkozóan lásd Греков, Ю. М.: *Михаил Александрович Бакунин. Его жизнь и деятельность*, т. 1–4. М.–Л. 1926–1927.

²¹ Az orosz értelmiség kialakulására vonatkozóan lásd Raef, Marc: *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*. New York, 1966. Az értelmiség világképére, hétköznapi életére és az orosz társadalom többi rendjéhez való viszonyára vonatkozóan lásd Соколов, К. Б.: *Российская интеллигенция XVIII–начала XX вв.: картина мира и повседневность*, СПб. 2007.

²² „Vegyesrendűek” kezdetben azokat a személyeket tekintették, akik egyetlen rendhez sem tartoztak, illetve – a tiszteletbeli polgárok rendjének megjelenése előtt – azokat, akik a személyes nemesek gyermekei

kották. Politikai nézeteik, ha egyáltalán voltak, nem feltétlenül voltak radikálisok; csupán azoké, akik a felvilágosodás gyermekeiként nem tudták elfogadni koruk társadalmi egyenlőtlenségeit és a politikai folyamatokból való kirekesztettségüket. Oroszországban ugyanis II. Sándor reformjai előtt – a rendi öngazgatás intézményein túl – nem működött semmiféle képviseleti rendszer és a sajtó sem volt szabad. Ezért a közügyek iránt érdeklődő értelmiségiek se a politikai döntéshozatalban, se a döntések előkészítésében nem vehettek részt. Ennek ellenére rendkívül népszerűek voltak: a társadalmi és politikai emancipációt meghirdető álláspontjukkal rövid idő alatt ideológiai hegemoniájuk alá tudták vonni az orosz társadalom és a kultúra jelentős részét. Politikával a liberális vagy radikális értelmiségieken kívül – a hivatalnoki elitet leszámítva – jószerivel senki más nem foglalkozott. Ez nem is változott meg mindaddig, amíg a politizálás ellenzéki formája illegális tevékenységnek számított. Ebben a tekintetben az első érdemi változásra csak 1864-ben, a zemsztvo-reformmal került sor. A korlátozott jogkörű önkormányzatok felállításával legalább helyi szinten megteremtődtek a legális politizálás feltételei. Ez azonban továbbra sem változtatott az országos politika jellegén és a politikai rendszer természetén. Az utóbbi változatlanul egyeduralom maradt, amelyben továbbra sem volt helye országos hatáskörű, a törvényalkotásban közreműködő képviseleti intézménynek. Ezen a helyzeten csak az 1905-1907-es első oroszországi polgári forradalom változtatott. A cár 1905. október 17-én közreadott kiáltványa ígéretet tett a polgári jogok – a vallás-, a szólás-, az egyesülési és gyülekezési szabadság – megadására és tiszteletben tartására. Ettől kezdve az Orosz Birodalomban is szabadon lehetett pártokat alapítani és működtetni. Ez egyben azt is jelentette, hogy a birodalom alattvalói, még ha korlátozott formában is, de politikai jogokhoz jutottak. Ám addig, amíg minderre sor került, még számos dolognak kellett megváltoznia.

Ez a könyv arra tesz kísérletet, hogy bemutassa azokat a jelentős változásokat, amelyek II. Sándor reformjainak köszönhetően átalakították Oroszországot. A nagyszabású és felettébb ambiciózus reformok, miközben a társadalom számos alrendszerét érintették, lényegében változatlanul hagyták a birodalom politikai rendszerét. Azt a rendszert, amely a XVIII. század elejétől számos vonatkozásban módosult ugyan, ám egyeduralmi természetét egészen a XX. század elejéig megtartotta. Mindez annak ellenére történt így, hogy az abszolút hatalom korlátozására számos javaslat született. Nemcsak a hatalom ellenfelei, de hívei közül is többen kezdeményezték az egyeduralom alkotmányos keretek közé illesztését. Az alkotmány által korlátozott hatalom koncepciója azonban – részben a cári hatalom nyugati monarchiáktól eltérő természete, részben különböző gyakorlati megfontolások miatt – nem találkozott egyetlen orosz uralkodó elképzelésével sem.

voltak. A XIX. századi köznyelv azonban még ennél is kiterjesztőbben használta a fogalmat. A közbeszéd „vegyesrendűként” tartotta számon mindazokat, akiknek felmenői nem voltak nemések, ám képzettségük, illetve hivatali vagy katonai szolgálatuk révén „elhagyták” korábbi rendjüket anélkül, hogy eközben bekerültek volna a nemesi rendbe. Lásd Подзабытые слова и значения. Словарь русской культуры XVIII-XIX вв. СПб.-М. 2004. стр. 411. A „vegyesrendűek” társadalmi szerepére vonatkozóan lásd Виртшафтер, Элис Кимерлинг (Elise Kimerling Wirtschafter): Социальные структуры: разночинцы в Российской империи, М. 2002.

De még azokon a területeken is, ahol a reformok jelentős változásokat hoztak, az átalakítások csak részben bizonyultak sikeresnek. Ennek számos oka volt. Mindenekelőtt az, hogy a reformokat követő első évtizedekben a gazdaság nehezen alkalmazkodott az új körülményekhez, miközben annak fő területe továbbra is a mezőgazdaság maradt. A felszabadított parasztok „ideiglenesen kötelezett” (временнообязанные) státusza, a nekik juttatott osztásföldek kis mérete, a súlyos adóterhek és a földmegváltás költségei miatt a földesúrtól való függés számos vonatkozásban fennmaradt. Még azokban a falvakban is, ahol sikerült az osztásföldeket idő előtt megváltani a gazdasági egymásrautaltság tovább élt, többek között különböző bérleti formákban. A parasztok földesuraiktól való függése leginkább azért maradhatott fenn, mert a bérleti díjak kiegyenlítése többnyire munkával és nem pénzzel történt. Ezt a helyzetet a földbirtokosok gond nélkül elfogadták, már csak azért is, mert jórészt ehhez voltak szokva. Ám az olcsó munkaerő sokakat megtevesztett, merthogy csak keveseket készítetett arra, hogy keressék és bevezessék a gazdálkodás modernebb és hatékonyabb formáit. Az újításoktól való elzárkózás a földbirtokosok egyre nagyobb részét vitte csődbe, vagy kényszerítette arra, hogy eladja földjét. A kilencvenes évek elejére a nemesi földbirtokok csaknem fele volt már elzálogosítva. Párhuzamosan ezzel megkezdődött a parasztság egyre növekvő vagyoni rétegződése, annak ellenére is, hogy ezt a folyamatot, ahogy a beruházási kedvet is, jelentősen visszafogta a föld tulajdonlásának faluközösségi formája.

A reformok persze nemcsak ezért jártak ellentmondásos eredménnyel. Ebben éppúgy közrejátszott az alkotmányozás elmaradása, a népképviselet ügyének megoldatlansága, mint az a körülmény, hogy az orosz társadalom rendies szerkezetű a „nagy reformok” dacára is felettébb ellenállónak bizonyult. Komoly tehertételt jelentett a paraszti közösség tájékozatlansága és az őket fogva tartó tradíciók ereje is. Ahhoz azonban, hogy ezen a helyzeten változtatni lehessen az állam nem rendelkezett olyan kiterjedt és felkészült igazgatási apparátussal, amelynek révén képes lett volna a járások és a falvak szintjén is eredményesen beavatkozni, politikai akaratát érvényre juttatni. Ezek a tényezők együttesen olyan jelentős ellenerőt képeztek, ami miatt a reformok csak korlátozott és ellentmondásos eredményre vezethettek. Ám még ebben a formájukban is képesek voltak néhány évtized alatt jelentősen átalakítani a hatalmasra nőtt birodalmat.

Ez a könyv is, ahogy a könyvek többsége, évek alatt született meg. Hálával tartozom munkahelyemnek, az MTA BTK Történettudományi Intézetének, hogy biztosította a lehetőséget e kötet megírásához. A könyv kéziratát – annak különböző fázisaiban – többen is olvasták és észrevételeikkel segítettek végső tartalmának kialakításában. Szeretném külön megköszönni, barátom és mentorom, Szilágyi Ákos kitartó biztatását és szakmai támogatását. Értékes megjegyzései és tanácsai nélkül aligha született volna meg ez a kötet ebben a formájában. Az esetleges hibákért és hiányosságokért viszont csakis engem terhel a felelősség.

1. A „nagy reformok” kora

I. Miklós, rosszul felmérve birodalma helyzetét és erejét, a XIX. század közepén újabb háborúba vitte Oroszországot, ráadásul úgy, hogy ez nem is volt célja. Az elhibázott helyzetmegítélés azonban súlyos következményekkel járt. A cár, az Oszmán Birodalomban élő pravoszlávok védelmezője, elhibázott fellépésével nemcsak a törökökkel találta szembe magát, de egy idő után már a britekkel és a franciákkal is. Az utóbbiak ugyanis tartottak attól, hogy az Oszmán Birodalom vereségével Oroszország jelentősen megerősíthetné pozícióit a Balkánon, a Kaukázus déli oldalán és a Közel-Keleten. Annak érdekében, hogy ezt megakadályozzák 1854-ben – a szardíniai királyság erőivel kiegészülve – a törökök oldalán beléptek a háborúba. Döntésük radikálisan új helyzetet teremtett: az addig offenzívában lévő Oroszország védekezésre kényszerült. A nyugati koalíció háborúba történő bekapcsolódása nemcsak az addigi erőviszonyokat rendezte át, de azt is megmutatta, hogy az orosz hadsereg távolról sem olyan erős, mint amilyennek a háború első szakaszában tűnt. Rövid időn belül kiderült a szemben álló hadseregek fegyverzete közti komoly haditechnikai különbség. Míg a brit és a francia hadsereget a század közepére sikerült – az ipari forradalom eredményeinek köszönhetően – új fegyverekkel ellátni, addig erre az orosz hadseregben nem került sor. Ennek következtében az orosz gyalogság nagy része még mindig elöltöltős puskákkal volt felszerelve, míg a nyugati hadseregek a már jóval nagyobb hatótávolságú és gyorsabban újratölthető huzagolt fegyverekkel. De orosz oldalon nemcsak a haderő felszereltségével és mobilitásával akadtak gondok. Az ország külpolitikai helyzete is felettébb előnytelenül alakult. Nem elég, hogy az oroszoknak a britekkel és a franciákkal kellett harcolniuk, de attól is tartaniuk kellett, hogy egy adott pillanatban a svédek, a poroszok, de akár még az osztrákok is belépnek a háborúba. Ezért a cár kénytelen volt haderejének jelentős részét az ország nyugati határainál tartani, ahogyan egy másik részét az akkor még be nem hódolt Észak-Kaukázusban. Vagyis Oroszországnak a több hadszíntéren folyó krími háborúban²³ nemcsak a törökök, a britek és a

²³ A krími háború egyszerre folyt a Fekete-tengeren, a Balkánon, a Transzkaukázusban, a Balti-tengeren és a Távols-Keleten, ahol a kamcsatkai erődvárost, Petropavlovszkot vették ostromgyűrűbe a nyugati koalíció erői.

franciák támadásainak kellett ellenállnia, de jelentős erőket kellett tartalékolnia arra az esetre is, ha újabb hatalmak fordulnának vele szembe. Így aztán csak idő kérdése volt, hogy Szentpétervár belássa, a háború folytatása értelmetlen. Már csak azért is, mert az elhúzódó konfliktus kiadásai rövid időn belül megroppantották a birodalom pénzügyi rendszerét. A kormány a költségvetés hiányának pótlására kénytelen volt állampapírokat kibocsátani. Ennek következtében a rubel nemesfémfedezete megfelelővé vált, az ország nemzeti valutája pedig jelentősen leértékelődött. A súlyos adósságterhek miatt a birodalom költségvetése csak 14 évvel a párizsi béke aláírása után vált újra deficitmentessé.²⁴

A krími háborúban elszenvedett vereség nyilvánvalóvá tette, hogy lépni kell. Ellenkező esetben Oroszország elvesztheti nagyhatalmi súlyát és ismét Európa periferiáján találhatja magát. E felismerés jegyében a még háború idején trónra lépő új uralkodó jelentős átalakításokba kezdett. A II. Sándor kezdeményezte reformok – a jobbágyszabadítástól a modern igazságszolgáltatás rendszerének kialakításán át az öngazgatás korlátozott bevezetéséig – a társadalom életének számos területére terjedtek ki, ugyanakkor a politikai rendszer alapjait érintetlenül hagyták. Ez többek között azzal járt, hogy – miután nem jött létre központi törvényhozó testület és hiányzott a törvényelfogadás menetét egységesen szabályozó norma – a törvényalkotás a nyilvánosság kizárásával, különböző érdekcsoportok politikai küzdelmének kiszolgáltatva, nehézkesen és lassan haladt. A politika, legalábbis annak legális formája, továbbra is a kevesek ügyének számított, még akkor is, ha épp a „nagy reformokkal” vette kezdetét a modern politikai nyilvánosság oroszországi megszületése és a politika kiemelkedése az udvari intrikák világából.

A reformfolyamat elindításában – a krími háború kínos kudarcán túl – számos egyéb körülmény is közrejátszott. Közülük talán a legfontosabb annak felismerése volt, hogy Oroszország, amennyiben nem változtat politikáján, nem lesz képes – sem katonai erejével, sem gazdasági teljesítményével – felvenni a versenyt Európa meghatározó hatalmaival. A krími vereség egyértelművé tette, hogy a közel három évtizedig tartó miklósi politika folytathatatlan. Továbbá arra is rávilágított, hogy Oroszországnak – amennyiben az európai hatalmi játszmák meghatározó szereplője akar maradni – gyors és átfogó változásokat kell végrehajtania. Mindenekelőtt rendeznie kell a jobbágyság helyzetét: e nélkül esélye sincs a felzárkózásra. De nemcsak a jobbágyszabadítás feladata állt előtte. Szinte nem volt olyan terület, ahol ne kellett volna jelentős átalakításokba kezdenie. Jellemző, ahogyan ezt az új helyzetet és az abból adódó feladatokat Mihail Pogogyin 1856 májusában – a krími háborút lezáró párizsi béke feltételeinek ismeretében – összefoglalta. „Nem késlekedhetünk. Azonnal rendbe kell tenni mindent. Az utakat – legyenek azok vasutak, avagy kőutak –, a fegyver-, az ágyú- és löporgyárakat, az orvostudományi karokat és kórházakat, a kadét- és tengerészeti iskolákat, a gimnáziumokat és egyetemeket, az ipartelepeket és a

²⁴ Погребинский, А. П.: Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.), М. 1954. стр. 25.

kereskedelmet, a parasztokat, a hivatalnokokat, a nemeseket és a klérust, a felső rend képzését – miközben a többi rendé se jobb –, a kenőpénzeket, a fényűzést, a nyugdíjakat, a bérleti jogokat, a pénzeket és a pénzpolitikát, egyszóval mindent” – foglalta össze a megannyi teendő a jeles konzervatív történész. Pogogyin, az egyeduradalom híveként, mindehhez azonban még azt is hozzátette, hogy alkotmányra viszont nincs szükség, ám „tevékeny, felvilágosult diktátori hatalomra” annál inkább.²⁵

Ez az alkotmányt elutasító megjegyzés azonban nemcsak Pogogyin politikai ízlését tükrözte, de egyben rámutatott – nyilván még csak nem is sejtve ezt – a sándori reformpolitika legfőbb korlátjára. Ez a politika ugyanis úgy akarta átalakítani az országot, hogy a reformok nyomán az uralkodó előjogai a legkevésbé se sérüljenek. Holott a számos területet érintő megújulás betetőzése épp a birodalom politikai rendszerének átalakítása lehetett volna. Ezt mindenekelőtt alkotmányozással, illetve a képviselői elv országos szintű érvényesítésével – egy tanácskozási vagy törvényhozási jogállású képviselői testület felállításával – lehetett volna teljesíteni. Ettől azonban II. Sándor mereven elzárkózott, noha közvetlen környezetéből is többen – Pjotr Valujev belügyminisztertől²⁶ Konsztantyin Nyikolajevics nagyhercegtől²⁷ – nem egy alkalommal kezdeményezték ezt.

A politikai rendszer átalakításának halogatása – a már korábban említett lassú és a nyilvánosság elől elzárt törvényalkotás fennmaradásán túl – azzal a következménnyel járt, hogy a birodalom polgárainak politikai és részben polgári jogai a reformok ellenére is korlátozottak maradtak. Mindez több okra volt visszavezethető, így – egyebek mellett – a sándori reformpolitika feltűnő ellentmondásosságára. Ez a politika ugyanis, miközben szerette volna Oroszországot – mindenekelőtt katonai, diplomáciai és gazdasági tekintetben – a korszak vezető európai hatalmaihoz hasonlóvá tenni, aközben más vonatkozásokban – a politikai rendszer és az ország társadalmi viszonyainak egy része tekintetében – épp ellenkezőleg, meg akarta őrizni az orosz történelmi fejlődés „sajátságosságát”. Azokat az intézményeket és területeket, amelyeket „az egyeduradalom az európaiakkal hasonlóknak szeretett volna látni, azokat a nyugati mintáknak megfelelően alakította át, míg azokat, amelyeket a saját érdekében meg akart őrizni, tartósan sajátos értékekkel nyilvánította”.²⁸ Olyan értékek, amelyekből a megválás – legalábbis az uralkodó és környezetének egy része szerint – a birodalom felbomlásának és a társadalmi kaosz kialakulásának veszélyét hordozta magában. Mindazonáltal a „nagy reformok” korszakának kormányzati po-

²⁵ Погодин, М. П.: Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны. 1853–1856. // Сочинения М. П. Погодина, в 5-ти томах, т. 4. М. 1874. стр. 336., 340.

²⁶ Lásd Записка П. А. Валуева Александру II о проекте реформы Государственного Совета (13 апреля 1863) // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 215–222.

²⁷ Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg tervezetét Alekszandr Polovcov államtanácsos naplójában adta közre. Lásd Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. В 2-х томах, т. 1. М. 1961. стр. 61–64.

²⁸ Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. III. – Панеях, В. М. (ред.): Власть и реформы. От самодержавной к советской России, СПб. 1996. стр. 305.

litikáját alapvetően mégiscsak az európaiság határozta meg. Ez egyrészt összefüggött bizonyos jól nyomon követhető orosz uralkodói tradíciókkal, főként azzal az immár több mint másfél évszázadra visszatekintő Európa felé tájékozódó, onnan mintákat átvevő hagyománnyal, amely I. Pétertől II. Katalinon át egészen I. Sándorig jellemezte Szentpétervár politikáját, s amelynek eredményeként a XIX. század közepére Oroszország számos vonatkozásban mélyen integrálódott a kor európai folyamataiba. Másrészt az európai orientáció összefüggött II. Sándor személyével: nyugatos habitusával, gondolkodásának fanatizmustól mentes józanságával, az európai értékek felé nyitott szemléletével is. Harmadrészt pedig annak volt következménye, hogy Oroszország a saját példáján győződhetett meg az európai hatalmak – mindenekelőtt Franciaország és Anglia – katonai és gazdasági fölényéről, vagyis arról, hogy az európai út hatékonyabb és eredményesebb, mint a sajátos orosz.

De nemcsak külső kényszerek – a háborús kudarcs és az elvesztett európai tekintély helyreállításának ambíciója – játszott közre a reformok elindításában. Szerepe volt ebben a kor hazai közhangulatának is. Ez a közhangulat azonban nyilván nem a társadalmi többség véleményével volt azonos. Már csak azért sem, mert a XIX. század közepén csak a társadalom elenyésző részét foglalkoztatták a közügyek. Ebben nincs semmi meglepő egy olyan országban, ahol a „nagy reformok” elindításakor csak a lakosság töredéke rendelkezett felsőfokú végzettséggel²⁹ és az írni és olvasni tudók aránya is felettébb alacsony volt.³⁰ Ugyanakkor annál meglepőbb az a gyorsaság, ahogyan ezekben az években kiszélesedett a rendszeres újság- és folyóirat-olvasók köre. A reformok előtti Oroszországban még a legnépszerűbb napilapok is legfeljebb ötszáz példányban keltek el, ám alig néhány évvel később, a hatvanas évek derekán a Katkov szerkesztette *Moszkovszkije vedomosztyi* már 12 ezer példányban, míg a Krajevskij irányította *Szin otyecsesztva* már több mint 20 ezer példányban talált olvasóra.³¹

Ennek a fordulatnak óriási jelentősége volt. Komoly szerepet játszott abban, hogy a közügyek iránt érdeklődő, művelt és tájékozott közvélemény egyre inkább nyomon követhesse a reformpolitika alakulását és cikkeivel maga is hozzájárulhasson egy-egy terület átalakítási tervének a kidolgozásához. A megerősödő és egyre többekhez eljutó sajtó rövid időn belül átvette azt a szerepet, amit korábban a kéziratban terjedő írások, politikai pamfletek, illetve az emigrációban kiadott lapok töltöttek be.

A nyilvánosságbeli változáshoz persze másra is szükség volt. Mindenekelőtt a korábbi cenzúrapolitika liberalizálására. Az ötvenes évek végére előálló szabadabb sajtóviszonyok részben II. Sándor apjánál engedékenyebb politikai alkatából, rész-

²⁹ A XIX. század közepén már mintegy 70 millió főt számláló birodalomban alig húszezren rendelkeztek felsőfokú végzettséggel. Lásd Лейкина-Свирская, В. Р.: Интеллигенция в России во второй половине XIX века, М. 1971. стр. 70.

³⁰ Az orosz statisztikák a XX. század elejéig csak az olvasni tudást tartották számon. E meghatározás szerint 1850-ben a férfiak 19, míg a nők 10 százaléka számított „nem analfabétának” (*грамотный*), vagyis olvasni tudónak. Lásd Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). В 2-х томах, т. 2. СПб. 2003. стр. 383.

³¹ Корелин, А. П.: Власть и общество в России. Век XIX-й: время ожиданий и перемен, М. 2013. стр. 113–114.

ben pedig abból a politikai szükségletből következtek, hogy az udvar maga is érdekelt volt az ország tényleges helyzetének megismerésében. A sikeres reformpolitika nyilvánvaló és fontos előfeltétele volt ugyanis a kiinduló „kondíciók” pontos és hiteles számbavétele. Következésképpen az uralkodó – különösen a reformok előkészítő szakaszában – nemcsak környezetének politikai javaslatait, korábban merészségnek tekintett elképzeléseit olvasta figyelemmel és fogadta megértően, de ez a türelem részben kiterjedt a sajtóra is. Épp ezért nem meglepő, hogy már röviddel II. Sándor trónra lépését követően a korszak jeles költője és diplomatája, Fjodor Tyutsev „olvadásnak” (*ommenelny*) látta az ekkor kibontakozó történeteket.³²

Mindennek meg is volt az alapja. II. Sándor ugyanis már uralkodásának első éveiben sorra enyhített számos korábbi, I. Miklós által elrendelt korlátozó, avagy kifejezetten tiltó szabályon. Nemcsak a cenzúranormák jelentős részét és az egyetemeket sújtó megannyi korlátozás többségét vizsgálta felül, de jóval egyszerűbbé és szabadabbá tették az útlevelek kiadását is. Ennek nyomán 1856 és 1859 között csaknem ötszörösére nőtt a külföldre utazók száma.³³ Ugyancsak erre az időszakra esett, hogy felszámolták az I. Sándor idején kialakított – rendkívül szigorú szabályok alapján működő – úgynevezett „katonai telepeket” (*военные поселения*)³⁴ és ezzel párhuzamosan csökkentették a hadsereg létszámát is. További fontos, feszültségoldó fejlemény volt, hogy elengedték az adóköteles társadalmi csoportok adótartozását és három évre felfüggesztették a regrutaként szolgálni köteles rendek besorozását. De még a fentieknél is komolyabb következményekkel járt az az amnesztia, amit az uralkodó 1856 augusztusában hirdetett meg. Annak hatálya éppúgy vonatkozott a még élő dekabristákra, a Petrsevskij-kör bebörtönzött tagjaira, miként azokra is, akiket az 1831-es lengyelországi felkelésben való részvételük miatt ítélték el. Az amnesztia nyomán mintegy kilencezren szabadultak meg az addigi rendszeres igazgatási, avagy rendőri felügyeletől.³⁵ Ezek a lépések önmagukban is komoly változást jeleztek, miközben az átfogó megújulás reményét is felébresztették.

³² Ivan Akszakov, a jeles szlavofil filozófus 1855. április 8-i levelében arról írt, hogy Tyutsev „olvadásnak” látja és láttatja az akkori belpolitikai helyzetet. Lásd Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. т. III. М. 1892. стр. 115. Naplójában ezt Akszakov nővére, Vera Akszakova is megerősítette, aki a következőket jegyezte le: „A jelenkort Tyutsev találóan olvadásnak nevezi [...] De mi következik majd az olvadás után? Jó, ha tavasz és boldog nyár, de ha ez az olvadás csak időleges és aztán mindent bilincsbe ver a fagy, akkor még súlyosabbnak tűnik majd helyzetünk.” Lásd Дневник Веры Сергеевны Аксаковой. СПб. 1913. стр. 102.

³³ 1856-ban még csak haterem utaztak külföldre, míg három évvel később már huszonhaterem. Lásd Захарова, А. Г.: Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 27.

³⁴ A katonai telepeket az orosz hadsereg elszállásolásának sajátos intézményeként hozták létre. Az 1810 és 1857 között fenntartott rendszerrel olyan elhelyezési körülményeket próbáltak kialakítani, amelyek egyszerre adtak lehetőséget a katonai szolgálat teljesítésére és termelő – leginkább mezőgazdasági – munka végzésére. A haderő elhelyezésének ez a módja mindenekelőtt arra szolgált, hogy egyfelől csökkentse a hadsereg fenntartásának költségeit, másfelől pedig lehetőséget adjon a regrutaszedés részleges felszámolására. A katonai telepekre vonatkozóan lásd Карпов: О военных поселениях при графе Аракчеева // Русский Вестник, 1890. / № 2, 3, 4.

³⁵ Lásd uo. стр. 27–28.

6. kép ▲ Rosztovcev, Jakov Ivanovics
(1804–1860)

ám az továbbra sem vált egységes kormányrá. Annak élén nem állt olyan személy, aki miniszterelnökként koordinálta volna az egyes minisztériumok munkáját, feladatokat jelölt volna ki, illetve az ágazati érdekeken felülemelkedve átfogó program kidolgozására szólíthatta volna fel a kabinet tagjait. Jellemző, hogy miközben a minisztériumokról rendelkező törvény nemcsak éves beszámolóra kötelezte a minisztereket, de a következő évre vonatkozó tervek ismertetésére is, az utóbbit a főhatóságok vezetői – néhány kivételtől eltekintve – rendre figyelmen kívül hagyták. A Miniszterek Bizottsága tehát nem az a hely volt, ahol az egyes részterületek munkájának egyeztetésére, illetve valamilyen átfogó állami program megfogalmazására és kidolgozására sor kerülhetett volna. Ráadásul II. Sándor, ahogy elődei is, mindvégig elzárkózott attól, hogy a Miniszterek Bizottsága, majd később, az azzal párhuzamosan működő Miniszterek Tanácsa (*Совет министров*) élére miniszterelnöki jogkörű személyt nevezzen ki. Ezt olyan intézményes jogkorlátozásnak – az uralkodói előjogok olyan részleges megvonásának – tekintette, amelyet nem volt hajlandó elfogadni. Ennek ellenére hosszú uralkodásának különböző szakaszaiban fel-felbukkantak olyan kormányzati tényezők, akik – élvezve az uralkodó

A korai sándori sajtópolitika engedékenységevel kapcsolatban utalni kell arra is, hogy a nyilvánosság politikai jelentőségének felértékelődése nemcsak az országban uralkodó tényleges helyzet feltárása iránti igénnyel függött össze, de azal is, hogy hiányzott a reformpolitika átfogó – minden fontos területre kiterjedő, s egyúttal a reformok kölcsönhatását is felmérő – előzetes koncepciója. Azért, hogy ilyen koncepció nem született – miközben erre a hatalomnak egyébként szüksége lett volna és részben épp a szabadabbá tett nyilvánosságtól várta annak pótlását –, leginkább a korszak államigazgatási rendszere volt a „felelős”. Ez a rendszer ugyanis nem rendelkezett egyetlen olyan intézménnyel sem, amely képes és egyben illetékes lett volna ilyen átfogó terv kidolgozására. Ugyan ekkorra már csaknem fél évszázad telt el azóta, hogy fölállították a Miniszterek Bizottságát (*Комитет министров*),

bizalmát és messzemenő személyes támogatását – átmenetileg kulcsszerepet játszottak a birodalom irányításában, noha ehhez „intézményesített” felhatalmazásuk soha nem volt. Ilyen szerepet töltött be az ötvenes évek végén az uralkodó ifjúkori barátja, a jobbágyfelszabadítás koncepciójának egyik kidolgozója, Jakov Rosztovcev gróf, majd 1866 és 1874 között a csendőrség parancsnoka és egyben a politikai rendőrség vezetője, Pjotr Suvalov gróf, később – a soros orosz–török háború idején – Dmitrij Miljutyin hadügyminiszter, majd uralkodása végén az átmenetileg csaknem diktatori hatalommal felruházott Mihail Loris-Melikov gróf.³⁶ Ám bármennyire is meghatározó volt szerepük, egyikük sem rendelkezett miniszterelnöki jogosítványokkal. Átmeneti befolyásuk – az aktuális politikai szükségleteken, avagy kényszereken túl – kizárólag az uralkodó személyes rokonszenvének és bizalmának volt köszönhető. Olyan helyzet volt ez, amelynek előnyeit éppoly váratlanul és magyarázat nélkül lehetett elveszíteni, mint ahogyan korábban azokhoz hozzá lehetett jutni.

Az egységes kormány és az annak élén álló kormányfő hiánya épp a reformok előkészítő szakaszában mutatkozott meg a legélesebben, mint olyan szervezeti korlát, amely megnehezítette, sőt végső soron lehetetlenné tette egy egységes és átfogó reformkoncepció kidolgozását. Ezt a hiányt azonban részben pótolták az adminisztráció különböző szintjein szolgáló felvilágosult hivatalnokok reformokkal kapcsolatos feljegyzései és javaslatai.³⁷ Továbbá azok az írások, amelyek vagy kéziratban terjedtek, vagy kifejezetten azzal a szándékkal születtek, hogy azokat szerzőik az uralkodóhoz eljuttassák. Az írások eme utóbbi két típusához tartozóakat – mások mellett – a korszak olyan jeles közéleti szereplői jegyezték, mint Konsztantyin Kavelin,³⁸ Jurij

³⁶ 1880. február 12-én, egy héttel a Téli Palotában végrehajtott merényletkísérlet után az uralkodó – tekintettel a kialakult rendkívüli helyzetre – fölállította a széles jogkörrel rendelkező Legfelsőbb Intéző Bizottságot (*Верховная распорядительная комиссия*) és annak elnökévé két nappal később Loris-Melikov gróftól nevezte ki. Néhány héttel később, március elején a cár személyes kancelláriájának III. ügyosztálya is a gróf felügyelete alá került, aki röviddel ezt követően kezdeményezte a politikai rendőrség szerepét betöltő ügyosztály áthelyezését a Belügyminisztérium újonnan felállított rendőri részlegéhez. Loris-Melikov ugyan kiterjedt jogkörrel rendelkezett mind az augusztus elejéig működő Legfelsőbb Intéző Bizottság élén, mind ezt követően a Belügyminisztérium vezetőjeként, ám illetékessége egyik esetben sem volt összemérhető a nyugat-európai értelemben vett miniszterelnöki szerepkörrel. Lásd Корнилов, А. А.: *Общественное движение при Александре II (1855–1881)*, М. 1909. стр. 249–260.

³⁷ Ilyen feljegyzésnek tekinthető az akkor még kurlandi kormányzóként szolgáló Pjotr Valujev, későbbi belügyminiszter írása, a *Дума русского во второй половине 1855 г.* (első megjelenés: *Русская старина*, 1893. т. XXIX.), valamint a belügyminisztérium gazdasági igazgatóságát irányító Nyikolaj Miljutyin – Jelena Pavlovna nagyhercegnővel közösen írt – 1856-os tervezete, a *Предварительные мысли об устройстве отношений между помещиками и крестьянами*. Lásd Платонов, С. Ф.: *Лекции по русской истории*, М. 1993. стр. 695.

³⁸ Kavelin jobbágyfelszabadításról értekező – sokáig kéziratban terjedő – 1855-ös feljegyzésének (*Записка об освобождении крестьян в России*) egyes részei először Csernisevskij *О новых условиях сельского быта* című írásában jelentek meg (*Современник*, 1858. / № 4.) és keltettek közfigyelmet. A dolgozat teljes terjedelmében csak 1886-ban látott napvilágot (*Русская старина*, 1886. / №№ 1, 2, 5.), majd bekevert Kavelin négykötetes összegyűjtött műveinek második kötetébe (*Собрание сочинений К. А. Кавелина*. т. 2. Публицистика, СПб. 1898. стр. 9–87.).

7. kép ▲ Szamarin, Jurij Fjodorovics
(1819–1876)

mint a védelmi és pénzügyi tárcánál – meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a legfontosabb reformokat a társadalmi béke megőrzése mellett sikerült keresztül-

Szamarin,³⁹ Vlagyimir Cserkasszkij,⁴⁰ Alekszandr Kosel'jov,⁴¹ valamint a tveri Alekszej Unkovszkij és Alekszej Golovacsev.⁴²

Abban, hogy a reformpolitika az át-fogó előzetes koncepció hiányában is működőképesnek bizonyult, komoly szerepet játszott az uralkodó „személyzeti politikája”. II. Sándor – mind az ötvenes évek végén, a reformok előkészítő szakaszában, mind a következő évtized első felében, a legfontosabb reformok bevezetésének idején – kivételiesen felkészült és a megújulás iránt elkötelezett hivatalnokokra támaszkodhatott. Ebbe a körbe tartozott Szergej Lanszkoi és Pjotr Valujev, Alekszej Ljovsin és Nyikolaj Miljutyin, Dmitrij Miljutyin, Mihail Rejtern, Alekszandr Golovnyin, Alekszandr Gorcsakov, Dmitrij Zamjatin, Alekszandr Zelenoj, valamint Pavel Melnyikov.⁴³ Ezek a magas rangú hivatalnokok – kiváltképp a széles jogkörű belügyi, vala-

V. A. Cserkasszkij

8. kép ▲ Cserkasszkij, Vlagyimir Alekszandrovics
(1824–1878)

sát mindig megelőzte az adott területre vonatkozó oroszországi joganyag és a vele kapcsolatos korábbi reformtervek egybegyűjtése és rendszerezése, valamint a nyugat-európai jogalkotás és gyakorlat áttekintése. Akik ezt a rendkívül komoly munkát irányították és szervezték többnyire már I. Miklós uralkodása idején is a központi apparátus – a különböző minisztériumok és főhatóságok – másod vagy harmad vonalában dolgoztak, ám meghatározó szerephez csak II. Sándor trónra lépésével jutottak. Abban, hogy a fiatal cár „megtalálta” őket nem egy esetben az uralkodóház két felettebb befolyásos, a reformok iránt mélyen elkötelezett tagja játszott fontos szerepet. Ez a két befolyásos személy, egyfelől a cár testvére, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg,⁴⁴ másfelől Jelena Pavlovna nagyhercegnő, az uralkodó nagynénje volt.⁴⁵

vinni. Többen közülük kifejezetten készültek is erre a szerepre, illetve nagyon tudatosan felkészítették őket erre. A későbbi pénzügyminisztert, Mihail Rejternt például még 1856-ban több évre Nyugat-Európába küldték azzal a megbízással, hogy tanulmányozza a térség országainak pénzügyi rendszerét. És nem ő volt az egyetlen. Az első vasútról szóló orosz tankönyv⁴⁴ szerzője, utóbb a birodalom első közlekedési minisztere, Pavel Melnyikov még a harmincas évek végén került az Egyesült Államokba, hogy ott tapasztalatokat szerezzen a nagyszabású vasútépítésekéről. Utóbb ezeket felhasználva egyike lett a Moszkva és Szentpétervár közti első jelentős oroszországi vasútvonal tervezőinek és megépítőinek (1842–1851).

A sándori reformpolitika bevett gyakorlata volt, hogy az egyes területek átalakításának kidolgoz-

⁴⁴ Lásd Мельников, П. П.: О железных дорогах, СПб. 1835.

⁴⁵ Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg pályaképe vonatkozóan fontos adalékokkal szolgál közeli munkatársának könyve. Alekszandr Golovnyin 1850-től tartozott a nagyherceg közvetlen környezetéhez. Egyike volt legközelebbi munkatársainak, miniszterként pedig leghűségesebb politikai szövetségeseinek. Lásd Головин, А. В.: Материалы к биографии великого князя Константина Николаевича, СПб. 2006.

⁴⁶ Jelena Pavlovna nagyhercegnő I. Pál fiának, Mihail Pavlovics nagyhercegnek volt az özvegye. Jelena Pavlovna személyére és tevékenységére vonatkozóan lásd Оболенский, А. А.: Мои воспоминания о Великой княгине Елене Павловне // Русская старина. 1909. т. 137. кн. 1–3. стр. 504–528.

³⁹ Лásд Самарин, Ю. Ф.: О крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе // Сочинения Ю. Ф. Самарина, т. 2. Крестьянское дело до Высочайшего рескрипта 20 ноября 1857 года, М., 1878. стр. 17–136.

⁴⁰ Лásд Черкасский, В. А.: О лучших средствах к постепенному исходу из крепостного состояния // Трубецкая, О. Н.: Князь В. А. Черкасский и его участие в разрешении крестьянского вопроса. Материалы для биографии князя В. А. Черкаского, т. 1. кн. 1. ч. 2. Переписка с Ю. Ф. Самариным, А. И. Кошелевым, И. С. Аксаковым и проч. из архива князя Черкаского. М. 1904. стр. 7–67.

⁴¹ Лásд Кошелев, А. И.: Записки по уничтожению крепостного состояния в России // Записки Александра Ивановича Кошелева. 1812–1883 годы. С семью приложениями. Berlin, 1884. Приложение пятое, стр. 55–166.

⁴² Лásд Мысли об улучшении быта помещичьих крестьян Тверской губернии, изложенные тверским губернским предводителем дворянства Унковским и корчевским уездным предводителем дворянства Головачевым // Русский Архив, т. 2–3. М. 1992. стр. 101–115.

⁴³ Szergej Lanszkoi (belügyminiszter 1855–1861), Pjotr Valujev (belügyminiszter 1861–1868), Alekszej Ljovsin (belügyminiszter-helyettes 1855–1859), Nyikolaj Miljutyin (belügyminiszter-helyettes 1859–1861), Dmitrij Miljutyin (hadügyminiszter 1861–1881), Mihail Rejtern (pénzügyminiszter 1862–1878), Alekszandr Golovnyin (népművelésügyi miniszter 1861–1866), Alekszandr Gorcsakov (külgügyminiszter 1856–1882), Dmitrij Zamjatin (igazságügyi miniszter 1862–1867), Alekszandr Zelenoj (állami javak minisztere 1862–1872), Pavel Melnyikov (közlekedési miniszter 1865–1869).

9. kép ▲ Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg
(1827–1892)

Az előbbi – II. Sándor három fiútestvére közül a legidősebb, s egyben az egyedüli, aki komoly érdeklődést mutatott a közügyek iránt – a fiatal uralkodó legközelebbi társaként és bizalmas tanácsadójaként számos felelős poszton járult hozzá a reformok sikeréhez. Kezdetben a Tengerészeti Minisztérium (*Морское министерство*) élén, majd a lengyel területek helytartójaként, 1863-tól pedig a törvény-előkészítő Államtanács elnökeként segítette bátyja munkáját. A nagyherceg már első jelentős posztján, a Tengerészeti Minisztériumban igazolta vezetői hozzáértését, reformok iránti elkötelezettségét, illetve azt a képességét, hogy maga köré tudott gyűjteni olyan embereket, akik munkabírással, felkészültségükkel és államigazgatási tapasztalatukkal sokat tudtak tenni a reformpolitika megvalósításáért. Ezeket a nagyherceg környezetéből induló, karrierjüket nem egy esetben

épp a Tengerészeti Minisztériumban kezdő, többnyire liberális érzelmű hivatalnokokat nem véletlenül emlegette a korabeli köznyelv „Konsztantyin Nyikolajevics daliáiként”, avagy egyszerűen csak „konsztantynovistákként”. Ők azok, akiket – tehetségükön és szorgalmukon túl – a nagyherceg pártfogása segítette abban, hogy az államigazgatás csúcsaira juthassanak. Ilyen hercegi támogatott volt a Tengerészeti Minisztérium népszerű folyóiratának egykori szerkesztője, a majdani népművelési miniszter, Alekszandr Golovnyin, miként a későbbi igazságügyi, illetve pénzügyminiszter, Dmitrij Zamjatnyin és Mihail Rejtern is. De ebből a körből indult Nyikolaj Krabbe admirális karrierje is, aki 1860 és 1874 között töltötte be a tengerészeti miniszter posztját.

A művelt és felvilágosult Jelena Pavlovna ugyancsak sokat tett azért, hogy rátermett és felkészült emberek dolgozzák ki és irányítsák a különböző területeket érintő reformokat. Szalonja a kor talán legfontosabb társasági körének számított. Rendszeresen megtartott estjei attól váltak különlegessé, hogy lehetőséget adtak az idősebb, magas pozícióban lévő hivatalnokoknak – minisztereknek, különböző uralkodói bizottságok és tanácsok elnökeinek – az adminisztráció fiatalabb, rangban alattuk lévő tagjaival, illetve a korszak legjelentősebb közéleti szereplőivel való kötetlen érintkezésre. Az idősebb, már I. Miklós idején jelentős hivatali karriert maga mögött tudó tisztségviselők közül gyakran megfordult a szalonban Dmitrij Bludov gróf, aki

a harmincas években előbb belügy-, majd igazságügyi miniszterként szolgált, majd ezt követően, II. Sándor idején az uralkodó személyes kancelláriájának befolyásos kodifikációs részlegét vezette.⁴⁷ Ugyancsak az idősebb nemzedék tagjaként fordult itt meg rendszeresen Alekszej Orlov herceg, aki csaknem egy évtizeden át irányította I. Miklós csendőrségét és titkosrendőrségét, hogy aztán II. Sándor – miután az orosz delegáció vezetőjeként Orlov aláírta a krími háborút lezáró párizsi békét – az Államtanács elnökévé tegye meg. Ehhez az idősebb hivatalnoki körhöz tartozott Viktor Panyin is. Ő 1841 és 1862 közt állt az igazságügyi tárca élén, ám II. Sándor azok után is magas hivatali pozíciókban tartotta, hogy menesztette miniszteri posztjáról. A szalon rendszeres vendége volt még Pavel Kiszjelov gróf is, az Állami Javak Minisztériumának (*Министерство государственных имуществ*) első vezetője (1837–1856), miként Alekszandr Gorcsakov herceg, a birodalom külügyminisztere is. Az utóbbi az egyetlen olyan kormánytag volt, aki – noha már röviddel II. Sándor trónra lépését követően megkapta miniszteri kinevezését – egészen az uralkodó haláláig e poszton szolgált. Ugyancsak gyakran megfordult a szalonban Szergej Lanszkoj, aki II. Sándor uralkodásának első hat évében, vagyis a jobbgyfelszabadítás előkészítésének időszakában állt a Belügyminisztérium (*Министерство внутренних дел*) élén. Az estek rendszeres vendége volt Jelena Pavlovna közeli barátja és bizalmasa, Nyikolaj Miljutyin is, aki Lanszkoj helyetteseként 1859 és 1861 között meghatározó szerepet játszott mind a jobbgyfelszabadítás koncepciójának kidolgozásában, mind a zemsztvo-reform első változatának elkészítésében. Bátyja, a katonai reformokat eltervező és megvalósító Dmitrij Miljutyin hadügyminiszter ugyancsak gyakori vendégnek számított. A fiatalabb, II. Sándor által kinevezett miniszterek közül leginkább Alekszandr Golovnyinnal és Mihail Rejternnel⁴⁸ lehetett itt találkozni. Mindeközben a kor jeles gondolkodói és közéleti szereplői közül is többen rendszeresen megfordultak Jelena Pavlovna estjein, így a szlavofil Jurij Szamarin, Ivan Akszakov és Vlagyimir Cserkasszkij, továbbá a liberális Konsztantyin Kavelin, valamint a költő és politikai gondolkodó Fjodor Tyutsev. A nagyhercegnő szalonjának jeles külföldi látogatói is akadtak. Többek között az éveken át pétervári diplomáciai kiküldetésben dolgozó – és Gorcsakovval kiváló kapcsolatot ápoló – Otto von Bismarck,⁴⁹ vagy a híres francia utazó, Astolphe de Custine. De megfordult itt Wilhelm von Humboldt testvére, a neves természettudós, Alexander von Humboldt is. Mindazonáltal a szalont igazán figyelmet érdemlővé mégiscsak az tette, hogy több-kevesebb rendszerességgel maga az uralkodó, II. Sándor is felkereste azt, miként az uralkodóház többi tagja is. Ezek a „morganatikus esték” (*les soirées morganatiques*) alkalmat adtak arra, hogy az uralkodócsalád tagjai kötetlenül érintkezessenek a bürokratikus elit mind idősebb, mind fiatalabb képviselőivel, mind

⁴⁷ Ez a kancellária II. ügyosztálya volt.

⁴⁸ Golovnyin miniszteri kinevezésekor még csak negyvenéves, Rejtern pedig negyvenkettő.

⁴⁹ Bismarck oroszországi tevékenységére vonatkozóan lásd Дударев, В. С.: Петербургская миссия Отто фон Бисмарка. 1859–1862. Дипломатическая ссылка или политический успех? СПб. 2013.

pedig azokkal az uralkodóház tagjainak hivatalosan be nem mutatott közéleti szereplőkkel, akik véleménye mindazonáltal fontos volt az udvar számára. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a reformpolitika koncepcióját és tartalmát – a megannyi hivatalos bizottság és tanács keretén túl – részben itt, Jelena Pavlovna szalonjában alakították ki.

A reformok tartalmának hivatalos kidolgozása – minthogy Oroszországban se törvényhozó, se tanácskozási jogállású központi képviseleti intézmény ekkor még nem létezett – az érintett minisztériumokban, majd különböző, az uralkodó által felállított eseti bizottságokban és tanácsokban folyt. Azok után, hogy ezek a bizottságok a minisztériumok előterjesztéseit megvitatták és kialakították álláspontjukat, az elfogadásra váró törvényjavaslatok szövegét átküldték az uralkodó által ki-nevezett tagokból álló Államtanácsnak. A birodalom legfelsőbb törvény-előkészítő testülete pedig a beérkező tervezetet – gyakran több ülésnapon át – megvitatta, majd a jóváhagyott változatot felterjesztette a cárnak. De arra is akadt nemegyszer példa – ez történt például az általános érvényű városi rendtartással is –, amikor az Államtanács elvetette az elé kerülő javaslatot és azt átdolgozásra visszaküldte az illetékes minisztériumnak.

A sajtó az ötvenes évek végétől egyre részletesebben számolhatott be az államigazgatás csúcsein folyó előkészítő munkáról – azaz a művelt közvélemény egyre inkább nyomon követhette a normaalkotás folyamatát –, ám a háttérben zajló érdekütközésekről, a bürokratikus eliten belüli ellentétekről már maguk az újságírók sem értesültek. Pedig ellentétek és konfliktusok akadtak bőven. Annál is inkább, mert ezekben az években vette kezdetét a „politika” és a „politizálás” tartalmának átalakulása. Korábban e fogalmak alatt lényegében nem értettek mást, mint különböző udvari klikkek és kegyeltek egymás közti versenyét az uralkodó jóindulatának és támogatásának elnyeréséért. Ám a „nagy reformok” kora ebben a tekintetben is változást hozott. Kezdték ugyanis beérni a korábbi döntések következményei. Mindenekelőtt a XIX. század elején végrehajtott államigazgatási reform – a miniszteriális rendszerre való áttérés – kezdte megmutatni jótékony hatásait. A miniszteriális rendszer ugyanis egyre inkább professzionálissá tette a bürokráciát, legalábbis azt a részét, amelyik a legfelsőbb és a központi hatalmi intézményekben szolgált. Az ügyintézés szakszerűbbé válásával párhuzamosan a hivatalnoki kar is kezdett a század derekára új öntudatot, új ethoszt nyerni. Ennek fontos eleme lett a szakmai büszkeség és a szolgálati kötelességtudat. Mindennek megerősödésében az adminisztráció racionális – a személyes lojalításokat gyengítő – átszervezésén⁵⁰ túl jelentős

10. kép ▲ Jelena Pavlovna nagyhercegnő (1807–1873)

⁵⁰ Az I. Sándor idején végrehajtott államigazgatási reformnak – a miniszteriális rendszerre való áttérésnek – megvoltak a maga előzményei. Az adminisztratív, avagy reguláló állam nyugati abszolutista minták alapján történő kialakítása már a XVIII. század elején, I. Péter uralkodása alatt megkezdődött. Ezt a folyamatot vitte tovább II. Katalin a század utolsó harmadában. A miniszteriális rendszerre való áttérés és a szolgálati teljesítmény felértékelődése ennek a folyamatnak voltak újabb állomásai. Az oroszországi államigazgatási rendszer átalakításának részletes történetét lásd Писарькова, Л. Ф.: Государственное

szerep jutott a század elején sorra megnyíló egyetemeknek is.⁵¹ Vagyis a hivatali előmenetelben egyre fontosabbá vált a képzettség és a hozzáértés. Ez ugyan még nem számolta föl a korábbi korszakra jellemző favoritizmust, ám azt mégiscsak elkezdte fokozatosan gyengíteni és domináns helyzetéből lassan háttérbe szorítani. Többek között azzal is, hogy megjelentek a csoportszerveződés új típusai, mégpedig a „szakmai szolidaritáson”, illetve az „ideológiai egyetértésen” alapuló közösségek. Az előbbiek többnyire egy-egy szakminiszter körül tömörültek, de már elsősorban nem azon az alapon, hogy a minisztertől kliensként elvárták annak patrónusi támogatását, hanem mert valamilyen szakmai ügy, illetve cél közös képviselője teremtett közöttük egységet. Vagyis a kölcsönös lojalitást a szakmai meggyőződés és büszkeség hozta létre. Ezzel szemben a másik esetben már nem a szakmai nézetek, illetve feladatok közelsége, hanem a társadalompolitikai és ideológiai kérdések hasonló megítélése teremtett közösséget. Ráadásul az utóbbi esetében a nézetbeli egyetértést ritkán lehetett a közvetlen környezetben „megtalálni”, vagyis kifejezetten keresni kellett az „ideológiai társakat”. Ennek ellenére ez a „keresés” megindult és gyakran sikerrel járt. Ebben nyilvánvalóan fontos szerep jutott a sajtónak, de azoknak a különböző „közéleti” kluboknak és társaságoknak is, amelyek sorra jöttek létre a század derekán.⁵²

A reformpolitika alakulása szempontjából azonban mindenekelőtt azoknak a hatvanas évek közepére megszerveződő elitbeli érdekcsoportoknak volt a legnagyobb befolyásuk, amelyek különböző szempontokat és érdekeket szem előtt tartva próbálták meghatározni az átalakítás irányát és tartalmát. Ilyen befolyásos érdekcsoportként a „nagy reformok” korszakában négy kör tudta magát megszervezni: a „közgazdászok”, a „mérnökök”, a „katonák” és az úgynevezett „Suvalov-frakció” tagjai.⁵³

A pénzügyi szakemberekből, elméleti közgazdászokból és statisztikusokból álló „közgazdász”-csoport magját a Pénzügyminisztérium (Министерство финансов) munkatársai alkották, élén annak vezetőjével, Mihail Rejternnel.⁵⁴ Ez a csoport – túl-

управление России с конца XVII до конца XVIII века, М. 2007.; уф: Государственное управление России в первой четверти XIX в. Замыслы, проекты, воплощение, М. 2013.

⁵¹ 1801-ben Derptben (Tartu), 1803-ban Vilniusban, 1804-ben Kazanyban, 1816-ban Varsóban, majd három évvel később Szentpéterváron nyílt egyetem. A moszkvai pedig még az előző évszázad derekán, 1755-ben megkezdte működését.

⁵² A politikai nyilvánosság, a különböző közéleti klubok és a modern oroszországi közvélemény kialakulástörténetének ma már kiterjedt irodalma van. Lásd Туманова, А. С. (отв. ред.): Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. М. 2011.; Розенталь, И. С.: И вот общественное мнение! Клубы в истории российской общественности. Конец XVIII – начало XX вв. М. 2007.; Гросул, В. Я.: Общественное мнение в России XIX века, М. 2013.; Bradley, Joseph: *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism and Civil Society*, London, 2009. (Az utóbbi orosz kiadása: Общественные организации в царской России. Наука, патриотизм и гражданское общество, М. 2012.)

⁵³ Lásd erre vonatkozóan Alfred J. Rieber kiváló tanulmányát: *Групповые интересы в борьбе вокруг великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 44–72.* Az alábbiakban – a négy nagy érdekcsoport szerepének bemutatásakor – több vonatkozásban is erre a tanulmányra támaszkodtunk.

⁵⁴ Mihail Rejtern pályaképére vonatkozóan lásd Шилов, Д. Н.: *Государственные деятели Российской империи (1802–1917)*, СПб. 2002. стр. 631–634.

lépve a legfelsőbb adminisztráció szűkös világán – szoros és élő kapcsolatot alakított ki számos helyi vállalkozói körrel, miközben arra is képesnek bizonyult, hogy az állami és a magánszféra együttműködésén alapuló hosszú távú gazdasági programot dolgozzon ki. Az általuk képviselt vegyes gazdasági modell – amely a felhalmozás és a beruházások forszírozása révén próbálta stabilizálni a birodalom megrendült pénzügyi helyzetét – nemcsak a Pénzügyminisztérium, de az Állami Bank támogatását is élvezte. Túl ezen, ez a kör számíthatott olyan jelentős üzleti lapok jóindulatára is, mint a tekintélyes *Санкт-Петербургские ведомости*, vagy a korszak vezető tőzsdei periodikája, a *Биржевые ведомости*. De a „közgazdászok” mögött állt az orosz kormány által alapított és pénzelt Brüsszelben megjelenő újság, a *Le Nord* is. A francia nyelvű lap támogatása már csak azért is értékes és fontos volt a csoport számára, mert az általuk képviselt pénzügypolitika nemzetközi elismertetése a kurzus sikerességének egyik fontos előfeltételül szolgált.

Általában elmondható, hogy a „közgazdászok” komolyan érdekeltek voltak abban, hogy a krími háború utáni Oroszország kiegyensúlyozott és stabil kapcsolatokat ápoljon Európa gazdasági kulcs hatalmaival, leginkább Angliával és Franciaországgal. Ennek közvetlen és legfőbb oka pedig az volt, hogy az orosz pénzügyi kormányzat mindenekelőtt a brit és a francia kötvénypiacon szeretne volna az orosz állampapírokat elhelyezni. Az így megszerezhető forrásokra elsősorban a vasútépítés felgyorsításához volt szükség, mivel I. Miklós idején – a rövid Szentpétervár–Carszkoje Szelo szárnyvonalon kívül – lényegében csak egyetlen komoly vasúti pályaszakasz épült meg, a Moszkvát Szentpétervárral összekötő. Ugyanakkor a „közgazdász”-csoport által támogatott gazdaságpolitikának épp a vasútépítés kiterjesztése volt az egyik alappillére. E koncepció hívei világosan látták, hogy a vasúthálózat jelentős bővítése nélkül nincs esély sem a gazdaság élénkítésére, sem az orosz kivitel érdemi növelésére. Utóbb mindez igazolódott is. A vasúthálózat kiépülése nyomán felfutó export – a várakozásoknak megfelelően – jelentős pótlólagos forrást biztosított a hazai beruházások finanszírozásához. Erre pedig a leszakadástól tartó Oroszországnak égető szüksége volt.

M. Rejtern

11. kép ▲ Rejtern, Mihail Hrisztoforovics (1820–1890)

A „közgazdász”-csoport vezetője, Mihail Rejtern 1866 szeptemberében titkos feljegyzésben⁵⁵ foglalta össze gazdaságpolitikai elképzeléseit. Az uralkodóhoz eljutatott program több fontos ponton próbált szakítani a korábbi évek gyakorlatával. A pénzügyminiszter mindenekelőtt arra emlékeztette II. Sándort, hogy 1831 és 1865 között az orosz kormány és a földbirtokos nemesség együttesen több mint kétmilliárd rubel kölcsönt vett fel, ám e hitelek töredéke szolgált csak valamilyen beruházás alapjául. E források túlnyomó többségét a háborús kiadások és a földbirtokosok életminőséget javító vásárlásai emésztették föl. „Ha ennek az összegnek legalább a felét produktív tőkebefektetésre fordították volna – szögezte le Rejtern –, akkor Oroszországot ma már vasútvonalak hálózata fedné le, lenne nehézipara, élénk kereskedelme, lennének tehetős polgárai és pénzügyi eszközei.”⁵⁶ Ezért aztán okulva a korábbi évek tapasztalataiból a pénzügyminiszter azt javasolta, hogy első lépésként meg kell állítani a tőkekiáramlást, mégpedig mindenekelőtt a kormány politikája iránti bizalom megerősítésével. Rejtern azt is világosan látta, hogy ez csak abban az esetben lehetséges, ha a reformpolitika elvei a lehető legrövidebb időn belül kiterjednek a társadalom polgári viszonyaira is, illetve ha Szentpétervár biztosítékot ad arra, hogy semmilyen formában sem kíván a nagyhatalmak közti politikai konfliktusokba beavatkozni. A „közgazdász”-csoport feje azt is fontosnak tartotta, hogy a kormányzat gyorsan és jelentősen csökkentse a közkiadásokat és az így fölszabaduló eszközöket a legnagyobb nyereséget hozó területeken fektesse be. Végül, de nem utolsósorban, a pénzügyminiszter azt tanácsolta, hogy ezentúl hiteleket – legyen szó akár az államról, akár magánszemélyekről – csak és kizárólag befektetési céllal vegyenek föl, és e befektetések közt kitüntetett hely illesse meg a vasútfejlesztési beruházásokat. Mindennek meg is lett az eredménye. Rejtern pénzügyminisztersége idején több mint húszezer kilométer vasúti pálya épült meg, nagyjából magánberuházásként.

A stratégiai jelentőségű vasúti hálózat kiépítésében fontos szerep jutott a korszak másik befolyásos érdekcsoportjának, a „mérnökök” körének. Ők is, ahogy a Rejtern vezette „közgazdászok”, kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a vasútépítésnek. Ám a „mérnökök” – a korszak pénzügyi szakembereivel ellentétben – az állam tulajdonosi szerepvállalásában látták e nagyszabású beruházás sikerének zálogát. Általában az volt a véleményük, hogy a birodalom gazdasági fejlődésének kulcsa és motorja az állam, szemben a „közgazdászok” által képviselt elképzeléssel, amelyben a magánszektornak is számottevő szerep jutott. Mindez összefüggött azzal a „mérnökök” körében uralkodó nézettel, hogy a gazdasági tevékenység elsődleges célja, nem

⁵⁵ Lásd Секретная записка М. Х. Рейтерна Александру II о мерах по улучшению финансового и экономического положения государства // Куломзин, А. Н. – Рейтерн-Нољкен, В. Г.: М. Х. Рейтерн. Биографический очерк: с приложениями из посмертных записок М. Х. Рейтерна, СПб. 1910. Rejtern feljegyzésének újabb közlését lásd Судьбы России. Проблемы экономического развития страны в XIX – начале XX вв. СПб. 2007. стр. 145–187.

⁵⁶ Lásd Судьбы России. Проблемы экономического развития страны в XIX – начале XX вв. СПб. 2007. стр. 151–152.

a profitmaximálás, hanem a társadalom igényeinek minél teljesebb körű kielégítése. Ez a „moralista gazdaságtan” némiképp eltért a „közgazdászok” elképzelésétől és korporatív öntudatától. Feltehetően ez is egyik következménye volt annak, hogy a mérnöki hivatást a XIX. század első felében sokan az akkor nagy számban Oroszországban dolgozó francia mérnököktől tanulták meg. Márpedig az utóbbiak többségükben Saint-Simon követői voltak. A XIX. század elején még I. Sándor által alapított Közlekedésmérnöki Főiskolát (Институт инженеров путей сообщения) is francia mérnökök hozták létre és határozták meg hosszú időn át annak oktatási programját és szemléletét. 1848 után I. Miklós-nak ugyan sikerült megtörnie a főiskola mindig is rossz szemmel nézett szabad szellemét, ám – miután az ott végzett szakemberekre egyre nagyobb szüksége volt a birodalomnak – az intézmény bezárása fel sem merülhetett.

1862-ig a „mérnökök” kormányzati befolyása meglehetősen korlátozott maradt. Ám azt követően, hogy az uralkodó a Közlekedési és Középületi Főigazgatóság (Главное управление путей сообщения и публичных зданий) élére Pavel Melnyikovot⁵⁷ nevezte ki a „mérnök”-csoport befolyása is kezdett egyre jelentősebbé válni. A főhatóság új, felettébb ambiciózus vezetője nem sokkal kinevezése után, már 1863-ban közreadta a birodalom vasúthálózatának átfogó fejlesztési koncepcióját. A program többéves vita után 1866-ban elnyerte az uralkodó jóváhagyását is. Melnyikov – párhuzamosan e hosszú távú program kidolgozásával és elfogadtatásával – elkezdte átalakítani az általa irányított főhatóságot is. Sikerült elérnie, hogy a középületek építésének és kezelésének feladatát ismét a Belügyminisztérium vegye át, miként a helyi érdekű vasútépítés ügyeit is. A melnyikovi „profilisztizálás” azonban ezzel még nem ért véget. A közlekedési főhatóságnak rövidesen sikerült a távírói szolgáltatást is „kiszerveznie” magából. E fejlemények nyomán jöhetett létre 1865-ben az első egységes orosz postaszolgálati főhatóság, a Posták és Távírdák Minisztériuma (Министерство почт и телеграфов).⁵⁸ Miután Melnyikov elérte a szakmailag idegennek tekintett területek leválasztását már csak egy fontos lépés maradt hátra: a közlekedési főigazgatóság Közlekedési Minisztériummá (Министерство путей сообщения) történő át-

12. kép * Melnyikov, Pavel Petrovics (1804–1880)

⁵⁷ Pavel Melnyikov pályaképére vonatkozóan lásd Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 453–456.

⁵⁸ Ez a minisztérium azonban csak néhány évig működött. 1868-ban részlegeit és feladatait a belügyminisztérium vette át (Почтовый и Телеграфный департаменты), ahol 1884-ben újra kialakítottak egy egységes főigazgatóságot. Ez volt az 1917-ig fennálló Posták és Távírdák Főigazgatósága (Главное управление почт и телеграфов). Lásd Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 140.

13. kép ▲ Poszjet, Konsztantyin Nyikolajevics (1819–1899)

alakítása. Erre sem kellett sokat várni, 1865 nyarán ez is megtörtént.⁵⁹

Az új minisztérium illetékességi körébe a közutak, a folyami hajózás és a vasutak ügyei kerültek. A főhatóság fontos részlegét alkotta a Közlekedési Mérnökök Irodája (*Штаб корпуса инженеров путей сообщения*). Ez az iroda egy olyan minisztériumi osztály volt, amely egybegyűjtötte a közlekedés problémáihoz értő szakembereket. Nem voltak ugyan sokan, ám számuk folyamatosan nőtt. Többek között azért is, mert Melnyikovnak miniszterként sikerült elérnie, hogy a Közlekedésmérnöki Főiskola – földadva az addigi katonai státuszát – civil intézménnyé alakuljon át. Ez a változás pedig jelentősen megnövelte a főiskola presztízsét és vonzóvá tette a műszaki pályát. Ettől kezdve a mérnökök már nem tiszttekként szolgáltak, hanem civil szakemberekként. Az a döntés pedig, amellyel összevonták a közlekedéssel kapcsolatos

feladatokat, valamint a közlekedés különböző ágainak szervezéséhez, illetve tervezéséhez értő szakembereket, felettébb hatékonyra tette az új minisztérium működését. Így ebben a szakmai közegben viszonylag gyorsan sikerült véglegesíteni a birodalom európai részére vonatkozó részletes vasútépítési tervet. Ez a terv lényegében öt magsztrális vasútvonal megépítését irányozta elő. A „mérnök”-csoport abból indult ki, hogy olyan vasúti fővonalakat jelöljön ki, amelyek megépítésével végre lehetővé válik az ország legfontosabb termelőövezeteinek hatékony összekapcsolása. Ugyanakkor abban is biztosak voltak, hogy ez az új minőségű vasúti kapcsolatrendszer nemcsak a gazdaságra hat majd élénkítően, de egyéb fontos stratégiai szükségleteket is kielégít, így növelni fogja az ország védelmi képességét és biztonságát.⁶⁰

A Közlekedési Minisztérium felállítása kétségtelenül lendületet adott a vasúthálózat fejlesztésének. A számok tükrében különösen jól látszik ennek dinamikája. Az ötvenes évek végéig a birodalom területén mindösszesen 1500 versztányi⁶¹ vasúti

⁵⁹ Лásд Высочайшее утвержденное мнение Государственного совета о мерах по преобразованию Главного управления путей сообщения в Министерство путей сообщения // Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 485–488.

⁶⁰ A mérnök csoport vezetője, Pavel Melnyikov világosan látta a vasútépítés stratégiai jelentőségét, azt a szerepet, amit az ország katonai képességeinek megerősítésében játszik. Лásд erre vonatkozóan: Мельников, П. П.: О железных дорогах, необходимых в военном отношении, СПб. 1868.

⁶¹ 1 verszta, avagy 1 orosz mérföld = 1,067 km.

pálya épült meg, és ebben benne volt a több mint 600 orosz mérföldnyi Moszkva–Szentpétervár vonal is. Ezzel szemben a hatvanas években már 8600 verszta vasúti pályát fektettek le. És ez a lendület a későbbiekben sem hagyott alább. Sőt, a következő évtizedben még ennél is gyorsabban haladt a sínfektetés: a hetvenes években már több mint 11 ezer versztányi pályaszakaszt telepítettek. Mindez pedig azt eredményezte, hogy a negyvenes évek elejétől az I. világháború kirobbanásáig tartó hét évtized alatt összességében csaknem 64 ezer verszta vasúti pályát sikerült megépíteni.⁶² Ennek közel 80 százalékát – mintegy 50 ezer versztát – az európai területeken fektették le. Ez a látszólagos aránytalanság nagyon is érthető volt, már csak azért is, mert a birodalom lakossága, valamint az ország gazdasági potenciálja is közel hasonló arányban koncentráldott az Uráltól nyugatra eső részeken.

A vasútépítés hatvanas évekbeli sikerei érthető önbizalommal töltötték el a „mérnök”-csoportot. Olyannyira, hogy e kör tagjai már a hetvenes évek elején hozzákezdtek a korábban elképzelhetetlennek tartott transzszibériai vasútvonal tervezéséhez. Időközben azonban a csoport elvesztette addigi első emberét, Pavel Melnyikovot. Ennek hátterében az állt, hogy éles konfliktus alakult ki a „közgazdász”- és a „mérnök”-csoport vezetője között. Az ellentétet kiváltó ok a Moszkvát Szentpétervárral összekötő vasútvonal (*Николаевская железная дорога*) jövője volt. A pénzügyminiszter – a költségvetés nehéz helyzetére hivatkozva – elengedhetetlennek tartotta a pályaszakasz magánosítását. A közlekedési miniszter viszont határozottan ellenezte azt. Úgy vélte, a birodalom két legjelentősebb városát összekötő vasútvonalat – tekintettel annak stratégiai jelentőségére – mindenképpen az állam tulajdonában kellene megtartani. Ám Melnyikov hiába ellenkezett, a pályaszakaszt végül mégiscsak eladták. És miután e hivatali ütközetben alulmaradt, 1869 elején miniszteri posztjától is meg kellett válnia.

Melnyikov távozásával a „mérnök”-csoport néhány évre vezető nélkül maradt és jelentősen meggyengült. 1874 nyarán azonban egy olyan ember került ismét a közlekedési tárca élére, aki nemcsak arra volt képes, hogy újra egyesítse a csoportot, de arra is, hogy kellő adminisztratív súlyt és befolyást adjon neki. Az új miniszter olyan ember lett, akinek tevékenysége korábban semmilyen formában nem állt kapcsolatban a szárazföldi közlekedéssel, így a vasútépítéssel sem. Ennek ellenére a haditengerészeti karriert feladó Konsztantyin Poszjet tengernagynak sikerült elérnie, hogy másfél évtizedig tartó minisztersége idején több mint tízezer versztányi vasúti pálya épüljön meg. Mindeközben Poszjet admirális elődeinél jóval nagyobb megértést mutatott a „katonák” képviselte biztonsági és stratégiai érdekek iránt. Ez jól látszik a korszak vasútfejlesztési tervein és irányain. Azok tartalma ugyanis immár nem a gazdaságosság és a megtérülés szempontjaira volt elsősorban tekintettel, hanem a védelmi képességekre és a haderő gyors mozgósításával összefüggő elvárásokra. Nem meglepő, hogy Poszjet – miként az a „mérnök”-csoportra mindig is jellemző volt –

⁶² Лásд Статистический ежегодник на 1914 г., СПб. 1914. стр. 663.

határozottan ellenezte mind a vasúthálózat egészének, mind egyes részeinek koncesszióba adását, mivel az állam tulajdonosi szerepét a megbízható működés legfőbb garanciájának tartotta. Ezzel kapcsolatos véleménye lényegében egybeesett a katonai csoport álláspontjával.

A korszak harmadik jelentős hivatali érdekcsoportjának alapját – éppúgy, ahogyan a „mérnökök” és a „közgazdászok” esetében is – a szakmai érdekközösség adta. A kör magját a Vezérkari Akadémián (*Николаевская академия Генерального штаба*), a Hadmérnök Akadémián (*Инженерная академия*) és a Tüzérségi Akadémián (*Артиллерийская академия*) végzett tisztek, illetve az ott előadó katonai oktatók alkották. Ezekbe az intézményekbe többnyire a kevésbé tehetős, sőt gyakran birtok nélküli nemesek fiai jelentkeztek, akiknek karrierje nem az arisztokrata sarjak privilegiált pályáján haladt a Hadapródiskolától (*Пажецкий корпус*) az orosz hadsereg elitakadémiáinak számító gárdaezredekig. Ők más utat jártak be. Szolgálati előmenetelüket nem kiváltságos helyzetük biztosította, hanem hozzáértésük, munkabírájuk és szorgalmuk. Közülük kerülnek majd ki azok a „gondolkodó” katonatisztek, akik kidolgozzák és megvalósítják a hatvanas–hetvenes évek hadi reformjait, és akik II. Sándor uralkodásának végéig az átalakított hadsereg legfőbb stratégáiként a legfontosabb katonai posztokat betöltik. Nem voltak túl sokan. Már csak azért sem, mert ezekben az intézményekben együttesen évente alig hetvenen-nyolcvanven végeztek. De mert tehetségesek, ambíciózusak és gondolkodni tudó emberek voltak, márpedig épp ilyenekre volt szükség a reformok idején, fontos szerephez jutottak a hadsereg átalakításában.

A „katonai” csoport vezetője a két évtizeden át a Hadügyminisztérium (*Военное Министерство*) élén álló Dmitrij Miljutyin volt. A kiváló katona, a birodalom utolsó *Generalfeldmarschalja* maga is elszegényedett nemesi családból származott, aki 1839-ben fejezte be tanulmányait az Imperátori Katonai Akadémián (*Императорская военная академия*).⁶³ Miután végzett éveken át a Kaukázusban szolgált, majd 1845-ben visszakérült az akadémiára, ahol katonai földrajzot és statisztikát adott elő. Eközben sorra jelentek meg hadtörténeti és katonai statisztikával foglalkozó könyvei.⁶⁴ Az ötvenes évek közepén az egyik kezdeményezője volt a Hadügyminisztérium rövid időn belül népszerűvé vált folyóirata, a *Vojennij vesztnyik* alapításának. 1856-ban újra harcoló alakulathoz került, miután kinevezték a kaukázusi hadsereg törzsének élére. Itt szolgált egészen 1860-ig, amikor is helyettes hadügyminiszterré léptették elő,

⁶³ I. Miklós halálakor az Imperátori Katonai Akadémia új nevet kapott. Ezentúl a birodalom első számú katonai tanintézetét Miklós Vezérkari Akadémiának (*Николаевская академия Генерального штаба*) hívták.

⁶⁴ Lásd többek között: Критическое исследование значения военной географии и военной статистики, СПб. 1846., Курс военной географии и военной статистики, СПб. 1846.; Первые опыты военной статистики, кн. 1–2., СПб. 1847–1848.; История войны России с Францией в царствование императора Павла I в 1799 г., т. 1–5. СПб. 1852–1853. Eme utóbbit Miljutyin I. Miklós felkérésére írta meg. A kötetet általános elismerés fogadta, tárgykörében máig alapműnek számít.

majd röviddel ezt követően rábízták a tárca irányítását.⁶⁵

Miljutyin miniszterként kezdetben első számú feladatának Oroszország krími háborúban megrendült katonai presztízsének helyreállítását tekintette. Ennek érdekében rövid időn belül átszervezte a katonai adminisztrációt, felállította a haderő tartalékos rendszerét, elkezdte a hadsereg újrafegyverzését és hozzájárított a kiképzés megújításához. A miniszter és környezete már az átalakítás korai szakaszában felismerte, hogy a haderő sikeres megreformálásához számos gazdasági problémát is meg kell oldani. A tüzérség modernizálása például a vas- és acélgyártás megújítása nélkül éppúgy elképzelhetetlennek tűnt, ahogyan a katonai erő gyors mozgósítása a kiterjedt és a védelmi szempontokra is tekintettel lévő vasúthálózat nélkül.

A haderőreformmal összefüggő feladatok összetettsége természetes módon vonta be a „katonákat” a kormányzat pénz- és iparpolitikáról folyó vitáiba. A „katonai” csoport álláspontja azonban nemcsak ebben a tekintetben volt mérvadó, de olyan kényes és érzékeny kérdésekben is, mint a lengyel területekkel vagy a balti térséggel kapcsolatos szentpétervári politika kialakítása. A „katonák” ezekben az ügyekben – érthető módon – a birodalom védelmi képességének megőrzését tekintették elsődlegesnek, míg az udvar más érdekcsoportjai egyéb – gazdasági, külpolitikai és belbiztonsági – szempontokra is tekintettel voltak, azok jelentőségét a katonáknál többnyire pontosabban érzékelték. A Miljutyin vezette csoport azonban nemegyszer a tárca illetékességétől látszólag távol eső kérdésekben – így az oktatási reform ügyében is – kénytelen volt állást foglalni, miután annak következményei érintették a katonai akadémiákat és az alisztájképző középiskolákat is.

A „katonák” a legkönnyebben a „mérnökökkel” értették szót, míg a „közgazdászokkal” és a Suvalov-frakcióval több esetben is konfliktusba keveredtek. Az előbbiekkal az első komoly összeütközésre még 1862-ben került sor, mégpedig annak kapcsán, hogy a „katonai” csoport határozottan ellenezte az állami költségvetés nyilvánossá tételét. A titkolózásra egyébként is hajlamos védelmi tárca a büdzsé közre-

14. kép * Miljutyin, Dmitrij Alekszejevics (1816–1912)

⁶⁵ Dmitrij Miljutyin pályaképére vonatkozóan lásd Зайончковский, П. А.: Д. А. Милютин. Биографический очерк // Д. А. Милютин: Дневник (1873–1875), т. 1. М. 2008. стр. 338–404.; Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 464–471.

adását biztonsági kockázatnak tekintette, ezért megpróbált ellenállni e terv megvalósításának. Végül azonban a „katonáknak” is el kellett fogadniuk, hogy ezentúl nyilvános lesz a költségvetés, vagyis annak sarokszámait évről évre közreadják.

Ám alig telt el néhány év és újabb csörte alakult ki Rejtern és Miljutyin között, amikor a pénzügyminiszter – tekintettel a költségvetés nehéz helyzetére – 1866-ban kezdeményezte a katonai kiadások jelentős csökkentését. Miljutyin a védelmi büdzsé közel ötödével történő restrikcióját az ország biztonságát súlyosan veszélyeztető döntésnek tartotta, ezért az uralkodóhoz fordult.⁶⁶ Ez a korszak államigazgatási gyakorlatában megszokott eljárásnak számított, hiszen a tárcák és érdekcsoportok közt kialakuló konfliktusokban a végső szót mindig a cár mondta ki. Az uralkodó nem volt könnyű helyzetben, hiszen két olyan terület érdekei ütköztek, amelyek egyaránt fontosak voltak számára. II. Sándor ugyanis egyformán nagy jelentőséget tulajdonított a pénzügyi stabilitás megőrzésének és a katonai biztonság fenntartásának. Ezért úgy próbálta megnyugtatni hadügyminiszterét, hogy arra kérte, amennyire csak tudja, csökkentse a tárca kiadásait, de ez a restrikció „semmiképp ne érintse a hadsereg meglévő szervezetét és semmiképp ne gyengítse annak harci erejét”⁶⁷ Miután ez a formula elfogadható volt Miljutyin számára, elállt lemondási szándékától.

A Rejtern vezette pénzügyi tárcával azonban más okok miatt is konfliktusba kerültek a „katonák”. Ők ugyanis – a „mérnökökhöz” hasonlóan – elleneztek a vasútépítés és a vasúti szolgáltatás jogának koncesszióba adását. Miljutyin és környezete – nem teljesen alaptalanul – a vasúti vállalkozókban többnyire csak nyereszkeskedő szélhámosokat látott, akik mást sem tesznek, minthogy ravasz trükkökkel folyamatosan dézsmálják a kincstárat. A „katonáknak” ráadásul az volt a tapasztalatuk, hogy a magánvállalkozásokban megépített vasútvonalak általában megbízhatatlan minőségűek, ezért gyakran igényelnek utólagos javítást, miközben áteresztőképességük az elvárhatónál jóval szerényebb. A pénzügyi tárca ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a magántőke bevonása nélkül az állam képtelen jelentős vasútfejlesztést megvalósítani. Ebben a konfliktusban ismét csak II. Sándornak kellett döntenie. Az uralkodó ezúttal is megpróbált mindkét fél számára elfogadható megoldást találni, és egyszerre tekintettel lenni a költségvetés krónikus forráshiányára, és az ország védelmi szempontjaira. Így aztán a cár továbbra sem tiltotta meg a koncesszióban történő vasútépítést, ám eközben több olyan vonal fektetéséről is rendelkezett, amelyek megépítésére stratégiai megfontolásból kifejezetten a „katonák” tartottak igényt.

A korszak negyedik érdekcsoportjával, a Suvalov-frakcióval ugyancsak több konfliktusa akadt a „katonai” csoportnak. Ezek egyike az oktatási reform kapcsán kibontakozó ütközet volt. Ennek alapját az adta, hogy Oroszországban a civil képzési rendszeren túl kialakult a katonai oktatás vertikuma is, megannyi szakiskolával, gimnáziummal és akadémiával. Erre a rendszerre azonban nem terjedt ki a Népművelési Minisztérium (*Министерство народного просвещения*) illetékessége. A Suva-

lov-frakció, ellentétben a másik három elitbeli érdekcsoporttal, nem szakmai alapon szerveződött, hanem részben a hagyományos „patrónusi-kliensi” kapcsolatrendszeren, részben pedig bizonyos közös politikai érdekeken alapult. Politikai befolyását azzal próbálta kiterjeszteni, hogy „klienseit” fontos közhatalmi funkcióhoz juttatta és az így kialakított kapcsolati háló segítségével próbálta az államigazgatás legfelsőbb szintjének mind nagyobb részét ellenőrzése alá vonni. Suvalovnak e „technika” révén sikerült politikai „kegyeltjei” közül többeket is miniszteri székbe ültetni. Ilyen bársonyszékhez segített „kegyeltnek” számított Dmitrij Tolsztoj gróf is, aki a liberális Golovnyint követte a Népművelési Minisztérium élén. A konzervatív nézeteiről ismert gróf Suvalov biztatására – a csoport bürokratikus expanzióját kiteljesítve – igyekezett a katonai iskolák feletti ellenőrzést is megszerezni, ezt azonban a védelmi tárca nem fogadta el. A kor viszonyai között kifejezetten felvilágosultnak számító katonai tanintézetek felügyeletét Miljutyin semmiképpen sem szeretne volna átengedni, ezért minden tekintélyét latba vetette, hogy a katonai tanintézetek a védelmi tárcánál maradhassanak. Ezt azonban csak egy időre sikerült elérnie. Az egyre befolyásosabbá váló Suvalov-frakció ugyanis végül kiharcolta, hogy a katonai oktatás jelentős része átkerüljön a Népművelési Minisztériumhoz.

A két érdekcsoport közti legkomolyabb konfliktus azonban nem ez volt. A legélesebb ütközet az általános hadkötelezettség bevezetése kapcsán alakult ki közöttük. A Suvalov-frakció ugyanis szeretne volna elérni, hogy a valamennyi rendre kiterjedő hadköteletség bevezetése ne érintse a hadseregben szolgáló nemesség előjogait. Az arisztokrata érdekeket védő csoportnak az volt a véleménye, hogy az orosz hadsereget a porosz mintájára kellene átalakítani. Ez – többek között – azt jelentette volna, hogy a hadsereg irányításában a hadügyminiszter súlya és szerepe jelentősen csökken, míg az uralkodó közvetlen felelőssége és irányító feladata lényegesen megnőtt volna. II. Sándor azonban nem engedett a „kísértésnek” és ebben az ügyben Miljutyin mellé állt, aminek aztán messzemenő következményei lettek, ahogy annak is, hogy Suvalov – a bürokratikus centralizáció elvével és gyakorlatával szembe menve –

Tolsztoj

15. kép * Tolsztoj, Dmitrij Andrejevics (1823–1889)

⁶⁶ Lásd Миллютин, Д. А.: Воспоминания (1865–1867), М. 2005. стр. 361.

⁶⁷ Уо. стр. 364.

16. kép ▲ Suvalov, Pjotr Andrejevics
(1827–1889)

Ősei, akik több generáción át szolgáltak fontos közhatalmi posztokon, gyakran az uralkodó közvetlen környezetében, még a XVIII. század derekán nyertek grófi címet. A gróf apja, Andrej Suvalov az udvar gazdasági és ceremóniális ügyeit felügyelő *oberhofmarschall*ként⁶⁸ szolgált előbb I. Miklós, majd II. Sándor mellett, kiérdemelve ezzel az államtanácsbeli tagságot. Pjotr Suvalov arisztokrata felmenőinek köszönhetően a birodalom katonai elitjét képző Hadapródiskolában tanulhatott, miután pedig elvégezte ezt, a fővárosban állomásozó lovassági gárdaezredhez került. Még nincs harmincéves 1857 elején, amikor kinevezték Szentpétervár rendőrfőnökévé. Néhány évvel később a birodalmi csendőrség és titkosrendőrség helyettes vezetőjévé léptették elő. Ekkor már évek óta az uralkodó közvetlen környezetének – hivatalos kíséretének – tagja. Újabb hivatali feladata azonban 1864-ben rövid időre elszólította az udvartól, amikor is a három balti tartomány – Estland, Kurland és Livland – fő-kormányzójaként szolgált az uralkodót. Ám az a feszült belpolitikai helyzet, amely Dmitrij Karakozov 1866-os cár elleni merényletkísérlete nyomán kialakult, ismét

⁶⁸ Pjotr Suvalov hivatali karrierjét lásd Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 852–855.

⁶⁹ Az *ober-зофмаршал* a Rangtábla második osztályához tartozó udvari cím volt. Fölötte egyedül – az ugyancsak a Rangtábla második osztályához sorolt – *ober-камергер* állt. E címek birtokosai feladataikból következően az uralkodó legközelebbi környezetéhez tartoztak és napi kapcsolatban álltak vele.

újra és újra megpróbálta elérni, hogy a nemesség köréből kikerülő választott kormányzati bizottságok jöjjenek létre és működjenek közre a birodalom irányításában. Ezzel kapcsolatos elképzelései azonban szöges ellentétben álltak az oligarchikus hatalomgyakorlással szemben bizalmatlan cár álláspontjával. E nézetkülönbségnek nagy ára lett: a Suvalov-csoport – e két fontos ügyben elszenvedett vereség nyomán – a hetvenes évek közepére végérvényesen elvesztette korábbi befolyását.

De mi volt az a „közös ügy”, ami e szebb napokat megélt frakció tagjait, élén névadójával, Pjotr Suvalov gróffal,⁶⁸ a csendőrség és a politikai titkosrendőrség vezetőjével, összekötötte? Ez a „közös ügy” mindenekelőtt abban állt, hogy a csoport tagjai megpróbálták a jobbágyszabadítás nyomán meggyengült nemességet, annak is legtehetősebb, arisztokrata részét a lehető legnagyobb politikai befolyáshoz juttatni. Ez a nemesség iránti elkötelezettség persze nem volt véletlen, hiszen maga Pjotr Suvalov is régi arisztokrata családból származott.

visszarendelte őt a fővárosba. A reformpolitika helyességében elbizonytalanodó és a merénylettől némiképp megriadt uralkodó a fiatal és energikus Suvalov grófban vélte megtalálni a birodalom „megmentőjét”, ezért rábízta a csendőrség és a titkosrendőrség irányítását. A belbiztonságért felelős gróf rövid időn belül sokkal komolyabb befolyásra tett szert, mint ahogyan az hivatali rangjából következett volna. Nem véletlenül emlegették kortársai nem kevés iróniával IV. Péterként. Ő volt ugyanis az udvar hosszú időn át legbefolyásosabb érdekcsoportjának, az ún. „arisztokrata pártnak” a vezetője.

Az „oligarchákként” is emlegetett csoport megerősödésében meghatározó szerepet játszott a Karakozov-féle merényletkísérlet, illetve az az új közhangulat, amely a merényletet követően az udvarban és a hivatali elit egy részében kialakult. Ezt a politikai hangultváltást azonnal megérezték az uralkodó mellett szolgáló liberális bürokraták és a korszak jeles szabadelvű közírói. De nemcsak a hangultváltást érzékelték, világosan látták a merényletkísérlet nyomán előállt új politikai helyzet lehetséges következményeit is. Mindenekelőtt azt, hogy II. Sándor környezetében sokan lesznek olyanok, akik a cár elleni merényletkísérletet a polgári reformokra vezetik majd vissza. Annak bizonyítékát látják majd benne, hogy az eddig követett engedékeny, a társadalmat a közügyek intézésébe bevonó politika súlyosan elhibázott volt. Álláspontjuk szerint a hatalomnak ezzel épp ellentétes – a társadalom feletti ellenőrzést megszigorító – magatartást kellene követnie.

A reformellenes politikai fordulat veszélyét a korszak egyik legjelentősebb liberális gondolkodója, Konsztantyin Kavelin is felismerte, és Dmitrij Miljutyin hadügy-miniszter közvetítésével feljegyzést juttatott el az uralkodóhoz. Kavelin üzenetében megpróbálta meggyőzni II. Sándort arról, hogy a történelem ellenére sem szabad a reformpolitikát feladni és bármiben engedni az önző „nemesi ellenzéknek”. Szerinte ugyanis az uralkodónak mindenképpen meg kell őriznie „az orosz nép valamenyi rendje iránti elfogulatlanságát”⁷⁰ és változatlan lendülettel kell folytatnia a reformokat. De nemcsak Kavelin vette észre az „arisztokrata párt” aktivitásának váratlan felerősödését. Feltűnt ez a korszak másik kiváló szabadelvű gondolkodójának, Borisz Csicserinnek is. Az általa csak „oligarchikus felső réteggként” (*олигархическая верхушка*) emlegetett arisztokrata ellenzék szerinte az egyeduralkodóval is súlyosabb

17. kép ▲ Kavelin, Konsztantyin
Dmitrijevics (1818–1885)

⁷⁰ Lásd Исторический архив, 1950. т. 5. стр. 341.

veszélyt jelent a közérdekre, mivel ez a csoport leplezetlenül próbálja érvényesíteni önző különérdekeit, míg az egyeduralom jól-rosszul, de mégiscsak valamilyen általánosabb, „összállami” cél elérésén dolgozik.⁷¹

Nem véletlenül nyugtalanította mind Kavelint, mind Csicserint a Suvalov vezette „arisztokrata párt”⁷² megerősödése. Ez a közjóra oly veszélyesnek tartott kör az orosz nemesi rend legtehetősebb és leginkább befolyásos, úgynevezett tituláris (титулованный) csoportjából szerveződött. Hagyományosan ők voltak azok, akik a legmagasabb hivatali funkciókat töltötték be és az uralkodó legszűkebb környezetét alkották. Az önhatalmú és erőskezű I. Miklós idején azonban ez a csoport – miután privilegizált helyzetét semmi nem fenyegette – sem nem mert, sem nem akart önálló politikai szereplőként fellépni. II. Sándor reformjai viszont egyre nagyobb elégedetlenséget váltottak ki körükben és csupán az átalakítást támogató közhangulat tartotta vissza őket egy ideig attól, hogy csoporttá szerveződjenek, és politikai szerepet vállaljanak. A reformok első – 1861 és 1864 közötti – hullámát követően már érezni lehetett a „reformfáradtság” jeleit. A Karakozov-merénylet azonban új helyzetet teremtett. Már nem csupán a fáradtság jelei mutatkoztak, hanem a tanácstalanság és az elbizonytalanodás szimptomái is. A fényes nappal végrehajtott cár elleni merényletet az udvari intrikákhoz és palotaforradalmakhoz szokott orosz közvélemény megdöbbenéssel fogadta. A társadalom többségét megrázta a merényletkísérlet, kiváltképp azért, mert célpontja éppen a „felszabadító cár” (царь-освободитель) volt.⁷³ Még az orosz egyeduralom olyan régi és kérlelhetetlen ellenfele is, mint az emigrációban élő Alekszandr Herzen, elítélte Karakozov tettét.⁷⁴

A merényletkísérletre a hatalom felettébb kemény választ adott. Első reakciójaként felállított két új testületet. Egyrészt Mihail Muravljev gróffal az élén létrehozta a gyilkossági kísérlet hátterét és körülményeit feltáró Legfelsőbb Vizsgálóbizottságot (Верховная следственная комиссия), másrészt Pavel Gagarin herceg elnökletével felállította az ügyben eljáró és ítélkező Legfelsőbb Büntetőbírárságot (Верховный уголовный суд). Miután a nyomozás során kiderült, hogy a merényletet egy előbb a kazanyi, majd a moszkvai egyetemen tanuló diák követte el, a liberális népművelési miniszternek is azonnal távoznia kellett. De nemcsak Alekszandr Golovnyint menesztették. Az uralkodó, mert a merényletre a fővárosban került sor, felszámolta a

⁷¹ Lásd Чичерин, Б. Н.: *Об аристократии, в особенности русской* // Голоса из России, Лондон, 1857. кн. 3. стр. 1–113.

⁷² Az „arisztokrata párt”, avagy az „arisztokrata ellenzék” tevékenységének részletes bemutatását lásd Христофоров, И. А.: «Аристократическая» оппозиция Великим реформам. Конец 1850-серединна 1870-х гг., М. 2002.; Воронин, В. Е.: Русские правительственные либералы в борьбе против «аристократической партии», М. 2009.

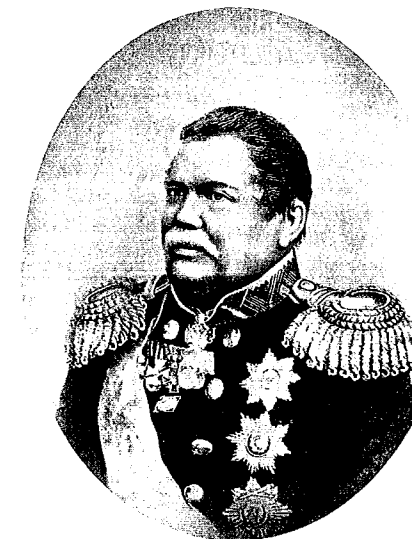
⁷³ A merénylet társadalmi megítélésére és visszhangjára vonatkozóan lásd Гросул, В. Я.: *Общественное мнение в России XIX века*, М. 2013. стр. 395–397. A Karakozov-merénylet kiemelt helyet kapott a titkosrendőrség éves beszámolójában is. Lásd *Отчет о действиях III Отделения Вашего Императорского Величества Канцелярии и корпуса жандармов за 1866 год* // Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869. М. 2006. стр. 652–655.

⁷⁴ Lásd *Летопись жизни и творчества А. И. Герцена (июль 1864–1867)*, М. 1987. стр. 254, 256.

szentpétervári főkormányzói posztot, így szabadulva meg annak addigi betöltőjétől, Alekszandr Szuvorov hercegtől. De menesztették a csendőrség és a politikai rendőrség idős főnökét, Vaszilij Dolgorukov herceget is. A felmentettek kivétel nélkül mérsékelt, a kemény fellépéstől tartózkodó vezetők voltak. A megváltozott körülmények között azonban rájuk nem volt többé szükség. Helyükre vagy közismerten konzervatív, vagy kifejezetten erőskezűnek tartott hivatalnokok léptek. Közéjük tartozott a fiatal és becsvágyó Suvalov gróf is.

A csendőrség és a titkosrendőrség parancsnokával kapcsolatban nehéz világos és következetesen képviselt politikai elvekről vagy értékekről beszélni. Egyetlen cél lebegett előtte: az arisztokrácia pozícióinak védelme. Mindezt úgy próbálta elérni, hogy közben ne kerüljön konfliktusba se az uralkodóval, se az egyeduralmi rendszerrel. Fő ellenfelének „balról a demokráciát, a szocializmust és a nihilizmust, míg jobbról a bürokratikus abszolutizmust” tekintette.⁷⁵ Suvalov és szövetségesei tehát úgy akarták megerősíteni az egyeduralmat, hogy annak első számú támaszává az arisztokráciát akarták tenni, részben az uralkodó kinevezése által elnyert magas hivatali posztok, részben pedig a nemesség felső rétegét képviselő – legalább tanácskozási jogkörrel rendelkező – választott testületek révén. A képviselői elv érvényesítése tehát tőlük sem volt idegen, ám annak gyakorlását kizárólag a nemességet megillető jogként fogták fel. E rend politikai aktivitásának felélesztése azonban távol állt az uralkodó elképzeléseitől. Ilyen típusú politikai támaszra nem tartott igényt. Hasonlóképpen idegenkedett attól a Suvalov-frakció által szorgalmazott gondolattól is, hogy „egyesített kormányt” hozzon létre. Ezzel a tervvel szemben nemcsak az uralkodó volt bizalmatlan, de a „mérnökök” és a „közgazdászok” is, mindenekelőtt azért, mert attól tartottak, hogy megvalósulása Suvalov befolyásának további megerősödéséhez vezetne. Ezért mindent meg is tettek annak érdekében, hogy az „egyesített kormány” ötlete ne tudjon megvalósulni.

II. Sándornak tehát úgy kellett reformpolitikáját elindítania és irányítania, hogy miközben tekintettel van az egymással versengő elitbeli érdekcsoportokra, aköz-

Михаил Муравьев

18. kép ▲ Muravljev, Mihail Nyikolajevics (1796–1866)

⁷⁵ Lásd Рибер, Альфред Дж. (Alfred J. Rieber): *Групповые интересы в борьбе вокруг великих реформ* // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 66.

ben ne tévessze szem elől a reform legfontosabb előfeltételeit és céljait: a birodalom pénzügyi stabilitásának helyreállítását és megőrzését, a gazdasági növekedés politikai és igazgatási feltételeinek biztosítását, a hadsereg hadrafoghatóságának és erejének folyamatos növelését, a birodalom egységének és területi integritásának fenntartását. Ráadásul mindezeken túlmenően a „nagy átalakítás” végigviteléhez biztosítani kellett a társadalmi békét is. Ez azonban nem volt könnyű feladat, már csak azért sem, mert a „nagy reformok” idején még nem fejeződött be a „birodalomépítés”, még nem dőlt el a lengyel területek, az Észak-Kaukázus és a közép-ázsiai térség – a majdani orosz Turkesztán – jövője. Vagyis nem egy esetben a birodalmi periférián jelentkező problémákat a belső átalakítással párhuzamosan kellett megoldani. Ez pedig időnként azzal járt, hogy a „birodalomépítés” kapcsán felmerülő nehézségek nemcsak a hatalom politikai figyelmét osztották meg, hanem gyakran az ország jelentős erőforrásait is elvonták.

Az óriásira nőtt birodalom igazgatása egyébként sem volt egyszerű feladat. Még akkor sem, amikor a „végeken” épp nem akadt komoly probléma. Elég csak arra gondolni, hogy a főváros és a kamcsatkai erődváros, Petropavlovsk között 9500 km volt a távolság. A még ennél is távolabb eső alaszakai orosz erődökbe pedig – nemcsak azért, mert egy másik kontinensen voltak – még a XIX. század első felében is sokkal gyorsabban és olcsóbban lehetett óceánokon átkelve eljutni, mint Szibérián keresztül. A szárazföldi szállítás költségei többszöröse voltak a tengerinek. Ráadásul az utóbbi jóval biztonságosabb is volt. Ezért a központi hatalom inkább választotta a Szentpétervárról vagy Odesszából kiinduló, a Földet csaknem megkerülő hajózást, mintsem hogy szárazföldön át juttassa el az utánpótlást – benne a gabonát – az alaszakai helyőrségeihez. De ez a történet „visszafelé” is igaz volt. Ahhoz például, hogy az Alaszkában elejtett vadak prémjét az orosz kereskedők Szibérián át eljuttathassák Kínába csaknem két év kellett. Ezt a feladatot az amerikai hajók öt hónap alatt megoldották. Mindez azt jelentette, hogy Oroszország periferiáit – hiába volt szárazföldi birodalom – nehezebben érte el, mint más birodalmak tengerentúli gyarmataikat, vagyis „India mind technikai, mind lélektani értelemben közelebb volt Londonhoz, mint az Orosz Birodalom számos kormányzósága Szentpétervárhoz”.⁷⁶ Az óceánok ugyanis – paradox módon – nem elválasztották, hanem inkább közelebb hozták egymáshoz a távol eső területeket. „A tengereken ugyan felbukkanhattak ellenségek és kalózok, de olyan alattvalók, akik idegenek, szegények, elégedetlenek vagy engedetlenek lettek volna és ezért meg kellett volna őket békíteni, hosszasan tanulmányozni, esetleg áttelepíteni, felvilágosítani, rájuk adókat kivetni, körükből regrutákat szedni, és akikért a világ előtt felelősséget kellett volna vállalni, ilyenek a tengereken nem akadtak.”⁷⁷ Vagyis a hatalmas távolságok és a hiányzó köz- és vasutak miatt még normális „üzemmenetben” sem volt egyszerű feladat egyben tartani és hatékonyan

⁷⁶ Эткина, А. (Alexander Etkind): Внутренняя колонизация. Имперский опыт России, М. 2014. стр. 15.

⁷⁷ Lásd uo. стр. 15.

igazgatni a hatalmasra nőtt szárazföldi birodalmat. Nyilván ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a központi hatalom sokáig halogatta a reformokat, és amikor végre elszánta magát, akkor ragaszkodott ahhoz, hogy a birodalom politikai rendszerre változatlan maradjon. II. Sándor – aki egyébként se szerette volna uralmát korlátok közé szorítani –, meg volt győződve arról, hogy a főhatalom alkotmányos korlátozása – valamilyen képviseleti intézménnyel történő megosztása –, veszélyeztetné a birodalom irányíthatóságát. Szerinte kizárólag az egyeduralom volt alkalmas a hatalmas ország hatékony igazgatására.

Az impérium működtetésének nehézségein túl II. Sándornak még egy súlyos problémával kellett időről időre szembenéznie. Ez pedig az európai területeket rendszeresen sújtó drámaian alacsony mezőgazdasági terméseredmény volt. A felszabadított parasztokra az első komoly *nyeuraszaj* – vagyis a tömeges éhínséget okozó rossz termés – már 1867-ben lesújtott.⁷⁸ Nem volt ez új keletű fejlemény, vagyis nem az emancipáció következményeként jelent meg. A ciklikusan, többnyire hét-nyolc évenként ismétlődő éhínség korábban sem volt ismeretlen, ez a jelenség végigkísérte az orosz történelmet. A számos okra visszavezethető élelemhiány – miközben Európa többi részén ekkorra már szinte teljesen megszűnt – Oroszországban még a XIX. században is gyakran számított. Ezen a helyzeten a jobbagyfelszabadítás sem tudott változtatni. Olyannyira nem, hogy az első, emancipációt követő éhínséget, rövid időn belül újabbak követték. Előbb 1871–1873-ban, majd 1880-ban.⁷⁹ Ezt követően pedig egyre sűrűbben tért vissza. Először 1883-ban, majd 1885-ben,⁸⁰ végül pedig 1891-ben, amikor egyetlen év alatt több mint félmillió ember halt éhen.⁸¹ Vagyis a „nagy reformok”, illetve az azt követő évtizedek a vissza-visszatérő éhínség, sőt az időnkénti tömeges éhhalál árnyékában teltek.

Nem a reformok voltak felelősök a kialakult helyzetért. Legfeljebb csak annyiban, hogy az emancipáció módja – a termőföld közösségi tulajdonban tartása – nem kedvezett a parasztgazdaságok modernizálásának. A gazdák – kevés kivétellel – ugyanazokat a primitív eszközöket és eljárásokat alkalmazták hosszú időn át, mint felszabadításuk előtt.⁸² Ám közben jelentősen megnőtt a népességszám és ezzel együtt a lakosság élelemmel való ellátásának fajlagos terhe is.⁸³ Ennek ellenére a kötelező gabonataralékok képzésére a korábbiaknál kevesebb figyelem jutott. A felelősség ek-

⁷⁸ Lásd Гросул, В. Я.: Общественное мнение в России XIX века, М. 2013. стр. 346.

⁷⁹ Lásd Чернуха, В. Г.: Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60–70 годы XIX в.) А. 1972. стр. 17–18.

⁸⁰ Афанасьев, Б. В. – Ганелин, Р. III. – Панях, В. М. (ред.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 386.

⁸¹ Lásd uo. стр. 393. Az ismétlődő alacsony terméseredmények pusztító következményeiről megrázó beszámolóval és figyelmet érdemlő adatokkal szolgál az alábbi – közvetlenül az 1891-es éhínség után összeállított – kötet: Неурожай и народное бедствие, СПб. 1892.

⁸² Безгин, В. Б.: Крестьянская повседневность. Традиции конца XIX-начала XX века, Москва–Тамбов, 2004. стр. 20–24.

⁸³ A falusi lakosság száma az európai Oroszország területén 1861 és 1900 között 50 millióról 90 millióra nőtt. Párhuzamosan ezzel az egy férfi földművesre jutó szántóföld átlagos mérete az 1860-as 4,8 gyeszjatináról a század végére 2,6 gyeszjatinára csökkent. Lásd uo. стр. 34.

Sándor

19. kép ▲ II. Sándor (1818–1855–1881)

kor már nem a földesurakat terhelte, hanem a faluközösség elöljáróit, akik ennek a kötelezettségnek elődeiknél jóval kevésbé tudtak megfelelni. Ez viszont nem egyszer azzal a következménnyel járt, hogy a kellő mennyiségű gabonataralék hiánya tovább súlyosbította – helyenként végzetessé tette – a rossz termés miatt kialakult helyzetet.

Nem volt tehát egyszerű dolga sem az uralkodónak, sem a reformpolitikát támogató, azt kidolgozó és megvalósító kormányzati bürokráciának. Mégis elindult ezen az úton és több-kevesebb következetességgel – időnként megtorpanva, olykor visszafelé is lépve egyet – végigment azon. Mindeközben az átalakítás számos területet érintett és jelentős változásokat hozott. Ezek egy része oly átfogó és mély volt, hogy azokat már nem lehetett „visszavenni”. Mindenekelőtt ilyennek tekinthető a legalapvetőbb reform, az 1861-es jobbágyszabadság.

A jobbágyszabadság

A jobbágyszabadság korlátait már II. Katalin felismerte, ahogy tudatában volt azoknak unokája, I. Sándor is. Ám a rendszer felszámolása, ahogy a XVIII. század második felében, úgy a következő század elején is, felettébb kockázatos vállalkozásnak tűnt. A jobbágyszabadság eltörlése nyomán létesülő kis parasztgazdaságok ugyanis a kor oroszországi agrártechnológiája, infrastruktúrája és piaci viszonyainak fejlettsége mellett aligha tudták volna biztosítani az ország ellátását, és a földbirtokos nemesség sem lett volna képes rövid időn belül hatékony mezőgazdasági nagyüzemeket kialakítani. És akkor még nem beszéltünk azokról a feladatokról, amelyek az emancipáció következményeként vártak megoldásra. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a felszabadított parasztok nem maradhatnak földesuraik igazgatása alatt, vagyis adminisztratív felügyeletüket a felszabadítást követően mindenképpen át kell alakítani, ugyanúgy, ahogy a velük kapcsolatos igazságszolgáltatást is. Az is világos volt, hogy szabad emberekként csak akkor lehet őket fontos társadalmi szerepekbe – zemsztvo-képviselőként vagy bírósági ülnökként – bevonni, ha az állam gondoskodik képzésükről. Ehhez viszont át kellett alakítani az oktatás addigi rendszerét. Vagyis az emancipációs törvényből szinte természetes módon következett a társadalom számos további alrendszerének átalakítása is. Mindez annak kockázatát vetítette előre, hogy szembe kell majd menni az addig érvényes, a paraszti közösségeknek biztonságot adó erős tradíciókkal. Innen nézve válik érthetővé, hogy – egyéb okok mellett – miért hezitált olyan sokáig a cári hatalom a jobbágyszabadság ügyében.

II. Katalin ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a jobbágyszabadság fennmaradása mindinkább gátjává válik az ország fejlődésének. Szerinte ugyanis, ahol „oly súlyosak az adók, hogy a szorgalmas és munkaszerető emberek csak nagyon nehezen találják meg számításukat, ott hosszú időn át csökken a lakosok száma”, míg másutt,

Sándor

20. kép ▲ I. Sándor (1777–1801–1825)

„ahol az emberek megtalálják a maguk hasznát, sokasodnak”.⁸⁴ Márpedig erre Oroszországban, ahol „nincs elegendő számú lakos, ugyanakkor túl sok a néptelen és megműveletlen föld”, égető szükség lenne – szögezte le a cárnő.⁸⁵ De hogyan lehet ezt elérni? Hogyan lehet olyan államot létrehozni és működtetni, amely nemcsak egy szűk csoport érdekét tartja szem előtt – prolongálva ezzel privilegizált helyzetét –, hanem a társadalom szélesebb rétegeire is tekintettel van? Már csak azért is, mert – emlékeztetett erre II. Katalin – „a természeti törvény azt írja elő nekünk, hogy minden ember jólétéről gondoskodjunk”.⁸⁶ Majd felvilágosult uralkodóhoz méltóan még hozzátette: „kötelesek vagyunk megkönnyíteni az alávetettek helyzetét annyira, amennyire ezt a józan ítélőképesség megengedi”.⁸⁷ Ám ez az utóbbi a XVIII. század második harmadában még nem engedett meg többet, mint annak elvárását, hogy törvény írja elő a földbirtokosoknak: „nagy gonddal vessék ki adóikat, és csak olyan adókat szedjenek, amelyek a legkevésbé szakítják el a parasztot otthonától és családjától”.⁸⁸ Ennél többről ekkor még nem lehetett szó, mert – Diderot és Voltaire levelezőpartnere szerint – „egy csapásra, általános érvényű törvénnyel nem szabad sokakat felszabadítani”.⁸⁹ Már csak azért sem, mert a jobbágyfelszabadításnak nemcsak a kor elmaradott agrárgazdálkodása és az emancipáció szerteágazó következményei miatti aggodalom, de a társadalom rendi jellegét féltő nemesség ellenkezése is gátat vetett.

Ennek ellenére nem sokkal később – a rövid páli közbiztonság után⁹⁰ – I. Sándor is visszatért a problémához és kezdte keresni a jobbágyrendszer felszámolásának lehetőségeit. Ennek első állomása a szabad földművelőkről (вольные хлебопашцы) kiadott rendelete volt.⁹¹ Ez lényegében nem volt más, mint Szergej Rumjancev gróf javaslatának jogi normává emelése. Rumjancev nem sokkal a rendelet megjelenése előtt azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy engedélyezze jobbágyainak felszabadítását. Az 1803 februárjában kiadott törvény – eleget téve a grófkérésének – lehe-

⁸⁴ Наказ Комиссии о составлении проекта нового Уложения, составленной Екатериной II. // Конституционные проекты в России X-начало XX в., М., 2000. стр. 269.

⁸⁵ Уо. стр. 267.

⁸⁶ Уо. стр. 264.

⁸⁷ Уо. стр. 265.

⁸⁸ Уо. стр. 268.

⁸⁹ Уо. стр. 266.

⁹⁰ I. Pál megkoronázása napján, 1797. április 5-én kiáltványt adott közre a robot heti három napra történő korlátozásáról. Ez volt az első olyan oroszországi jogi norma, amely szigorú kereteket szabott a paraszti munka felhasználásának, függetlenül attól, hogy a robotterhet földesúri, állami, avagy az uralkodóház tulajdonában álló földeken teljesítették. A kiáltvány azt is előírta, hogy a vasárnapot pihenőnapnak kell tekinteni, míg a hét fennmaradó további három napját a parasztok belátásuk szerint használhatják fel. Lásd О трёхдневной работе помещичьих крестьян в пользу помещика, и о непринуждении к работе в дни воскресные (от 5-го апреля 1797 г.) // ПСЗ-I. т. XXIV. № 17909.

⁹¹ Lásd Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных (от 20-го февраля 1803 г.) // ПСЗ-I. т. XXVII. № 20620. A szabad földművelőkről kiadott rendelet megjelenése előtt két évvel I. Sándor engedélyezte, hogy a nemesek mellett mások is földet vásárolhassanak. Ezentúl ezzel a joggal a kereskedők, a kispolgárok és a kincstári földeken dolgozó parasztok is rendelkeztek. Lásd О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупку земли (от 12-го декабря 1801 г.) // ПСЗ-I. т. XXVI. № 20075.

tövé tette a földbirtokosoknak, hogy önkéntes és kölcsönös megegyezés alapján szabadságot adjanak jobbágyaiknak. Mindezt úgy, hogy megfelelő megváltás fejében a felszabadított parasztok földtulajdonhoz is jussanak. I. Sándort ugyanis meggyőzték Rumjancev érvei, aki szerint a mindkét fél számára előnyös önkéntes felszabadítás fokozatosan elvezethet a jobbágyrendszer teljes felszámolásához. Ám hiába bízott ebben az uralkodó – aki maga is szívesen szabadult volna e teherből – a földbirtokos nemesség alig-alig követte Rumjancev példáját. E rendelet alapján a birodalom jobbágyainak mindössze 1,5 százaléka nyerte el szabadságát.⁹² Ennek ellenére bevezetése mégsem volt hiábavaló, mert egyfelől megmutatta, hogy a nemesség még mindig milyen kitartóan ragaszkodik privilégiumaihoz, másfelől alkalmat adott arra is, hogy kiderüljön, milyen sokrétű és messze ható következményekkel jár a jobbágyok emancipációja.

Az uralkodót azonban nem keserítette el a kudarc. Olyannyira nem, hogy másfél évtizeddel később, 1818-ban újabb kísérletet tett tervének megvalósítására. Ezúttal három magas rangú hivatali méltóságot bízott meg azzal, hogy egymástól függetlenül dolgozzák ki a jobbágyfelszabadítás programját. Alekszej Arakcsjev, Nyikolaj Mordvinov és Dmitrij Gurjev el is készítették javaslatukat, ám azok – számos ok miatt – végül csak tervezetek maradtak.⁹³ Nem maradt viszont tervezet a három balti tartomány – Estland, Kurland és Livland – jobbágyainak felszabadítása. I. Sándor előbb 1816-ban a mai Észtország északi felében élő jobbágyokat tette szabaddá, majd egy évvel később hasonló lépésre szánta el magát a főként litvánok lakta Kurlanddal kapcsolatban. Végül, 1819-ben a két kormányzóság közt elhelyezkedő, lettek és észtek által egyaránt lakott Livlandban határozta el a jobbágyok felszabadítását. Mindhárom esetben azonban az emancipáció föld nélkül történt, vagyis a személyes szabadság elnyerését nem kísérte semmiféle földszerzés.

Újabb közel negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy I. Sándor fia, I. Miklós ismét tegyen valamit ebben az ügyben. Ő azonban – noha uralkodása során maga is számos tervezetet készíttetett⁹⁴ – nem érte be a megannyi Titkos Bizottság által összeállított programmal és 1842 tavaszán egy olyan rendeletet is kiadott (*Указ об*

⁹² Az alatt az 59 év alatt, amíg a rendelet érvényben volt alig több mint 110 ezer férfi jobbágy nyert ezen a módon szabadságot. Lásd Вопросы истории России XIX-начало XX века, Л. 1983. стр. 61.

⁹³ E tervezetek összefoglalását lásd *Записка о разных предположениях по предмету освобождения крестьян // Деятельный век. Исторический сборник, издаваемый Петром Бартевым. Кн. 2. М. 1872. стр. 145–208.*

⁹⁴ I. Miklóst trónra lépésétől foglalkoztatta a jobbágykérdés megoldása. Uralkodása során egymás után állította föl azokat a Titkos Bizottságokat, amelyek e kérdés rendezését kapták feladatul. Az első (Комитет Куракина) már 1828-ban fölállította, hogy aztán a következő két évtizedben – 1830-ban (Комитет Кочубея), 1835-ben (Комитет Васильчикова), 1839-ben, 1840-ben, 1844-ben, 1846-ban, majd végül 1848-ban – további hetet bízott meg e feladat teljesítésével. Az utolsóként felállított két bizottság munkáját már a trónörökös, Alekszandr Nyikolajevics nagyherceg, az 1855-ben trónra lépő II. Sándor vezette. A Titkos Bizottságok tevékenységére vonatkozóan lásd Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. III. – Панеях, В. М. (реда.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 273–277.; továbbá Мироненко, С. В.: Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия, М. 1990. стр. 100–195.

обязанных крестьянах),⁹⁵ amely a birodalom teljes területén tette lehetővé, hogy a földbirtokosok parasztjaikkal megállapodjanak a személyes szabadsággal párosuló földhasználatról. Ennek feltétele azonban az volt, hogy a szabad földművesek elfogadják: pénzben megváltható vagy munkával teljesítendő kötelezettséggel tartoznak a birtokos nemeseknek, akik a földet nekik használatra átengedték. I. Miklós és környezete, amikor a felszabadítás e változata mellett döntött, feltehetően abból indult ki, hogy a jobbágyok föld nélkül történő felszabadítása vonzóbb lehet a birtokaihoz ragaszkodó nemesség számára, mint az a fajta emancipáció, amely – váltság fejében – földet juttat a parasztoknak. Ebben I. Miklósnak valószínűleg igaza is volt, de ettől még a felszabadításnak ez a módja éppoly kevésbé vált népszerűvé, mint az apja által 1803-ban kezdeményezett változat. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az alatt a közel húsz év alatt, amíg ez a rendelet érvényben volt, a 10,3 millió magánbirtokon szolgáló férfi jobbágyból mindössze 27 ezren éltek ezzel a lehetőséggel.⁹⁶ Mindazonáltal ennek a rendeletnek is meglett a maga gyakorlati haszna: a cári adminisztráció tapasztalatokat szerezhetett arról, hogy miképp lehet azokat a parasztokat felügyelni, illetve helyzetüket kezelni, akik személyükben ugyan szabaddá váltak, de közben kötelezettségeik egy része fennmaradt. Mindez azért is lehetett különösen fontos tapasztalat, mert a függésnek lényegében ugyanez a „szerkezete” jellemzi majd az 1861-ben felszabadított parasztok helyzetét is. Miközben ugyanis az 1861-es cári manifestum a jobbágyokat személyileg szabaddá tette, mindaddig, amíg az osztásföld megváltására felvett hitelüket nem fizették vissza, fönntartotta kötelezettségeiket bizonyos szolgáltatások teljesítésére. „Ebben az állapotban, mely állapot átmeneti jellegű, a parasztok ideiglenesen kötelezetteknek nevezetnek”⁹⁷ – fogalmaz az 1861-ben kihirdetett törvény. Ez azt jelentette, hogy a földművesek a személyes szabadság elnyerésével még nem váltak „tulajdonos paraszttá” (*крестьянин-собственник*). Formálisan a személyükben szabad parasztok csak az átmeneti állapot lezárulásával – a *megváltási megállapodás* (*выкупная сделка*) megkötésével – „váltottak státuszt” és lettek tulajdonossá. De még új státuszukban is mindaddig, amíg nem került sor a megváltás teljes megfizetésére, földtulajdonuk tekintetében jogaikban korlátozottak maradtak. Az 1842-es rendelet – miután felépítésében és tartalmában nagyon közel állt az 1861-es emancipációs rendszabályokhoz – komoly tapasztalathoz juttatta a cári adminisztrációt. Megteremtette annak lehetőségét, hogy most már e tapasztalatok birtokában készüljön fel arra a helyzetre,

⁹⁵ Lásd О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условия повинности, с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян (от 2-го апреля 1842 г.) // ПСЗ-П. т. XVII. ч. 1. № 15462.

⁹⁶ Lásd Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX–XX веков, Л. 1972. стр. 82.

⁹⁷ Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (от 19-го февраля 1861 г.) // ПСЗ-П. т. XXXVI. ч. 1. № 36657. A törvény újabb közlését lásd Реформы Александра II, М. 1998. стр. 38–81. Az idézett szövegrészt lásd a 40. oldalon.

amikor a jobbágyszabadság a kevesek ügyéből az egész jobbágytársadalom közös ügyévé válik.

Volt még egy terület, ahol az államigazgatás a jobbágyszabadság kihirdetése előtt fontos ismeretekhez juthatott: ez pedig a közigazgatás legalsóbb szintje volt. Kiszelyov gróf, az 1837-ben felállított Állami Javak Minisztériumának⁹⁸ első vezetője, még a harmincas évek közepén hozzákezdett egy olyan kétszintű közigazgatási rendszer kidolgozásához, majd pedig bevezetéséhez, amely eredetileg csak az állami földeken dolgozó parasztokat érintette volna, később azonban az 1861 után felállított helyi közigazgatás egészének modelljéül szolgált. Ez azért történhetett meg, mert az igazgatás legalsó két szintjét mindkét modellben a faluközösség, illetve a körzet (*волость*) alkotta. De míg a kiszelyovi reformok csak szűk kört érintettek, addig 1861 után az általa kipróbált modell lényegében általánossá vált.

Az állami parasztok igazgatásának Kiszelyov-féle reformja eredetileg azt célozta, hogy fokozatosan közeledjen egymáshoz, majd váljon egységgé az állami parasztok és a magánföldesúri jobbágyság joghelyzete. E folyamatnak végső soron a magánföldesúri jobbágyság személyes függésének megszűnéséhez kellett volna elvezetnie, vagyis a magánbirtokokon szolgáló jobbágyságnak olyan státuszt kellett volna nyerniük, mint amilyen az állami parasztok rendelkeztek. I. Miklós azonban végül úgy döntött, hogy egyelőre elég lesz az utóbbiak helyzetét rendezni. Ennek szellemében 1836 tavaszán felállították az uralkodó személyes kancelláriájának V. ügyosztályát azzal a megbízással, hogy dolgozza ki az állami vagyon és az állami parasztok igazgatásának új egységes rendszerét. Az erre vonatkozó tervet⁹⁹ a frissen felállított ügyosztály vezetője, Pavel Kiszelyov gróf 1837 májusára el is készítette. A kiszelyovi program – miközben világos és egységes keretek közé illesztette a kincstári tulajdonban lévő földek és egyéb vagyontárgyak kezelését – jelentősen javított az állami parasztok élethelyzetén is. Megnövelte az általuk használt osztásföldeket, a túlnépesedett területekről pedig sokakat áttelepített a ritkán lakott állami birtokokra, így csillapítva a termőföldhiányt. A program keretében a fejadó nagyságát is újraszabályozták, és egyre szélesebb körben próbálták elérni, hogy a parasztok ne terményekben, hanem pénzben róják le kötelezettségeiket, ezzel is segítve a piaci viszonyok kialakulását. A kiszelyovi program részeként kezdődött el a falusi iskolák alapítása is. Ez utóbbi látványos sikerrel járt. Mert míg 1838-ban még csak hatvan ilyen iskola működött, addig II. Sándor trónra lépésekor számuk már meghaladta a kétezer-négyszázat.¹⁰⁰ Túlzás nélkül állítható, hogy jórészt az ekkor alapított falusi tanodák alapozták meg

⁹⁸ Kiszelyov előterjesztését az állami javak egységes kezeléséért és irányításáért felelős minisztérium felállításáról lásd *Вспомогательная записка управляющего V отделения Собственной е. и. в. канцелярии П. А. Киселева (23 ноября 1837 г.) // Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 559–562.*

⁹⁹ Lásd Заболодский-Десятковский, А. П.: Граф П. А. Киселев и его время. В 2-х томах, т. 2. СПб. 1882. стр. 52–57.

¹⁰⁰ Корелин, А. П.: Власть и общество в России. Век XIX-й: время ожиданий и перемен, М. 2013. стр. 62.

és tették lehetővé az általános népoktatás későbbi bevezetését. Felállításuk kulturális és politikai jelentőségét aligha lehet túlbecsülni.

Ilyen előzmények után vette kezdetét a jobbágyszabadság közvetlen előkészítése. Az I. Miklós örökebe lépő új uralkodó, II. Sándor, aki trónra lépése előtt még apja és nagyapja politikájának folytatását ígérte, rövid időn belül kénytelen volt korábbi álláspontját felülvizsgálni. Ebben a krími háború kudarcán kívül számos belpolitikai körülmény és kényszerűség is közrejátszott, köztük az egyre gyakoribbá váló jobbágyszabadság követelések. II. Sándor, aki éppúgy érzekelte a jobbágyszabadság bejelentésének, mint amennyire a bejelentés halogatásának kockázatait, szerette volna, ha e folyamat kezdeményezőjeként maga a nemesség lép fel. Különböző módokon próbálta is ösztökélni őket erre. 1856 tavaszán a moszkvai nemesi vezetők előtt elmondott rövid beszédében is ezt tette, amikor kijelentette: „Hírek terjednek arról, hogy szabadságot akarok adni a parasztoknak; ez nem igaz, s ezt elmondhatják jobbra is, balra is; a parasztok és a földesurak közötti ellenséges érzés azonban sajnos fennáll, és emiatt jó néhány esetben előfordult már, hogy a parasztok nem engedelmeskedtek földesuraiknak. Meggyőződésem, hogy előbb vagy utóbb rá kell lépünk erre az útra. Úgy gondolom, önök is osztják véleményemet; következésképpen sokkal jobb, ha ez felülről megy végbe, mint ha alulról.”¹⁰¹

Ez a tagadásba burkolt uralkodói megnyilatkozás nem volt más, mint annak beismerése, hogy a jobbágyszabadságnak előbb vagy utóbb el kell következnie. Ennek belátása és hangoztatása önmagában még aligha okozhatott különösebb meglepetést. Ám egy dolog valamit elvi lehetőségként bemutatni, és egészen más a nem túl távoli jövőben bekövetkező elkerülhetetlen fejleményként kilátásba helyezni. Az uralkodó szavaiból ez az utóbbi következett. Ez pedig még II. Sándor reformpárti

21. kép * Lanszkij, Szergej Sztjepanovics (1787–1862)

¹⁰¹ Речь Александра II., произнесенная им 30 марта 1856 г. перед московским губернским и уездными предводителями дворянства // Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи. М., 1994. стр. 85.

belügyminiszterét is váratlanul érte. Szergej Lanszkoi jól tudta, hogy ilyen ügyekben felettébb körültekintően kell eljárni. Ha ugyanis egyszer nyilvánosságra kerül a jobbágyfelszabadítás terve, az a tény, hogy komolyan hozzáfogtak előkészítéséhez, akkor már nem lehet többé visszakozni, ha pedig mégis megpróbálnák, akkor ezért rendkívül nagy árat kell majd fizetni. A belügyminiszter tehát tisztában volt azzal, hogy nem szabad idő előtt hiú reményeket kelteni a társadalomban, mert ebből csak baj származhat.¹⁰² Ezért rendkívül óvatosan, a nyilvánosság kizárásával kezdett hozzá – belügyminisztériumi munkatársainak legszűkebb körével – a jobbágyfelszabadítás jogi kereteinek kidolgozásához.

Az előkészítő munkában fontos szerepet kapott Alekszej Ljovsin, akit Lanszkoi az Állami Javak Minisztériumából vett magához, többek között épp azért, mert korábban a Kiszeljov-féle reformok egyik kidolgozója volt. Ljovsin – a belügyi tárca helyettes vezetőjeként – az előkészítő munkát két irányban kezdte el. Egyfelől összegyűjtötte a jobbágykérdés történetére vonatkozó legfontosabb anyagokat, másfelől pedig megpróbálta felmérni a közvélemény hangulatát. Az utóbbi különösen nehéz feladatnak bizonyult, hiszen ezekben az években még nem folyhatott nyílt vita a kérdéstről. A nyilvánosság létező fórumai ekkor még nem adhattak teret a szabad, korlátozásoktól mentes közéleti párbeszédnek. Ennek ellenére Ljovsinnak viszonylag gyorsan sikerült felmérnie és végiggondolnia a jobbágyfelszabadítás elvi lehetőségeit. Az egyik lehetőség szerinte az azonnali felszabadítás lehetett volna. Ez az út azonban csak abban az esetben lett volna járható, ha az emancipáció nem kapcsolódott volna össze a földkérdés rendezésével, vagyis ha a jobbágyfelszabadítást nem kísérté volna a szabaddá tett parasztnak földhöz juttatása. A másik lehetséges megoldás a személyes szabadság elnyerésével párhuzamosan a parasztnak – megváltás ellenében – földet biztosított volna. Az *azonnali* emancipációnak ez a módja azonban két komoly kérdést is felvetett. Egyfelől azt, hogy a jobbágyok miből tudják majd kifizetni az azonnali megváltás terheit, másfelől pedig azt, hogy amennyiben az állam hitelezőként magára vállalná a felmerülő költségeket – vagyis a parasztnak hitelt nyújtana –, annak fedezetét a költségvetés honnan tudná előteremteni. Ez az utóbbi már csak azért sem volt elhanyagolható kérdés, mivel nem csekély pénzről, hozzávetőleg 1 milliárd rubelről¹⁰³ volt szó. A vesztes krími háború után ennyi pénzt „kigazdálkodni” – miközben a birodalom éves költségvetése 300-400 millió rubel körül

alakult¹⁰⁴ – nem lett volna egyszerű feladat. És végül elképzelhető volt egy harmadik megoldási mód is, amit talán *késleltetett* emancipációnak nevezhetnénk, mivel olyan lépések sorából állt, amelyek megvalósulása esetén a parasztnak személyileg ugyan rövid időn belül szabaddá váltak volna, de más tekintetben hosszú időre kötelezettség terhelte volna őket. Az utóbbi lényegében abban állt volna, hogy a parasztnak évtizedekig kamatostul kellett volna visszafizetniük a megváltást fedező állami hitelt. Ám ebben az esetben is gondot jelentett volna az állami hitelfedezet előteremtése.

Az előkészítő munka során újabb és újabb problémák merültek fel. Többek között felvetődött, hogy a felszabadított parasztnak nem azonos mértékben lesznek érdekeltek az osztásföldek (*надел*) megváltásában, hiszen az ország leginkább iparosodott kormányzóságai a termőföld értéke sokkal kisebb volt, mint a jól termő „feketeföldi” területeken. Márpedig, ahol a parasztnak az agrárgazdaságon kívül viszonylag könnyen munkát találhatnak, ott nem lesznek érdekeltek az osztásföldek kivásárlásában. Erre a helyzetre mindenképpen megoldást kellett találni. Azt ugyanis mégsem lehetett törvénybe foglalni, hogy a parasztnak személyes szabadságukat vásárolják meg – ennek erkölcsi abszurditását maga az uralkodó is belátta¹⁰⁵ –, ezért olyan megoldásra volt szükség, amely még azokban az esetekben is fizetésre kényszeríti a parasztnak, amikor azok nem tartanak igényt az osztásföldekre. Ilyen áthidaló megoldásnak tűnt, hogy a felszabadított jobbágyoknak nemcsak a szántóföldet kellett megváltaniuk, hanem a falu határain belül lévő területeket, vagyis azokat a beltelkeket (*усадебная оседлость*) is, amelyeken a házuk állt és a közvetlen megélhetésük egy része nyugodott.¹⁰⁶ Mindez azt szolgálta, hogy „fizetség nélkül” senki ne nyerhesse el szabadságát, de a megváltás mégse tűnjön a személyes szabadság „kivásárlásának”. Ez a „modell” erkölcsi aggályok nélkül biztosította, hogy azok a birtokos nemesek is bizonyos ellentételezéshez juthassanak, akiknek földje a mezőgazdasági termelés szempontjából kevésbé értékes országrészekben volt.

Az uralkodó – miközben folyt a jobbágyfelszabadítás jogi előkészítése – továbbra sem tett le arról, hogy elérje, az emancipációt maguk a birtokos nemesek kezdeményezzék. De ők nagy többségükben – éles ellentétben a korszak néhány jeles szlavofil és liberális gondolkodójával – a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatták erre. Hiába tárgyalt erről Ljovsin a koronázási ünnepségekre a fővárosba érkező nemesi küldöttekkel, erőfeszítései rendre kudarcra zártak.¹⁰⁷ Így aztán a reform tervezetének

¹⁰² Lanszkoi 1856. április 7-én – a közeli munkatárs, Alekszej Ljovsin közreműködésével megírt – feljegyzést adott át az uralkodónak (*О постепенном стремлении к освобождению помещичьих крестьян*). Ebben a belügyminiszter kifejtette, hogy belekezdve a jobbágyok felszabadításába „azzal nem szabad sem megállni, sem túl gyorsan haladni, hanem óvatosan és fokozatosan kell cselekedni”. Majd a feljegyzés végén Lanszkoi azt a kérdést tette fel, hogy egyedi lépések sorával kell-e egyre közelebb jutni a földesúri jobbágyok felszabadításához, avagy várni kell valamilyen „általános tervre”. II. Sándor Lanszkoi feljegyzésre a következőket írta: „lassanként el kell kezdeni intézkedni, ugyanakkor hozzá kell fogni az általános terv kidolgozásához is, hogy szisztematikusan és nagy óvatossággal cselekedhessünk.” Lásd Министерство внутренних дел. 1802–1902. Исторический очерк. СПб. 1901. стр. 113.

¹⁰³ Lásd Корнилов, А. А.: Курс истории России XIX века, М. 1993. (Első kiadás: 1912–1914.) стр. 206.

¹⁰⁴ Lásd Афанасьев, Б. В. – Ганелин, Р. III. – Панеях, В. М. (ред.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 323.

¹⁰⁵ Lásd Корнилов, А. А.: Курс истории России XIX века, М. 1993. стр. 206. II. Sándor korai politikája kitüntetett jelentőséget tulajdonított a külvilág Oroszországról alkotott véleményének. Erre vonatkozóan lásd Захарова, А. Г.: Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 25.

¹⁰⁶ Hasonló célt szolgált a törvénynek az a rendelkezése is, amely kimondta, hogy a parasztnak csak kilenc évvel felszabadításuk után mondhatnak le az általuk használt osztásföldről. Vagyis még abban az esetben is kötelesek voltak az osztásfölddel összefüggő terheket magukra venni, ha arra valami miatt nem tartottak volna igényt. Lásd Корелин, А. П.: Власть и общество в России. Век XIX-й: время ожиданий и перемен, М. 2013. стр. 98.

¹⁰⁷ Лёвшин, А. И.: Достопамятные минуты моей жизни // Русский Архив, 1885. / № 8. стр. 496–497.

kidolgozása az 1857 januárjában fölállított újabb Titkos Bizottságban (*Секретный Комитет*)¹⁰⁸ csaknem egy évig a nemesség támogatása nélkül és a jobbágyok elől eltitkolva folyt. Az év őszén azonban elszánta magát a kormányzat és három, a birodalom északnyugati részén található kormányzóságot – a kovnoit, a vilnait és a grodnóit – megfenyegetett azzal, hogy elrendeli az ott található földesúri birtokok összeírását és a földbirtokosoknak járó szolgáltatások rögzítését. Az *inventárium* hírére a helyi földbirtokosok – a vilnai főkormányzó, Vlagyimir Nazimov közvetítésével – kérvénnyel fordultak az uralkodóhoz.¹⁰⁹ Ebben azt kezdeményezték, hogy amennyiben a kormányzat lemond az inventáriumról és az emancipáció nem érinti földbirtokaik tulajdonjogát, készek elfogadni jobbágyaik felszabadítását. A központi hatalom némi hezitálás után felismerte, hogy a kialakult helyzet kiváló lehetőséget kínál a holtpontról való kimozdulásra, ezért II. Sándor utasította belügyminiszterét, Szergej Lanszkojt, hogy néhány napon belül fogalmazzon meg egy uralkodói leiratot, amely a három kormányzóság nemességét arra szólítja fel, hogy képviselőiből állítson fel olyan bizottságokat, amelyekben megvitatják a jobbágyfelszabadítás különböző módjait. Ugyanakkor a Nazimov főkormányzónak címzett uralkodói leirat azt is utasításba adta, hogy miközben „a földesurak megtartják az egész föld magántulajdonát”, „a parasztoknak megmarad udvari gazdaságuk, amelyet meghatározott időn belül megváltás útján tulajdonukba vesznek”.¹¹⁰ Az uralkodó 1857. november 20-i leiratában azonban még szó sincs az osztásföldek megváltás ellenében történő átadásáról. Az utasítás mindössze azt várja el, hogy a parasztok *használatra* bizonyos mennyiségű földet kapjanak, mégpedig olyan nagyságban, amely biztosítja létfenntartásukat, valamint a „kormány és a földesúr iránti kötelezettségeik teljesítését”. Ám „ezért a földért vagy úrbért (*оброк*) fizetnek, vagy pedig munkával szolgálnak érte (*отбывают паботу*) a földesuraknak”.¹¹¹

Röviddel azután, hogy az említett három kormányzóságban bizottságok jöttek létre, a nemességnek a birodalom többi tartományában is hasonló grémiumokat kellett felállítania. Ez a kötelezettség azonban csak azokra a területekre vonatkozott, ahol jelentős számban éltek jobbágyok, vagyis ahol fennállt e jogintézmény. 1858-ban a birodalom 65 kormányzósága (*губерния*) és megyéje (*область*) közül számos helyen – főként a birodalom déli és Urálon túli területein – a függésnek ez a formája

¹⁰⁸ A Titkos Bizottság az alábbi tagokból állt: A. F. Orlov herceg, az Államtanács elnöke, Sz. Sz. Lanszkoj gróf, belügyminiszter, V. A. Dolgorukov herceg, az uralkodó személyes kancelláriája III. ügyosztályának vezetője, a csendőrség parancsnoka, D. Ny. Bludov gróf, a cár személyes kancelláriája II. ügyosztályának vezetője, V. F. Adlerberg gróf, az uralkodóház javainak minisztere, K. V. Csevkín, a közutak és középületek főfelügyelője, P. F. Brok, pénzügyminiszter, továbbá az Államtanács három tagja, P. P. Gagarin herceg, M. A. Korf báró és Ja. I. Rosztovcev gróf. Utóbb a testülethez csatlakozott M. Ny. Muravjov gróf, az Állami Javak Minisztériumának vezetője is. Лásд Крестьянская реформа 1861 года в России, М. 2012. стр. XXXIII.

¹⁰⁹ Корнилов, А. А.: Крестьянская реформа, СПб. 1905. стр. 48.

¹¹⁰ Рескрипт от 20 ноября 1857 г. Александра II. виленскому, гродненскому и ковненскому военному генерал-губернатору В. И. Назимову // Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи, М. 1994. стр. 86.

¹¹¹ Уо, стр. 86.

soha nem létezett, vagy ha létezett is, ekkorra már felszámolásra került. Az utóbbiak közé tartozott a három balti kormányzóság – Estland, Kurland és Livland –, míg az előbbieket csoportját olyan területek alkották, mint a kazah sztyeppén található szempalatyinszki megye, a teljes szibériai térség, vagy a Vlagyivosztojk környéki tengermellék. De a jobbágyi jogintézmény a Kaukázus déli oldalán lévő eriváni (jereváni) kormányzóságban is éppúgy ismeretlen volt, mint a Kaszpi-tenger menti derbenti megyében vagy az arhangelszki és a semahinszki kormányzóságokban. Ez utóbbiakban, ahogy a Bajkál-on-túli területen és Jakutföldön is, földesúri jobbágyok soha nem éltek ugyan, ám felszabadításra váró uradalmi cselédek (*дворовые люди*) igen, még ha nem is nagy számban. Összességében 52 olyan kormányzóság, illetve megyéje volt a birodalomnak, ahol valamilyen mértékben jelen voltak földesúri jobbágyok. Ugyanakkor az összlakossághoz mért arányuk – amely a birodalom egészét tekintve a XIX. század közepén csaknem egyharmadnyi volt – az egyes országrészekben jelentősen különbözött egymástól. Besszarábiában például részesedésük alig haladta meg az egy százalékot, míg a szmolenszki kormányzóságban elérte a 70 százalékot is.¹¹²

Elvben a fenti körülmény egyszerűbbé tette a jobbágyfelszabadítás végrehajtását, hiszen annak lebonyolításával és felügyeletével nem kellett a birodalom valamennyi szegletében foglalkozni. Ugyanakkor azokon a helyeken, ahol a jobbágyok felszabadítását mégiscsak meg kellett oldani, tekintettel kellett lenni a helyi sajátosságokra. Az utóbbiak nemcsak az egyes területeken élő jobbágyok eltérő arányában mutatkoztak meg, hanem egyéb vonatkozásokban is. Ettől viszont összetettebbé vált a hatóságok feladata. Volt azonban még egy körülmény, amely elvileg megkönnyíthette volna a jobbágyfelszabadítást, mégpedig az, hogy a XIX. század derekára a birodalom európai részén található földesúri birtokok jelentős részét – közel felét – jelzálog terhelte. A korszak ismert történésze, Vaszilij Kljucsevszkij szerint közvetlenül a jobbágyfelszabadítás előtt az ország európai területén lévő 103 ezer földesúri birtokból, mintegy 44 ezer volt elzálogosítva, mégpedig úgy, hogy az esetek döntő többségében a hiteleket az állam folyósította. Ugyanakkor ezekhez az elzálogosított birtokokhoz a teljes férfi jobbágynépesség több mint kétharmada tartozott, a 10,5 millióból legkevésbé 7 millió.¹¹³ Vagyis elvileg az állam a neki tartozó földesuraktól – az esetleges értékkülönbséget kifizetése után – nyugodtan magához vehette volna a hitellel terhelt földterületeket és a hozzájuk tartozó jobbágyokat. Az utóbbiak sorsáról pedig – miután a tulajdonváltás őket állami felügyelet alá vonta – szabadon dönthetett volna. Az udvar azonban ezt a megoldást – hiába támogatta azt Kiszeljov gróf, az Állami Javak Minisztériumának vezetője – nem merete vállalni. Az uralkodó és környezete úgy ítélte meg, hogy ezzel az eljárással épp legfőbb társadalmi támaszát, a nemességet fordítaná szembe a rendszerrel. Ha valamit nagyon nem akart, akkor ezt biztosan nem.

¹¹² Лásд Кабузан, В. М.: Крепостное население России в XVIII-50-их годах XIX века (численность, размещение, этнический состав), СПб. 2002. стр. 50–51.

¹¹³ Ключевский, В. О.: Курс русской истории // Сочинения в девяти томах, М. 1989. т. 5. стр. 262.

Miután 1857 decemberében a Nazimov főkörmányzóhoz intézett uralkodói leirat nyilvánosságra került,¹¹⁴ nem volt többé értelme a jobbágyszabadítás ügyét titokban tartani, ezért 1858 januárjában a parasztkérdéssel foglalkozó Titkos Bizottság is felhagyott a bürokratikus rejtőzködéssel és új néven a nyilvánosság elé lépett. Ezentúl a grémium hivatalos elnevezése Parasztiügyi Főbizottság (*Главный комитет по крестьянскому делу*) lett. Első elnökévé az uralkodó Alekszej Orlov herceget nevezte ki, majd nem sokkal később a bizottság vezetését testvérére, a reformok iránt elkötelezett Konsztantyin Nyikolajevics nagyhercegre bízta.

Miközben a fővárosban folyt az előkészítő munka, sorra jöttek létre vidéken a jobbágyszabadítással foglalkozó nemesi bizottságok. 1858-ban már valamennyi kormányzóságban működtek ilyenek. A helyi grémiumok folyamatosan adták át javaslataikat a Belügyminisztériumnak. Eközben a Főbizottság sem tétlenkedett. Elkészítette új, átdolgozott programját, amit az uralkodó 1858. április 21-én jóvá is hagyott. Ám még ez a tervzet is a Nazimovnak címzett leirat szellemében fektette le a felszabadítás menetrendjét és tartalmát. Az új változat némiképp könnyített ugyan a jobbágysági függésen, ám azt továbbra sem készült teljes egészében felszámolni.

Miután az előkészítő munka nyilvánossá vált az orosz társadalom különböző csoportjait kezdte mind jobban érdekelni a Főbizottság tevékenysége. A felszabadításukra váró jobbágyság pedig egyre türelmetlenebbé váltak. Türelmetlenségük gyakran csapott át heves tiltakozásokba, nemegyszer erőszakos akciókba. Már a csend-

Alekszej Fjodorovics Orlov

22. kép ▲ Orlov, Alekszej Fjodorovics (1786–1862)

¹¹⁴Jellemző módon a Nazimovhoz intézett leirat elsőként az orosz kormány által finanszírozott, Belgiumban megjelenő francia nyelvű lap, a *Le Nord* hasábjain látott napvilágot. II. Sándor ugyanis kitüntetett jelentőséget tulajdonított annak, hogy Oroszország elnyerje és élvezze a külvilág politikai rokonszenvét. Eközben az uralkodó a Nazimovhoz intézett leirat tartalmához hasonló rescriptumban fordult a szentpétervári főkörmányzóhoz, Pavel Ignatyevhez is. Majd röviddel ezt követően mindkét leiratot megjelentették a Belügyminisztérium hivatalos folyóiratában, valamint a franciául és németül megjelenő fővárosi napilapokban. E közlések nyomán immár a hazai közvélemény is értesült az udvar jobbágyszabadítással kapcsolatos terveiről. Lásd Захарова, А. Г.: *Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 29.*

őrség és a titkosrendőrség parancsnoka, Vaszilij Dolgorukov herceg is azt tanácsolta, hogy a reformokat – tekintettel az egyre feszültebbé váló belpolitikai helyzetre – nem szabad tovább halogatni, a lehető leggyorsabban cselekedni kell.¹¹⁵ Eközben 1858 tavaszán különösen kritikussá vált a helyzet Estlandban. Abban a tartományban, ahol negyven évvel korábban az ott élő parasztok a birodalomban elsőként nyertek személyes szabadságot, csakhogy föld nélkül tették őket szabaddá. A csaknem három hónapon át tartó baltikumi lázadás kijózanítóan hatott mindazokra – köztük az uralkodóra is –, akik korábban elképzelhetőnek tartották a jobbágyság föld nélküli emancipációját.¹¹⁶

A baltikumi események hatására a Főbizottság december elejére tovább finomított a programon. A felszabadítás tervének ez az újabb változata már lehetőséget adott az osztásföldek megváltására és a paraszti öngazgatás intézményeinek felállítására. Kidolgozásában az a Jakov Rosztovcev játszotta a kulcsszerepet, aki az uralkodó feltétlen bizalmát élvezve került előbb a Titkos Bizottságba, majd annak átalakítása után a Főbizottságba. Kezdetben kifejezetten konzervatív álláspontot képviselt. Igyekezete mindenekelőtt arra irányult, hogy a birtokos nemesség minél teljesebben őrizhesse meg allodális jogait és menthesse át a jobbágyszabadítással kialakuló új feltételrendszerbe. 1858 nyarán azonban hosszabb külföldi tanulmányutat tett, amelynek során megismerkedett több európai ország joggyakorlatával és az ott élő földművesek élethelyzetével. Tapasztalatai hatására felülvizsgálta korábbi álláspontját és ő lett az oroszországi jobbágyszabadítás egyik legkövetkezetesebb kormányzati támogatója.¹¹⁷ Külföldi útja során benyomásairól négy hosszú levélben számolt be az uralkodónak.¹¹⁸ Ezek tartalmát II. Sándor olyannyira fontosnak találta, hogy Rosztovcev visszatérése után személyesen is megtárgyalták az abban foglalta-

Vaszilij Andrejevics Dolgorukov

23. kép ▲ Dolgorukov, Vaszilij Andrejevics (1804–1868)

¹¹⁵Lásd Политическое обозрение за 1858 год // Россия под надзором. Отчеты III отделения (1827–1869), М. 2006. стр. 478.

¹¹⁶Lásd Захарова, А. Г.: *Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 31.*

¹¹⁷Корнилов, А. А.: *Крестьянская реформа*, СПб. 1905. стр. 79.

¹¹⁸Материалы для исторического описания крепостного состояния в России, СПб. т. 1. стр. 380.

kat, együtt a belügyminiszterrel, Szergej Lanszkojjal. Megbeszéléseik eredményéről külön feljegyzésben tájékoztatták a Főbizottságot, amely két ülésén napirendre is tűzte az uralkodónál tartott szűk körű tanácskozási ajánlásait.

A Főbizottság üléseinek jegyzőkönyveiben¹¹⁹ pontosan nyomon követhető az a folyamat, ahogyan – különböző hatásoknak és befolyásoknak engedve – haladt a jobbágyfelszabadítás végső menetrendjének és tartalmának kialakítása. E folyamat fontos állomása volt Rosztovcev 1859 februárjában elkészített feljegyzése (*Ход и исход крестьянского вопроса*), illetve az ahhoz fűzött áprilisi kiegészítése (*Дополнение к статье 'Ход и исход крестьянского вопроса'*).¹²⁰ Az ezekben az írásokban kirajzolódó emancipációs terv három alapelemre épült. Egyfelől annak határozott és egyértelmű kimondására, hogy a parasztok személyes szabadságot nyernek. Másfelől arra az ígéretre, hogy a földművesek megváltás ellenében osztásföldhöz jutnak és ehhez az állam biztosít számukra hitelt. Végül pedig annak rögzítésére, hogy arra az időszakra, amíg elrendeződik a földhöz jutás kérdése, kialakítják az „ideiglenesen kötelezettek” jogállását.

Néhány hónappal később, 1859 márciusában a Főbizottság keretei között – miután a helyi bizottságoktól beérkező ajánlásokat egyre kevésbé tudták már áttekinteni – fölállítottak két szerkesztőbizottságot, azzal a megbízatással, hogy rendszerezze a nemesi grémiumok javaslatait. Az eredeti elképzelés az volt, hogy az egyik szerkesztőbizottság a felszabadítás általános elveit fekteti le, míg a másik a perifériáról beérkező ajánlásokat összegzi.¹²¹ Rövidesen azonban egyesítették a két bizottságot. Az egyetemes testület vezetésével pedig Jakov Rosztovcevet bízták meg. A munka tényleges irányítását mégsem ő, hanem az akkor már belügyminiszter-helyettes Nyikolaj Miljutyin látta el, aki 1858 nyaratól kulcsszerepet játszott mind a jobbágyfelszabadítás, mind a helyi közigazgatás reformkoncepciójának kidolgozásában.¹²²

1859 augusztusára el is készült a szerkesztőbizottság összefoglalója. Ekkor úgy döntöttek, hogy 21 kormányzóság nemesi bizottságának képviselőit Szentpétervárra hívják és megismertetik velük az elkészült tervezetet. A következő év elején újabb találkozót szerveztek. Ezúttal a szerkesztőbizottság újabb 24 kormányzóság képviselőjével tárgyalt és egyeztetett. Rosztovcev váratlan halála azonban új helyzetet teremtett. Helyét ugyanis a szerkesztőbizottság élén egy kifejezetten konzervatív hivatalnok, I. Miklós és II. Sándor igazságügyi minisztere, a nagybirtokos Viktor Panyin gróf¹²³ vette át. Ez a körülmény – továbbá az, hogy a Rosztovcev-féle tervezettel

¹¹⁹Lásd Архив Государственного Совета. Журналы Секретного и Главного Комитетов, т. 1. Пг. 1915.; Архив Государственного Совета. Журналы Секретного и Главного Комитетов, т. 2.: Приложения к Журналу Главного Комитета по крестьянскому делу, Пг. 1915.

¹²⁰Корнилов, А. А.: Крестьянская реформа, СПб. 1905. стр. 81–82.

¹²¹Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. Vol. 2. 1859–1860. Берлин, 1861. стр. 6–7.

¹²²Lásd Захарова, А. Г.: Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 31.

¹²³Panyin 1841 és 1862 között állt az Igazságügyi Minisztérium élén. Részletes pályaképét lásd Уортман, Ричард С. (Richard S. Wortman): Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России, М. 2004. стр. 294–342.

megismerkedő nemesi küldöttek a programot túlságosan liberálisnak találták – az előterjesztés ismételt átírását eredményezte. Az újabb módosítások nyomán létrejött változat némiképp csökkentette a kiadható osztásföldök nagyságát és megnövelte valamelyest a parasztok kötelezettségeit. 1860 októberére a szerkesztőbizottság véglegesítette a tervezetet és a program átkerült a Főbizottsághoz. Itt a testület konzervatív szárnya – élén Vlagyimir Adlerberg gróffal és Mihail Muravjov herceggel, valamint a csendőrséget irányító Vaszilij Dolgorukov herceggel – újabb kísérletet tett az osztásföldök megkurtítására és a parasztokra váró kötelezettségek további növelésére. Kísérletük azonban csak az utóbbi tekintetében járt sikerrel. Ezek után a Főbizottság által elfogadott tervezet fölkerült az Államtanácsához (*Государственный Совет*). Itt 1861. január 28-a és február 17-e közt folyt le a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos végső vita. A kihirdetésre váró joganyag súlyát és jelentőségét mi sem bizonyította jobban, mint az, hogy az Államtanács munkáját személyesen maga az uralkodó irányította. Ez korábban soha nem történt meg, most viszont II. Sándor mindvégig jelen volt, a tanács üléseit maga elnökölte.

Ebben a fázisban a tervezeten már nem hajtottak végre lényeges változtatást, leszámítva a Pavel Gagarin herceg kezdeményezte módosítást, amely a földbirtokosoknak lehetővé tette, hogy a parasztokkal kötött megegyezés alapján az utóbbiaknak ingyen felajánlhassanak egy, a megállapított teleknagyság negyedrésznének megfelelő földterületet.¹²⁴ Az úgynevezett ajándék osztásföld (*дарственный надел*) kiadásának lehetősége azért kínált kedvezőbb megoldást a földbirtokosoknak, mert ilyen módon jóval kisebb területtől kellett megválniuk. Az ingyen föld átadását annak ellenére is előnyösebbnek találták, hogy az ilyen földterülethez jutó parasztok az ügylet nyélbeütése után már sem robottal, sem úrbérrel nem tartoztak nekik. A felszabadításukra váró jobbágyok egy része azért fogadta el a földhöz jutásnak ezt a módját, mert – bár az így megkapott földdarab igen kicsi volt, általában nem haladta meg az egy-két gyeszjatyinát,¹²⁵ vagyis lényegesen kisebb volt, mint amelyen korábban jobbágyként gazdálkodhattak – nem kellett érte megváltást fizetniük. Ez a megoldás a földesúri jobbágyok számára azért is tűnhetett kedvezőbbnek, mert egyszeri aktussal válhattak személyükben szabadokká és egzisztenciálisan függetlenekké. Az utóbbi azonban csak részlegesen teljesült, mert az így földhöz jutó parasztok többsége rövid időn belül azzal szembesült, hogy ha meg akar élni, negyedrésznyi osztásföldje mellé kénytelen további szántóterületeket bérbe venni. Vagyis ez az első pillantásra oly ígéretesnek tűnő megoldás a valóságban távolról sem volt az. Ezt alighanem a parasztok többsége is sejtette, mert összességében csak 461 ezer férfi jobbágy élt ezzel a lehetőséggel – a jobbágyság kevesebb, mint 5 százaléka.¹²⁶

II. Sándor több éven át tartó előkészítő munka után végül 1861. február 19-én, trónra lépésének évfordulóján írta alá az emancipációt bejelentő kiáltványt, valamint

¹²⁴Корнилов, А. А.: Крестьянская реформа, М. 1905. стр. 155.

¹²⁵1 gyeszjatyina = 1,093 hektár.

¹²⁶Федоров, В. А. (ред.): История России XIX-начала XX вв. М. 1998. стр. 249.

a jobbágyok felszabadításáról szóló, összességében tizenhét rendeletből álló törvény-csomagot. A cári manifesztum,¹²⁷ amely egyfelől megindokolta a döntést, másfelől pedig ismertette az elfogadott új rendelkezések legfontosabb, elvi jelentőségű elemeit, egyértelműen kinyilvánította, hogy a „jobbágyok bizonyos idő elteltével a szabad falusi lakosok minden jogát megkapják”,¹²⁸ továbbá „feljogosítatnak arra, hogy beltelküket megváltás, és a földbirtokos beleegyezésével sajátjuknak szerezzék meg az örökös használatra kapott szántóföldet”.¹²⁹ Ugyanakkor a kiáltvány arra is felhívta a figyelmet, hogy „mivel az új rend bevezetése – a szükséges változások rendkívüli bonyolultsága miatt – nem történhet meg azonnal, hanem legalább két évet vesz igénybe, ezen idő alatt – a zavarok elkerülése, valamint a köz- és magánhaszon biztosítása érdekében – a földesúri birtokokon eddig kialakított rendet továbbra is fenn kell tartani”.¹³⁰ Az új rendre történő áttérés érdekében pedig „minden kormányzóságban kormányzósági parasztiügyi hivatalokat (*губернские присутствия по крестьянским делам*) kell nyitni”.¹³¹ Azon „félreértések és viták rendezésére, amelyek az új rendeletek végrehajtása során keletkezhetnek – szögezte le a kiáltvány –, a járásokban békeltető közvetítőket (*мировые посредники*) kell kinevezni”.¹³² Túl mindezen a manifesztum arra is emlékeztetett, hogy az átmeneti idő leteltéig a „parasztnak és a cselédeknek, akárcsak eddig, engedelmeskedniük kell földesuraiknak”.¹³³ Az utóbbiaknak pedig mindaddig felügyelniük kell a rendre, amíg a kialakítandó körzetek (*волость*) – a parasztnak új önkormányzatai – létre nem jönnek, illetve a körzeti bíróságok meg nem nyílnak. A kiáltvány arra a fontos részletre is kitért, hogy „azon megegyezések létrejöttének megkönnyítése végett, amelyek értelmében a parasztnak a beltelkekkel együtt a szántóföldet is tulajdonuknak szerezhetik meg, a kormány a különrendelkezések alapján kölcsönök folyósításával és a birtokokat terhelő adósságok eltörlésével fog támogatást nyújtani”.¹³⁴

A jobbágyfelszabadítás menetét részletesen szabályozó törvénycsomag legfontosabb rendelete – az *Általános rendelkezés a jobbágyi függőség alól kikerülő parasztról*¹³⁵ – túl azon, hogy első cikkelyében kimondta a magánföldesúri parasztnak és uradalmi cselédek örök időre történő felszabadítását, fontos szabályokat állapított meg a birtokos nemességre vonatkozóan is. Az *Általános rendelkezés* tehát nemcsak a személyükben szabaddá vált parasztnak jogait és kötelezettségeit foglalta össze, de

¹²⁷ Манифест 19 февраля 1861 года об освобождении помещичьих крестьян из крепостной зависимости // Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи. М. 1994. стр. 211–216.

¹²⁸ Уо. стр. 212.

¹²⁹ Уо. стр. 213.

¹³⁰ Уо.

¹³¹ Уо.

¹³² Уо. стр. 214.

¹³³ Уо.

¹³⁴ Уо. стр. 215.

¹³⁵ Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (от 19-го февраля 1861 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVI. № 36657. A rendelkezés újabb közlését lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 38–81.

bizonyos tekintetben a földesurakét is. A rendelkezés kilencedik cikkelye például kimondta, hogy a földesurakat ezentúl nem terheli sem a parasztnak ellátásának és felügyeletének korábbi köteleossége, sem „annak felelőssége, hogy a parasztnak fizetik-e az állami adót, és hogy teljesítik-e a pénzbeli és természetbeni szolgáltatásokat”.¹³⁶ Az új szabályoknak megfelelően immár nem a földesuraknak kellett eljárniuk „a parasztnak polgári és büntetőbírárságra tartozó ügyeiben”.¹³⁷ A felszabadítással létrejött új körülmények között már nem a birtokos nemeseket terhelte annak ellenőrzése sem, hogy a parasztnak befizetik-e az államkincstár megillető bírságokat, illetve vámdíjakat. Ugyanakkor az átmeneti időre vonatkozóan „az ideiglenes kötelezettség állapotában lévő parasztnak falvaiban” a földesurak továbbra is rendelkeztek az „allokális rendőrség” (*вотчинная полиция*)¹³⁸ minden korábbi jogával.

Az *Általános rendelkezés* fontos előírása volt, hogy „minden közösség, akár közösségi (*общинное*) a földhasználat, akár parcellánkénti (*участковое*), vagy pedig portánkénti /örökletes/ (*подворное /наследственное/*), egyetemes kezességet (*круговая порука*) vállal minden tagjáért abban, hogy pontosan fizetik a kincstári (*казенные*), a helyi (*земские*) és a közösségi (*мирские*) adókat”.¹³⁹ Mindez azt jelentette, hogy a szabaddá vált parasztnak – nagyon kevés kivételtől eltekintve – nem személyükben jutottak osztásföldhöz, hanem együttesen, falusi közösségük révén. És ami még ennél is fontosabb: nem külön-külön kellett kötelezettségeiket teljesíteniük, hanem közösen, egymásnak tartozva felelősséggel. Eközben a földesurak megtarthatták földbirtokaikat, azzal a megszorítással, hogy kötelesek voltak megváltás ellenében a parasztnak átadni a jobbágyként általuk használt beltelkeket, valamint a törvény megszabta méretű osztásföldet. Ám míg az előbbi a parasztnak személyes tulajdonába került, addig az utóbbi a faluközösséghez (*община*). A közös tulajdonú földek sorsáról – a közösség férfi tagjai közti rendszeres újrafelosztásáról – a falvak hagyományos önzagató testülete (*мир*) döntött. A tulajdonlásnak ez a módja megkönnyítette ugyan – mind az államnak, mind a földbirtokosoknak – a paraszti adók és egyéb kötelezettségek behajtását, ám alig adott esélyt az egyéni vállalkozó kedv kibontakozásának. A faluközösség – ahol a föld egyéni művelése a föld közös tulajdonlásával és az ott végzett munka kényszerű összehangolásával párosult – gazdasági szempontból maga volt a merő abszurditás. Az utóbbi – vagyis a munkafázisok összehangolásának kényszere – onnan eredt, hogy az obscsinákban széles körben elterjedt gyakorlat volt az osztásföld sávonkénti művelése (*чересполосная обработка*). A parasztnak ugyanis földjüket általában nem egy tömbben, hanem több – akár 20-30 keskeny sávból álló – parcellában kapták meg. Az obscsinai földhasználat bár egyéni volt, de mert a keskeny parcellák miatt tekintettel kellett lenni a szomszédos, hasonlóképpen keskeny telkeken folyó munkákra, az egyes munkafázisokat össze kellett

¹³⁶ Уо. стр. 39–40.

¹³⁷ Уо. стр. 40.

¹³⁸ Уо. стр. 41.

¹³⁹ Уо. стр. 76–77.

24. kép * Parasztportré

hangolni. Ez azonban lényegében lehetetlenné tette, hogy egy-egy parasztgazda a maga elképzelése és ritmusa szerint művelje földjét, javítson annak minőségén és a többiektől eltérő ütemben alkalmazza a vetés-forgót.

A faluközösségi élet további fontos sajátossága volt az osztásföldek időről időre történő újrafelosztása (*nepedel*). A kiosztott föld nagysága annak függvényében változott, ahogyan a család létszáma alakult. Ha időközben többen lettek, akkor a föld soros újrafelosztásakor nagyobb terület illette meg őket. Ám ez a látszólag méltányos rendszer a legkevésbé sem készítetett arra, hogy az ideiglenes földhasználók óvják és javítsák a föld minőségét, vagy netalántán azon befektessenek. Az osztásföldek rendszeres újrafelosztása a

rövid távú érdekeket helyezte mindenek fölé. Miért is lett volna ez másképp, hiszen néhány év elteltével a parasztnak már úgy is más parcellákon kellett dolgozniuk. Ezért aztán abban voltak érdekelték, hogy minél inkább kizsigereljék a földet. Senki sem törődött az ideiglenes használatra kapott osztásföldek rendszeres trágyázásával. Ez a közösséginek tűnő rendszer sokkal önzőbb volt annál, mintsem hogy bárki is feladatának tartotta volna az átmenetileg rábízott termőföld minőségének megőrzését vagy javítását.

A kis parasztgazdaságok működésének alacsony hatékonysága azonban nemcsak ebből eredt, de abból is, hogy a parasztnak többsége nemcsak alacsonyan képzett volt, hanem írástudatlan is. Ez nagy részüket tájékozatlanná és egyben kiszolgáltatottá is tette. Nem csoda, hogy körükben általános volt a változásoktól való félelem, az őszinte aggodalom bármilyen újítás láttán. Analfabetizmusuk alkalmatlanná tette őket arra, hogy akárcsak a legegyszerűbb, gazdagon illusztrált agrártechnológiai könyveket is elolvassák. De arra sem voltak képesek, hogy felfogják a körükben egyre gyakrabban felbukkanó agronómusok tanácsait, akik – többek között – megpróbálták elmagyarázni, hogy miképp függ össze a termőföld alacsony foszfor- és káliumszintje a visszatérően rossz terméseredményekkel. Akik pedig esetleg mégiscsak felfogták az új technológiák és eszközök alkalmazásának jelentőségét, azok jó része nem volt abban a helyzetben, hogy meg is vásárolhassa azokat. A parasztgazdaságok többsége ugyanis nem rendelkezett sem árutartalékokkal, sem forgóeszközökkel. Ám ezek

nélkül még a legkisebb fejlesztéseket sem lehetett végrehajtani. A parasztgazdák nagy része annyira szegény volt, hogy egy-egy rosszabb terméseredmény (*неурожай*) után nemhogy fejleszteni nem tudott, de még az is kérdéses volt, hogy ő és családja túl tudja-e élni a rájuk leselkedő hosszú nélkülözést. Ezen még az a XVIII. század végén kialakított rendszer sem tudott mindig segíteni, amely előírta minden egyes faluközösségnek a megtermelt gabona egy részének közös tartalékalapba történő elhelyezését és olyan kenyérboltok felállítását, ahol a gyenge termés idején a parasztnak gabonát vásárolhattak.¹⁴⁰ Ez az ellátásbiztonsági rendszer a jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt. Csak annyi változás történt, hogy a tartalékok beszolgáltatását már nem a földesúr, hanem a faluközösség elöljárója (*смапосма*) felügyelte. Az 1891-es éhínség idején például épp azokban a kormányzóságokban alakult ki a leg súlyosabb helyzet, ahol a rossz terméseredmény mellett a kötelező tartalékok sem álltak megfelelő mennyiségben rendelkezésre. Az egy főre jutó begyűjtött gabona mennyisége ekkor 2,1 és 8,4 pud között alakult, miközben egész évre fejenként legkevesebb 13 pudra lett volna szükség.¹⁴¹ A rossz terméseredmény önmagában még nem lett volna végzetes. Általában a korábbi években felhalmozott helyi tartalékok és a rossz terméseredmény által nem sújtott területekről érkező segélyszállítmányok együttesen elégségesek voltak a tömeges éhhalál megelőzésére. Ha azonban a két elem közül valamelyik is hiányzott, máris súlyos helyzet alakult ki. Az ismétlődő éhínségek kezelése általában rutinszerűen folyt. 1891-ben azonban a terméseredmény 17 kormányzóságban annyira katasztrofálisan alakult, hogy még a központi hatalom segítsége sem tudta megakadályozni a tömeges éhhalált. A válság nemcsak a kivételesen súlyos szárazság következménye volt, de legalább annyira a korszak fejletlen paraszti agrártechnológiájának is.¹⁴² Vagyis a jobbágyfelszabadítással nem oldódott meg a lakosság egészének megbízható és megfelelő szintű élelmiszer-ellátása. Ebben – a fentiekén túl – fontos szerepet játszott a termőföld közösségi tulajdonlása is. A tulajdonlásnak ez a formája ugyanis jelentős mértékben visszafogta az agrárfejlesztéseket. Olyan helyzetet konzervált, amelyben – ellentétben a korabeli Európával, ahol ez a jelenség már jó ideje ismeretlen volt – még a XIX. század végén is előfordulhatott a rossz terméseredmény miatti tömeges éhínség, sőt az időnkénti éhhalál is.

Mindazonáltal még e drámai fejlemények sem vonhatják kétségbe az emancipációs rendelkezések történelmi jelentőségét. Azok léptéke és következményei oly

¹⁴⁰ E rendszer felállításával – a vissza-visszatérő éhezések miatt – már II. Katalin is megpróbálkozott. Rendeletének – О заведении хлебных магазинов во всех городах и о запрещении купцам выписывать парчи и кружева (от 20-го августа 1762 г.) // ПСЗ-I. т. XVI. № 11649. – azonban nem sikerült széles körben érvényt szereznie. Ezzel szemben sikeresebbnek bizonyult I. Pál, aki 1799-ben elrendelte, hogy az állami és földesúri birtokokon lévő valamennyi településen hozzanak létre úgynevezett „tartalékkenyér-boltokat” (запасные хлебные магазины). Lásd Об учреждении в казенных и помещичьих селениях запасных хлебных магазинов с годовой пропорцией (от 29-го ноября 1799 г.) // ПСЗ-I. т. XXV. № 19203.

¹⁴¹ Ez a mennyiség fedezte mind a lakosság élelemmel való ellátását, mind a következő évi terméshez nélkülözhetetlen vetőmagot.

¹⁴² Az agrártechnológiára vonatkozóan lásd Безгин, В. Б.: Крестьянская повседневность. Традиции конца XIX-начала XX века, Москва-Тамбов, 2004. стр. 20–24.

kiterjedtek és sokakat érintőek voltak, hogy – miután bejelentették azokat – lehetetlen volt visszavonásuk. Az 1861-es rendeletek több mint 23 millió mindkét nemhez tartozó földesúri jobbágyra vonatkoztak, továbbá – családtagjaikkal együtt – közel félmillió birtokos nemesre.¹⁴³

Ennek a nagyszabású reformnak a megvalósítását megalkotói nem egyszeri aktusként, hanem hosszan elhúzódó folyamatként képelték el. E folyamat legérzékenyebb elemét az osztásföldek nagyságának és a megváltás ellenértékének megállapítása, valamint a megváltási megállapodás megkötése jelentette. Az osztásföldek méretének megállapítására vonatkozóan elfogadtak bizonyos általános szabályokat. Ezek segítségével olyan helyzetet próbáltak kialakítani, amelyben a lehető legkisebb veszteség éri majd a birtokos nemességet. A központi szabályozás annak függvényében szabta meg a kiadandó osztásföld maximális és minimális méretét, hogy az a termőföld minősége alapján három kategóriára osztott ország melyik részén található. Helyi szinten pedig egyedi alkuk kérdése volt, hogy a faluközösségnek átadandó osztásföld mérete végül mekkora lesz az adott földkategóriára érvényes mérethatáron belül. Ugyanakkor a föld megváltásáért megfizetendő ár nem az átadott föld értékével állt arányban, hanem a földesúrnak járó korábbi jobbágyi terhek – az úrbér és a robot – nagyságával, mégpedig úgy, hogy a megváltás ára e terhek értékének évi 6 százalékos kamattal növelt 49 éven át fizetendő összegével volt egyenértékű. A megváltás teljesítése két részletben történt. Az első – a teljes megváltási ár 20 százalékát kitevő – részlet megfizetésére a megváltási megállapodás megkötésekor került sor. A fennmaradó 80 százalékat pedig az állam hitelezte oly módon, hogy a megváltás négyötödnyi ellenértékét nem a parasztnak adta át, hanem állampapírokban a földbirtokosoknak. A parasztnak pedig kötelesek voltak csaknem fél évszázadon át e hitelt az államnak törleszteni.

Az eredeti szabályok nem határozták meg a megváltási megállapodás megkötésének végső határidejét. Miután ez meglehetősen lassan haladt 1881 decemberében kötelező érvénnyel szabták meg, hogy a megváltási megállapodásoknak legkésőbb 1883. január 1-jéig meg kell köttetniük. Ennek ellenére az „ideiglenesen kötelezettek” állapotában – vagyis a megváltási megállapodással nem rendelkezők helyzetében – még közvetlenül az I. világháború előtt is szép számmal akadtak, főként a birodalom periferiáján. Ez annál is inkább meglepő, mert az 1905-ös forradalom nyomán az állam eltörölte a parasztnak addig felhalmozott megváltással összefüggő tartozásait, illetve nyilvánította, hogy – nem várva be a 49 éves futamidő leteltét – lezártnak tekinti a megváltási folyamatot. Ám hiába lett a forradalmi kényszer hatására néhány évvel rövidebb a hiteltörlesztés időtartama, a parasztnak a megkapott föld tényleges értékének még így is többszörösét – hozzávetőleg háromszorosát – fizették vissza a XX. század elejéig.

¹⁴³ Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. Е.: *Реформы Александра II* // *Реформы Александра II*, М. 1998. стр. 15. Más források szerint a földesúri birtokokon szolgáló mindkét nemhez tartozó jobbágyok száma felszabadításukkor közel 20,2 millió fő volt. Lásd P. I. Lyashchenko: *History of the National Economy of Russia*. New York, 1949.

Az 1861-es emancipációs szabályok nemcsak a földesúri jobbágyok, de az udvarházi szolgák – másként: cselédek – felszabadítását is elrendelték. Ők azonban sem osztásföldhöz, sem beltelekhez nem jutottak, vagyis megélhetésükhöz semmiféle támaszt, avagy eszközt nem nyertek. Ugyanakkor nem voltak kevesen. Ők adták az 1861-ben felszabadított jobbágyság csaknem 6,5 százalékát. Joghelyzetük – szemben a földesúri jobbágyokéval – az 1861-es szabályok kihirdetése nyomán nem változott meg azonnal. A rájuk vonatkozó rendelkezés – a *Rendelet a jobbágyi függőség alól kikerülő cselédekről*¹⁴⁴ – nem adott számukra azonnali szabadságot. Erre még két évet kellett várniuk, addig földesúri függésben maradtak.

Az oroszországi parasztságnak volt még két nagy csoportja, amelyre az 1861-es szabályok nem vonatkoztak. Az egyik csoportot a cári család birtokain szolgáló uralkodóházi parasztnok (*удельные крестьяне*) alkották. E csoport két nemhez tartozó összlétszáma a nagy reformok idején 2 millió fő volt.¹⁴⁵ Ugyan a személyüket érintő felszabadításukra már 1858-ban sor került,¹⁴⁶ ám földhöz juttatásukról csak öt évvel később, 1863 nyarán született döntés.¹⁴⁷ A nekik juttatott osztásföldek nagyobbak voltak, mint a földbirtokosoknál szolgáló társaiké, ezeket a földeket azonban kötelező volt megváltaniuk.

A másik jelentős csoportot az állami parasztnok (*государственные крестьяне*) alkották. Ők, miközben személyükben szabadok voltak, az állam tulajdonában lévő föld használatáért a kincstárnak úrbért voltak kötelesek fizetni. Számuk meghaladta a 18 millió főt.¹⁴⁸ Jogállásukat tekintve ehhez a csoporthoz tartoztak azok a parasztnok is, akiket „ideiglenesen” különböző állami bányákhoz és üzemekhez rendelték (0,6 millió fő), valamint azok is, akiket a kincstár magánüzemeknek „adott kölcsön” (0,5 millió fő).¹⁴⁹

Az állami parasztnok személyükben ugyan szabadok voltak, ám földtulajdonnal nem rendelkeztek. Ezen a helyzeten csak az 1866 novemberében kiadott rendelkezés¹⁵⁰ változtatott. Az ugyanis éppúgy lehetővé tette az addig megművelt osztásföld megváltását, mint azt, hogy e területeket bérbe vegyék. Az utóbbi esetben az állam garantálta, hogy e lehetőséggel a parasztnok örök időkre élhetnek. Ha azonban valaki mégiscsak a megváltás mellett döntött, akkor annak ellenértékét rövid időn belül egy összegben meg kellett térítenie. A földbérlet viszont azzal járt, hogy a bérlő továbbra is köteles maradt az úrbért a kincstárnak leróni.

¹⁴⁴ Положение об устройстве дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости (от 19 февраля 1861 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVI. № 36658. A törvény újabb közlését lásd Крестьянская реформа 1861 года в России, М. 2012. стр. 142–149.

¹⁴⁵ P. I. Lyashchenko: *History of the National Economy of Russia*. New York, 1949.

¹⁴⁶ О даровании всем крестьянам удельного ведомства личных и по имуществу прав, предоставленных прочим свободным сельским сословиям (от 20 июня 1858 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIII. № 33326.

¹⁴⁷ Особое положение о поземельном устройстве удельных крестьян (от 26 июня 1863 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVIII. № 39792.

¹⁴⁸ Ez az adat magában foglalta e csoport mindkét nemhez tartozó részét.

¹⁴⁹ P. I. Lyashchenko: i. m.

¹⁵⁰ О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях (от 24 ноября 1866 г.) // ПСЗ-II. т. XLI. № 43888.

1861 és 1866 között összességében tehát közel 45 millió különböző jogállású földművesnek és családtagaiknak a felszabadítására, illetve földhöz jutásuk „elindítására” került sor. Vagyis az akkor már mintegy 75 milliós népességű birodalom nagyobbik felét közvetlenül érintette az emancipáció. Mindenekelőtt a magánföldesúri jobbágyság jogállásában bekövetkező változás tette szükségessé számos egyéb fontos terület működésének újraszabályozását. Az egymással szoros kapcsolatban álló reformlépések megtervezésekor azonban szigorúan ügyeltek arra, hogy az egyeduralkodó politikai rendszeréhez ne nyúljanak, az autokrácia integritását ne sértsék meg. Ennek betartása azonban nem volt könnyű feladat. Jól látszott ez a néhány évvel később bevezetett önkormányzatiság szűkre szabott keretein.

A zemsztvo-reform

A jobbágyszabadság egyenes következményeként az egyik legsürgősebb feladattá a helyi igazgatás rendszerének újjászervezése vált. Addig, amíg a parasztok jobbágyságként személyükben is függtek a földbirtokos nemességtől és az utóbbiak birtokaikon az adminisztratív hatalom teljességét gyakorolhatták felettük, nem volt szükség olyan igazgatási intézményre, amely őket is bevonta volna a helyi ügyek intézésébe.

A zemsztvo-reform előtt a járásokban és a kormányzóságokban a helyi közösség irányításának két intézménye működött. Egyfelől a nemeseknek adományozott 1785-ös kiváltságlevél¹⁵¹ által engedélyezett önzagató nemesi közösségek, a nemesi gyűlések (*дворянские собрания*),¹⁵² másfelől a kormányzóságok irányításáról rendelkező 1775-ös határozattal¹⁵³ fölállított helyi adminisztráció, a „koronahatóság” (*коронная инстанция*), amelynek élén az uralkodó által kinevezett helytartó (*наместник*) vagy kormányzó (*губернатор*) állt. Ebben a rendszerben azonban nem jutott hely és szerep a személyében szabaddá vált parasztoknak. Következésképpen olyan új helyi igazgatási modellt kellett kialakítani, amely valamilyen módon és mértékben immár őket is bevonja annak működtetésébe. Túl ezen, az önkormányzati reform arra is lehetőséget adott, hogy a nemesség, amely a jobbágyszabadság nyomán úgy érezte, társadalmi presztízse és politikai befolyása jelentősen csökkent, némi közéleti „kompenzációhoz” jusson. Mindeközben a kormányzat annak is tudatában volt, hogy a vidéki élet általános elmaradottságát és a helyi hatóságok önkényét csak az önzagató korlátozott bevezetésével és a közügyek iránt érdeklődő helyi közösségek mozgósításával van esélye felszámolni, vagy legalább némiképp mérsékelni.

¹⁵¹ Lásd *Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства (от 21-го апреля 1785 г.)* // ПСЗ-I. т. XXII. № 16187.

¹⁵² A nemesi gyűlésekről lásd uo. Ст. 37–65.

¹⁵³ Lásd *Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи (от 7-го ноября 1775 г.)* // ПСЗ-I. т. XX. № 14392.

A zemsztvo-reform előkészítése még a jobbágyszabadság bejelentése előtt, 1859-ben megkezdődött. Ekkor állították föl azt a Nyikolaj Miljutyin belügyminiszter-helyettes vezette bizottságot (*Комиссия о губернских и уездных учреждениях*),¹⁵⁴ amelynek a helyi igazgatás új rendszerét kellett kidolgoznia. A bizottság elnöke az új igazgatási modellben létrehozandó helyi önkormányzatoknak a lehető legnagyobb bizalmat és önállóságot kívánta biztosítani, de úgy, hogy az önállóság ne ássa alá az államigazgatás rendszerének egységét. A Miljutyin-féle bizottság kezdettől fogva az adminisztráció decentralizálásával kívánta a közigazgatás hatékonyságát növelni. A század derekára ugyanis megerősödött az a vélemény – és ezt az uralkodó környezetében is egyre többen osztották –, hogy a központi hatalom képtelen lesz feladatának megfelelni, ha illetékességének egy részét nem adja át a helyi hatalom átalakított intézményeinek. Működése – kiváltképp a helyi ügyek intézését illetően – egyre lassúbbá és nehezezebbé vált. Döntései – a helyi viszonyok ismeretének és a helyi hatalom visszacsatolásának hiányában – nem egyszer bizonyultak tévesnek, sőt időnként súlyosan elhibázottnak. Ezen a helyzeten mindenképpen változtatni kellett.

A Nyikolaj Miljutyin irányította bizottság már néhány hónappal megalakulása után arra a következtetésre jutott, hogy nem elég a helyi igazgatás néhány elemét átalakítani, jóval átfogóbb beavatkozásra van szükség. Ez azért volt fontos felismerés, mert a reform előkészítésének korai, a Miljutyin-féle bizottság felállítását megelőző szakaszában még úgy tűnt, hogy elegendő lesz átszervezni az államigazgatási, sőt gazdálkodási feladatot is ellátó helyi rendőrséget és a probléma magától megoldódik. Az első – e felfogás szellemében megfogalmazott – tervezetek egyikét még Mihail Szaltikov-Scsedrin készítette el,¹⁵⁵ aki az ötvenes évek derekán a Belügyminisztérium magas rangú

25. kép * Miljutyin, Nyikolaj Alekszejevics (1818–1872)

¹⁵⁴ Королева, Н. Г. (ред.): *Земское самоуправление в России. 1864–1918*. В 2-х кн., кн. 1. М. 2005. стр. 129.

¹⁵⁵ Саатыков-Щедрин, М. Е.: *Полное собрание сочинений*, Москва–Ленинград, 1933–1941., т. 5. стр. 81–83.

tisztviselőjeként dolgozott. Javaslatára szerint a helyi igazgatás úgy vált volna a korábbiaknál hatékonyabbá, hogy a járási szintű államigazgatás gerincét alkotó rendőrséget alaposan átszervezik. Az átszervezés lényege abban állt, hogy számos, addig a rendőrség által végzett feladat átkerült volna a helyi közösség, a zemsztvo (земство) kezelésébe. A zemsztvo – Szaltikov-Scsedrin értelmezésében – nem volt más, mint mindazok közössége, akik egy adott területen élnek, rendi hovatartozásuktól függetlenül. Őket, mint egy meghatározott közigazgatási egység felnőtt tagjait, együttesen illetve meg az a jog, hogy bizonyos ügyekben képviselőik útján eljárjanak. Mindebből pedig – Szaltikov-Scsedrin szerint – az következett, hogy föl kell állítani egy képviselő-testületet, és amint ez létrejött, a helyi ügyek intézésének jelentős részét át kell adni neki.¹⁵⁶

Ez az 1857-es javaslat sajátos átmeneti modellt jelentett a tisztán rendőri és az önkormányzati igazgatási rendszer között, Szaltikov-Scsedrin ugyanis e két elem kombinációjában gondolkodott. Úgy vélte, járási szinten a hatósági feladatok egy részét egy egységes – adminisztratív és rendőri funkciókat egyaránt ellátó – szervre, a járási tanácsra (уездный совет) kellene bízni. A kilenc főből álló testület tagjait a helyi nemesség, a járási felügyelet alatt álló városok lakossága, valamint az állami parasztok választották volna meg, oly módon, hogy a tanácsban mindhárom csoport egyenlő arányban nyert volna képviselést. A tervezet az így felálló testület vezetésével a nemesség járási előljáróját (уездный предводитель дворянства) bízta volna meg.¹⁵⁷

A Miljutyin-féle bizottság ennél jóval tovább ment. Szaltikov-Scsedrin javaslatával szemben, arra a következtetésre jutott, hogy járási szinten világosan el kell választani egymástól a rendőri-adminisztratív, a bírói-vizsgálati, valamint a gazdálkodási funkciókat.¹⁵⁸ A bizottság tisztában volt azzal, hogy ez a rendszer bonyolultabbá válásához is vezethet, amit mindenáron el akart kerülni. A célja ugyanis épp az ellenkezője volt: arra törekedett, hogy a korábbihoz képest egyszerűbb és átláthatóbb szerkezet jöjjön létre. Márpedig ehhez meg kellett szüntetni a helyi intézmények rendi tagoltságát és párhuzamosságait. A Miljutyin vezette bizottság végül egy olyan modellig jutott el, amely világosan elválasztotta egymástól – mind kormányzósági, mind járási szinten – a helyi igazgatás két területét, az adminisztratív-rendőrit és a gazdálkodó-rendelkezőit. Mindezt úgy, hogy mindkettőt besorolta a helyi önkormányzat, a zemsztvo felügyelete alá, míg az utóbbit beillesztette az államhatalmi intézmények hierarchikus rendjébe, azaz államhatalmi státuszt kölcsönzött neki.¹⁵⁹

Miljutyin azonban nem tudta végigvinni és a gyakorlatba átültetni az általa vezetett bizottság elképzeléseit, mert 1861 áprilisában – Szergej Lanszkoi belügyminiszterrel együtt – benyújtotta lemondását.¹⁶⁰ Helyét a bizottság élén az új belügy-

¹⁵⁶ Lásd *uo. str.* 82.

¹⁵⁷ Lásd *uo.*

¹⁵⁸ Lásd Королева, Н. Г. (ред.): *Земское самоуправление в России. 1864–1918. В 2-х кн., кн. 1. М. 2005. str.* 135.

¹⁵⁹ Lásd *uo. str.* 143.

¹⁶⁰ Кизеветтер, А. А.: *Местное самоуправление в России. IX–XIX столетия: Исторический очерк, М. 1910. str.* 143.

26. kép * Valujev, Pjotr Alekszandrovics (1815–1890)

miniszter, Pjotr Valujev vette át, aki mind elődjétől, mind Miljutyintól eltérő módon képzelte el a közigazgatás átszervezését. Valujev nem a helyi hatalom átalakítását tekintette kulcskérdésnek, bár azt is fontosnak tartotta, hanem a központi hatalom intézményeinek reformját. Tervének alapeleme egy központi képviseleti testület felállítása volt. Ez az elképzelés részben meggyőződéséből fakadt, részben pedig abból a politikai kényszerűségből, hogy a jobbagyfelszabadítással elégedetlen nemesség – meggyengült pozícióinak ellentételezéseként – mind erőteljesebben követelte egy országos képviseleti testület létrehozását. Ez az igény a hatvanas évek elején rendre felmerült a kormányzósági nemesi gyűléseken. A frissen kinevezett belügyminiszternek erre a körülményre is tekintettel kellett lennie.

Valujev, aki a korszak liberális bürokráciájának egyik meghatározó alakja, s egyben az úgynevezett „kormányzati alkotmányozás” egyik kezdeményezője volt, a birodalmi közigazgatás átalakítási tervén dolgozva az államigazgatás és a decentralizáció egységéből indult ki, aminek számos bizonyítéka maradt fenn. Többek között ilyen, a fentieket igazoló dokumentum a Miniszterek Tanácsához 1862. március 8-án benyújtott jelentése,¹⁶¹ továbbá az a feljegyzés, amit néhány hónappal később, június 26-án készített Oroszország belső állapotáról (*О внутреннем состоянии России*)¹⁶² címmel.

A Miniszterek Tanácsának írt jelentésében Valujev egyértelművé tette, hogy „az irányítás decentralizálása a gyakorlatban csakis úgy lehetséges, ha a koronahatóságok (коронные инстанции) illetékességéből bizonyos ügyek átkerülnek a társadalmi vagy rendi intézmények kezelésébe”. Ugyanakkor mindez csak akkor tehető meg – állította –, ha az utóbbiak készek tevékenységüket a kormányzat felügyelete alá rendelni. Ehhez azonban „határozottan el kell utasítani azokat az alaptalan igényeket

¹⁶¹ Предложения и проекты П. А. Валуева по вопросам внутренней политики (1862–1866 гг.) // Исторический архив. 1958. / № 1. стр. 138–139.

¹⁶² *Uo. str.* 141–143.

– figyelmeztetett a miniszter –, amelyek a legfelsőbb kormányzat befolyását és jogait akarják korlátozni”.¹⁶³ Valujev mind az uralkodót, mind pedig minisztertársait megpróbálta meggyőzni arról, hogy a helyi hatalom reformja csak az első lépés, amely önmagában még nem elég az államigazgatás átfogó átalakításához. Ahhoz, hogy a birodalom irányítása érdemben megújuljon, a központi intézményeknek is új formát és tartalmat kell nyerniük.

Míg Miljutyin – a zemsztvo-reformnak kulcsszerepet tulajdonító tervével – a hatalom „horizontális kiterjesztésének” volt a híve, addig Valujev – a központi hatalom intézményeinek átalakítására, képviseleti elvű kibővítésükre koncentrááló elképzelésével – a hatalom „vertikális megerősítését” tekintette elsődleges feladatának. Miljutyin számára a zemsztvo-intézmények a helyi igazgatás reformjának nélkülözhetetlen elemét képezték, ezzel szemben Valujev egy olyan szilárd fundamentumot látott bennük, amelyre alapozva újratemethető a hatalom hierarchikus rendje. Ez az „újratemetés” elképzelése szerint mindenekelőtt az Államtanácsot érintette volna.¹⁶⁴ Az uralkodónak írt feljegyzésében a belügyminiszter a lengyel felkelés lehetséges következményeire hivatkozva arra hívta fel II. Sándor figyelmét, könnyen alakulhat úgy a helyzet, hogy kénytelen lesz olyan kedvezményeket adományozni a lengyeleknek, amelyekkel az oroszok nem rendelkeznek. Valujev szerint ezt mindenképpen el kell kerülni, ami csak úgy lehetséges, ha a cárhoz hű Oroszország a „politikai elsőbbség” tekintetében megelőzi a lázadó Lengyelországot, vagyis „az állami intézmények fejlődésében legalább egy lépéssel előtte jár”.¹⁶⁵

A belpolitikai helyzetet elemezve Valujev figyelmeztette az uralkodót arra, hogy már a felsőbb körökben is nő a kormányzattal szembeni elégedetlenség, miközben egyre többen gondolják úgy, hogy végre a társadalom különböző csoportjait is be kellene vonni a törvényalkotás folyamatába. Ennek már csak azért is meg kellene történnie, mert „valamennyi európai államban a különböző rendek bizonyos mértékig bekapcsolódhatnak a törvényhozás vagy az általános államirányítás ügyeinek intézésébe”.¹⁶⁶ Nem véletlen, hogy a fentiekből egyre többen jutottak arra a következtetésre, hogy ha ez mindenütt így van, akkor így kell lennie Oroszországban is. Politikai hiba tehát azzal számolni, hogy az országos képviseleti intézmény felállítása iránti igény egyszer csak elfelejtődik. Épp az ellenkezője fog történni. Ezért Valujev úgy látta, hogy egy idő után nem lehet majd e kérdés teljesítése elől kitérni. Helyette jobb minél gyorsabban megbékülni a népképviselő ügyével és még azelőtt létrehozni valamilyen országos képviseleti testületet, hogy azt erőszakkal kényszerítenék ki.¹⁶⁷

¹⁶³ Уо. ср. 142.

¹⁶⁴ Az Államtanács átalakítására vonatkozóan lásd *Записка П. А. Валуева Александру II о проекте реформы Государственного Совета (13 апреля 1863 года)* // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2012. стр. 215–222.

¹⁶⁵ Уо. ср. 217.

¹⁶⁶ Уо. ср. 218.

¹⁶⁷ Уо. ср. 219.

A belügyminiszter feljegyzését néhány nappal annak megszületése után megvitták az uralkodó által összehívott szűk körű tanácskozáson, ahol a cár környezetének legbefolyásosabb tagjai – Mihail Rejtern, Pavel Gagarin, Alekszandr Gorcsakov, Viktor Panyin, Dmitrij Bludov és Nyikolaj Korf – voltak jelen. Egyikőjük sem támogatta Valujev tervét.¹⁶⁸ Ennek ellenére a belügyminiszter látott esélyt arra, hogy II. Sándor mégiscsak megfogadja tanácsát és elkezdődik a majdani országos képviseleti intézmény felállításával kapcsolatos előkészítő munka. Ha nem bízott volna ebben, aligha állt volna elő nem sokkal az elvetett áprilisi javaslata után egy újabb, a korábbinál jóval részletesebb tervvel.¹⁶⁹ Az abban szereplő elképzelése azt mutatják, hogy a képviseleti elvet helyi és központi szinten egyaránt érvényesíteni akarta.¹⁷⁰ A cárral is ismertetett tervezete szerint az Államtanácsnak két házra bontva kellett volna működnie. Míg a „felsőház” összetétele és rekrutációjának elvei változatlanok maradtak volna, addig az újonnan felállításra kerülő „alsóház” tagjainak kiválasztásában már érvényesült volna a képviseleti elv, vagyis az „alsóház”, az úgynevezett Állami Képviselők Kongresszusa (*Съезд государственных гласных*) már választott testületként működött volna. A javaslat szerint a 181 tagot számláló kongresszus 101 képviselőjét a kormányzósági zemsztvo-gyűléseken választották volna meg, 32 tagját a birodalom periferiájáról – Szibériából, a Baltikumból, a Kaukázusból, valamint a doni kozákok köréből – delegálták volna, további 30 főt az uralkodó nevezett volna ki, míg 18 tagot a birodalom nagyvárosainak helyi képviselő-testületeiben választottak volna meg.¹⁷¹ Valujev javaslata azonban nem talált meghallgatásra. II. Sándor alig két héttel a zemsztvo-rendszer bevezetésének kihirdetése előtt kategorikusan elutasította belügyminiszterének tervét, miként a nemesség alkotmányozással kapcsolatos igényeit is.¹⁷²

Ezzel pedig eldőlt, hogy a rendszer egyeduralmi jellege egyelőre változatlan marad, és a társadalom különböző csoportjai továbbra sem válhatnak az országos szintű politika alakítóivá. Hiába hoztak a XIX. század nagy reformjai számos területen jelentős változást, azok egy fontos kérdésre – a társadalom országos szintű politikai képviseletének ügyére – nem terjedtek ki. Ezen a helyzeten a zemsztvo-rendszer bevezetése csak részben változtatott. A fölállított önkormányzatok politikai lehetőségeit ugyanis felettébb szűkre szabták. A zemsztvok illetékességi körébe csak a helyi gazdálkodás, illetve az azt megalapozó helyi adók kivetése és beszedése, továbbá olyan helyi érdekű ügyek kezelése került, mint amilyen a népoktatás, az egészségügy és a statisztikai adatszolgáltatás. Ezenkívül a zemsztvok feladatává vált a helyi

¹⁶⁸ Лásд Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 126.

¹⁶⁹ Проект нового учреждения Государственного совета // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2012. стр. 223–253.

¹⁷⁰ Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел. В 2-х томах, т. 1. (1861–1864), М. 1961. стр. 324–325.

¹⁷¹ Az Államtanács átalakításának valujevi tervéről lásd Чернуха, В. Г.: Правительственная политика в отношении печати. 60–70-е годы XIX века., Л. 1978. стр. 38–49.

¹⁷² Чернуха, В. Г.: Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в., Л., 1978. стр. 43.

27. kép ▲ Egy kisváros orvosi rendelőjének személyzete

utak karbantartása és kezelése, a szegényházak és egyéb jótékony-sági intézmények működtetése, valamint a postaszolgálat és a tűzoltóság fenntartása. Ugyanakkor az önkormányzatok még ezeket a feladataikat is csak a kormányzói hivatal szigorú felügyelete mellett végezheték.

A zemsztvok működését az a körülmény is korlátozta, hogy a rendszer bevezetése idején a birodalom akkor már 99 adminisztratív egységből – ez 78 kormányzóságot, 21 megyét és 2 határ menti területet (*краи*) jelentett – mindössze 34 kormányzóságban tértek át fokozatosan az önkormányzati modellre.¹⁷³ Ennek ellenére a zemsztvok még így is komoly politikai kockázatot jelentettek a központi hatalomnak. Az udvar épp ezért szigorúan ügyelt arra, hogy minden olyan próbálkozást elakasszon, amely az önkormány-

¹⁷³ 1865-ben még csak 19 kormányzóságban vezették be a zemsztvo-rendszert, a következő évben még további kilencben. Később azonban a rendszer kiterjesztése lelassult. 1867-ben már csak két újabb kormányzóságban, 1869-ben pedig további egyben, míg 1870-ben újabb kettőben állították fel az öngazgatás rendszerét. A folyamat 1875-ben – egy újabb kormányzóság csatlakozásával – zárult le, amikor is a kormányzósági zemsztvok száma elérte a harmincnégyet. Lásd erre vonatkozóan: Верещагин, А. Н.: Земский вопрос в России, М. 2002., стр. 42., 68.

gyűlések tagjait, vagyis a járási és kormányzósági képviselőket (*гласные*) háromévenként választották meg. A választásokat kuriális rendszerben, három társadalmi csoport – a járási földbirtokosok (*уездные землевладельцы*), a városi szavazópolgárok (*городские избиратели*) és a falusi közösségek választottjainak (*выборные от сельских обществ*) részvételével – külön-külön megtartott választási gyűlésen bonyolították le.¹⁷⁴ Minden orosz alattvaló – beleértve az orosz „állampolgárságra” tért külföldieket is, továbbá a nőket – részt vehetett a választáson, amennyiben már betöltötte a 25. életévét, és sem büntetőeljárás nem folyt ellene, sem érvényes bírói ítélet nem sújtotta.¹⁷⁵ Ugyanakkor a kuriális rendszerből, illetve a magasan megszabott vagyoni cenzusból következően mindkét szinten, de különösen a kormányzóságin, többségében a nemesek köréből választottak képviselőket.

Amikor először álltak föl a zemsztvo-gyűlések, akkor járási szinten a képviselői helyek csaknem 42 százalékához a teljes népesség kevesebb, mint egy százalékát adó nemesek jutottak, míg az összlakosság jelentős részét alkotó – személyükben immár szabadabbá vált – parasztok a mandátumok mindössze 38 százalékát szerezték meg. Országos átlagban ennél jóval kisebb arányban voltak jelen a kereskedők, akik a testületi helyek alig több mint 10 százalékával rendelkeztek, ám még ezzel a szerény jelenléttel is erősen felülreprezentáltak számítottak. Mindeközben a klérus tagjai még tőlük is kevesebb mandátumot szereztek. Nekik a képviselői helyek 6,5 százaléka jutott.¹⁷⁶ Ám ez is azt jelentette, hogy ők is jóval több mandátumot birtokoltak, mint amennyi összlétszámukból következett volna.

Már a járási választási eredmények is igen távol álltak az arányos képviselő elvének érvényesülésétől, amitől távolabb csak a kormányzósági szint zemsztvo-gyűléseinek társadalmi reprezentációja állt. Az utóbbiak tagjait ugyanis már háromnegyed részben nemesek alkották. Eközben a parasztok, miként a tőlük jóval kisebb csoportot alkotó kereskedők is, csak a mandátumok 10-10 százalékát tudhatták magukénak. Az összlakosság alig fél százalékát adó papság pedig 3,8 százalékban jutott kormányzósági képviselői helyhez.¹⁷⁷ Ez a feltűnően méltánytalan – a társadalom rendi arányait figyelmen kívül hagyó – helyzet azért jöhetett létre, mert a kormányzósági szint képviselőit a járási zemsztvo-gyűlések tagjai maguk közül választották meg, így a „dupla szűrés” eredményeképpen még inkább torzult az arányos képviselő elve.

A zemsztvo-gyűlések azonban nemcsak választott képviselőkből álltak, de a központi hatalom nevében eljáró, általuk delegált tagokból is. Ilyennek számított az adott igazgatási szint nemesi előljárója, az egyes főhatóságok helyi szinten működő képviselője, illetve az egyházkerületi küldött is. Őket hívta a köznyelv a helyi önkormányzatok első elemének (*первый элемент*).

¹⁷⁴ Lásd Положение о губернских и уездных земских учреждениях (от 1-го января 1864 г.) // ПСЗ-И. т. XXXIX. № 40457. Újabb közlését lásd Реформы Александра II., М. 1998. стр. 214.

¹⁷⁵ Lásd уо. стр. 215.

¹⁷⁶ Путов, А. Ю.: Земские выборы в истории России (1864–1917). Исследование избирательных систем, М. 1997. стр. 87.

¹⁷⁷ Lásd уо. стр. 87.

A járási és kormányzósági képviseleti testületeknek – túl azon, hogy évente legalább egyszer kötelességük volt találkozni és ülésükön áttekinteni a zemsztvo gazdálkodását, valamint végrehajtó szervének tevékenységét – még egy fontos feladatuk volt: meg kellett választaniuk a zemsztvo-elöljáróságok, vagyis a helyi önkormányzatok végrehajtó testületének tagjait, illetve vezetőjét. Az előljáróságokat tehát – ahogy a zemsztvo-gyűléseket is – választott tagok alkották. Feladatuk azonban nemcsak az önkormányzati intézmények felügyelete és irányítása volt, de nekik kellett a központi hatalom helyi megbízottaival, a kormányzósági hivatalok (*губернское присутствие*) vezetőivel is tartaniuk a kapcsolatot és képviselniük az önkormányzat érdekeit.¹⁷⁸ Ezenkívül ők döntöttek arról is, hogy kiket alkalmaznak az önkormányzat által fenntartott intézményekben. E testület tagjait, illetve a zemsztvo-gyűlések választott képviselőit hívta a korabeli köznyelv a zemsztvok „második elemének” (*второй элемент*), míg a zemsztvo-alkalmazottakat, vagyis az önkormányzati intézményekben dolgozó orvosokat, tanárokat, agronómusokat, állatorvosokat, statisztikusokat, biztosítási ügynököket és egyéb értelmiségi szakmák képviselőit, a „harmadik elemnek” (*третий элемент*).

Annak ellenére, hogy a zemsztvok nem tudtak egységes országos szervezetet létrehozni, tevékenységüket összekapcsolni és országos képviseleti testületté alakítani, szerepüket mégsem lehet eléggé túlbecsülni annak az – egyelőre csak egy vékony réteget érintő – új politikai kultúrának a kialakításában, amely az állampolgári felelősségre és tudatosságra próbált építeni a közösség ügyeinek intézésekor. Ezen túlmenően az önkormányzatok idővel kezdték azt az ellenzéki szerepet is betölteni, amit a nyugati parlamentáris rendszerekben ekkor már a pártok töltek be. A zemsztvok – más politikai csoportok mellett – elsősorban a liberális irányzat megszerveződését segítették, az irányzat valóságos „inkubátoraiként” szolgáltak. Erre azért voltak képesek, mert Oroszországban a zemsztvok adtak először legális módon teret a nyilvános közéleti és politikai vitáknak. Ezekben a vitákban mindenekelőtt azok a társadalmi csoportok tudták megmutatni magukat, amelyek egyformán fontosnak tartották az ország nyugat-európai mintájú modernizálását és a jogszerűség, illetve jogfolytonosság érvényesülését. Márpedig ezek az értékek elsősorban a születőben lévő szabadelvű tábor jellemzői.

A helyi önkormányzatok képviselőiként országosan évről évre mintegy tizenháromezer ember vette ki a részét a közösség ügyeinek intézéséből.¹⁷⁹ Nem voltak tehát sokan, még akkor sem, ha ehhez hozzávesszük a képviselők többszörösét kitevő „harmadik elemet”, a zemsztvo-alkalmazottak körét.¹⁸⁰ Számuk még így együttesen sem volt több nyolcvanezernél. Mégis, ilyen kevesen is, sokat tudtak tenni a vidéki élet minőségének javításáért, az egészségügyi ellátás kiterjesztéséért, az alapfokú oktatás

¹⁷⁸ A kormányzóságokban működő koronahatóságok és a zemsztvok illetékességének megoszlásáról és egymás közti viszonyáról lásd Лохвицкий, А.: Губерния, ее земские и правительственные учреждения, СПб. 1864.

¹⁷⁹ Ласд Веселовский, Б.: Земство и земская реформа, Пг. 1918. стр. 9.

¹⁸⁰ A „harmadik elemhez” tartozók összlétszáma még a XIX. század végén sem volt több 65-70 ezernél.

általánossá tételéért, a korszerű mezőgazdasági kultúra elterjesztéséért, valamint a gazdaság hatékony működéséhez elengedhetetlen biztosítási és hitelezési rendszer országos kiépítéséért.

Mindez már csak azért is fontos volt, mert az önkormányzatok megjelenése előtt a falvakban szinte teljesen ismeretlen volt a tudományos alapokon nyugvó egészségügyi ellátás. A falusiak jó része élete során soha nem találkozott orvossal. Javasszonyok, füvesemberek és bábák segítettek, ha valaki megbetegedett vagy szülést kellett levezetni. A zemsztvok felállításával azonban a vidéki élet is civilizálódni kezdett. Rövid időn belül megjelentek az első önkormányzatok által fenntartott rendelők és kórházak. Az utóbbiakból a birodalom európai részén a XIX. század végén már több mint háromszáz működött, negyvenezer ágygal és kétezer-ötszáz orvossal. A teljes egészségügyi személyzet azonban még ennél is nagyobb volt. Az orvosok munkáját mintegy nyolcezer ápoló és felcser segítette. A zemsztvok alkalmazásában álló doktorok és nővérek nemcsak a kórházakban és a fokozatosan kiépülő rendelőintézeti rendszerben, de a beteg lakásán is ingyen nyújtottak segítséget és végezték el a megfelelő vizsgálatokat.¹⁸¹

A vidéki élet civilizálásában fontos szerep jutott az agronómusoknak is. Megjelenésükig a parasztgazdaságok termelékenysége rendkívül alacsony volt. A gazdák még évtizedekkel felszabadításuk után is csak arra voltak képesek, hogy a vetés előtt primitív ekékkel feltúrják a termőföld felső rétegét és egyenetlenül szétterítsék a vetőmagokat. A gyenge előkészítő munka következtében a betakarított gabona mennyisége általában alig lett több mint az elvetett néhányszorosa.¹⁸² A begyűjtött búza, árpa vagy rozs az ország jelentős részén csak arra volt elég, hogy – miután félretették a következő évi vetéshez szükséges gabonarészt – a következő aratásig kitarson és fedezze belőle néhány, a termeléshez nélkülözhetetlen eszköz beszerzését.¹⁸³ A betakarított gabona a parasztgazdaságok többségében még a XIX. század derekán is legfeljebb csak 30-35 pudnyi¹⁸⁴ volt gyeszjatyinánként. Ezzel szemben a modernebb termelési eljárásokat és eszközöket alkalmazó nagygazdaságok ennek már több

¹⁸¹ Ласд Пущкарев, С. Г.: Самоуправление и свобода в России, Франкфурт ам Майн, 1985. стр. 66-67.

¹⁸² A Belügyminisztérium Központi Statisztikai Bizottságának adatai szerint a század végén már valamivel jobb volt a helyzet. A birodalom egészét tekintve átlagosan az elvetett gabonamennyiség 5,5-szerese termelt meg. Ettől valamivel jobb teljesítményt nyújtottak a lengyel területek, ahol a betakarított mennyiség 6,2-szer volt több az elvetettnél. Ezzel szemben Szibériában a kihelyezett gabona mindössze 4,8-szorosát tudták begyűjteni. Ezek az adatok ugyan nem tettek különbséget a kis- és a nagygazdaságok között, ám ennek ellenére az átlagos terméseredményekből mégis arra lehet következtetni, hogy a kisgazdaságok teljesítménye is némiképp javult a század közepéhez képest. Ласд Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, СПб. 1913. стр. 45.

¹⁸³ A birodalom 60 kormányzóságának 1883 és 1892 közötti átlagos terméseredményét elemezve a Belügyminisztérium statisztikai szolgálata arra a következtetésre jutott, hogy a begyűjtött gabonából mindössze hat kormányzóság lakossága tudja magát két évnél hosszabb ideig ellátni; 19 erre másfél-két évig képes; 22 pedig egy-másfél évig. 13 kormányzóság azonban kevesebb, mint egy év alatt felélte tartalékait. Közülük kettő még arra sem volt képes, hogy önerőből legalább fél évig kitarson. Ласд Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, СПб. 1913. стр. 44.

¹⁸⁴ 1 pud = 16,381 kg.

mint dupláját – 70-90 pudot – is be tudtak gyűjteni. Az alacsony terméseredmények felszámolásához mindenképpen szükség volt a zemsztvok alkalmazásában álló mezőgazdasági szakemberekre, akik közvetítésével egyre több helyre juthattak el a modern termelési kultúra legújabb fejleményei. Számuk azonban kezdetben csak nagyon lassan növekedett. Még a XIX. század végén sem voltak többen százötvennél. 1915-re viszont számuk már meghaladta a háromezretet. Tevékenységük a munkavégzéssel kapcsolatos tanácsadáson túl arra is kiterjedt, hogy a kisgazdaságok földművelőit segítsék a megfelelő gépek és berendezések beszerzésében. A zemsztvok ugyanis feladatuknak tartották, hogy közreműködjenek a modern mezőgazdasági gépek és eszközök minél gyorsabb és minél szélesebb körben történő elterjesztésében. Ezért járásokként gépraktárokat alakítottak ki, ahol a parasztok engedményes áron, gyakran hitelre vehették meg a munkájukhoz szükséges hazai és külföldi mezőgazdasági gépeket.¹⁸⁵ Ennek ellenére ez a folyamat igen lassan haladt. Több mint beszédes, hogy a voronyezsi kormányzóságban még a századforduló idején is a parasztgazdaságok ötödében semmiféle mezőgazdasági gép vagy berendezés nem állt a gazdák rendelkezésére. Azokban a gazdaságokban, ahol valamilyen úgynevezett „holt felszerelés” (*мертвый инвентарь*) mégiscsak akadt, a porták mindössze 16,5 százaléka rendelkezett vasekével (*пуг*) és 4,7 százaléka cséplőgéppel (*молотилка*). Ezzel szemben faekéje (*соха*) minden olyan gazdaságnak volt, amelyik valamilyen mezőgazdasági felszerelést birtokolt.¹⁸⁶ A voronyezsi adatok többé-kevésbé megfeleltek a többi európai területen lévő kormányzóság adatainak. Noha ezek a számok szegényes állapotokról árulkodtak, ám a parasztgazdaságok még eddig se jutottak volna el, ha a gépek beszerzését nem segítették volna a zemsztvok alkalmazásában álló agronómusok.

Ugyancsak fontos szerep jutott a helyi önkormányzatoknak az alapfokú népoktatás intézményeinek kiépítésében és fenntartásában. Közreműködésük nélkül aligha lehetett volna e feladattal viszonylag rövid időn belül megbirkózni.¹⁸⁷ Sokatmondó, hogy a járási önkormányzatok költségvetésében a legnagyobb kiadási tételt mindig is a népoktatásra fordított összegek képezték. Nagyságuk megközelítette a zemsztvok kiadásainak harmadát, míg az egészségüggyel összefüggő költségek a büdzsé negyedét tették ki.¹⁸⁸

Ugyancsak fontos közfeladatként jelentkezett a szociális ellátás megszervezése. Ebbe a körbe tartoztak – többek között – az árvaházak, a nevelőintézetek, a szegényházak és a tébolydák. Ugyancsak a zemsztvok felelőssége volt azoknak a családoknak az élelmezése, amelyek háborús időkben magukra maradtak, mert felnőtt férfi tagjait

¹⁸⁵ A mezőgazdasági munka hagyományos és új eljárásaira vonatkozóan lásd Безгин, В. Б.: Крестьянская повседневность. Традиции конца XIX-начала XX века, Москва–Тамбов, 2004. A könyv első fejezete – *Традиции земледелия и перемены в крестьянском землепользовании* – kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkozik.

¹⁸⁶ Свамицкий З. и Н.: Земские подворные переписи. М., 1926. стр. 233.

¹⁸⁷ Borisz Veszelojszkij kimutatása szerint a zemsztvok kezelésében már alig egy évtizeddel az önkormányzatok felállítása után mintegy tízezer népiskola működött. Számuk 1898-ra már meghaladta a tizenhatezretet. Lásd Веселовский, Б. Б.: История земства за сорок лет. В 4-х томах, т. 1. СПб. 1909. стр. 475-476.

¹⁸⁸ Пущкарев, С. Г.: Самоуправление и свобода в России, Франкфурт ам Майн, 1985. стр. 66–67.

28. kép ▲ Önkormányzati ingyenebéd

tartalékos katonaként vagy a hadsereget segítő népfelkelőként behívták.¹⁸⁹ Párhuzamosan azzal, ahogyan Oroszországban is kezdett felbomlani a hagyományos nagycsalád és hagyott fel korábbi feladatainak ellátásával, úgy vették át funkcióinak mind szélesebb körét egyfelől az állam, másfelől az önkormányzatok különböző szervei. Természetesen ehhez új, vagy az addigiaknál jóval hatékonyabban működő intézményekre volt szükség. Felállításuk és finanszírozásuk kötelezettsége jelentős részben a zemsztvokra hárult, amelyek erejükhöz mérten próbáltak is megfelelni e feladatnak. Ha ezen a területen nem is könyvelhettek el rendkívüli sikereket, annyit azonban mégiscsak elértek, hogy némiképp enyhíteni tudtak a nehéz, gyakran emberhez méltatlan vidéki élet feltételein. Összességében tehát elmondható, hogy a zemsztvok a

¹⁸⁹ Веселовский, Б. Б.: История земства за сорок лет. В 4-х томах, т. 1. СПб. 1909. стр. 437.

demokratikus politikai kultúra alapjainak elsajátítása mellett hozzájárultak a reformok utáni Oroszország civilizálásához is.

Lényegében ugyanez állítható a néhány évvel később megreformált városi önkormányzatokról is.

A városi reform

A városi önigazgatás megújítása szorosan összefüggött a zemsztvo-reformmal. Ha a helyi önkormányzati rendszer felállítására nem került volna sor, valószínűleg új városi szabályokat sem kellett volna alkotni. Már csak azért sem, mert alig két év-tizeddel a zemsztvo-reform kihirdetése előtt lépett hatályba a főváros életét szabályozó rendelet.¹⁹⁰ Az 1846-ban kihirdetett szabályzat¹⁹¹ a – II. Katalin városoknak adományozott 1785-ös kiváltságlevelének¹⁹² szellemében – rendi hovatartozástól függetlenül a városi közösség tagjaként ismert el minden Szentpéterváron élő. Ez azonban nem jelentette azt, hogy mindenkit, aki a fővárosban élt, megilletett volna a választójog is.¹⁹³

Az I. Miklós uralkodása alatt elfogadott városi rendelet hosszú időn át kizárólag a fővárosra, Szentpétervárra vonatkozott. Utóbb ugyan számos város kérte a rendelkezés hatályának kiterjesztését, kezdeményezésük azonban több mint másfél évtizeden át nem talált meghallgatásra. Végül 1862-ben a kormányzat elrendelte, hogy a fővárosihoz hasonló rendelet szabályozza Moszkva életét is.¹⁹⁴ Ez a kései „engedékenység”

¹⁹⁰ A Szentpétervár életét szabályozó rendeletet – minimális módosításokkal – ki lehetett volna terjeszteni a birodalom többi városára is. A zemsztvo-reformmal azonban olyan új normakörnyezet alakult ki, ami miatt ezt nem lehetett megtenni.

¹⁹¹ О новом положении об общественном управлении Санкт-Петербурга (13-го февраля 1846 г.) // ИСЗ-П. т. XXI. № 19721. A városi igazgatás történetére vonatkozóan lásd Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России после реформ 1870 г. // Великие реформы в России (1856–1874), М. 1992. стр. 222.

¹⁹² Грамота на право и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ИСЗ-П. т. XXII. № 16188.

¹⁹³ Az 1846-os Városi rendtartás még rendi alapon határozta meg az egyes választói csoportokba történő besorolást. Ez azt jelentette, hogy az örökletes nemesek (1), a személyes nemesek, a kereskedői gildék egyikében sem bejegyzett tiszteletbeli polgárok és a „vegyesrendűek” (2), a kereskedők (3), a kispolgárok (4) és a kézművesek (5) külön-külön csoportban választották meg azonos számú képviselőiket. Az 1846-os szabályzat a választójog elnyerését több feltételhez kötötte. Ilyen feltétel volt a 21 éves korhatár, a legálább két éven át folyamatosan tartó fővárosbeli lakhatás, valamint olyan ingatlan, avagy vagyon birtoklása, amely tulajdonosának legalább évi 100 ezüstrubel jövedelmet biztosított. Ezek a feltételek – kiváltképp a magas vagyoni censzus – rendkívül leszűkítették a szavazati joggal rendelkezők körét. Mindez azt jelentette, hogy ebben a rendi és vagyoni szempontokat egyaránt érvényesítő rendszerben Szentpétervár lakosságának mindössze 1,3 százaléka rendelkezett választójoggal. Kisebb módosításokkal lényegében ez a szabályzat maradt érvényben azok után is, hogy annak hatályát 1862-ben kiterjesztették Moszkvára. Ezt a rendi hovatartozásra is tekintettel lévő rendszert írja majd felül az immár kizárólag a vagyoni helyzet alapján csoportosító új, általános érvényű 1870-es Városi rendtartás. Az 1846-os szabályozásra vonatkozóan lásd Писарькова, А. Ф.: Городские реформы в России и Московская дума, М. 2010. стр. 83–84.

¹⁹⁴ Положение об общественном управлении города Москвы (от 20-го марта 1862 г.) // ИСЗ-П. т. XXVII. № 38078.

alighanem azzal függött össze, hogy egy évvel korábban II. Sándor már utasítást adott arra, hogy készüljön új, a birodalom valamennyi városára érvényes törvény.

A városi rendtartás tervezetének elkészítését az uralkodó a Belügyminisztériumra bízta. Ennek nyomán a tárca irányítója, Pjotr Valujev körlevélben fordult a kormányzókhöz, arra kérve őket, hogy állítsanak fel különleges bizottságokat az új, általános érvényű szabályzatra vonatkozó javaslatok összegyűjtésére és megvitatására. Az így kialakított helyi elképzelések rövid időn belül megérkeztek a Belügyminisztériumba, ahol azokat rendszereztek, majd megszövegezték a törvényjavaslat első változatát. Ez a tervezet már 1864-re elkészült, ám annak vitáját az Államtanács

Портрет Александра Тимасева

29. kép ▲ Tyimasev, Alekszandr Jegorovics (1818–1893)

csak két évvel később tűzte napirendjére. Dmitrij Karakozov uralkodó elleni 1866-os merényletkísérlete azonban ismét elnapolta a kérdést. Ezért a már kész tervezet csak újabb két év elteltével kerülhetett ismét az Államtanács elé. Előtte a javaslatot még visszaküldték a Belügyminisztériumba, hogy ott, ahol azt indokoltak tartják, módosítsanak a tervezeten. Az új, Valujev helyére lépő miniszter, Alekszandr Tyimasev azonban változtatás nélkül terjesztette az Államtanács elé az eredeti dokumentumot, csakhogy a magas testület – elfogadhatatlannak találva ezt az eljárást – azt ismét visszaadta a Belügyminisztériumnak. Végül az előterjesztés csak azok után került napirendre, hogy az Államtanács a városi önkormányzatok képviselőivel konzultálva – és javaslataikat figyelembe véve – immár vitára alkalmasnak tartotta a tervezetet.¹⁹⁵

Az új városi rendtartást – a csaknem nyolc évig tartó, többször elakadó előkészítő munka után – végül 1870-ben fogadták el és léptették életbe.¹⁹⁶ Az általános érvé-

¹⁹⁵ Az 1870-es városi rendtartás előkészítésének történetét és tartalmának részletes elemzését lásd Мым, М. И.: Городовое положение, СПб. 1876.; valamint Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России после реформ 1870 г. // Великие реформы в России (1856–1874), М. 1992. стр. 221–238., иб: Городское самоуправление в России в 60–90-х годах XIX века. Правительственная политика, А. 1984.

¹⁹⁶ Az új Városi rendtartás bevezetésére fokozatosan került sor. Első körben annak hatálya csak a belső orosz kormányzóságok, továbbá Szibéria és Besszarábia városaira terjedt ki. 1874-től azonban a Kaukázuson túli területek, 1875-től a nyugati kormányzóságok, 1877-től pedig a balti tartományok városaira is. A XIX. század végére pedig, a lengyel és finn területeket, továbbá a közép-ázsiai részeket leszámítva, lényegében már mindenütt – a birodalom 707 városából 621-ben – az 1870-es Városi rendtartás volt ér-

nyű normaszöveg lényegében a még II. Katalin által lefektetett elvek szellemében alakította tovább a városi közösségek rendi különbségeket figyelmen kívül hagyó öngazgatásának (*бессловное самоуправление*) szabályait. Ugyanakkor ahhoz, hogy a városi közösségek öngazgatása hatékonyan működni tudjon – a megfelelő szabályokon túl – szükség lett volna még valamire. Leginkább arra, hogy az adott közösségnek „legyenek olyan iparral vagy bármely más, jellemzően városi *foglalkozással* rendelkező *egyenlő jogú* polgárai, akik a közösség tulajdonának gazdáiként képesek magukat *önállóan* irányítani”.¹⁹⁷ Ez az alapvető feltétel azonban nemcsak a XVIII. század végén, de még a következő század derekán is jórészt teljesületlen maradt. A fel nem számolt jobbágyi jogintézmény, a bürokratikus önkény centralizált és osztatlan uralma, a jelentős rendi különbségek, a társadalom privilegizált és alávetett csoportokra való felosztottsága a „nagy reformokat” megelőző korszakban lényegében lehetetlenné tették „az egyenjogúság elvein nyugvó öngazgató polgárok, városi közösségek és általában a fejlett városi élet megszületését”.¹⁹⁸

Túl mindezen szerepet játszott ebben az oroszországi városalapítási gyakorlat és a városodás sajátos jellege is. Az Orosz Birodalomban ugyanis a városok csak azért lehettek városok, mert az állam ebbéli státuszukat elismerte. Vagyis Oroszországban nem a népességszám, és nem is az adott település gazdasági jelentősége tett egy-egy helységet várossá, hanem városként való hivatalos bejegyzése. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az orosz városok a „bürokratikus alkotókedv” eredményeként jöttek létre, merthogy azokat többnyire az államigazgatás kényelméhez és szükségleteihez igazodva – vagy a már létező települések átminősítésével, vagy újak alapításával – hozták létre. Az utóbbi esetben az alapítás szinte mindig valamilyen államigazgatási, avagy védelmi célt szolgált. A városok tehát ott jöttek létre, ahol alapításukat, vagy a már létező települések átminősítését az óriásira nőtt területek minél hatékonyabb ellenőrzése, illetve külső fenyegetéssel szembeni védelme indokolta tette. Ezzel szemben Nyugaton a „városok az élet, a feudális földbirtokos nemességgel szembeni védelem, továbbá a vidéki és városi munkamegosztás igényéből fakadóan jöttek létre”,¹⁹⁹ így hát, még ha az államhatalom érdekei megjelentek is e folyamatban, ritkán játszottak meghatározó szerepet.

A várossá nyilvánítás oroszországi gyakorlata a XVIII. század elején alakult ki és a városoknak adományozott 1785-ös kiváltságlevéllel nyert világos és egyértelmű jogi megalapozást. Ettől kezdve hivatalosan csak azt a helységet tekintették városnak, amelyik az uralkodótól megkapta a települést városként elismerő kiváltságlevelet. Az ekképpen elnyert új státusz pedig felhatalmazta az ott élőket, hogy felállítsák öngazgatásukat. Továbbá megadta annak jogát is, hogy a helység saját címerrel rendelkezék, amit maga a cár hagyott jóvá, együtt a város alaprajzával.

vényben. Lásd Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в., Л., 1984. стр. 50–51.

¹⁹⁷ Джаншиев, Г. А.: Эпоха великих реформ. В 2-х томах, т. 2. М. 2008. (Első kiadás: 1892.) стр. 164.

¹⁹⁸ Уо. стр. 164.

¹⁹⁹ Джаншиев, Г. А.: Эпоха великих реформ. В 2-х томах, т. 2. М. 2008. стр. 165.

Az oroszországi városok túlnyomó többsége egészen a XVIII. század végéig mezőváros volt, vagyis olyan település, ahol a lakosság meghatározó része mezőgazdasági munkából tartotta el magát. Ezek a városok annyiban különböztek a falvaktól, hogy valamilyen adminisztratív szerepkört is betöltöttek, kormányzósági vagy járási központok voltak. A mezővárosok mellett már a XVIII. század derekán megjelentek a vegyes funkciójú városok is, vagyis azok a települések, ahol nem alakult ki valamilyen domináns tevékenységforma és az ott élők jelentős csoportjai egymástól eltérő – mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi – munkát végeztek. Borisz Mironov kutatásai szerint az 1750-es évek környékén ezek a vegyes funkciójú települések tették ki a városok közel harmadát, míg a mezővárosok aránya az előbbieket csaknem duplája volt. A csak és kizárólag adminisztratív vagy katonai feladatokat ellátó városok már ebben az időszakban is meglehetősen alacsony arányt képviseltek. Részesedésük mindössze 4,6 százalékos volt, míg a már akkor iparinak tekinthető városoké 3,6 százalékos. A legkisebb arányban – 2,3 százalékkal – a kereskedővárosok voltak jelen. Ezek az arányok a század végéig alig változtak, ám az azt követő fél évszázadban jelentősen átrendeződtek. A folyamat részeként a mezővárosok aránya feltűnően lecsökkent. Részesedésük a XIX. század közepére 22 százalékosra apadt. Párhuzamosan ezzel a vegyes funkciójú városok aránya is jóval kisebb lett: már csak minden ötödik város tartozott közéjük. Eközben az ipari városok részesedése 43 százalékra nőtt.²⁰⁰

Mindazonáltal a városodás Oroszországban meglehetősen hosszadalmas és elmentmondásos folyamatnak bizonyult. Az urbanizáció ugyanis a XVIII. század derekán megtört és csaknem egy évszázadra ellentétes irányt vett. Ahelyett, hogy tovább nőtt volna a városokban élők aránya, épp az ellenkezője történt. Míg 1742-ben a városokban élők részesedése Oroszország európai területein 13 százalékot tett ki, addig negyven évvel később már csak 11,6 százalékot. Ez a tendencia a XIX. században is hosszú időn át fennmaradt. A városi lakosság aránya a birodalom európai területén – nem számítva a finn és lengyel részeket – 1825-re 9,1 százalékra, 1856-ra pedig 9 százalékra esett vissza. A tartós dezurbanizációnak számos oka volt. Egyrészt összefüggött azzal, hogy a városlakók halálózási rátája magasabban alakult, mint a falvakban élőké. Az akkor még rendkívül nehéz városi életkörülmények, a magasabb népsűrűség és a rossz higiénés viszonyok következtében a városokban sokkal több áldozatot szedtek a fertőző betegségek, a járványok, mint a falvakban. A városi munkák egy része pedig sokkal nagyobb fizikai megterhelést jelentett, mint a falusiaké. A kézművesházak és manufaktúrák rossz munkafeltételei, az egészségre ártalmas anyagokkal való gyakori érintkezés szintén hozzájárult a városi lakosok halálózási mutatóinak kedvezőtlen alakulásához, arról már nem is beszélve, hogy a katonák nagy része is városokban élt. A veszteségeket a parasztok városi beáramlása azért sem tudta kompenzálni, mert migrációjuk a jobbágyfelszabadításig rendkívül alacsony szinten maradt. A parasztokat – a jogi korlátok mellett – főképp az tartotta vissza

²⁰⁰ Лásд Миронов, Б. Н.: Русский город в 1740–1860-е годы, Л. 1990. стр. 201.

a városba költözéstől, hogy az agrártermékek ára a XVIII. század elejétől egészen a XIX. század első negyedéig gyorsabban nőtt, mint az iparcikkeké. Végül, de nem utolsósorban, fontos szerepet játszott a dezurbanizációban az ország kései iparosítása is. Ez az utóbbi igazi lendületet csak a „nagy reformokkal” vett. A hosszú időn át tartó dezurbanizáció csak az 1860-as évek végére szűnt meg. Ettől kezdve ismét nőni kezdett a városi lakosság aránya. 1897-ben az európai területen élő népességnek már közel 13 százaléka élt városokban.²⁰¹ Ám még ez a megnövekedett arány is jelentősen elmaradt a nyugat-európaiktól. Ott már akadtak olyan országok – ilyen volt például Hollandia és Anglia –, ahol az urbanizációs ráta már 70 százalék körül alakult. De még Németország és Franciaország esetében is közel 50, illetve 40 százalékos volt a városokban élők aránya.²⁰²

Mindeközben az orosz városok nagy többsége a XIX. század második felében is kisváros maradt, vagyis lakóinak száma nem haladta meg a húszezret. Ezzel szemben közepes méretű város alig akadt. Számuk mindössze 39 volt. Ez az akkor városként nyilvántartott 672 településhez mérve elenyészően kevés volt. De még ennél is kedvezőtlenebbül alakult a nagyvárosok száma. Százezernél népesebb település még 1856-ban is csak három akadt a birodalomban: Szentpétervár, Moszkva és Odessza. A XX. század elejére azonban valamelyest javult a helyzet. Az addigi három mellé további húsz lépett, miközben Szentpétervár és Moszkva bekerült a világ egymillió főnél népesebb metropoliszai közé.

A városi és a falusi lét életfeltételei között Oroszországban hosszú időn át alig volt számottevő különbség. A városokban még éppúgy hiányzott nem egy, később alapvetőnek tekintett szolgáltatás, mint a falvakban. Így például a XIX. század elején az oroszországi városok utcáit és tereit – ahogyan a falvakéit is –, soha le nem locsolták, még csak nem is söpörték, kivételt csak a két főváros – Szentpétervár és Moszkva – jelentett. A közterületek ekkor még nem voltak kivilágítva, hiányoztak a vízvezetékek és a szennyvizet elvezető csatornák is.²⁰³ A XIX. század elején még híre-hamva sem volt a távírdáknak. Az első oroszországi kísérleti telegráfvonalat csak 1836-ban állították üzembe. De nemcsak a posta- és hírforgalom volt lassú, hanem a városok közötti közlekedés is. Az utóbbival összefüggő kényelmetlenségeket csak tovább fokozta, hogy a városok közti távolság még a XIX. század derekán is igen

²⁰¹ Миронов, Б. Н.: *Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации* // *Отечественные записки*, 2012. / № 3.

²⁰² Diederiks, H. A. – Lindblad, J. Th. et al.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995. 172. p.

²⁰³ Nem volt lényegesen jobb a helyzet ekkor Nyugat-Európa nagyvárosaiban sem. Végigmenni a 18. századi-századvégi Párizs szűk sikátorain igazi vészőfutás volt az orr számára: „Mindenütt gyűlik az ürülék, a fasorokban, a sorompók lábánál, a konflisokban [...] A párizsi házak lábadata vizelettel van telifröcsköltve [...] A társadalmilag megszervezett hasmenés azzal fenyeget, hogy a rothadó bomlás egész Párizsra kiterjed.” Lásd Alain Corbin: *Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social, XVIII-XIX siècles*. Paris, 1982. 41. p. Idézi Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, 2003, 29. p. A korabeli London sem nyújtott vigasztalóbb képet: „Azt beszélük, a tengerészek, akik a 19. században beleestek a Temzébe, nem vízbe fúltak, hanem ennek a londoni kloákának a bűzös kigőzölgései fojtották meg őket – írja a civilizáció szagos kockázatára hozva történeti példát Ulrich Beck. Lásd Ulrich Beck: uo.

nagy volt. A birodalom európai részén átlagosan 90 kilométerenként akadt egy-egy város, míg Szibériában a városok közti távolság ennek legalább öt-hatszorosra volt. A kulturális élet kínálatában sem volt nagy különbség város és falu között. I. Sándor korában a városok többségében még semmilyen kulturális intézmény nem működött. Ekkor még a kormányzói központokban is ritkaságnak számított a színház és a múzeum, ahogyan a könyvtár is.

30. kép ▲ Moszkva a XIX. század második felében

1825-ben az oroszországi városok átlagos lakosságszáma ötezer körül alakult. A kisvárosokban általában kevesebb mint hatszáz épület állt, amelyek többségében nyolcan-kilencen éltek. Az épületek több mint 90 százaléka fából készült. Ugyanakkor a többnyire kőből épült kisebb-nagyobb templomok száma városonként már elérte az ötöt-hatot. Egy átlagos orosz városban a már szinte mindenütt megtalálható egy-két iskola mellett legalább egy jótékonyági intézmény, három vendéglő, 14-15 italkimérés és mintegy 50 kisebb-nagyobb bolt működött. A XX. század elejére azonban a városi élet – a „nagy reformoknak” is köszönhetően – jelentősen megváltozott. Az átlagos lakosságszám 25 ezerre nőtt, míg a városonkénti épületszám kétezer-háromszázra. Az utóbbiak négyötöde azonban továbbra is faszervezetű maradt. Kőből legfeljebb a középületeket és a templomokat építették. Az utóbbiak száma a XIX. század második felében tovább nőtt. Egy-egy városban már legkevesebb 10-12 állt belőlük, míg a különböző tanintézetekből átlagosan tizenhárom. Erre az időszakra már a városok csaknem kilenczetedében megoldották – ha nem is területük egészen, de legalább a központi részein – az utcák esti kivilágítását. Ám vízvezeték továbbra is csak a városok ötödében volt, míg csatorna csak minden huszadikban. Volt viszont mindenütt ispotály és gyógyszerár, és már minden harmadik város megengedhette magának, hogy színházat tartson fenn, minden tizedikben pedig működött valamilyen múzeum. A városok felében legalább egy könyvtár várta az egyre nagyobb számban olvasni tudó helyi lakosságot. A nyomda ekkor már nemcsak a nagyvárosok privilégiumának számított, könyveket és újságokat a városok közel kétharmadában nyomtattak. Akadt már néhány olyan város is, ahol nemcsak konflis, de villamos is szállította az utazókat. Ugyanakkor városi távírdával továbbra is csak nagyon kevés helyen lehetett találkozni

31. kép * Szentpétervári utcakép a XIX. század második felében

ni. Ez a szolgáltatás még 1910-ben is csak a városok 2,6 százalékában volt elérhető. Ezzel szemben kiépített telefonhálózata már a városok több mint negyedének volt.²⁰⁴ Ezek a jelentős, jórészt a XIX. század második felében végbemenő fejlesztések elkerülhetetlenné tették a városi élet átfogó, az új körülményekre tekintettel levő újraszabályozását.

Az 1870-es Városi rendtartás²⁰⁵ a fenti jelentős változások közepette született meg. Az új norma részletekbe menően szabályozta a városi élet feltételeit és a városi öngazgatás feladatkörét. Az új módon megválasztandó helyi hatalom illetékessége mindenekelőtt a város irányítására, illetve gazdálkodásának felügyeletére terjedt ki. De a városvezetésnek akadtak másfajta feladatai is. Ilyen kötelezettségnek számított, hogy a városvezetésnek kellett a közösség nyilvános tereinek, a város szerkezetének kialakításával – vagyis mindazzal, amit ma várostervezésnek hívunk – foglalkoznia és döntenie. Ezen túl a városi öngazgatás ellenőrizte az épületek külső állapotát és kötelezte az ingatlanulajdonosokat az esetleges felújítási munkák elvégzésére. Az utcák és terek rendjéért és tisztaságáért ugyancsak a városvezetés volt a felelős. A lakosság élelmiszer-ellátásának megszervezése, a piac- és vásárhelyek kijelölése és üzemeltetése is városi feladatnak számított, miként a lakosság egészségvédelme, a tűzoltó-

²⁰⁴Lásd uo.²⁰⁵Городовое положение (от 16/28 июня 1870 г.) // ПСЗ-II. т. XLV. № 48498. A Városi rendtartás újabb kiadását lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 232–262.

ság fenntartása és a katasztrófaelhárítás megszervezése is. Az utólagos kárelhárítás ugyancsak a városokra hárult. A városok költségvetését terhelte az ipari és kereskedelmi tevékenység általános támogatása, a helyi tőzsdék és hitelintézetek felállításának és működésének segítése is. A városvezetés további fontos kötelezettsége volt, hogy a város bevételeiből jótékonyági intézményeket és ispotályokat állítson fel és biztosítsa finanszírozásukat. A városoknak anyagilag is hozzá kellett járulniuk a helyi népoktatás intézményeinek fenntartásához, valamint a színházak, a könyvtárak és a múzeumok működtetéséhez. A városvezetésnek azonban nemcsak kötelezettségei voltak, de a már említett hatósági jogosítványokon túl, jogai is. Így például jogában állt a város érdekében a központi kormányzatnál eljárni, a közösség igényeit és kéréseit közvetíteni, azok teljesítését kérelmezni.

Az 1870-es új szabályzat alapján a városok irányításának három intézménye jött létre. A városi választási gyűlések (*городские избирательные собрания*),²⁰⁶ a városi дума (*городская дума*)²⁰⁷ és a végrehajtásért felelős városi elöljáróság (*городская управа*).²⁰⁸ Ahhoz, hogy valaki négyévente a város valamelyik választási gyűlésében gyakorolhassa szavazati jogát, több feltételnek kellett megfelelnie. Mindenekelőtt orosz alattvalónak kellett lennie, aki betöltötte 25. életévét. Ezenkívül a város területén olyan ingatlannal kellett rendelkeznie, amely után a városnak rendszeresen adót fizetett vagy igazolt kereskedői, illetve iparüzési tevékenysége után adózott. Ha valamennyi feltételnek megfelelt és a várossal szemben nem volt adótartozása, akkor az 1870-es törvény alapján városi választópolgárnak számított. Ez a szabály a város női lakosaira is vonatkozott. Olyannyira, hogy még azok a nők is, akik a választások idején távol voltak a városuktól, avagy a polgári felnőtt kort (*гражданское совершеннолетие*), azaz a 21. életévüket betöltötték ugyan, de még nem voltak 25 évesek, meghatalmazottaik útján részt vehettek a választáson.²⁰⁹ Ám még így is csak a városlakók töredéke rendelkezett választójoggal. Jól látszik ez az egymást követő választási ciklusok statisztikáiból.

Az 1870-71-ben tartott első városi választásokon – abban a 46 városban, ahol erre akkor sor került – a városlakók mindössze 5,6 százaléka vehetett részt. Közülük is csak minden hatodik tartotta fontosnak, hogy elmenjen szavazni. Ez volt az átlag, miközben az egyes városok között igen jelentős különbségek mutatkoztak. Az egyik végletet a 22 ezer lakosú Perm képviselte, ahol az ott élők mindössze 2,7 százaléka rendelkezett szavazati joggal, de közülük minden negyedik el is ment voksolni. A másik végletet Kurszk jelentette. Ebben az akkor már csaknem 29 ezer főt számláló városban a polgárok 10,6 százalékának volt szavazati joga. Itt volt a legmagasabb ará-

²⁰⁶Lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 235–240.²⁰⁷Lásd uo. стр. 240–244.²⁰⁸Lásd uo. стр. 244–246.²⁰⁹Lásd uo. стр. 235–236.

nyuk, ugyanakkor csak nagyon kevesen, a választójoggal rendelkezők mindössze 8,3 százaléka tartotta fontosnak, hogy éljen törvényes jogával.²¹⁰

A választójoggal rendelkezők alacsony aránya és a feltűnő választói érdektelenség nemcsak a korszak kis és közepes méretű városaira volt jellemző. Nem volt ez másképpen a birodalom nagyvárosaiban sem. Az akkor már több mint félmillió lakosú Szentpéterváron például az ott élők alig 3,4 százalékanak volt csak szavazati joga, de közülük is alig másfél ezren adták le voksukat, vagyis az arra jogosultak mindössze 7,6 százaléka. Moszkvában még a fővárosinál is alacsonyabb volt a választói aktivitás. Az akkor már közel 400 ezer lakosú metropoliszban alig több mint ötszázan vettek csak részt az első városi választáson. Ez a szavazati joggal rendelkezők mindössze 2,9 százalékanak felelt meg.²¹¹ Mindez azt jelentette, hogy a birodalom két legjelentősebb és legnagyobb lélekszámú városában az ott élők töredéke – 0,26, illetve 0,12 százaléka – választotta meg a városi közösség önkormányzó testületét, a városi dumát, amely aztán megválasztotta végrehajtó szervét, a városi előljárószót.

Annak, hogy ez így alakult, számos oka volt. Mindenekelőtt az, hogy nagyon magas szabták meg a választójogot biztosító vagyoni cenzust. Másképpen fogalmazva: a városokban élők számához képest rendkívül szűk volt azok köre, akik ingatlantulajdonuk, kereskedői vagy iparüzési tevékenységük után a városnak rendszeresen adót fizettek és ezért megillette őket a választójog. Ez abból eredt, hogy a városi népesség döntő hányadát a kispolgárok (*мищане*) és a parasztok (*крестьяне*) alkották, vagyis azon rendek tagjai, akik közül csak nagyon kevesen váltak tehető adófizetővé. Arányuk a városi összlakossághoz képest 1811 és 1897 között soha nem süllyedt 70 százalék alá, de akadt olyan időszak is – ilyen volt a század közepe –, amikor részesedésük megközelítette a 90 százalékot. 1897-re ugyan arányuk némiképp mérséklődött, de még ekkor is meghaladta a 80 százalékot, vagyis országos átlagban négyötödrészt olyan rendekhez tartozók népesítették be a birodalom városait, akiknek döntő többsége soha nem vált városi adózóvá, és így szavazati joga sem lett.²¹² De a választói passzivitásban bizonyára szerepet játszott a választási rendszer időrabló bonyolultsága is,²¹³ továbbá az az általa-

²¹⁰ Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в., Л. 1984. стр. 61.

²¹¹ Уо. стр. 61–62.

²¹² Лásd Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 180.

²¹³ A városi közgyűlés tagjainak megválasztása golyók segítségével történt. Az adott választási gyűlésen megjelenő választópolgár a szavazás megkezdése előtt a hivatalos jelöltekkel megegyező számú golyót kapott. Ezeket – annak függvényében, hogy támogatta, avagy ellenezte valamely jelölt megválasztását – az egyes jelöltek nevét feltüntető duplarekesztő urna megfelelő részébe kellett bedobnia. Ez azonban roppant hosszadalmas eljárás volt. Az első, immár az 1870-es szabályzat alapján megtartott szentpétervári választáson az első választói kör (*первый разряд*) szavazóinak 238 jelölt közül kellett 84-et kiválasztaniuk, miközben a voksoláskor csak 150 urna állt rendelkezésükre. Ezt a helyzetet akkor úgy oldották meg, hogy a szavazóknak kétszer kellett végigmenniük az időközben új nevekkal ellátott urnák mellett és azokban elhelyezni a golyókat. Ez a módszer még a második választói kör (*второй разряд*) esetében is alkalmazható volt, merthogy ott a hivatalos jelöltek száma még mindig viszonylag alacsony, mindössze 298 fő volt. Ezzel szemben e rendszer alkalmazása a harmadik választói kör (*третий разряд*) munkáját roppant körülményessé tette. A legszegényebb választóknak ugyanis 1019 jelölt közül kellett választaniuk. Ehhez azonban hétszer kellett az urnákban kicserélni a jelöltek nevét és a választóknak végigmenni az urnasoron. A vokso-

nos emberi tulajdonság, hogy az új és ismeretlen dolgok gyakran keltenek bizalmatlanságot. A városlakók többségének már csak ezen az alapon is lehettek fenntartásai a városok új, önkormányzó intézményeivel szemben. De a legfontosabb ok mégiscsak a választási rendszer virilista – vagyonosokat előnyhöz juttató – modellje volt.

Ebben a modellben a városi дума képviselőinek (*гласные*) megválasztása a város adófizető polgárainak három, külön-külön megtartott választási gyűlésén történt. A befizetett adó nagyságától függött, hogy a város szavazati joggal rendelkező lakói melyik választói körben adhatták le voksukat.²¹⁴ Az első választási csoportba azokat a leggazdagabb adózókat sorolták, akik együttesen a városi adó egyharmadát fizették be. Ez a kör az oroszországi városok többségében általában néhány tucat adófizetőt jelentett, és csak a legnagyobb városokban érte el a százas nagyságrendet.²¹⁵ A következő választási csoportot azok a kevésbé tehetősek alkották, akik a város adózáiról összeállított lajstromban a leggazdagabbak után következtek és együttesen a teljes városi adó következő harmadát fizették meg. Ők az esetek többségében már pár százban voltak. A harmadik választási csoportot pedig a legkisebb adót befizető, az adólajstrom alsó részében található pár ezres réteg alkotta. Mindez azt eredményezte, hogy miután mindhárom választási gyűlés ugyanolyan számban választott képviselőt, a városi képviselő-testületek összetételének kialakításában a leggazdagabbak akaratára érvényesült. Ezért nem volt abban semmi meglepő és váratlan, hogy az 1870-es szabályzat alapján megválasztott városi dumák politikai arculata felettébb mérsékelt volt. A képviselő-testületek többsége olyan emberekből állt, akik messzemenően készek voltak a koronahatóságokkal együttműködni.

Ez a helyzet hosszú időn át változatlan maradt, ahogyan a választójoggal rendelkező polgárok városi összlakossághoz mért alacsony aránya is. Mindez különösen szembeötlővé vált a negyedik, 1883-84-es választási periódus idején. Ezekre az évekre – néhány város kivételével – megnőtt ugyan a választójogú polgárok száma, de a városok összlakossághoz mért arányuk nemhogy nőtt volna, hanem tovább csökkent. Ez az arány Pétervár esetében 12 év alatt 3,4 százalékról 1,9-re, míg Odessza – a birodalom harmadik legnépesebb városa – esetében 2,9 százalékról 1,3-ra esett vissza. Találni

lással azonban nemcsak annak lassúsága és körülményessége miatt volt gond, de a választás hitelessége miatt is. A szavazópolgárt ugyanis – miközben többször is végiment az urnasoron – a lelkiismeretén kívül semmi nem kényszerítette arra, hogy minden egyes jelölt esetében csak és kizárólag egyetlen golyóval szavazzon. Ezért aztán könnyen megtehetette – és sokan meg is tették –, hogy a nála lévő golyók közül többet is a neki leginkább kedves jelöltek urnájában helyezzen el, miközben a többibe egyetlen golyót se tegyen. Ez nyilvánvalóan torzított a végeredményen. Lásd Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в., Л. 1984. стр. 53.

²¹⁴ Городовое положение (16-го июня 1870 г.) // Реформы Александра II. М. 1998. стр. 237.

²¹⁵ Mindez jól látható Szentpétervár példáján. Az új Városi rendtartás alapján megtartott első választáson az akkor 539 ezer lakosú főváros mindössze 224 polgára tartozott a választójoggal rendelkezők első – leggazdagabb – csoportjába. Nem voltak sokkal többen a második csoportot alkotók sem. Számuk 887 fő volt. De még a harmadik választói körbe is csak nagyon kevesen tartoztak. Számuk 17 479 fő volt. Vagyis összesen csak 18 590 lakos rendelkezett szavazati joggal. Ez nem volt több mint Szentpétervár lakosságának 3,4 százaléka. Lásd Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в., Л. 1984. стр. 52.

persze ellenpéldákat is, de a jellemző tendencia mégiscsak az volt, hogy a választójoggal rendelkező polgárok városi összlakossághoz mért aránya a korábbi alacsony szinthez képest is folyamatosan csökkent.²¹⁶ Ez egyben azt is jelentette, hogy a városi közélet – annak ellenére, hogy az egyes választási csoportok meghatározása a városok esetében most már nem rendi, hanem kizárólag vagyoni alapon történt – továbbra is nagyon kevesek ügye maradt, már csak azért is, mert – mint ezt láttuk – ebben a rendszerben is csak igen kevesen rendelkeztek szavazati joggal, és a városi közgyűlés is csak nagyon keveseknek adott feladatot. Az egyik legnagyobb létszámú közgyűlés, a szentpétervári is mindösszesen 252 képviselőből állt. De nemcsak azok voltak kevesen, akiket a városi önzagzatás különböző intézményeiben foglalkoztattak, hanem azok is, akiknek volt valamilyen elképzelése az itt folyó munkáról. A nagyvárosi közgyűlések tevékenységéről legalább beszámolt a sajtó, ám a közepes és kisebb városok önzagzatásának irányítói még erre sem számíthattak. Az ő munkájukról nemigen számolt be senki. Így aztán alig-alig akadtak olyanok, akik tájékozottak lettek volna a városi ügyekben. Vagyis meglehetősen korlátozott maradt az a szerep, amit a városi reform nyomán felálló városi önkormányzatok játszottak az oroszországi demokratikus politikai kultúra kialakításában és terjesztésében. Ebben a tekintetben kivételt csak a birodalom legnagyobb városai jelentettek. A szentpétervári és a moszkvai дума²¹⁷ kétségtelenül értékes, a városi közösség által figyelemmel kísért politikai tapasztalatokhoz juttatta az ott ülésező képviselőket, többek között a kor olyan jeles gondolkodóit és közíróit, mint Mihail Katkov, Alekszandr Koseljov, Mihail Pogogyin vagy Borisz Csicserin. Közülük többen nem is egy cikluson át voltak a városi дума tagjai. A jeles jogfilozófus, Borisz Csicserin nemcsak képviselőként vette ki részét a város irányításából, de Moszkva első számú vezetőjeként is. Másfél éven át állt úgy a város élén, hogy egyszerre töltötte be a városi дума elnökének és a városi előjáróság fejének (*городской голова*) tisztét. Ezt az 1870-ben megalkotott Városi rendtartás tette lehetővé, amely előírta, hogy mindkét posztot ugyanannak a személynek kell betöltenie.²¹⁸ Az így kialakult gyakorlat azonban megakadályozta a normaalkotó és a végrehajtó hatalmi ág városi szinten történő következetes szétválasztását és azoknak a politikai készségeknek a megszerzését, amelyek a megosztott hatalmi szerepekből következhetek volna.

A bírósági reform

A birodalom igazságszolgáltatása az 1864-es bírósági reform előtt két alapvető problémával küszködött. Egyfelől az ítélethozatal bonyolultságával, másfelől a bíróságok korrupciójával. Az előbbi jórészt a rendszer átláthatatlan szerkezetéből,

²¹⁶Lásd *uo.* стр. 62–63.

²¹⁷A moszkvai városi дума története – ellentétben a szentpétervárival – a közelmúltban részletes feldolgozást nyert. Lásd Писарькова, А. Ф.: *Городские реформы в России и Московская дума*, М. 2010.

²¹⁸Джаншиев, Г. А.: *Эпоха великих реформ*, В 2-х томах, т. 2. М. 2008. стр. 181.

párhuzamosan működő intézményeiből, a bíróságok alá- és fölérendeltségi viszonyának kuszaságából eredt. De közrejátszott ebben az egységes eljárásrend hiánya is. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy széles körben vált elterjedt gyakorlattá az ítélethozatal évekre, sőt nem egyszer évtizedekre történő elhúzódnása, a tárgyalat ügyek jelentős részének a különböző bírósági szintek és fellebbviteli fórumok közti kiszámíthatatlan és követhetetlen „mozgatása”. Ezért sokan kizárólag a bírák megvesztegetésében láttak esélyt a számukra kedvező ítélet megszületésére.²¹⁹

A bírósági reform előtt az igazságszolgáltatás a társadalom rendies szerkezetét leképező módon működött. Különböző bíróságok voltak illetékesek a nemesek, a városi polgárok és az állami parasztok ügyében. A nemesek esetében első fokon a minden járásban működő helyi alsóbb bíróságok (*нижний земский суд*) jártak el. Ezeket a bíróságokat az 1775-ben kiadott, a kormányzóságok igazgatását szabályozó uralkodói rendelet²²⁰ hozta létre. Az így felálló bírói tanácsok egy elnökből (*председатель*) és két vagy három ülnökből (*заседатель*) álltak. A testület tagjai azonban kizárólag nemes emberek lehettek, akiket a helyi nemesi közösség választott meg három évre. Sokat elárul a rendszerről, hogy a bírói tanács elnöke egyben a helyi rendőrség vezetője (*исправник*) is volt. A járási bíróságok ugyanis a reform előtt nemcsak az igazságszolgáltatás területén dolgoztak, de egyúttal különböző adminisztratív és rendőri feladatokat is elláttak. A bíróságok tevékenységét a központi hatalom helyi képviselője, a helytartó vagy a kormányzó felügyelte kiterjedt apparátusa révén. Ez azonban távolról sem merült ki működésük törvényességének ellenőrzésében. A helyi bíróságok ugyanis kötelesek voltak a koronahatóság minden utasításának engedelmeskedni, mert ebből a rendszerből még hiányzott a hatalmi ágak következetes elválasztása. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a járási bíróságok ítéletei ne lettek volna megfellebbezhetőek. A fellebbviteli fórum szerepét a minden egyes kormányzóságban működő helyi felsőbb bíróság (*верховный земский суд*) látta el. Ez utóbbi két „tanácsból” állt: egyik a polgári, míg a másik a büntetőügyeket tárgyalta. E másodfokú instancia élén már nem választott tisztségviselő, hanem az uralkodó által kinevezett tanácselnök állt.²²¹

Ezzel szemben egészen más intézményekben és más szabályok szerint történt az igazságszolgáltatás a városi polgárok esetében. Az ő peres ügyeikben a városi magisztrátusok (*городские магистраты*) voltak illetékesek.²²² Ebben a rendszerben is működött fellebbviteli hatóság. Ezt a szerepet a kormányzósági magisztrátus (*губернские магистраты*) töltötte be. A városi polgárok mindkét szint bírói testüle-

²¹⁹A reformok előtti bírósági gyakorlat társadalmi megítéléséről lásd Блинов, И.: *Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: Историко-юридический очерк*, Петроград, 1914. стр. 40–53.

²²⁰*Учреждения для управления губерний Всероссийской империи (от 7-го ноября 1775 г.)* // ПСЗ-I. т. XX. № 14392. A rendelet újabb közlését lásd Законодательство Екатерины II. В 2-х томах, т. 1. М. 2000. стр. 380–469.

²²¹Lásd Попова, А. Д.: «Правда и милость да царствуют в судах» (из истории реализации судебной реформы 1864 г.), Рязань, 2005. стр. 33.

²²²Lásd *uo.* стр. 33.

tének tagjait maguk közül választották meg. A magisztrátusok tagjainak mandátuma, ahogy a nemesi bíróságok esetében is, három évre szólt.

Megint másfajta eljárás vonatkozott a kincstári földeken dolgozó állami parasz-tokra. Ügyeikben első fokon az alsó paraszti ítélőszékek (*нижняя расправа*) voltak illetékesek,²²³ míg a fellebbviteli fórum szerepét a felső paraszti ítélőszékek (*верхняя расправа*) töltötték be. Az ezekben az ügyekben eljáró bírakat – szemben a nemesség és a városi polgárok pereit tárgyalókkal – nem választották, hanem kinevezték. Ezek a bíróságok azonban csak és kizárólag büntetőügyekben járhattak el. A polgári per-etket más típusú fórumokon, az úgynevezett becsületbíróságokon (*совестные суды*) tárgyalták. Mindez azonban csak az állami parasztsokra vonatkozott, mert a magán-földeken dolgozó, személyükben továbbra sem szabad jobbágyok ügyeiben kizárólag a birtokos nemesek voltak illetékesek.²²⁴

A reform előtti bíróságokon az eljárás a nyilvánosság teljes kizárásával, lényegé-ben titokban folyt, miközben a bírói tanácsok afféle inkvizíciós testületként működ-tek.²²⁵ Ezek a testületek a tárgyalás során ítéletüket nem a rendelkezésre álló bizo-nyítékok közvetlen felhasználásával – azok tartalmát megismerve, bizonyító erejüket mérlegelve, az ügyben érintett személyeket meghallgatva – hozták meg, hanem a nyomozás folyamán összegyűlt írásos anyagok alapján. Az egyes bizonyítékok súlyát és jelentőségét nem az adott konkrét ügy összefüggésében mérlegelték, hanem egy formális szempontok alapján összeállított útmutató előírásainak megfelelően. Szigo-rú szabályok határozták meg a különböző típusú bizonyítékok hierarchiáját, illetve azt, hogy közülük mi számít tökéletes, avagy teljes értékű bizonyítéknak és mi nem. Csak a tökéletes bizonyítékok (*совершенные доказательства*) adtak kellő alapot a végső bírói döntés meghozatalára. A tökéletes bizonyítékokat ugyanis sajátos státu-szuk – előzetesen igazoltnak tekintett bizonyító erejük – miatt a vádlottak semmi-képpen sem vonhatták kétségbe. A bizonyítékok hierarchiájának csúcsán a vádlott beismerése állt.²²⁶ Ennek hitelességét azonban erősen kétséggé tette a vádlottakkal szemben gyakorta alkalmazott fizikai erőszak. 1801-ben ugyan betiltották a kínval-latás minden formáját,²²⁷ ám ez nem jelentette azt, hogy alkalmazása ténylegesen is megszűnt volna. Olyannyira nem, hogy még a XIX. század derekán is sűrűn éltek azzal, mind a nyomozás, mind a bírósági eljárás során.²²⁸

²²³ Lásd *uo. cit.* 33.

²²⁴ A reform előtti igazságszolgáltatás szervezeti felépítéséről, eljárásrendjéről és tényleges állapotáról lásd Блинов, И.: Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: Историко-юридический очерк, Петроград, 1914. стр. 6–40.

²²⁵ Лásд Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти томах, т. 8. Судебная реформа, М. 1991. стр. 7–8.

²²⁶ Лásд *uo. cit.* 8., továbbá: Краткое изображение процессов или судебных тяжб // Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти томах, т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма, М. 1986. стр. 415.

²²⁷ Об уничтожении пытки (от 27-го сентября 1801 г.) // ПСЗ-I. т. XXVI. № 20022.

²²⁸ Лásд Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти томах, т. 8. Судебная реформа, М. 1991. стр. 8.

Az igazságszolgáltatás átalakítá-sával kapcsolatos első lépésre már 1857 nyarán sor került. Az uralko-dó június elején utasította személyes kancelláriája II. ügyosztályának ve-zetőjét a polgári ügyek eljárásrend-jének kidolgozására. A tervezet²²⁹ és Dmitrij Bludov gróf²³⁰ ehhez fűzött értelmező feljegyzése²³¹ rövid időn belül el is készült. Ám a Bludov ál-tal körvonalazott javaslat felettébb ellentmondásos fogadtatásra talált. Ez azonban aligha kelthetett komoly meglepetést, hiszen a bürokrácia felső köreihez tartozó csoportok a reform céljait távolról sem azonos módon ítélték meg. Míg a hivatalnoki kar li-berális szárnya a változtatásoktól az igazságszolgáltatás és a bírói eljárás-rend átfogó megújulását remélte, addig a konzervatív szárny beérte volna a rendszer korlátozott átalakí-tásával is.²³² A reform előkészítésé-nek előrehaladásával azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az átfogó reform hívei kerülnek fölnybe.

Már a tervezet első Államtanácsban megtartott vitáján fölmerült, hogy az eljárás-rend reformja előtt indokolt lenne magát az igazságszolgáltatás rendszerét is átalakí-tani. Ezzel az elképzeléssel az Államtanács befolyásos elnöke, Alekszej Orlov herceg is egyetértett, aki a reform kiterjesztésére vonatkozó javaslatát eljuttatta az uralko-dóhoz. II. Sándort meggyőzték Orlov érvei. Így ezek után az előkészítő munkát – az eljárásjogi kérdéseken túl – kiterjesztették az igazságszolgáltatás rendszerének átala-

D. Bludov

32. kép * Bludov, Dmitrij Nyikolajevics (1785–1864)

²²⁹ Лásд Проект устава судопроизводства гражданского // Материалы по судебной реформе в России 1864 г. (т. 1–74.) СПб. 1857–1866. т. 1. А tervezet megszületésének körülményeire vonatkozóan lásd Коротких, М. Г.: Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России, Воронеж, 1989. стр. 42–55.

²³⁰ Dmitrij Bludov gróf pályaképet lásd Уортман, Ричард С. (Richard S. Wortman): Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России, М. 2004. стр. 254–293.

²³¹ Лásд Общая объяснительная записка к проекту устава судопроизводства гражданского // Материалы по судебной реформе в России 1864 г. (т. 1–74.) СПб. 1857–1866. т. 2.

²³² А reformfolyamat egészének eliten belüli eltérő megítéléséről lásd Рибер, Альфред Дж. (Alfred J. Rieber): Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992. стр. 44–72.; továbbá: Христофоров, И. А.: «Аристократическая» оппозиция Великим реформам. Конец 50-х–середина 70-х гг. XIX века. М. 2002.

33. kép ▲ Sztobjanovszkij, Nyikolaj Ivanovics (1821–1900)

34. kép ▲ Pobedanoszcev, Konsztantyin Petrovics (1827–1907)

kftására is.²³³ 1859 novemberére Dmitrij Bludov el is készítette ezzel kapcsolatos javaslatát²³⁴ és az annak tartalmát értelmező feljegyzését.²³⁵ Két éven át folyt a tervezetek vitája az Államtanács különböző osztályain. Az ott elhangzott észrevételeket és javaslatokat Bludov rendszerezte, majd ennek alapján elkészítette összefoglaló jelentését, amit 1861 októberében átadott az uralkodónak.

Abban, hogy a munka lassan haladt – az egyes részterületekre vonatkozó javaslatok pedig gyakran mondtak ellent egymásnak – jelentős szerepet játszott Bludov konzervativizmusa. A sokat tapasztalt idős bürokrata igyekezett a nyugat-európai mintákat – a bíróságok működésének szóbeliségét, nyilvánosságát, a perben érintett felek egyenlőségét és az ügyvédi kar felállítását – figyelmen kívül hagyni. Mindez végül odavezetett, hogy a bírósági reform további előkészítését az uralkodó Bludovtól elvette és átadta az Államtanács keretei közt működő, Vlagyimir Butkov vezette Állami Kancelláriának (*Государственная канцелярия*).²³⁶ Ez a váltás fordulatot hozott

²³³Lásd Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. В.: *Реформы Александра II* // *Реформы Александра II*. М. 1998. стр. 26.

²³⁴Lásd *Проект положения о судостроительстве* // *Материалы по судебной реформе в России 1864 г.* (т. 1–74.) СПб. 1857–1866. т. 4.

²³⁵Lásd *Общая объяснительная записка по проекту положения о судостроительстве* // *Материалы по судебной реформе в России 1864 г.* (т. 1–74.) СПб. 1857–1866. т. 4.

²³⁶Az uralkodó személyes kancelláriája által készített javaslatokról az Állami Kancellária részletesen kifejtette álláspontját, majd átvette az előkészítő munka irányítását. Az Állami Kancellária észrevételeit lásd *Сображения Государственной Канцелярии об основных началах судостроительства по проекту, составленному II Отделением Собственной Его Императорского Величества Канцелярии и рассмотренному Соединенными Департаментами Законов и Гражданских Дел Государственного Совета, и по замеча-*

35. kép ▲ Zarudnij, Szergej Ivanovics (1821–1887)

az előkészítő munkában. Jelentősen felgyorsította azt és új, a nyugati mintákat szem előtt tartó irányt adott neki. Az Állami Kancellárián rövid időn belül fölállítottak egy különbizottságot – mások mellett – olyan neves jogászok közreműködésével, mint a kancellárián dolgozó Alekszandr Plavszkij, valamint az Államtanács vezető hivatalnokaként szolgáló Nyikolaj Sztobjanovszkij és Szergej Zarudnij. De a bizottság tagja lett Konsztantyin Pobedanoszcev is, aki ez idő tájt a Szenátus magas beosztású munkatársa volt. A testületben folyó munka tényleges irányítását Szergej Zarudnij látta el. A neves jogászokból álló bizottság azt a feladatot kapta, hogy dolgozza ki az új igazságszolgáltatási rendszer koncepcióját és a bírászkodás egységes eljárásrendjét.

A testület tagjait Zarudnij válogatta össze. Ő többségében olyan szakembereket kért fel, akik egymáshoz igen közeli álláspontot képviseltek. Ezért nem okozott különösebb gondot, hogy munkájuk közös elvi platformjaként a kialakulóban lévő nyugat-európai polgári rend eljárási jogi modelljét és igazságszolgáltatási rendszerét fogadják el. Mindez nem jelentette azt, hogy a bizottság tagjai ne lettek volna tekintettel az orosz történelmi fejlődés sajátos vonásaira és következményeire. Nagyon is figyelembe vették ezeket, de közben azt is igyekeztek igazolni, hogy a polgári igazságszolgáltatás olyan intézményei, mint az esküdtszék vagy az ügyvédi kar, semmilyen formában sem veszélyeztetik az autokratikus rend alapjait, illetve, amennyiben valahol mégis kockázatot rejtjenek magukban, azt különböző intézkedésekkel könnyen ki lehet küszöbölni.

A közel egy éven át tartó bizottsági munka eredményeként született meg 1862 áprilisára a bírósági rendszer átfogó átalakításának tervezete.²³⁷ Miután a tervezetet az Államtanács megfelelő részlegei áttekintették és kiegészítették, a módosított normaszöveget az uralkodó szeptember végén jóváhagyta és rendeletként közreadta.²³⁸

ниям, доставленным на этот проект // *Материалы по судебной реформе в России 1864 г.* (т. 1–74.) СПб. 1857–1866. т. 18. ч. 1. Az Állami Kancellárián folyó munkáról lásd Каротких, М. Г.: *Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России*, Воронеж, 1989. стр. 94–128.

²³⁷Az áprilisra elkészült tervezetet röviddel ezt követően önálló brosúraként – a kiadás helyének és idejének feltüntetése nélkül – meg is jelentették (*Основные положения преобразования судебной части в России: Проект*, стр. 64.). A tervezetről folyó vita részleteit lásd Каротких, М. Г.: *Обсуждение и принятие «Основных положений преобразования судебной части в России 1862 года»* // *Буржуазные реформы в России второй половины XIX века*, Воронеж, 1988.; valamint убо: *Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России*, Воронеж, 1989. стр. 110–128.

²³⁸Lásd *Основные положения преобразования судебной части в России (от 29-го сентября 1862 г.)* // ПСЗ-II. т. XXXVII. № 38761.

Ezt követően a véglegesített dokumentumot, amit az igazságügyi reform alapvetésének tekintettek, több helyen is megjelentették, elsőként az Igazságügyi Minisztérium (*Министерство юстиции*) folyóiratában,²³⁹ majd önálló kötetként.²⁴⁰ És mert az irányelveket rendkívül fontosnak tartották, ezért annak szövegét több nyugat-európai egyetemnek is elküldték véleményezésre.

A nyilvánosságra hozott tervezet három fő részből állt. Az egyik az igazságszolgáltatás rendszerének új felépítését tárgyalta, míg a másik kettő a polgári, illetve a büntetőügyek eljárásrendjét. Az igazságszolgáltatás új szabályrendszerének tervezete olyan korábban ismeretlen, vagy ismert, de Oroszországban nem alkalmazott elveket és intézményeket javasolt meghonosítani, mint amilyen például a hatalommegosztás elve volt. Ennek szellemében először merült fel a bíróságok működésének következetes elválasztása a végrehajtó hatalomtól, illetve annak különböző szintű intézményeitől. A javaslatok közt szerepelt a rendi különbségek felett álló választott békebírók (*мировые судья*) rendszerének kialakítása, illetve az esküdtek bevonásával működő körzeti bíróságok (*окружные суды*) felállítása is. A reform részeként a tervezet kezdeményezte az ügyvédi kar felállítását és beillesztését az igazságszolgáltatás rendszerébe. További fontos újítást jelentett, hogy bekerült a javaslatok közé a bírósági tárgyalások nyilvánossá és szóbelivé tétele, valamint a *kontradiktórius* – azaz a tárgyaláson mindkét fél álláspontját meghallgató és ütköztető – eljárásrend bevezetése. A reform az ügyészségnek (*прокуратура*) is új státuszt kívánt adni. A tervezet az ügyészség korábbi jogainak egy részét elvette ugyan, de cserébe kitüntetett szerephez jutatta mind a büntető-, mind pedig a polgári perekben. Az ügyészeknek ezentúl nemcsak az igazságszolgáltatás rendje és menete feletti törvényességi felügyeletet kellett ellátniuk, hanem nekik kellett a peres ügyek bírósági szakaszában mind az állam, mind pedig – bizonyos esetekben – a magánszemélyek képviseletében eljárniuk.

Azok után, hogy 1862 szeptemberében II. Sándor jóváhagyta és rendeletként közreadta a bírósági reform fentiekben körvonalazott irányelveit, az előkészítő munka újabb fázisába lépett. Megkezdődött az igazságszolgáltatásnak egységes kereteket adó törvénytervezetek kidolgozása. Újabb másfél évre volt szükség ahhoz, hogy elkészüljenek az egyes törvényjavaslatok. Az előterjesztett tervezetek államtanácsbeli záróvitájára 1864 késő tavaszán került sor. Az elfogadott új normaanyagot november végén hirdették ki.

Az igazságszolgáltatás reformja végső soron négy törvény megszövegezését, jóváhagyását, illetve bevezetését jelentette. Ezek az új törvények meghatározták a bíróságok felépítésének rendszerét,²⁴¹ a büntető-²⁴² és a polgári ügyek perrendtartását,²⁴³

²³⁹ Основные положения преобразования судебной части в России // Журнал Министерства юстиции, 1862. г. / № 10. стр. 1–71.

²⁴⁰ Основные положения преобразования судебной части в России, М. 1863. стр. 111.

²⁴¹ Учреждение судебных установлений (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41475.

²⁴² Устав уголовного судопроизводства (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41476.

²⁴³ Устав гражданского судопроизводства (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41477.

valamint a békebírók által kiszabható büntetési tételeket.²⁴⁴ Ezek az új normák azonban egy területet érintetlenül hagytak, mivel továbbra is érvényben maradt a még I. Miklós által 1845-ben elfogadott büntetés-végrehajtási szabályzat.²⁴⁵

Az 1864. november 20-án kihirdetett bírósági reform alapjaiban alakította át a birodalom igazságszolgáltatási rendszerét, eljárási és részben anyagi jogát. Az új szabályok következetesen szétválasztották a végrehajtó és a bírói hatalmat. Ennek védelmében az igazságszolgáltatás igazgatási rendszerét úgy alakították át, hogy az egyes bírósági körzetek illetékessége semmiképpen se essen egybe a birodalom közigazgatási tagoltságával. A reform Oroszországban is érvényre juttatta a bírák függetlenségének elvét. A békebírók esetében biztosította azok választhatóságát, míg a többi bíró esetében garantálta leválthatatlanságukat. A reform a bírói függetlenséget azzal is megerősítette, hogy a bírónak magas fizetést állapított meg. Ez a legmagasabb bírói tisztelet betöltők esetében – idetartoztak a legfelsőbb fellebbviteli hatóság szerepét ellátó Kormányzó Szenátus (*Правительствующий Сенат*) munkatársai, illetve a közbülső fellebbviteli szintet képviselő bírói kamarák elnökei – évi 5-7 ezer rubelt jelentett, de az egyes körzeti bíróságok vezetőinek is évi 4 és fél ezer rubel volt a javadalmazásuk, és a hivatali ranglétra alsóbb fokain álló vizsgálóbírók (*судебные следователи*) fizetése is elérte az évi másfél ezer rubelt. Ezek kifejezetten magas jövedelemnek számítottak, hiszen a XIX. század derekán a központi hatalom helyi képviseletét ellátó kormányzók sem kaptak többet évi 5-7 ezer rubelnél, miközben az egyetemi tanárok fizetése lényegében megegyezett a vizsgálóbírói „apanázssal”.²⁴⁶

Az igazságszolgáltatás reformja egységes, a rendi különbségek felett álló bírósági rendszert alakított ki. Ennek legalsó szintjét a minden egyes járásban és városban jelen lévő békebírók (*мировые судья*) alkották, akik önállóan hozták meg döntésüket. Fölöttük működött kollegiális testületként a békebírók gyűlése (*соезд мировых судей*).²⁴⁷ A rendszer következő elemét az ugyancsak kollegiális körzeti bíróságok (*окружные суды*) képezték.²⁴⁸ Ezek fölött álltak a bírói kamarák (*судебные палаты*),²⁴⁹ míg a hierarchia csúcsán a birodalom egészére kiterjedő illetékességgel a legfelsőbb fellebbviteli hatóság, a Kormányzó Szenátus állt.²⁵⁰

²⁴⁴ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41478.

²⁴⁵ Уложения о наказаниях уголовных и исправительных (от 15-го августа 1845 г.) // ПСЗ-II. т. XX. № 19283. A büntetés-végrehajtásra vonatkozó szabályokat előbb 1866-ban (lásd Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года: с дополнениями по 1 янв. 1876 г. СПб. 1876.), majd 1885-ben (lásd Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. СПб. 1886.) alakították át.

²⁴⁶ Az igazságszolgáltatás különböző szintjein dolgozók jövedelmét a Bírósági intézmények létesítése című törvény I. Melléklete – Расписание окладов содержания, классов должностей, разрядов по пенсии и по иштю на мундире чинов судебного ведомства – közli. Lásd Учреждение судебных установлений (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41475.

²⁴⁷ Учреждение судебных установлений (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41475.

²⁴⁸ Lásd uo.

²⁴⁹ Lásd uo.

²⁵⁰ Lásd uo.

Az új rendszer, miután felszámolta az igazságszolgáltatás korábbi rendi tagoltságát és ebből következő párhuzamosságait, megteremtette – legalábbis formálisan – a törvény előtti egyenlőséget. Ezzel párhuzamosan a reform nyomán felálló, egységes hierarchiába szervezett bíróságok váltak hivatottá valamennyi társadalmi csoport és rend ügyében eljárni. Vagyis – ahogyan a törvények hatálya, úgy – az igazságszolgáltatás új rendszere is kiterjesztette illetékességét a birodalom minden alattvalójára.²⁵¹ Ez azonban csak elvben volt így, mert a bírósági reform bevezetését követően – tartósan vagy ideiglenesen – fennmaradtak más jogforrás alapján ítélkező bírói testületek. Ilyenek voltak a kánonjog alapján eljáró egyházi bíróságok, illetve a külön szabályokat érvényesítő haditörvényszékek. Az utóbbiak azonban 1867-től ugyanazon elvek alapján kezdtek ítélkezni, mint megreformált polgári megfelelőik. Ugyancsak ebbe a körbe tartoztak a kereskedelmi bíróságok, illetve a faluközösségek szokásjoga²⁵² alapján eljáró paraszti, avagy járási ítélőszékek (*воластные суды*)²⁵³ is. Az utóbbiak fennmaradása egyben azt is jelentette, hogy a szabaddá vált egykori jobbágyságok kevésbé súlyos ügyeinek elbírálásában továbbra is a faluközösségi szokásjog maradt az irányadó. Ez a „jogi dualizmushoz”²⁵⁴ vezető jelenség azonban súlyosan korlátozta a bírósági reform egyetemes jellegét. A párhuzamos jogrendszer kialakulása ugyan nem ekkor kezdődött el – előzményei visszanyúltak I. Péter korára –, ám kiteljesedésére mégiscsak a „nagy reformok” következményeként került sor. Mindez pedig azért történhetett meg, mert azok a tradíciók, amelyek hosszú ideje szabályozták a világtól elzárt, szokásaikhoz ragaszkodó, többnyire analfabéta parasztságot életét, képesek voltak erejükkel fogva megakadályozni az új, felülről rájuk kényszerített normák kizárólagos elfogadását. De szerepet játszott ebben a központi hatalom gyengesége és következetlensége is. Mintha maga az udvar is tudatában lett volna annak, hogy az új normák meghonosításához nincsenek megfelelő eszközei, nem tud a faluközösségek életébe hatékonyan beavatkozni. A központi hatalom ezért kénytelen volt elfogadni, hogy a társadalom egy részének életét egyelőre két jogrendszer szabályozza: az egyik a pozitív jogi normák racionális rendszerét alkalmazva, míg a másik a tradicionális rend íratlan szabályaira hagyatkozva. Az előbbi a nyugati joghagyomány szemléletét tükrözte, az utóbbi a paraszti obszcina hagyományos rendjét tekintette mércének. Ehhez a hagyományos rendhez pedig hozzátartozott, hogy a társadalom egy része továbbra is kizárólag az igazságosság archaikus értelmezésével tudott azonosulni. Ezt az értékrendet olyannyira a kollektivisták elvek uralták, hogy abban a magántulajdonnak szinte „hely sem jutott”, kiváltképp a termőföld vonatkozásában. Az orosz pa-

raszt viszonya ugyanis a földhöz már-már szakrális volt: azt „Isten ajándékának” (*дар Божий*) tekintette, ezért nem fogadta el annak magántulajdonba adását. Hite szerint a föld Istené volt, aki átengedte az embereknek, hogy azok – megművelve azt – élni tudjanak. Az orosz muzsik szerint egyedül a cár, mint Isten Felkentje volt jogosult a földről rendelkezni és alattvalói között szétosztani. Ilyen körülmények között – ebben a szellemi környezetben – még az is komoly akadályokba ütközött, hogy a földhöz való viszonyt – az élet egyéb területeiről már nem is beszélve – racionális, nyugati mintákat követő módon szabályozzák. A helyzetet csak tovább bonyolította, hogy az obszcina keretei között a föld tulajdonlásának legalább három különböző formája jött létre. Egyfelől kialakult az a gyakorlat, amely a föld egy részére vonatkozóan mégiscsak elfogadta, hogy az magántulajdonban van. A beltelkek (*усадебные земли*) ugyanis – bármennyire távol állt is ez az orosz muzsik szemléletétől – magántulajdonban voltak. Ezen a területen állt a parasztsalád háza, továbbá a család közvetlen szükségleteit kielégítő kert (*сад*) és veteményes (*огород*) is. A beltelkeket soha nem osztották újra, azok felett a parasztságot szabadon rendelkezhetek, sőt a jobbágyszabadítást követő kilenc év elteltével azt akár el is adhatták. Egészen más volt a helyzet az obszcina tulajdonában lévő osztásföldek (*наделные полевые земли*) tekintetében. Ezeket a parasztsaládok a faluközösség ügyeiben eljáró öngazgató szerv, a mir döntése alapján ideiglenes használatra kapták meg. Majd némi idő elteltével – számos szempontot figyelembe véve – újraosztották azokat. Végül pedig külön kategóriát képeztek az úgynevezett tulajdonképpen obszcinaik földek (*собственно общинные земли*), vagyis azok a faluközösség közvetlen tulajdonában lévő területek – jellemzően legelők, rétek, erdők és szolgalmi utak –, amelyeket közös tulajdonban tartottak és közösen használtak.

Ebben a bonyolult, a szokásjog alapján működő rendszerben kellett volna „rendet vágni” és legalább a tulajdonviszonyokat a kodifikált jog hatálya alá vonni. Erre azonban a központi hatalom – sem a „nagy reformok” idején, sem az azt követő évtizedekben – nem volt képes, ahogyan a paraszti élet számos más területének újr szabályozására sem. Így nem maradt más választása, minthogy átmenetileg megbékéljen a „jogi dualizmus” továbbélésével. Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy az igazságügyi reform következményei egy jelentős létszámú társadalmi csoportra vonatkozóan csak részlegesen tudtak érvényesülni.

A rendőrségi reform

A jobbágyszabadítás elengedhetetlenné tette a rendőrség működésének és illetékességének újr szabályozását is. Mindez abból következett, hogy a személyükben szabaddá vált hajdani jobbágyságok kikerültek földesuraik korábbi joghatósága alól. A jobbágyszabadítás előtt a földtulajdonnal rendelkező nemeseket birtokaikon megillette az allodiális rendfenntartás joga (*право вотчинной полиции*), azaz parasztjaikat minden további nélkül megvesszőzhették (legfeljebb 40 sújtás

²⁵¹ Az igazságszolgáltatás reformjának korabeli társadalmi fogadtatásáról lásd Гессен, И. В.: Судебная реформа, СПб. 1905. стр. 77–106.

²⁵² A szokásjogra vonatkozóan lásd Пахман, С. В.: Обычное гражданское право в России. Юридические очерки, СПб. 1877–1879. т. 1–2.; Леонтьев, А. А.: Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах, СПб. 1914.

²⁵³ A járási ítélőszékek működésére vonatkozóan lásd Леонтьев, А. А.: Волостной суд и юридические обычаи крестьян, СПб. 1895. стр. 56–66.

²⁵⁴ Lásd Медушевский, А. Н.: Российская правовая традиция – опора или преграда? М. 2014. стр. 36.

erejéig), avagy megbotoztathatták (legfeljebb 15 ütéssel), amennyiben azok bármiben vétkeztek. De a földesuraknak e joguk gyakorlásakor arra is lehetőségük volt, hogy vétkező jobbágyaikat három hónapra tömlöcbe vethessék, avagy hat hónapra valamilyen nem katonai intézmény büntetőosztágába kényszermunkára adják. A jobbágyfelszabadítással azonban megváltozott a helyzet, ezért rendezni kellett a személyükben szabaddá vált parasztok feletti joghatóság kérdését is.

A rendőrségi reformra azonban nemcsak ezért volt szükség, de azért is, mert egyre tarthatatlanabbá vált a rendőri önkény és korrupció. Visszaszorításuk a korábbi keretek között már aligha lett volna megoldható. Az új intézményi feltételek azonban esélyt kínáltak erre is. Ezért a fenti célok jegyében a reformok két irányban indultak el. Egyfelől elkezdődött a járási rendőrségek újjászervezése – ami mindekelőtt illetékességük kiterjesztését jelentette a személyi szabadságot nyert paraszti rétegre –, másfelől döntöttek az eljárás nyomozati (*дознание*) és előzetes vizsgálati (*предварительное следствие*) szakaszának elválasztásáról. Ez az elválasztás azonban meglehetősen bizonytalanul jelölte ki a két szakasz közti határvonalat. Az új szabályozás alapján ugyanis nehéz volt eldönteni, hogy „hol végződik a nyomozati és hol kezdődik a vizsgálati szakasz”,²⁵⁵ vagyis nem lehetett pontosan tudni, hogy mire terjed ki a rendőr, és mire a vizsgálóbíró illetékessége. Ennek ellenére, ha lassan is, de mégiscsak megindult az a folyamat, amely kezdte „rávezetni” a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás különböző szereplőit feladataik felismerésére és pontos behatárolására.

Természetesen a rendőrség újjászervezését²⁵⁶ is a Belügyminisztériumra bízták. Jellemző, hogy ugyanaz a minisztériumi bizottság dolgozta ki az új rendőrségi törvényt, amelyik a zemsztvo-reform első változatát is előkészítette. A Nyikolaj Miljutyin vezette szakértői csoport a rendőrség működésével kapcsolatban két fontos normaszöveget terjesztett elő. Az egyik – a vizsgálóbírói intézményt felállító²⁵⁷ – még a jobbágyfelszabadítás előtti év nyarán került kihirdetésre, míg a másik – a városi és járási rendőrségek működését újjászervező ideiglenes szabályzat²⁵⁸ – 1862 decemberétől vált hatályossá. Az utóbbi egyesítette és azonos szabályok alá vonta az addig külön-külön működő városi és a járási rendőrségeket. Ez azonban nem vonatkozott az úgynevezett kormányzósági városokra (*губернские города*), valamint az ideiglenes szabályzat mellékletében felsorolt mintegy kéttucatnyi további városra. Ezeken a helyeken továbbra is az addigi városi rendőrség működött, élén a rendőrfőnökkel (*полициймейстер*). Ezzel szemben az egységesített rendszer járási szintjének élén a

²⁵⁵ Головчев, А. А.: Десять лет реформ (1861–1871), СПб. 1872. стр. 177.

²⁵⁶ A rendőrségi és a bírósági reform közti szoros kapcsolat bemutatását lásd Коротких, М. Г.: Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России, Воронеж, 1989. стр. 64–72.

²⁵⁷ Учреждение судебных следователей (от 8-го июня 1860 г.) // ПСЗ-II. т. XXXV. № 35890. A törvény újabb közlését lásd Реформы Александр II. М. 1998. стр. 264–269.

²⁵⁸ Временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний, по общему учреждению управляемых (от 25-го декабря 1862 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVII. № 39087. A törvény újabb közlését lásd Реформы Александр II. М. 1998. стр. 270–276.

36. kép ▲ A Belügyminisztérium épülete

kormány által kinevezett rendőrparancsnok (*исправник*) állt. Ez jelentős változás volt a korábbiakhoz képest, amikor a járási rendőrség vezetőjét nem kinevezték, hanem azt az ott élő nemesek maguk közül választották meg.

De ennél jóval fontosabb volt az a korábban már említett változás, amely szervezetileg is elválasztotta egymástól az előzetes eljárás nyomozati szakaszában érintett hivatalos személyeket, vagyis a rendőröket és a konkrét ügy érdemi feltárásán dolgozó vizsgálóbírókat. Az utóbbiak – attól kezdve, hogy felállították ezt az intézményt – nem a rendőrség kötelékében szolgáltak, hanem a járási bíróságokon. Ráadásul a bírósági reform bevezetésével a vizsgálóbírók a korábbiaknál is védettebbé váltak, miután az 1864-es bírósági törvény rájuk is kiterjesztette a leválthatatlanság (*несменяемость*) biztosítékát.²⁵⁹ Ez elvben ugyan erős garanciát jelentett, de a valóságban mégsem volt ez így. A helyi hatalom korlátlan ura, a kormányzó ugyanis könnyen kijátszhatta a bírói függetlenséget védő elvet, ha valami miatt elégedetlen volt valamelyik vizsgálóbíró munkájával. Ehhez nem kellett tőle egyetlen folyamatban lévő ügyet sem elvennie. Ezt a kormányzó egyébként sem tehetné volna meg, mert az igazságügyi reformot követően ilyen utasítást már csak bírósági végzés alapján adhatott ki. Ezért a koronahatóság helyi vezetői más megoldáshoz folyamodtak: a kellenél önállóbb hivatalnokot egyszerűen áthelyezték egy másik szolgálati helyre és a probléma máris megoldódott. Ha a vizsgálóbíró ezt sérelmezte, csak egyet tehetett: lemondott tisztségéről. A valóságban azonban még ennél is egyszerűbben mentek a

²⁵⁹ Учреждение судебных установлений (от 20-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41475. A hivatkozott törvényi részt lásd Реформы Александр II. М. 1998. стр. 305.

dolgok. Elég volt a vizsgálóbírói lemondásra felszólítani. Ez ellen nem tehetett semmit. Elvben ugyan megtagadhatta volna a felszólítás teljesítését, ám jól tudta, hogy a gyakorlatban semmi esélye sem lenne arra, hogy – jogaira hivatkozva – megvédje magát.²⁶⁰

Ugyancsak a vizsgálóbírók függetlenségét volt hivatott megerősíteni, hogy ilyen kinevezést az új szabályok bevezetését követően már csak kizárólag olyan személy kaphatott, aki felső-, vagy középszintű jogi végzettséggel rendelkezett. Ennek teljesülését azonban megnehezítette, hogy a vizsgálóbírói pálya hosszú időn át alacsony presztízsűnek és rosszul fizetettnek számított. Olyan hivatali poszt volt, amelynek elnyeréséért nem tülekedtek a jogvégzett fiatal emberek. Mindezek ellenére a rendőrség munkájának megújítása, kiváltképp a bírósági reform hatályba lépését követően, ha lassan is, de kezdte magasabb szintre emelni mind a rendőri, mind a vizsgálóbírói munka minőségét és társadalmi megítélését. A bírósági tárgyalások nyilvánossága és versengő jellege mindinkább arra készítette a bünesetet ismertető vizsgálóbírókat, hogy egyre tájékozottabbak és felkészültebbek legyenek, hiszen e nélkül nem tudtak volna a védelem méltó ellenfeleiként fellépni.

Az új rendőrségi szabályok elfogadását követően néhány év elteltével kezdtek kialakulni a rendvédelem bűnügyi nyomozással foglalkozó önálló részlegei (*сыскная полиция*). Az első, kizárólag nyomozati feladatot ellátó rendőri egység 1866-ban jött létre a szentpétervári rendőrfőnök (*овер-полицмейстер*) hivatalának részeként. Később sorra állították fel a hasonló nyomozó szerveket Moszkvában, Kijevben, Rigában, Odesszában, Tifliszben (Tbiliszipben), Bakuban és még néhány további nagyvárosban.

A rendőrség működésével kapcsolatos reformokat mindenekelőtt a jobbágyfelszabadítás nyomán létrejött új helyzet kényszerítette ki. Ugyanakkor annak tartalmára komoly hatást gyakorolt mind az igazságszolgáltatás rendszerének átalakítása, mind a helyi önkormányzatiságot meghonosító zemsztvo-reform. E két fontos terület átalakítása nélkül a rendőrségi reform sorsa is másképp alakult volna, sőt, talán nem is került volna arra sor.

A pénzügyi reform

A krími háború következtében az ország költségvetése nehéz helyzetbe került. A pénzügyminiszter, Mihail Rejtern számításai szerint 1832 és 1862 között a büdzsé felhalmozott hiánya már csaknem 1,4 milliárd rubelre nőtt. Ennek közel fele a krími háború idején gyűlt össze.²⁶¹ Mindez jól mutatatta a katonai konfliktus

²⁶⁰Lásd Головчев, А. А.: Десять лет реформ (1861–1871), СПб. 1872. стр. 179.

²⁶¹Lásd Рейтерн, М. Х.: О мерах по улучшению финансового и экономического положения государства // Судьбы России. Проблемы экономического развития страны в XIX-начале XX вв. СПб. 2007. стр. 170.

37. kép ▲ A szentpétervári tőzsde a XIX. század második felében

pénzügyi rendszerre gyakorolt pusztító hatását. A kormányzat a jelentős hiányt újabb állampapírok kibocsátásával próbálta pótolni. Ez azonban azzal a következménnyel járt, hogy az Államkincstár (*Государственное казначейство*) teljes adósságállománya – beleértve a tőketartozást és a kamatokat – tovább nőtt és rövid időn belül elérte a 2,3 milliárd rubelt, amelynek közel ötödét a külső pénzpiacon kellett felvenni.²⁶² Erre a helyzetre valamilyen megoldást kellett találni, anél is inkább, mert a reformpolitika eredményessége függött attól, hogy sikerül-e stabilizálni az ország pénzügyi rendszerét.

A rubel árfolyama a háború következtében mélyre zuhant, miközben nagy mennyiségben került forgalomba olyan papírpénz, amelynek nem volt nemesfém pénz fedezete. Ebben a helyzetben elkerülhetelenné vált a pénzügyi rendszer átfogó reformja. A hatvanas évek elejére többé-kevésbé körvonalazódott is e program tartalma. Ennek legfontosabb elemei a bankrendszer működését felügyelő Állami Bank (*Государственный Банк*) létrehozása, a költségvetés nyilvánossá tétele, az adórendszer átfogó átalakítása, a rubel megerősítése és stabilizálása, valamint a papírpénz nemesfém pénzre történő szabad átválthatóságának garantálása voltak.²⁶³

²⁶²Lásd Записка А. М. Князевица Александру II «О настоящем положении государственных финансов» (26 ноября 1860 г.) // Судьба России. Проблемы экономического развития страны в XIX-начале XX вв. СПб. 2007. стр. 107.

²⁶³Lásd Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. Ш. – Панеях, В. М. (ред.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 323.

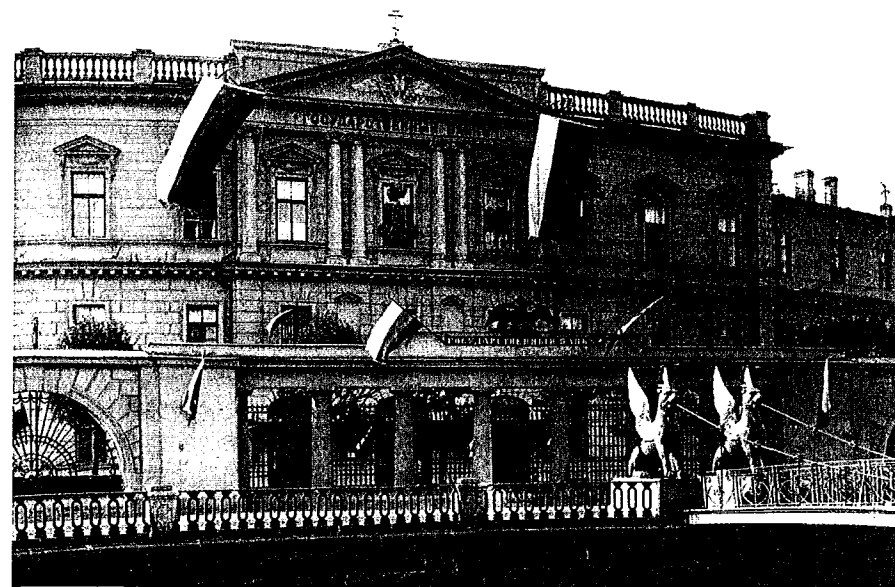

38. kép ▲ Stiglic, Alekszandr Ljudvigovics (1814–1884)

Az Állami Bank felállításával egyrészt szerették volna kiváltani a megannyi korábbi kincstári pénzügyintézetet – a letéti pénztárból (*сохранные казны*) az Állami Hitelbankon (*Государственный заемный банк*) át egészen az Állami Kereskedelmi Bankig (*Государственный коммерческий банк*) –, másrészt pedig megpróbálták kialakítani a pénz- és hitelpolitika egységes irányításának intézményi hátterét. Az új banknak elvben szerepet kellett volna vállalnia a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság hitelezésében is, ám ehhez nem állt rendelkezésére megfelelő pénzügyi fedezet, ezért e feladat teljesítése a kereskedelmi bankokra hárult. Noha az új pénzügyintézetből elvárták a pénz- és hitelpolitika egységes irányítását, ám ennek teljesítéséhez a bank nem kapta meg az emissziós jogokat, mert a pénzkibocsátás továbbra is az Államkincstár illetékességében maradt.

Ugyanakkor az állami értékpapírok forgalmazásával és a nemesfém-kereskedelemmel összefüggő feladatokat az Állami Banknak kellett ellátnia, miként a papírpénzek nemesfém pénzre történő átváltását is.

Ez az utóbbi a pénzreform kulcselemének számított. A felgyülemlett papírpénz jelentős részének kivonásához azonban nagy mennyiségben lett volna szükség nemesfém érmére. Ám ahhoz, hogy a szabad és garantált átválthatóságot biztosító arany és ezüst váltópénz rendelkezésre álljon, újra külföldi hiteket kellett felvenni. Az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat az Állami Bank első ügyvezető igazgatója, Alekszandr Stiglic folytatta le a Rothschild család londoni és párizsi ágával. Az állam 15 millió fontsterlinget vett fel, kizárólag azzal a céllal, hogy a fedezet nélküli papírpénzek jelentős részét ki lehessen vonni a rendszerből. A nagyszabású művelet 1862 májusában vette kezdetét – mint utóbb kiderült –, a lehető legrosszabb pillanatban. Egy ilyen művelet ugyanis csak akkor lehetett volna sikeres, ha a kormányzat és az állam pénzügyi intézményei élvezték volna a társadalom többségének bizalmát és a belpolitikai folyamatokat alapvetően a nyugalom és a kiszámíthatóság jellemezte volna. Ezek a feltételek azonban hiányoztak. Ebben több körülmény is közrejátszott, mindelelőtt a lengyel helyzet ismételt kiéleződése. A birodalom nyugati tartományában ugyanis már jó ideje folyamatosan nőtt a feszültség, ami 1863 januárjában fegyveres felkelésbe csapott át. A kormányzat – tekintettel a rendkívüli körülményekre – kénytelen volt a felvett kölcsön jelentős részét a lengyel helyzet „megoldására” fordítani. Ez megpecsételte a pénzreform sorsát. Sem a papírpénz jelentős részét nem sikerült kivonni, sem a rubel értékét nem tudták megnövelni. A kudarc évtizedekre elodáz-

39. kép ▲ Az Állami Bank épülete

ta a pénzreformot. A pénzügyi rendszer e fontos elemének átalakításához – a rubel aranyfedezetének megteremtéséhez – majd csak 1897-ben az úgynevezett „arany”-reform idején térnek vissza.

A fiskális reform elsődleges célja – a pénzreformon túl – az állam saját pénzügyi forrásai feletti ellenőrzésének megszigorítása és hatékonyabbá tétele volt. Az e területért felelős Pénzügyminisztériumot ennek érdekében kiterjedt jogkörökkel ruházták fel. Ugyanakkor magát a pénzügyi főhatóságot is szigorú ellenőrzés alá vonták. Munkáját az 1836-ban alapított – ám a pénzügyi reform során új jogköröket nyert – Állami Ellenőrzési Hivatal (*Государственный контроль*) felügyelte.²⁶⁴

A pénzügyi reform előtt az egyes minisztériumok és főhatóságok, valamint az államigazgatás helyi intézményei jelentős gazdálkodási szabadságot élveztek. A könyvitelük meglehetősen esetleges, egységes szabályokat nélkülöző volt. Az intézményeknél az el nem költött pénzeket nem kellett sem visszaszolgáltatni, sem pedig azokról szigorú könyvelést vezetni. Ilyen körülmények között szinte lehetetlen volt a rendelkezésükre bocsátott költségvetési eszközök felhasználását nyomon követni és ellenőrizni. Ez a helyzet megkönnyítette a pénzügyi visszaéléseket, valósággal csábított a sikkasztásra, a közpénzek hűtlen kezelésére. Azért, hogy ez a pazarló és kusza rendszer megszűnjék, 1859-ben az Állami Ellenőrzési Hivatal keretei között fölállítottak egy

²⁶⁴ Az Állami Ellenőrzési Hivatal működésére vonatkozóan lásd *Министерская система в Российской империи*, М. 2007. стр. 732–742.

bizottságot. A Valerian Tatarinov vezette grémium a pénzügyi fegyelem megszigorítása érdekében két elvi jelentőségű javaslattal állt elő. Egyrészt kezdeményezte, hogy a pénzügyi elszámolás szabályai az államigazgatás valamennyi szintjén váljanak egységesé, másrészt, hogy ezentúl kizárólag a Pénzügyminisztérium vethessen ki és szedhessen be adókat és illetékeket. Utóbb ezek az ajánlások adták az alapját az 1862 májusában életbe léptetett új törvénynek a közpénzek kezeléséről.²⁶⁵ Az új norma szigorú keretek közé terelte az állami források felhasználását és könyvelését.²⁶⁶ Ezzel párhuzamosan még az év elején arról is döntöttek, hogy a korábban titkosan kezelt állami költségvetést (*государственная роспись*) ezentúl minden évben közzéteszik.²⁶⁷ Néhány évvel később már a költségvetés teljesítését áttekintő hivatalos jelentések (*отчет по исполнению государственной росписи*) is nyilvánossá váltak. Az Állami Ellenőrzési Hivatal éves zárszámadásai 1866-tól jelentek meg rendszeresen.²⁶⁸

Sem a közzétett költségvetés, sem a teljesítéséről beszámoló jelentés nem volt hosszú és részletes. A nyilvánosság elé tárt büdzsé elért egyetlen folyóiratoldalon. Ennek ellenére még ebben a formájában is fontos szerepet játszott abban, hogy a művelt és tájékozódni vágyó közvélemény legalább valamilyen általános képet nyerhesen a közpénzek felhasználásáról és érdemben szólhasson hozzá azok elosztásához. Ez a sokak szemében merésznek, sőt kockázatosnak tekintett újítás²⁶⁹ fontos szerepet játszott a politika közüggé válásában.

A szigorú pénzügyi fegyelem megteremtése megkövetelte a fiskális politika ellenőrzésének teljes körű újjászervezését is. Ennek jegyében helyi szinten különleges ellenőrző kamarákat (*особые контрольные палаты*) állítottak fel. Ezek a kamarák – annak érdekében, hogy tevékenységük hatékony és független maradjon – semmilyen beszámolási kötelezettséggel sem tartoztak a helyi adminisztrációnak, mert hogy annak semmilyen formában sem voltak részei. A kamarákról szóló 1866-os ideiglenes szabályzat²⁷⁰ felállította az úgynevezett egységes pénztári rendszert is.

²⁶⁵ Правила о составлении, рассмотрении, утверждении и исполнении государственной росписи и финансовых смет министерств и главных управлений от 22 мая 1862 г. // ПСЗ-II. т. XXXVII. отд. 1. № 38309.

²⁶⁶ A XIX. század második felének költségvetési politikájáról lásd Кравец И. А.: Бюджетный процесс и бюджетные права Государственной Думы и Государственного Совета в начале XX века // Правоведение, 2006. / № 2. стр. 4–25.

²⁶⁷ Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. Ш. – Панеях, В. М. (ред.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 322.

²⁶⁸ Az Állami Ellenőrzési Hivatal éves zárszámadásait „Отчет Государственного Контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет” címen adta közre. Lásd: Корелин, А. П.: Власть и общество в России. Век XIX-й: время ожиданий и перемен, М. 2013. стр. 106.

²⁶⁹ A hadügyminisztérium, élén Dmitrij Miljutyinnal mindvégig határozottan ellenezte a költségvetés nyilvánossá tételét az ország biztonságára hivatkozva. Lásd Рибер, А. Дж. (Alfred J. Rieber): Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ // Великие реформы России. 1856–1874. М. 1992. стр. 64. Eközben mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a közreadás ténye ugyan üdvözlendő fejlemény, ám a nyilvánosságra hozott adatok és táblázatok „jelenlegi formájukban végtelenül elnagyoltak”, vagyis mindaz, amit a kormányzat elkezdett nyilvánossá tenni – többé-kevésbé – már korábban is elérhető volt különböző német és francia kiadványoknak köszönhetően. Lásd Русский Архив, 1911. Март. стр. 381–382.

²⁷⁰ Временное положение о местных контрольных учреждениях (от 3-го января 1866 г.) // ПСЗ-II. т. XLI. № 42861. A törvény újabb közlését lásd Реформы Александра II, М. 1998. стр. 204–210.

Ezzel megszűntek az egyes hatóságoknál korábban működő önálló kifizetőhelyek és kincstári részlegek. A különböző állami szervek pénzügyi tevékenysége a helyi ellenőrző kamara szigorú felügyelete alá került.

A fiskális politika megújításának fontos további területe volt az adóreform. A koncepció kidolgozására a Pénzügyminisztérium keretei között még 1859-ben fölállították az Adóbizottságot (*Податная комиссия*). A testület azzal kezdte munkáját, hogy információkat gyűjtött több európai állam adópolitikájáról, majd elemezte azokat. Az európai gyakorlat azonban nehezen volt ráilleszthető az oroszországi körülményekre. Ráadásul az adórendszer radikális átalakításának gátat szabott, hogy a jobbágyfelszabadítás következtében anyagilag rosszabb helyzetbe került földbirtokos nemességre az udvar nem akart további terheket rakni. Az uralkodó és környezete ezt – az egyébként is elégedetlen nemességgel szemben – nem merte megkockáztatni. Adómentességük eltörlésében ugyanis komoly politikai veszélyt látott. Mindenekelőtt attól félt, hogy az addig privilegizált helyzetű rend megadóztatásával tovább erősítené a képviseleti elv országos szintű érvényesítésének körökben hangoztatott igényét. Márpedig II. Sándor semmiképpen sem szeretett volna parlamenti rendszerre áttérni, ezért inkább meghagyta a nemesség adómentességét. Helyette a költségvetési politika az adóterheket továbbra is főként a felszabadított parasztságra hárította, miközben mind az udvar, mind a fiskális politikáért felelős bürokrácia tisztában volt azzal, hogy a jobbágysorból épp csak kikerült csoportok súlyos terheit nem lehet tovább növelni. Ebben a helyzetben a Pénzügyminisztériumnak nem maradt más választása, minthogy a városi lakosságot, mindenekelőtt a kereskedőket adóztassa meg az addigiaknál is erőteljesebben, illetve a különböző adótípusokkal variáljon. Ám ezt is csak úgy tehette meg, hogy közben változatlanul fenntartotta a közvetlen adókból származó állami bevételek szintjét. Külön problémát jelentett, hogy ezzel párhuzamosan tovább erősödött a zemsztvok udvarra nehezédo politikai nyomása, miután egyre határozottabban kezdték követelni a minden rendre kivetendő jövedelemadó (*всесловный подоходный налог*) bevezetését. Az udvar azonban ellenállt követelésüknek, mert tudta, hogy amennyiben enged, annak ára egy – a nemesség által egyre határozottabban elvárt – országos képviseleti testület felállítása lenne. Ezt az árat azonban II. Sándor nem akarta megfizetni.

A nehézségek ellenére bizonyos vonatkozásokban mégiscsak sikerült az adópolitikát átalakítani. Sikerült például a költségvetés legnagyobb tételét jelentő bevétel – az alkoholtartalmú italok gyártásával és forgalmazásával összefüggő adók – szabályozását megújítani. 1863-ban ugyanis áttértek a korábbi haszonbérleti rendszerről a jövedéki illetéket kivető gyakorlatra. E változtatás hátterében az állt, hogy a haszonbérleti rendszer csaknem általánossá tette a kincstár bevételeiért felelős hivatalnokok folyamatos lefizetését: „Ez a vesztegetés már-már teljes nyíltsággal folyt. A kenőpénzadás nem számított kivételes dolognak”²⁷¹ – jellemezte e gyakorlatot a korszak

²⁷¹ Корнилов, А. А.: Курс истории России XIX века, М. 1993. стр. 251.

kiváló ismerője, a jeles liberális történész, Alekszandr Kornijlov. A szóban forgó baksist a haszonbérlok afféle „járulékos illetménynek” tekintették, amit rendszeresen folyósítottak az ügyükben eljáró hivatali személyeknek. Ráadásul ez a kenőpénz általában lényegesen nagyobb volt, mint az államnak megfizetett haszonbérlet. A haszonbérloknak azonban még így is megérte. Nem beszélve az elvben az állam érdekeit képviselő csinovnyikokról, akik így egyszerre két „javadalmazáshoz” is jutottak. Ők valóban jól jártak. A jövedéki adó bevezetésével a pénzügyi reform megalkotói épp ennek a korrupt gyakorlatnak szerettek volna véget vetni. Céljukat azonban csak részben sikerült elérniük.

A pénzügyi reform újításai közé tartozott, hogy a reform megvalósításában közreműködő állami hivatalnokokat „kiemelték” a helyi adminisztráció felügyelete alól, ezzel biztosítva függetlenségüket és a megvalósításra váró feladat iránti lojalitásukat. A hivatalnokok reformok iránti elkötelezettségét és a korrupciós kísértésekkel szembeni ellenálló képességét azzal is erősíteni próbálták, hogy hivatali rangjukat meghaladó javadalmazásban részesültek. Ezen túlmenően még egy kedvezmény illette meg őket: hivatali karrierjük befejezésekor nyugellátásukat magasabb összegben állapították meg, mint amire beosztásuk alapján jogosultak lettek volna. Ezekre a kedvezményekre mindenképpen szükség volt ahhoz, hogy a „nagy reformok” ne akadjanak el az őket végrehajtani hivatott bürokrácia ellenállásán, korrupcióján és illojalitásán.

A katonai reform és az általános hadkötelezettség bevezetése

Oroszország krími háborúban elszenvedett veresége megmutatta haderejének gyengeségét, a hadsereg technikai felszereltségének és szervezeti felépítésének elmaradottságát. Az utóbbit az a körülmény is tovább súlyosbította, hogy a hadsereg irányítására a Hadügyminisztérium mellett az Államtanács katonai részlege (Департамент военных дел Государственного Совета) is igényt tartott. Mindez – az egyébként is nehézkes – katonai döntéshozatalt még körülményesebbé tette. A hadsereg hadrafoghatóságát azonban ennél súlyosabb problémák is terheltek. Ilyen teherként számított, hogy a haderő beszerzési rendszere végletekig korrupttá és pazarlóvá vált. Ezen túlmenően az is komoly problémát jelentett, hogy nem állt rendelkezésre kellő számban jól képzett tiszt, továbbá, hogy háborús körülmények között a hadsereg nem tudta megoldani a harcból kieső katonák gyors és megfelelően képzett tartalékosokkal való pótlását, miközben a feyelmet a hadseregben továbbra is botozással, a testi fenýtés gyakori alkalmazásával tartották fenn.

Bár a hadsereg modernizálása egyre sürgetőbbé vált, mégsem lehetett azt rövid idő alatt megoldani, már csak azért sem, mert az átalakítás alatt is fenn kellett tartani az ország katonai biztonságát. Ezért e terület reformja több mint egy évtizedre elhúzódott és a hadseregbe vonatkozó törvények fokozatos – végső hozadékát tekintve azonban átfogó – átalakításával járt. A haderőreformot a védelmi tárca vezetője,

Dmitrij Miljutyin – a jobbágyszabadság és a zemsztvo-reform előkészítésében kulcsszerepet játszó belügyminiszter-helyettes, Nyikolaj Miljutyin bátyja – irányította. A korábban a vezérkari akadémia professzoraként, majd a kaukázusi orosz haderő törzsének parancsnokaként szolgáló kiváló katonának felettébb radikális elképzelései voltak a hadsereg átalakításáról. Miljutyin a még I. Péter idején bevezetett és akkor már másfél évszázada alkalmazott újonctoborzást idejenuátnak tartotta. Az állandó hadsereg sorállományát a földesúri jobbágyok közül erőszakkal és véletlenszerűen összeválogató rendszert nemcsak avíttnak, de embertelennek is tekintette. Már csak azért is, mert a besorozott katonáknak – föltéve, hogy nem haltak bele valamilyen háborús sérülésbe – legalább 25 éven át kellett szolgálniuk. Bármennyire is szerette volna e rendszert Miljutyin minél gyorsabban felszámolni, azt közvetlenül a jobbágyszabadság után még nem tehette meg. Ennek ellenére már ekkor megpróbált enyhíteni a szolgálat szigorú feltételein. Röviddel az emancipációs rendelkezések kihirdetése után leszállította a szolgálati időt 15 évre, a testi fenýtést pedig szigorúan megtiltotta.²⁷²

A haderőreform, amit még a hatvanas évek elején indítottak el, több területet is érintett, így – egyebek mellett – a hadsereg igazgatási rendszerét, a katonai bíróságokat, valamint a katonai tanintézeteket. De a legnagyobb horderejű változást mégiscsak az általános hadkötelezettség 1874-es bevezetése jelentette.²⁷³ E rendelkezés nyomán – miután a „trón és a haza védelme minden orosz alattvaló szent kötelességévé” vált – „a férfiakosságnak rendi hovatartozásra való tekintet nélkül kellett eleget tennie katonai kötelezettségének”.²⁷⁴ Az új szabályzat szerint a szolgálati kötelesség teljesítését sem pénzzel megváltani, sem önkéntes jelentkezéssel helyettesíteni nem lehetett. Ugyanakkor ebben a rendszerben is megmaradt a kiválasztás véletlenszerűsége. A 21. életévét betöltő korosztályt ugyanis nem tudták évről évre teljes létszámban behívni és kiképezni – mert ennyi katonára nem volt szükség –, ezért sors húzással állították össze a behívandók listáját. A sorshúzás „egy alkalommal, egész életre szólóan” szabta meg, kinek kell szolgálatba állnia és kinek nem. Az utóbbiakat

²⁷² Lásd Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. Е.: *Реформы Александра II* // *Реформы Александра II*. М. 1998. стр. 29. A testi fenýtéssel kapcsolatban lásd az oroszországi orvosok VI. kongresszusán megválasztott bizottság két tagja – D. Ny. Zsbankov és V. I. Jakovenko – által összeállított kötetet: *Телесные наказания в России в настоящее время*, М. 1899. Kiváltképp figyelmet érdemlő a könyv harmadik, statisztikai adatokat felvonultató fejezete (*Статистические данные о телесных наказаниях в настоящее время*, стр. 37–85.). Ebből – többek között – az is kiderül, hogy Miljutyin tiltó utasítása ellenére a hadseregben még az 1890-es években is gyakorta éltek a büntetésnek ezzel a formájával. Igaz, ekkor már jóval kevésbé, mint két évtizeddel korábban. Az általános hadkötelezettség bevezetése előtt ugyanis évente még több mint hatezer alacsony rendfokozatú katonát vesszőztek meg. 1875-ben azonban már csak alig több mint kétezret. A következő évben még ennél is kevesebb esetről (1371 fő) lehetett tudni. Ez a csökkenő tendencia egészen 1883-ig tartott. Ebben az évben már csak 298 esetben szabtak ki büntetésként testi fenýtést. Az ezt követő években azonban újra emelkedni kezdett az esetszám. 1888-tól azonban újra megfordult a tendencia, így 1893-ban már „csak” 348 esetet rögzített a hivatalos statisztika. Lásd i. m. стр. 39.

²⁷³ *Устав о воинской повинности (от 1-го января 1874 г.)* // ПСЗ-II. т. XLIX. № 52 983. Újabb kiadás: *Реформы Александра II*. М. 1998. стр. 338–380.

²⁷⁴ *Реформы Александра II*. М. 1998. стр. 338.

a népfelkelők (ополченцы) közé sorolták, akiket csak „rendkívüli háborús időkben” hívtak be.

Az 1874-ben életbe léptetett Katonai szabályzat megerősítette, hogy „a szárazföldi seregbe bevonuló katonák szolgálati ideje 15 év, amelyből 6 évet tényleges szolgálatban, 9 évet tartalékosként teljesítenek”.²⁷⁵ Mindez a hadiflottánál 10 év teljes szolgálati időt jelentett, amelyből ténylegesen 7 évet kellett letölteni. Az új szabályzat ugyanakkor arra is lehetőséget adott, hogy a „családi helyzettől függően” egyes, a méltányos elbárára joggal igényt tartó személyek – így, például, azok, akik „egyetlen munkaképes fiúgyermekként munkaképtelen apjukkal vagy özvegy anyjukkal élnek együtt” – mentesüljenek a szolgálat alól.²⁷⁶ De a Katonai szabályzat a képzettségi szint függvényében is különböző mértékű „csökkentett szolgálati időt” állapított meg.²⁷⁷ Ilyen kedvezmény illette meg mindenekelőtt az egyetemet végzetteket. Tényleges szolgálati idejüket mindössze 6 hónapban határozták meg, a teljes szolgálati idő visszamaradó részét – 14 és fél évet – pedig tartalékkállományban szolgálhatták le. De „csökkentett szolgálati idő” járt azoknak is, akik csak a középiskoláig jutottak. Igaz, kedvezményük kisebb volt, mint az egyetemi diplomával rendelkezőké.

A katonai reform első lépéseként 1862-ben megkezdődött a haderő központi irányításának átszervezése. A fegyveres erő főparancsnoka továbbra is az uralkodó maradt, aki a hadsereg irányítását a Hadügyminisztérium révén gyakorolta, miután az Államtanács katonai ügyekben illetékes részlegét felszámolták és ezzel az addigi kettős irányítási rendszer megszűnt. Katonai kérdésekben ezentúl egyedül a hadügyminiszternek volt joga az uralkodóhoz fordulni, illetve annak jelentést tenni. A reform részeként ekkor kezdődött el a katonai körzetek (военные округа) kialakítása is. Ezek a körzetek – mint ahogyan a bírósági körzetek esetében is – nem estek egybe a birodalom területi-adminisztratív felosztásával. Kialakításukkal a birodalom hadiigazgatásának alapegységei jöttek létre. Az élükre kinevezett parancsnokok voltak illetékesek a körzet területén állomásozó haderő és egyéb katonai intézmények irányítására, továbbá az ezek működését kiszolgáló gazdasági és beszerzési részlegek felügyeletére.²⁷⁸ Ugyancsak a körzetparancsnokok alá tartoztak a körzeti katonai bíróságok és ügyészségek is. Az átszervezés részeként ekkor kezdődött el a hadsereg új rendszerű hadtápszolgálatának kialakítása. Kísérletképpen először négy gárdaezrednél – majd valamennyinél – gazdasági ezredbizottságokat (полковые хозяйственные комитеты) állítottak föl. Ezek bázisán jöttek létre 1864-ben a hadbiztosi hivatalok (интендантские управления).²⁷⁹

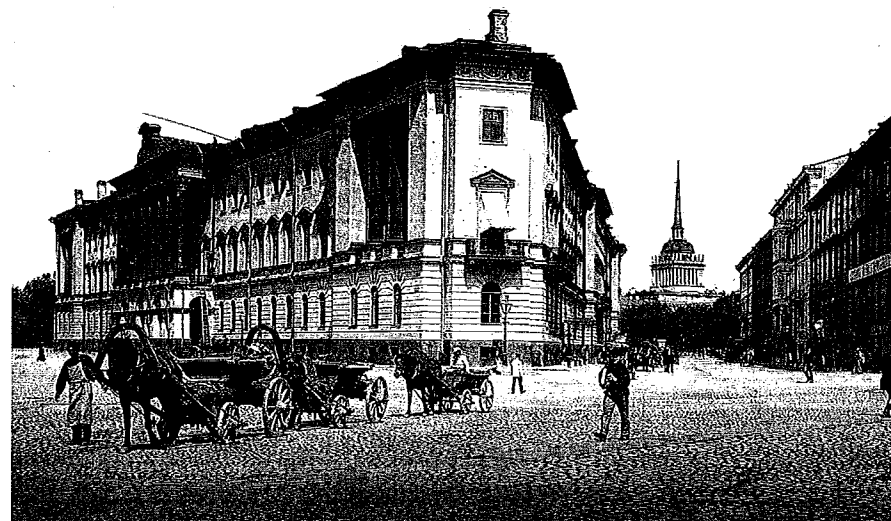
²⁷⁵ Lásd uo. стр. 339–340.

²⁷⁶ Lásd uo. стр. 345–346.

²⁷⁷ Lásd uo. стр. 346–349.

²⁷⁸ A katonai körzetek történetére vonatkozóan lásd Безугольный, А.: История военной окружной системы России (1862–1918), М. 2012.

²⁷⁹ Lásd Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. Е.: Реформы Александра II // Реформы Александра II. М. 1998. стр. 29–30.

40. kép ▲ A Hadügyminisztérium épülete. A háttérben az Admiralitás tornya

A reform következő lépéseként 1867-ben a katonai bíróságok átalakítására került sor. Az új Hadbíróági Szabályzat (Военно-судебный устав)²⁸⁰ az 1839-ben életbe léptetett és 1859-ben kiegészített Katonai Büntető Szabályzatot (Военно-уголовный устав)²⁸¹ váltotta fel. A hadbíróságok működésének új normáit az 1864-es bírósági reform szellemében, annak elveivel megegyezően alakították át. Így ezentúl a katonai bíróságok tárgyalásai is nyilvánossá és versengővé – azaz a vád és a védelem álláspontját ütköztetővé – váltak.²⁸²

Még 1864-ben elkezdődött a katonai tanintézetek átfogó reformja.²⁸³ E rendszer átalakítása a hadsereg szakember-utánpótlását volt hivatva javítani, illetve biztosítani a megfelelő létszámú és minőségű tisztikart. A reform bevezetését követően csak az szerzhetett tiszti rendfokozatot, aki az ehhez szükséges katonai iskolát elvégezte. Altiszt viszont továbbra is bárki lehetett, aki a sorállomány tagjaként igazolta, hogy megbízható és rátermett katona. Mindezt az tette lehetővé, hogy a kötelező szolgálatra behívott katonák nemcsak harcászati kiképzés kaptak, de a modern hadsereg igényeinek megfelelően a besorozott analfabétákat megtanították

²⁸⁰ Военно-судебный устав, СПб. 1867.

²⁸¹ Lásd Свод военных постановлений, ч. 5. кн. 1. СПб. 1839 г.

²⁸² A hadbíróságok működésével kapcsolatban lásd Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. СПб. 1867.; valamint Иллюстров, И.: Военные суды в русской армии за 25-летие (1867–1885 гг.). М. 1890.

²⁸³ Волков, С. В.: Русский офицерский корпус, М. 1993. стр. 111.

írni és olvasni.²⁸⁴ Az általános hadkötelezettség bevezetésének „civilizáló” szerepe jól látszik az alfabetizáció oroszországi szintjének látványos megugrásában. Míg 1850-ben a 15 évesnél idősebb férfiak körében még legfeljebb csak minden ötödik tudott írni és olvasni, addig negyven évvel később – vagyis másfél évtizeddel az általános hadkötelezettség elrendelése után –, már csaknem minden harmadik férfi ismerte a betűvetést. 1913-ban pedig az írni-olvasni tudók aránya elérte az 54 százalékot. Ez a jelentős változás nyilván nemcsak a hadseregben folyó oktatásnak volt köszönhető, de hogy ez is komoly szerepet játszott benne, azt jól mutatja, hogy a hasonló korú nők esetében a javulás üteme jóval lassúbb volt. Kiváltképp jól látszik ez, ha a XIX. század közepének és végének adatait hasonlítjuk össze: míg 1850-ben alig 10 százalékos volt az írni és olvasni tudó nők aránya, addig ez a mutató 1889-ben is épp csak elérte a 13 százalékot.²⁸⁵

Az általános hadkötelezettség bevezetése azonban nemcsak ezen a téren „civilizálta” a birodalom férfilakosságát. A szolgálat – hiszen a katonák szolgálati idejük alatt az ország számos részében megfordultak – megannyi új tapasztalattal és ismerettel vértette fel őket. Erre a típusú tudásra a katonai szolgálat nélkül aligha lett volna módjuk szert tenni. Háborús időkben pedig arra is lehetőségük nyílt, hogy idegen országok életébe is betekintést nyerjenek, még ha ez az ismerkedés más országok életmódjával, szokásaival jobbra a felszínen maradt is. De még ezekbe a felületes benyomásokba is belefért néhány figyelmet érdemlő hétköznapi tapasztalat, Oroszországban nem ismert munkamódszer, eljárás, avagy éppen munkaeszköz. Mindennek megvolt a maga jelentősége, hiszen a sorkatonák leszerelésük után – és erre ekkor már nem kellett évtizedeket várniuk –, visszatértek az otthonukba, ahonnan, ha nem szolgáltak volna, egész életükben legfeljebb a szomszéd faluba jutottak volna el. Így azonban mint messzi földet megjárt emberektől, tőlük jutott el a falubeliekhez egy sor hasznos és új ismeret, amely máskülönben elzárva maradt volna előlük.

De, ami a legfontosabb: az általános hadkötelezettség bevezetése teremtette meg a kor igényeinek megfelelő modern hadsereg alapját. A XIX. század második felére ugyanis Nyugat-Európában általános gyakorlattá vált, hogy az államok békeidőben viszonylag kis létszámú hadsereget tartanak fenn. Eközben ezek a hadseregek folyamatosan, évről évre újabb és újabb korosztályokat hívnak be viszonylag rövid ideig tartó szolgálatra. Ám ez a tényleges szolgálatban eltöltött néhány év is elég volt ahhoz, hogy az ország felnőtt férfilakossága megfelelő katonai kiképzést kapjon, a kiképzést követően pedig nem volt akadálya annak, hogy tartalékállományba vonuljon. Ez a rendszer több tekintetben is ésszerű és hatékony volt. Egyfelől nem vont ki fölöslegesen nagy számban munkaképes férfit a termelésből és más civil feladatok ellátásából, másfelől háborús helyzetben lehetőséget adott a harcoló alakulatok

²⁸⁴ Lásd Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. В.: *Реформы Александра II* // *Реформы Александра II*. М. 1998. стр. 30.

²⁸⁵ Миронов, Б. Н.: *Социальная история России периода империи (XVIII–XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, В 2-х томах, т. 2. СПб. 2003. стр. 383.

képzett tartalékosokkal való gyors feltöltésére. Ám ahhoz, hogy a mozgósítás és az utánpótlás valóban gyors lehessen – a megfelelően kiképzett és kellő számban rendelkezésre álló tartalékos erő, illetve felkészült tisztikar mellett – még valami kellett: a gyors és nagy létszámú mobilizálást lehetővé tevő szállítási kapacitás. Oroszország ezt a képességet – a viszonylag kiterjedt vasúthálózat megépítésével – a XIX. század második harmadára hozta létre.²⁸⁶ Többek között ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy miért esett épp erre az időszakra az általános hadkötelezettség bevezetése.

A köz- és felsőoktatás megújítása

Az oktatási rendszer politikai szempontból legérzékenyebb területét az egyetemek jelentették. Az oktatás átfogó megújítása nem véletlenül kezdődött a felsőfokú képzés reformjával. Az 1848–1854 közti időszak korlátozó, bizalmatlansággal teli politikai kurzusának következményeit ugyanis leginkább az egyetemek szenvedték meg. Ezekben az években a kormányzat – megrémülve az európai forradalmak fejleményeitől – jelentősen csökkentette az egyetemi hallgatók számát, az oktatási programokat pedig szigorú felügyelet alá vonta. E „szigorúság” odáig ment, hogy a filozófia egyetemi oktatását – felforgató hatásától tartva – egyenesen betiltották. Az egyetemek „megrendszabályozására” éppen akkor került sor, amikor az országnak egyre nagyobb számban volt szüksége jól képzett szakemberekre, márpedig mind a hivatalnoki kar utánpótlását, mind a modern társadalom életében nélkülözhetetlen szakemberek – orvosok, tanárok, jogászok, mérnökök – képzését Oroszországban is az egyetemek biztosították. De nemcsak ezért voltak fontosak, hanem azért is, mert nagyrészt kereteik között folytak a kor tudományos kutatásai. Ezek az intézmények képviselték a korszerű tudást. Oktatási és tudományos teljesítményükre, közreműködésükre a reformok sikeres megvalósításában a kormányzatnak feltétlen szüksége volt.

Ugyanakkor a hatalom tartott is az egyetemektől, mivel nemcsak a tudományosság, hanem – a sokféle korlátozás és szigorú felügyelet ellenére is – a szabadgondolkodás fellegetháraként is működtek, a XIX. század közepére pedig a politikai radikalizmus valóságos központjaivá váltak. Közrejátszott ebben az is, hogy az egyetemi autonómiát és a hallgatók korporatív jogait jelentősen korlátozó 1835-ös Egyetemi Szabályzatot (*Университетский устав*)²⁸⁷ ekkor már – az ötvenes évek második felében – egyre kevésbé tartották be. Ez a statútum ugyan széles jogkörökkel felruházott felügyelőket rendelt az egyetemek fölé, ám azok többnyire nem váltották be a hozzájuk fűzött kormányzati reményeket, mivel az elvártól jóval engedékenyebbek bizonyultak. Ezért az egyetemeken egymás után alakulhattak meg a legkülönfélé-

²⁸⁶ Lásd Бескровный, А. Г.: *Русская армия и флот в XIX веке*, М. 1973. стр. 398–431.

²⁸⁷ A XIX. századi egyetemi szabályzatok összehasonlítását lásd Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. СПб. 1901.

lébb hallgatói egyesületek, az előadásokat pedig szabadon, mindenféle korlátozástól mentesen látogathatta bárki, beleértve a modern tudás iránt érdeklődő nőket is. Az egyetemek – még korlátozott autonómiájuk keretei között is – cenzúramentesen adhattak ki számos lapot és folyóiratot.

Hiába vált az egyetemi élet egyre szabadabbá, a hatalom nem tudta elnyerni sem a hallgatóság, sem a liberális érzelmű oktatói kar politikai lojalitását. Mindez odavezetett, hogy a század közepére egyre gyakoribbá, sőt szinte megszokottá váltak a diákmegmozdulások: a tüntetések és a legkülönbébb tiltakozások. A cári hatalommal szolidáris, reformellenes professzorok előadásait gyakran csak a diákság hangos ellenszenv-nyilvánításaitól kísérve tarthatták meg. A hatalom ugyan megpróbálta újra meg újra elfojtani a hallgatói elégedetlenséget, büntetőintézkedéseivel azonban jobbára csak azt érte el, hogy tovább fokozta az ellenszegülést. Ráadásul a kormányzat a tényleges veszélyforrást is hibásan mérte föl. Azt feltételezte ugyanis, hogy a forradalmi elégedetlenkedés a szegényebb, és nem a rosszul tanuló, tanulmányaikkal lassan haladó hallgatók műve. E téves helyzetfelismerés folyományaként elkezdte a szegényebb társadalmi csoportokat fokozatosan kiszorítani az egyetemi oktatásból. Mindez azonban nem tudta meghozni a kívánt eredményt: a tandíjfizetéssel el nem maradó, közéletileg azonban fölöttébb aktív „örökdiákok” (*вечные студенты*) a tisztogatások ellenére sem tűntek el a rendszerből, komoly gondot okozva ezzel a kor oktatáspolitikájának.²⁸⁸

A hatalom ilyen körülmények között, amíg csak tehette, igyekezett halogatni a felsőoktatás további liberalizálását. Erre mindaddig várni kellett, amíg a területért felelős miniszteri posztot át nem vette a nyitott és szabadelvű Alekszandr Golovnyin, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg egykori titkára, a Tengerészeti Minisztérium népszerű folyóiratának korábbi szerkesztője. Az 1861 végén kinevezett új népművelési miniszter a reformok elkötelezett híveként – és olyan, a reformok kidolgozásában és megvalósításában fontos szerepet játszó politikusok és közéleti szereplők közeli barátjaként, mint Nyikolaj Miljutyin, Jurij Szamarin és Konsztantyin Kavelin – kész volt a társadalmi párbeszédre. Golovnyin nemcsak meghallgatta, gyakran figyelembe is vette az átalakításban érintettek véleményét. Talán ezért is alakulhatott úgy, hogy éppen az egyetemek reformja vált azzá az üggyé, amelynek megvitatásába az orosz társadalom művelt, közügyek iránt érdeklődő csoportjai a legaktívabban kapcsolódtak be.

Az 1863. június 18-án kiadott új általános egyetemi statútum²⁸⁹ mindenekelőtt az egyetemek belső életének konszolidálását tekintette feladatának. Ennek érdekében egyfelől tovább liberalizálta működésüket az oktatással és kutatással kapcsolatos területeken, másfelől viszont igyekezett megszigorítani az egyetemi ok-

tatásban való részvétel feltételeit. Az új Egyetemi Szabályzat az Egyetemi Tanács (*Университетский Совет*)²⁹⁰ tagjaira bízta a négyévenkénti rektorválasztást,²⁹¹ míg az egyes karokon oktató tanárok jogává tette a háromévenkénti dékánválasztást. De ugyancsak az új szabályzatnak volt köszönhető, hogy az új egyetemi tanárok megválasztása is a professzorok jogává vált.²⁹² Ebben folyamatban a népművelési miniszter csak a jóváhagyó szerepét töltötte be. Az Egyetemi Tanácsok – az oktatás- és kutatópolitikai kérdések eldöntésén túl – széles jogkört nyertek az egyetem rendelkezésére álló pénzügyi források elosztásában, továbbá annak meghatározásában, hogy milyen tudományos művek kerüljenek kiadásra.²⁹³ Az új statútum nyomán az egyetemek jogot nyertek arra is, hogy külföldről korlátozásmentesen szerezhessenek be egyetemi kiadványokat és jegyzeteket. E jogosítványt különösen értékesé tette az a körülmény, hogy az így beszerzett kötetekre az általános vám- és cenzúraszabályok nem vonatkoztak.²⁹⁴

A liberalizáló lépések mellett fegyelmező intézkedéseket is hoztak, így például lényegesen megszigorították az egyetemi előadások látogathatóságának szabályait. Ugyanakkor az új statútum egyetlen szóval sem tett említést az egyetemi diákegyesületek alapításáról, ahogy arról sem, hogy miképp lehetne kiszűrni a politikailag kockázatot jelentő „örökdiákokat”. Az egyetemi autonómia erősödését jelezte az is, hogy az egyes intézményeken belüli rendet már nem a szaktárca által kijelölt csinovnyik felügyelte, hanem az egyetem alkalmazásában álló prorektor vagy instruktor.²⁹⁵ Sőt, az új statútum úgynevezett „egyetemi bíróságok” felállításáról is rendelkezett.²⁹⁶ Ezek az új intézmények voltak illetékesek a diákok kisebb, az egyetemi élettel összefüggő vétségei kapcsán eljárni és büntetést kiszabni. Mindebből jól látható, hogy az új egyetemi rendszer nem jogi korlátokkal próbálta megakadályozni a társadalom szegényebb, „népből jött” rétegeinek felsőfokú képzéshez, és ezen keresztül nemesi címhez, szolgálati ranghoz, illetve állami hivatalhoz jutását, hanem a viszonylag magasan megszabott tandíjjal.²⁹⁷ Ennek ellenére sem kétséges, hogy az 1863-as statútum tekinthető a XIX. század négy egyetemi szabályzata közül messze a legliberálisabbnak.

A felsőoktatás szabályrendszerének átalakítása mellett új jogi kereteket nyert a gimnáziumokban, illetve az úgynevezett részgimnáziumokban (*прогимназии*) folyó oktatás is. Az 1864. november 19-én kiadott új gimnáziumi szabályzat²⁹⁸ immár lehetővé tette, hogy rendi és felekezeti hovatartozástól függetlenül bárki közép fokú

²⁸⁸ Lásd *uo. стр.* 390–393.

²⁸⁹ Lásd *uo. стр.* 389.

²⁹⁰ Lásd *uo. стр.* 388.

²⁹¹ Lásd *uo. стр.* 388., 393.

²⁹² Lásd *uo. стр.* 407.

²⁹³ Lásd *uo. стр.* 395–396.

²⁹⁴ Lásd *uo. стр.* 394–395.

²⁹⁵ Афанасьев, Б. В. – Ганелин, Р. III. – Панейх, В. М. (ред.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 331.

²⁹⁶ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения (от 19-го ноября 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41472. Újabb közlését lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 417–434.

²⁸⁸ Ласд Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. Е.: Реформы Александра II // Реформы Александра II. М. 1998. стр. 32.

²⁸⁹ Общій устав императорскихъ российскихъ университетовъ (от 18-го июня 1863 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVIII. № 39752. A törvény újabb közlését lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 382–410.

végzettséghez jusson.²⁹⁹ Ebben a rendszerben a gimnáziumok két típusa alakult ki. Egyfelől az úgynevezett *klasszikus* vagy humán, másfelől a műszaki vagy *reál*gimnáziumoké.³⁰⁰ Az előbbibe többnyire azok a diákok jártak, akik a négy különböző – történeti-filológiai, matematikai-fizikai, orvostudományi, illetve állam- és jogtudományi – fakultással működő egyetemre készültek bejutni. Az utóbbiba pedig azok iratkoztak be, akik a felsőfokú műszaki képzés valamely intézményében szerettek volna tovább tanulni. Mind az egyetemi, mind a középiskolai képzés tandíjköteles volt, de a tandíj összege a tanulmányi előmeneteltől is függött.³⁰¹ Olyannyira, hogy a kevésbé tehető családotok tehetséges és jól teljesítő diákjai akár teljes tandíjmentességet is nyerhettek. Ilyen kivételezett helyzetet azonban csak nagyon kevesek élveztek. A kormányzat ugyanis nem tekintette feladatának a társadalmi mobilitás támogatását. Éppen ellenkezőleg, a társadalom szegényebb népcsoportjainak műveltségét igyekezett az elemi ismeretek szintjén tartani.

A gimnáziumok működését részben az állam, részben magánszemélyek, illetve közösségek, részben pedig a befolyó tandíj fedezte.³⁰² Fenntartásuk azonban nemcsak anyagi okokból volt nehéz, hanem azért is, mert komoly gondot jelentett a megfelelően felkészült tanárok hiánya. Ezért alakulhatott ki olyan rendszer, amelyben úgynevezett részgimnáziumok is működhetek, vagyis olyan intézmények, amelyekben – főként a tanárhiány miatt – nem tudták biztosítani a teljes értékű gimnáziumi képzést. A középiskolák többnyire a kormányzósági központokban működtek, de ha igény mutatkozott rá és a helyi közösség képes volt fenntartásukhoz hozzájárulni, más városokban is létrejöttek. A hétosztályos fiúgimnáziumok első négy évfolyama számára az iskolafenntartók többnyire kollégiumi ellátást és étkezést is biztosítottak.³⁰³

Az oktatás legalsó szintjén a XIX. század közepén kétféle iskolatípus működött. Egyrészt az akkor még messze nem általánosan bevezetett néptanodák (*народные училища*), másrészt a közösségi aktivitás, illetve önszerveződés révén fölállított vasárnapi iskolák (*воскресные школы*). A népoktatás ügye iránti társadalmi érdeklődés azzal párhuzamosan kezdett felerősödni, ahogy mindinkább közeledett a jobbágyfelszabadítás. Ez az új helyzet ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy az alapfokú oktatás reformja, illetve általánossá tétele tovább már nem halogatható. Nem volt ez új keletű felismerés. Az alapfokú oktatást már I. Sándor megpróbálta általánossá tenni, de próbálkozása a jobbágyrendszer körülményei között kivihetetlennek bizonyult. A hatvanas évek elejére azonban eltűnt az addigi legfőbb társadalmi akadály – megszűnt a jobbágyrendszer –, így vissza lehetett térni az általánosan kötelező népoktatás tervéhez. Ez a szándék fejeződött ki az 1864. július 14-én, az alapfokú

népiskolákról kiadott uralkodói állásfoglalásban³⁰⁴ is. A dokumentum első pontja világosan kimondta, hogy az alapfokú népiskolák feladata egyrészt a „vallási és erkölcsi fogalmak megerősítése a nép körében”, másrészt „az elemi hasznos ismeretek terjesztése”.³⁰⁵ Ez a gyakorlatban a katekézissel és a Szentírással való ismerkedést, a világi és egyházi szövegek olvasását, a betűvetést, valamint a négy matematikai alpművelet elsajátítását jelentette. Az oktatás mindenütt orosz nyelven, a Népművelési Minisztérium vagy az illetékes egyházi intézmény által jóváhagyott útmutató, illetve tanmenet alapján folyt. Mindez azt jelentette, hogy a népiskolák nem kerültek egységes kezelésbe, azaz továbbra sem tartoztak egyetlen főhatóság, avagy központi intézmény felügyelete alá. Megmaradtak, hol a Belügyminisztérium, hol a Népművelési Minisztérium, hol az Állami Javak Minisztériumának, hol pedig valamely zemsztvo, avagy városi önkormányzat, illetve parókia kezelésében. Ezzel szemben „eszmei irányításukat” egységesítették. Ezt a feladatot a Népművelési Minisztérium kapta meg. A hatvanas évek végétől azonban fokozatosan elkezdett nőni a zemsztvok kezelésébe átkerült iskolák száma. 1867-ben az Állami Javak Minisztériuma – vagyis az a minisztérium, amelyik korábban az állami parasztok felügyeletét látta el – valamennyi kezelésében levő iskolát átadta a területileg illetékes önkormányzatoknak, és ez a folyamat később sem állt le. Csakhogy ez a gyakorlat idővel – éspedig a narodnyikmozgalom hetvenes évekbeli megerősödésével párhuzamosan –, egyre nagyobb gondot okozott a hatalomnak. E radikális irányzat számos képviselője ugyanis épp a zemsztvok által fenntartott népiskolák tanítója volt, ami váratlan politikai kihívást jelentett a kormányzat számára.

Az alapfokú oktatás általánossá tétele meghatározó szerepet játszott az analfabetizmus fokozatos leküzdésében. Ez a folyamat azonban – alighanem az első világháború, majd a sokéves polgárháborús káosz miatt is – oly hosszan elhúzódott, hogy csak az 1930-as évekre zárult le. Az alfabetizáció széles körű elterjesztését nemcsak a XIX. század derekának gazdasági igényei indokolták, de az a körülmény is, hogy az 1864-es bírósági és zemsztvo-reformmal a kormányzat szerette volna a személyükben szabaddá vált parasztokat minél nagyobb számban bevonni az igazságszolgáltatás folyamatába és a helyi közösségek irányításába is, márpedig ez lehetetlen volt anélkül, hogy ne tanították volna meg őket írni és olvasni.

A közoktatás megújítása kapcsán fölmerült még egy fontos társadalmi feladat: a nők emancipációjának ügye. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy rendszeres képzésük még a XIX. század derekán is megoldásra várt. Jóllehet már a század első felében is akadt példa a fiatal lányok oktatására – erre vagy otthon, magántanárok révén, vagy az udvar által felügyelt zárt leánynevelő intézetekben került sor –, ám ezek a képzési formák csak nagyon kevesek számára voltak elérhetőek. A század derekára azonban megérték a feltételei annak, hogy érdemi vita bontakozzék ki a nők társadalmi sze-

²⁹⁹ Lásd uo. strp. 424.

³⁰⁰ Lásd uo. strp. 417.

³⁰¹ Lásd uo. strp. 425.

³⁰² Lásd uo. strp. 417.

³⁰³ Lásd uo. strp. 429.

³⁰⁴ Положение о начальных народных училищах (от 14-го июля 1864 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIX. № 41068.

Újabb közlését lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 411–416.

³⁰⁵ Lásd uo. strp. 411.

repéről, illetve arról a jogukról, hogy a férfiakkal azonos módon tanulhassanak bármely képzési szinten.³⁰⁶

1856 elején, amikor a Népművelési Minisztérium átadta oktatáspolitikai elképzeléseit II. Sándornak, az uralkodó e dokumentum margójára – többek között – azt írta, hogy a minisztériumnak ideje lenne a fiúgimnáziumokhoz hasonló leányiskolákat alapítani. II. Sándor szerint ezeknek az iskoláknak is a kormányzósági központokban kellene működniük. Ám hiába kezdeményezte maga az uralkodó leányiskolák alapítását, semmi érdemleges nem történt egészen 1858-ig, amikor is – az illetékes minisztériumtól függetlenül – megnyílt az első két „nemes kisasszonyok leánynevelő intézete” Szentpéterváron és Moszkvában.³⁰⁷ Az utóbbi az uralkodó feleségének személyes védnöksége mellett jött létre. Az a minisztériumi állásfoglalás, amely végre széleskörűen lehetővé tette leányiskolák alapítását, csak újabb két év elteltével, 1860-ban jelent meg. E normaszöveg alapján kétféle leányiskolát lehetett fölláttatni. Egyrészt olyat, amelyben három, másrészt pedig olyat, amelyben hat éven át folyt a tanítás. Ezek a leányiskolák azonban – a hét évfolyamos fiúgimnáziumokkal ellentétben – növendékeiket korántsem valamilyen közfeladat betöltésére vagy az államhivatalnoki kar számára készítették fel, hanem a kor társadalmi elvárásának megfelelő hitvesi és családanyai szerepekre. Ennek ellenére a középfokú leányiskolák éppúgy a Népművelési Minisztérium felügyelete alá tartoztak, mint a fiúgimnáziumok. 1870-ben a szaktárca felülvizsgálta az 1860-ban kiadott szabályzatát. Ez többek között azal járt, hogy a leány középiskolák is gimnáziumokká, illetve részgimnáziumokká alakultak át, miközben a minisztérium felügyeleti szerepe tovább nőtt.³⁰⁸

A középfokú oktatás ügyének rendezésénél bonyolultabb feladatnak bizonyult a nők egyetemi képzésének megoldása. Első lépésként a kormányzat – engedve a közvélemény nyomásának – még a hatvanas évek elején lehetővé tette, hogy a nők vendéghallgatókként bejárhassanak az egyetemi előadásokra. A belpolitikai helyzet 1862-63-as kiéleződése nyomán azonban a hatalom szigorított az egyetemre járás feltételein és a nőket kitiltotta az egyetemi előadásokról. Erre válaszul a nők egyre nagyobb számban kezdtek el külföldi egyetemekre járni, főképp Svájcba. A nem várt helyzetre a kormányzat engedménnyel reagált: lehetővé tette, hogy felsőfokú tanfolyamok indulhassanak kifejezetten nők számára (*женские курсы*). Ezek a kurzusok kizárólag magánalapítású intézmények lehettek, és azt követően is azok maradtak, hogy 1876-ban hatályba lépett az a törvény, amely a Népművelési Minisztériumot bízta meg a nők felsőfokú képzésének szakmai felügyeletével.³⁰⁹

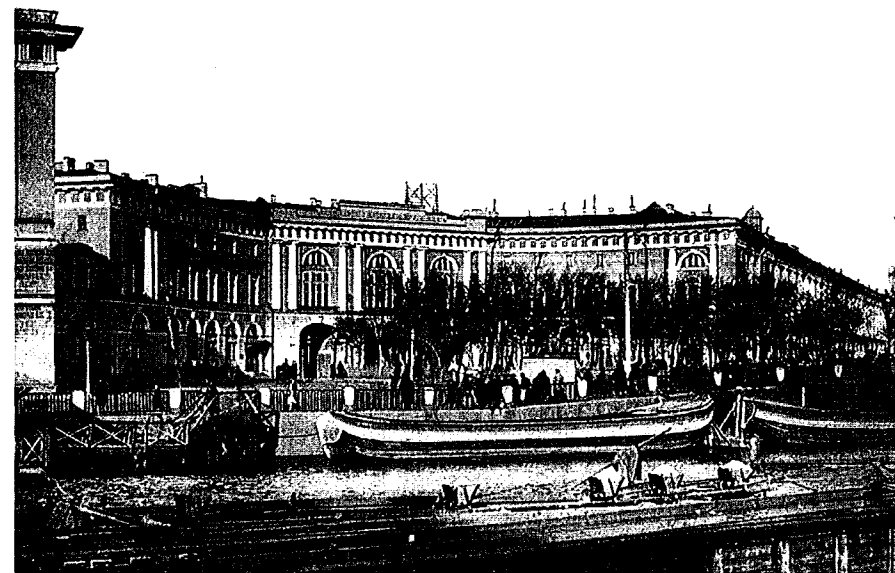
A nők felsőfokú képzésének általánossá válását nemcsak az egyetemalapítás és -fenntartás költségei lassították, hanem még egy fontos körülmény, mégpedig

³⁰⁶ Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. Ш. – Панейх, В. М. (ред.): Власть и реформы, СПб. 1996. стр. 327.

³⁰⁷ Лásd uo. стр. 327.

³⁰⁸ Рождественский, С. В.: Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. СПб. 1902. стр. 456–457.

³⁰⁹ Федосова, Э. П.: Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918 гг.) М. 1980. стр. 44–45.

41. kép ^ A Népművelési Minisztérium épülete

az, hogy a felsőfokú női kurzusok végzős hallgatóit semmiféle olyan kedvezmény vagy jog nem illette meg, mint az egyetemet sikeresen befejező férfiakat. Ennek ellenére, ha lassan is, a század második felében mégiscsak elkezdett nőni a felsőfokú végzettségű nők aránya. Sőt, a hatvanas évek közepétől elindult az a folyamat is, amelynek keretében – még ha igen korlátozott számban – nők is kerülhettek állami alkalmazásba. Erre először 1864-ben került sor a birodalom északnyugati peremén, az autonóm Finn Nagyhercegségben. Itt nyílt először lehetőség arra, hogy telefonos kisasszonyokként nők állami alkalmazásba álljanak.³¹⁰ Nem sokkal később ez a folyamat kezdett kiszélesedni, a nők előtt egyre újabb és újabb pályák nyíltak meg. Leginkább az egészségügyben mutatkozott irántuk igény. Majd egyre több helyen kezdtek számítani rájuk könyvelőként és gyermeknevelőként a birodalom egész területén.

A nők mind nagyobb számban történő munkába állása tovább növelte a városi lakosság közeletileg aktív csoportját. Azt a kört, amelynek tevékeny társadalmi szerepvállalása nélkül aligha jöttek volna létre a XIX. század közepétől az egyre fontosabb szerephez jutó közéleti klubok, egyletek, szakmai társaságok, majd a századfordulón a pártok.

³¹⁰ Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. Ш. – Панейх, В. М. (ред.): Власть и реформы. СПб. 1996. стр. 329.

A cenzúra-reform

Alekszandr Herzen híres, II. Sándorhoz intézett nyílt levelében,³¹¹ arra szólította fel a trónra lépő uralkodót, hogy „adjon szabadságot az orosz szónak”,³¹² vagyis törölje el a cenzúrát. Majd ehhez még hozzátette, hogy a cárnak éppannyira kötelessége lenne a szegényletes jobbágyrendszer felszámolása, mint az adózó rendek testi fenytésének betiltása.³¹³ A hatalom azonban – Herzenhez hasonlóan – nagyon is tudatában volt az írott szó súlyának. Épp ezért – bár II. Sándor már közvetlenül trónra lépését követően enyhített valamelyest a cenzúra szigorán – nem hamar kodta el a sajtópolitika átfogó liberalizálását, jóllehet a legkisebb anyagi ráfordítást éppen ezek a lépések igényelték volna. Egy idő után azonban ezt a feladatot sem lehetett tovább halogatni. A többi reformtól eltérően azonban ezen a területen a rendszer „puhítása” elsősorban nem új normaalkotással történt, hanem a cenzúra-szigor gyakorlatának fokozatos enyhítésével. A folyamat felettébb ellentmondásosan alakult: míg egyfelől a szabályokat bizonyos mértékig liberalizálták, addig másfelől – más vonatkozásokban – szigorításukra került sor.

Ez az ellentmondásos folyamat már viszonylag korán, még 1855-ben megindult. Mindez szorosan összefüggött az I. Miklós halálát és a krími háborút lezáró párizsi békeszerződés aláírását követő belpolitikai erjedéssel. Az orosz társadalom a vesztes háború után komoly változásokat remélt II. Sándor trónra lépésétől. A nagyszabású társadalmi átalakítás programját és menetrendjét azonban a korabeli sajtóviszonyok között lehetetlen volt megvitatni. A nyilvánosság szerkezete ezt akkor még kizárta: a sajtóban érdemi belpolitikai hírekhez és elemzésekhez nem lehetett hozzájutni. A kor művelt közvéleménye mindössze négy hivatalos, illetve félhivatalos orgánumból értesülhetett politikai eseményekről, de a politikai hírek még ezekben a lapokban is kizárólag külföldi történesekről szóltak. A minőségi „politikai” sajtó körébe tartozó négy lap – a *Szankt-Petyerburgszkije vedomosztyi*, a *Moszkovszkije vedomosztyi*, a *Szevernaja pcsola* és a *Russzkij invalid* – egyszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy az oroszországi belpolitika fontos és megvitatásra érdemes problémáit olvasói elé tárja. Be kellett érniük azzal, hogy a politika címszava alatt külföldi eseményekről értekezzenek.³¹⁴ Ezen a helyzeten változtatott valamelyest a *Russzkij vesztnyik* megjelenése 1856-ban, mivel alapítója, Mihail Katkov nem csupán egy újabb lap indítására kapott engedélyt, hanem arra is, hogy lapjának állandó belpolitikai rovata legyen.³¹⁵ A lap példáját rövid időn belül mások is szerették volna követni, így például az addig kizárólag irodalmi kiadványként működő *Szovremennyik* is. Ebben az esetben azonban

hiába próbálták a szerkesztők elérni egy önálló belpolitikai rovat elindítását, kérésüket a cenzúráhatóság – a lap „érvényes programjára” hivatkozva – akkor még elutasította.

A *Russzkij vesztnyik* kivételezett helyzete valószínűleg azzal függött össze, hogy a kormány komoly reményeket fűzött az akkor még jó okkal liberálisként számon tartott folyóirat részvételéhez az orosz politikai emigráció kiadványai elleni fellépésben. A lap főszerkesztője, Mihail Katkov idővel meg is szolgálta a kormányzati bizalmat, mindenekelőtt Herzen Londonban megjelenő lapja, a *Kolokol* elleni írásával. Mindazonáltal a *Russzkij vesztnyik* engedélyezése olyan precedenst teremtett, amely ellenében egyre nehezebb volt az új periodikák indítását megtagadni, ezért aztán rövid időn belül több tucat lap és folyóirat kapott megjelenési engedélyt. II. Sándor uralkodásának első éveiben a Népművelési Minisztérium 55 új lap és folyóirat kiadását hagyta jóvá. Ezek kétharmada politikai, közéleti, illetve gazdasági profilú volt.³¹⁶

A közéleti és politikai tematikájú kiadványok iránti társadalmi érdeklődés fölerősödését az egyre több területre kiterjedő reformpolitika gyakorlati következményei is támogatták. Ezek közé tartozott például az az új, a pénzügyi reform eredményeként kialakuló gyakorlat is, amely 1862-től kötelezővé tette az állami költségvetés³¹⁷ évről évre történő közzétételét.³¹⁸ A művelt és tájékozódni kívánó közvélemény számára a költségvetés alapvető adatainak közzététele a nyilvánosság szerkezetében és tartalmában egyaránt érdemi fordulatot hozott. Ezzel ugyanis hozzáférhetővé és kommentálhatóvá vált az egyik legfontosabb – a politikai közösség életét érdemben meghatározó – kormányzati dokumentum. De ugyanúgy élénkítőleg hatott a közéleti érdeklődésre a bírósági törvény életbelépése. Az új rendszer ugyanis bevezette az igazságszolgáltatás nyilvánosságát. Ezzel pedig lehetővé vált, hogy a sajtó közvetítésével számos bűnügy – azok összes jogi, tárgyalástechnikai és kriminalisztikai vonatkozásával együtt – a közfigyelem középpontjába kerüljön.

Ugyanakkor a legkényesebb társadalmi problémák, mindenekelőtt a jobbágyfelszabadítás ügye, csak fokozatosan válhatott a lapok és folyóiratok témájává. A cenzúráhatóság igyekezett szigorú keretek között tartani az erről folyó vitát. Ennek ellenére a sajtó kezdett egyre szabadabbá válni. Ebben közrejátszhatott a hivatalos álláspont – némiképp színlelt – következetlensége is, merthogy épp a hatalomhoz közel álló lapok egy része kezdett mind kritikusabban fellépni. A Tengerészeti Minisztérium kiadványa, a *Morszkoy szbornyik* rendszeresen elsőként adott teret számos fontos, az orosz társadalom művelt részét foglalkoztató kényes kérdésnek. E lap hasábjain jelenhetett meg – többek között – az első komoly beszámoló a krími háború idején elkövetett súlyos hivatali visszaélésekről és korrupcióról.³¹⁹ Mindez azért volt lehet-

³¹¹ Письмо к императору Александру Второму (от 10-го марта 1855) // Герцен, А. И.: Собрание сочинений в 30 томах, т. 12. Произведение 1852–1857 годов, М. 1957. стр. 272–274.

³¹² Уо, стр. 274.

³¹³ «...смойте с России позорное пятно крепостного состояния, залечите синие рубцы на спине ваших братьев – эти страшные следы презрения к человеку.» Лásd уо. стр. 274.

³¹⁴ Лásd Скабичевский, А. М.: Очерки истории русской цензуры (1700–1863), СПб. 1892. стр. 394.

³¹⁵ Лásd Жирков, Г. В.: История цензуры в России XIX–XX вв. М. 2001. стр. 103.

³¹⁶ Лásd уо. стр. 104.

³¹⁷ 1866-tól már a zárszámadást is kötelező volt közzéadni.

³¹⁸ A költségvetés első közreadója a *Северная почта* c. folyóirat volt. A következő évtől azonban már több kiadvány is csatlakozott hozzá. Лásd Погребинский, А. П.: Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX веков), М. 1954. стр. 39.

³¹⁹ Лásd Скабичевский, А. М.: Очерки истории русской цензуры (1700–1863), СПб. 1892. стр. 398.

séges, mert a minisztérium élén az uralkodó testvére, a társadalmi reformok iránt elkötelezett Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg állt. Ő a lap irányítását személyi titkárára, a későbbi népművelési miniszterre, a kormányzati liberalizmus elkötelezett képviselőjére, Alekszandr Golovnyinra bízta. Így történhetett meg, hogy a Tengerészeti Minisztérium addig jelentéktelen és érdektelen periodikája a kényes kérdéseket nyíltan és kritikusan tárgyaló íásaival rövid idő alatt közfigyelmet keltett és széles körű társadalmi elismerést nyert. A *Morszkij szbornyik* példáját más hivatalos kiadványok is követték, így az 1858-ban alapított hadügyminisztériumi közlöny, a *Vojennij szbornyik* is. Sőt, időnként még a Belügyminisztérium folyóirata, a *Pravityelsztvennij ukazatyel* is vette magának a bátorságot, hogy leleplező írásokat tegyen közzé. Ezek a cikkek azonban kizárólag a helyi hatóságok működését és túllapait bírálta. A legfelsőbb és központi hatalmi intézmények kritikája ekkor még elképzelhetetlen volt.³²⁰

Ezek a fejlemények növekvő aggodalommal töltötték el a cenzúráhatóság fejét, a Népművelési Minisztérium helyettes vezetőjét, a kiváló irodalmárt és történészt, Pjotr Vjazemszkij herceget, aki körlevélben figyelmeztette a közéleti kiadványok szerkesztőit arra, hogy míg a leleplező írások megjelentetése a minisztériumi lapokban „megszokott, sőt kifejezetten kíváncsi, addig újraközlésük más kiadványokban és periodikákban teljességgel elfogadhatatlan.”³²¹

E dörgedelmes figyelmeztetés ellenére a leleplező publicisztikák a minisztériumi lapokból rövid időn belül átköltöztek a korszak olyan jelentős kiadványainak oldalaira, mint a *Szovremennij*, az *Otyecsesztvennij zapszki*, vagy a *Russzkaja beszeda*. A leleplező és társadalomkritikus irodalom szatirikus változatát leginkább a Nyikolaj Nyekraszov vezette *Szovremennij* írásai képviselték, olyan kiváló szerzők tollából, mint Vaszilij Botkin, Dmitrij Grigorovics, Alekszandr Osztrovszkij, avagy a fiatal Lev Tolsztoj és Ivan Turgenyev. De hasonlóképpen kritikus hangvételű beszámolókat közölt a Katkov szerkesztette *Russzkij vesztnyik* is; ebben a műfajban Mihail Szaltikov-Scsedrin Kormányzósági karcolatai (*Губернские очерки*)³²² aratták a legnagyobb sikert.

A sajtópolitika fokozatos és szisztematikus átalakítása 1858 elején vette kezdetét. Ekkor vezetőváltásra került sor a Népművelési Minisztérium élén. Az Avraam Norov helyére lépő új miniszter, Jevgraf Kovalevszkij – érzékelve a lapok és folyóiratok írásainak hangvételében bekövetkező változásokat – már nem sokkal beiktatása után feljegyzést készített a sajtónyilvánosság helyzetéről (*О гласности в печати*).³²³ A dokumentumot megvitatta a Miniszterek Tanácsa, majd az uralkodó is jóváhagyta tartalmát. Ezzel Kovalevszkij feljegyzése az érvényes sajtópolitika alapjává vált. En-

nek megfelelően a jóváhagyott feljegyzést hivatalos álláspontként miniszteri körlevélben ismertették az érintettekkel. Az 1859. április 3-án kiadott körlevél³²⁴ többek között elismerte, hogy a nyilvánosság nem feltétlenül ellenfele a hatalomnak, mivel létezik „jó szándékú” változata is, amely „a kormányzat szövetségese és segítője”. Ugyanakkor a körlevél arra is figyelmeztetett, hogy létezik egy ezzel ellentétes előjelű, „káros nyilvánosság” is. Eme utóbbi a nyilvánosságnak az a típusa, amelyben a sajtó anélkül formál véleményt államügyekről, hogy álláspontját a kormányzat jóváhagyta volna. Ez azért különösen veszélyes – állította a körlevél – mert az olvasók a teljes körű tájékozottság hiányában készek kétségbevonhatatlan tényként elfogadni az efféle véleményeket. Ezért a minisztériumi dokumentum arra hívta fel a sajtófigyelmét, hogy ne feszegetse felelőtlenül az állam működésével összefüggő ügyeket, hanem fogadja el és tartsa tiszteltben a Legfelsőbb Hatalom (*Верховная Власть*) érinthetetleniségét.³²⁵ Ez a korlátozó sajtópolitikai irányvonal utóbb több dokumentumban visszaköszönt, így az év végén kiadott újabb minisztériumi körlevélben is. Az 1859. december 23-i hivatalos instrukció megtiltotta azoknak a cikkeknek a közlését, amelyek bármilyen formában felvetnék „a nemességnek azt a jogát, hogy nemesi gyűléseken társadalmi és állami ügyekkel foglalkozhassanak.”³²⁶

Mindeközben már 1858 nyarától érlelődött egy olyan kormányzati álláspont, amely helyénvalónak és időszerűnek ítélte valamilyen sajtófelügyeleti szerv felállítását. Az uralkodó ennek jegyében még az ősz elején jóváhagyta az akkor berlini ügyvivőként szolgáló Andrej Budberg báró javaslatát, aki porosz és francia mintára azt tanácsolta II. Sándornak, hogy hozzanak létre Oroszországban is egy olyan kormányzati bizottságot, amely az újságírókat a helyes irányba terelné, józanságra bírná, és egyszersmind inspirálná is őket. Ennek szellemében az év végén a Miniszterek Tanácsa napirendjére vette a cenzúrapolitika ügyét és kezdeményezte egy olyan Irodalmi Tanács (*Литературный Совет*) létrehozását, amely képes a fenti célok megvalósításában közreműködni.

II. Sándor kitüntetett jelentőséget tulajdonított a sajtó „erkölcsi befolyásolásának”. Ezzel kapcsolatos terveit többekkel megosztotta, így testvérével, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceggel is. 1858. december 20-i levelében – egyebek mellett – a következőket írta öccsének: „a napokban fölállítottam – a maga végzetes irányultságával már eddig is oly sok kárt okozó irodalom ügyeinek kezelésére – egy legfelső különbizottságot a porosz ’bureau de la presse’ mintájára.” Majd mindehhez még hozzátette: „a lehető legrövidebb időn belül nyilvánosságra kerül az új cenzúraszabályzat is.”³²⁷ A levélben említett „sajtóiroda” ténylegesen csak egy hónap múlva kezdte meg

³²⁰Уо. стр. 399.

³²¹Lásd уо. стр. 399. Magát a Vjazemszkij-féle utasítását lásd *По отношению Министра Внутренних Дел. Распоряжение от 12 июня 1857 года // Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*, СПб. 1862. стр. 413.

³²²Magyarul: Szaltikov-Scsedrin: *Kormányzósági karcolatok*. Budapest, 1960.

³²³Kovalevszkij feljegyzéséről lásd Кабишевский, А. М.: *Очерки истории русской цензуры (1700–1863)*, СПб. 1892. стр. 445–446.

³²⁴Копия с циркулярного предложения Министра Народного Просвещения от 3-го апреля 1859 г. // *Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*, СПб. 1862. стр. 443–445.

³²⁵Уо. стр. 445.

³²⁶Копия с циркулярного предложения Министра Народного Просвещения от 23-го декабря 1859 г. // *Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*, СПб. 1862. стр. 449–450.

³²⁷1857–1861. Переписка императора Александра II с великим князем Константином Николаевичем. *Дневник великого князя Константина Николаевича*. М. 1994. стр. 84–85.

А. В. Никитенко

42. kép * Nyikityenko, Alekszandr Vasziljevics (1804–1877)

kiválasztásakor. Az uralkodót egészen más megfontolások vezették. II. Sándor számára két dolog volt fontos: egyfelől, hogy biztos lehessen a kiválasztottak személyes hűségében, másfelől pedig, hogy olyanok kerüljenek a bizottságba, akik az uralkodó szerint a cenzúra ügyében a leginkább érintett intézményeket képviselik. A cár azonban szerette volna elkerülni, hogy a Titkos Bizottság bármilyen módon is egy újabb cenzúratanácsra emlékeztessen. Ezért rövid úton elvetette annak lehetőségét, hogy az „iroda” személyes kancelláriájának újabb ügyszaként jöjjön létre, merthogy még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy úgy tűnjék, az irodalmi élet „alakulása” közvetlenül tőle függ. Az uralkodó és környezete ekkor még úgy képzelte, hogy a „sajtóiroda” afféle „nem hivatalos” felügyelőként irányítja és tereli majd a sajtó és a közvélemény figyelmét annak érdekében, hogy a közbeszéd a főhatalom elvárásainak és a reformpolitika szükségleteinek megfelelően alakuljon. Kezdetben ezt oly módon látták megvalósíthatónak, hogy létrehoznak egy hivatalos kormányzati kiadványt, amely folyamatosan tájékoztatja a közvéleményt a kormány álláspontjáról és

³²⁸ Никитенко, А. В.: Записки и дневник: В 3-х томах, т. 2. М. 2005. стр. 101.

terveiről, így gyakorolva befolyást a közbeszéd alakulására. Nyikityenko – aki némi vívódás után végül elvállalta a „sajtóiroda” szavazati joggal rendelkező ügyvezetői szerepét – azt javasolta, hogy e kormányzati kiadvány újságírói legyenek azok – vagyis semmiképpen ne cenzorok –, akik figyelemmel kísérik a többi, nem hivatalos lap közléseit és rendszeresen jelentést tesznek benyomásaikról a bizottságnak.³²⁹ A javaslattevő hozzá is fogott a kormánylap munkatársi körének kialakításához, ám az irodalmi élet és a sajtó világának meghatározó alakjai elzárkóztak e besúgó szerep elvállalásától. A Titkos Bizottság tagjait azonban nemcsak emiatt érte kudarc. Idővel, látva munkájuk eredménytelenségét, maguk a „sajtóiroda” tagjai is kezdték belátni, hogy a *Bureau de la presse*-modell – vagyis a sajtó nyilvános polémia révén történő „finomhangolása” – Oroszországban egyelőre működésképtelen.³³⁰ A nyilvánvaló fiasco végül a Titkos Bizottság feloszlásához – egészen pontosan: egy új, önálló cenzúrahivatalba történő beolvasztásához – vezetett. Erre azok után került sor, hogy az uralkodó 1859 novemberében kivonta a cenzúrahivatalt (*Главное управление цензуры*) a Népművelési Minisztérium felügyelete alól és helyette létrehozott egy új, önálló államigazgatási főhatóságot, a Könyvnyomtatási Ügyek Főigazgatóságát (*Главное управление по делам книгопечатания*).³³¹

Ezekben az években, mint azt a *Bureau de la presse* példája is mutatta, a cenzúrapolitika legfőbb dilemmájává az a kérdés vált, hogy a cenzúraeljárás *előzetes*, tehát figyelmeztető-tiltó, avagy *utólagos*, tehát büntető jellegű legyen-e. A népművelési miniszteri poszton Kovalevskij felváltó Jefimij Putyatyin a Miniszterek Tanácsához írt 1861. november 9-i feljegyzésében³³² arra tett javaslatot, hogy a cenzúraszabályokat megszegő laptulajdonosokat, illetve szerkesztőket, úgy lehetne a leghatékonyabban megfegyelmezni, ha kialakítanának egy speciális zálogos rendszert. Ez a rendszer valamennyi laptulajdonost arra kötelezné, hogy kiadói tevékenysége megkezdése előtt jelentős összeget helyezzen letétbe, és amennyiben lapja megszegné a „jóindulatú nyilvánosság” szabályait, úgy a zálog egy részét az állam lefoglalhatná. De a miniszter arra is felhívta a figyelmet, hogy ezzel a módszerrel a cenzúrapolitika egyértelműen büntető jelleget öltene. Következésképpen ez a „modell” csak akkor lenne hatékonyan alkalmazható, ha a cenzúrapolitika felügyelete átkerülne a Népművelési Minisztériumból a belügyibe.³³³ E váltásra, mint az utóbb kiderült, nem kellett sokat várni. 1862 márciusában a cenzurális ügyek egy része, az úgynevezett felügyelő és büntető hatalom (*наблюдательная и преследовательная власть*) átkerült a Belügyminisztériumhoz, míg az úgynevezett cenzurális-figyelmeztető feladatkör

³²⁹ Уо. стр. 121.

³³⁰ А *Bureau de la presse* történetének részletes bemutatását lásd Лемке, М. К.: Очерки по истории русской цензуры и журналистики XX столетия. СПб. 1904. стр. 309–368.

³³¹ Лásд Первоначальный проект устава о книгопечатания, составленный Комиссией, высочайше утвержденной при министерстве народного просвещения. СПб. 1862. стр. 65., valamint Энгельгардт, Н.: Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703–1903), СПб. 1904. стр. 235.

³³² Щебальский, П. К.: Исторические сведения о цензуре в России. СПб. 1862. стр. 122–123.

³³³ Лásд уо. стр. 123.

(цензурно-предупредительная обязанность) megmaradt a Népművelési Minisztériumnál.³³⁴ Vagyis ekkor még nem dőlt el, hogy a cenzúrapolitika két lehetséges „modellje” közül melyik fog felülkerekedni. Mindenesetre addig, amíg sikerült a feladatokat a két minisztérium közt megosztani, még számos további fontos változásra került sor.

Alig fél évvel azok után, hogy Putyatyint kinevezték miniszterré – az egyetemi tiltakozó mozgalmakkal szemben tanúsított tehetetlensége miatt –, leváltották posztjáról. Helyét „a liberális és felvilágosult”³³⁵ Alekszandr Golovnyin vette át, aki miniszterként nemcsak az új cenzúraszabályok kidolgozásában vett részt, de – ahogy erre már utaltunk – a korábbiaknál lényegesen liberálisabb egyetemi, illetve gimnáziumi statútumok elfogadásában, valamint az alapfokú népiskolák rendszerének kialakításában is. Az új miniszter, aki évekkel korábban a *Morszkoy vesztnyik* szerkesztőjeként komoly érdemeket szerzett az oroszországi sajtónyilvánosság kiszélesítésében, nem kedvelte ugyan a cenzúrát, de magas rangú státuszferfiúként számos körülményre kellett tekintettel lennie. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy – bizonyos szigorítások ellenére is – végső soron a cenzúra enyhítésén dolgozzon és ezen a területen komoly eredményeket érjen el. Ehhez azonban kellő türelmet, óvatosságot és bürokratikus körültekintést kellett tanúsítania.

Még Putyatyin minisztersége idején állt föl az az Alekszandr Berte vezette bizottság, amely az új cenzúrapolitika elvi alapjainak lefektetését kapta feladatául. A testület azonban a jelentését³³⁶ már csak az új miniszternek, Golovnyinnak tudta átadni 1862 februárjában. Ám hiába dolgozott hónapokon át megfeszítetten a Berte vezette szakértői csoport, az mégsem tudott egyetértésre jutni abban a fontos elvi kérdésben, hogy a cenzúra ezentúl is előzetesen figyelmeztető-tiltó, avagy utólagosan büntető jellegű legyen-e. Golovnyin ezért úgy döntött, hogy a cenzorokon kívül kikéri a gyakorló újságírók, irodalmárok és szerkesztők véleményét is. Megbízta a pétervári cenzúrahivatalt, hogy gyűjtse be e kör javaslatait. Több nagy tekintélyű kiadvány szerkesztősege el is fogadta a felkérést és elküldte a cenzúrával kapcsolatos álláspontját. Olvasva a beérkezett javaslatokat Golovnyin úgy találta, hogy érdemes lenne ezeket közreadni. A felettébb tanulságos gyűjtemény 1862-ben meg is jelent.³³⁷

Eközben a háttérben, a nyilvánosság elől elzárva javában folyt a cenzúrapolitika átalakításának előkészítése. 1862. március 8-án a Miniszterek Tanácsa meghallgatta Golovnyin javaslatait a cenzúrárendszer átalakításáról. Két nappal később pedig az

uralkodó utasítására a Szenátus úgy rendelkezett,³³⁸ hogy a cenzúrapolitika felügyeletét ezentúl – ahogy erre már korábban is utaltunk – két főhatóságra bízta. A területre újonnan belépő Belügyminisztériumnak a sajtó és a cenzorok tevékenységét kellett ellenőriznie, illetve – ha ez szükségessé vált – büntetnie, míg a Népművelési Minisztérium felügyeleti körében maradt minden más cenzúrával összefüggő kérdés. Mindezzel párhuzamosan az uralkodó elrendelte a sajtóval, illetve a könyvkiadással kapcsolatos hatályos normaanyag áttekintését és a szabályozás egyszerűbbé tételét. E feladat elvégzésére újabb bizottságot hoztak létre, ezúttal Dmitrij Obolenszkij herceg irányításával.³³⁹ De nem várva be a bizottság munkájának befejezését, már 1862. május 12-én napvilágot látott a II. Sándor által jóváhagyott új, ideiglenes szabályzat a cenzúra alkalmazásáról.³⁴⁰ A mindössze 13 pontból és két titkos függelékből álló szabályzat lényegében érvénytelenítette a cenzúrával kapcsolatos 1828 óta hozott utasítások és előírások nagy részét. Ugyanakkor több mint beszédes, hogy a szabályzathoz csatolt első titkos függelék részletesen felsorolta azokat a területeket, illetve kérdésköröket, amelyek kapcsán a cenzoroknak különös gondossággal kell ezentúl is eljárniuk. Ilyen területnek számítottak a Hadügy-, illetve a Belügyminisztérium illetékességébe tartozó kérdések, továbbá a bírósági gyakorlattal és az állam fiskális politikájával összefüggő ügyek. A cenzoroknak a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos kritikai hangokat is erősen meg kellett szűrniük. Mindebből jól látható, hogy e kérdés nyilvános vitáját – félve a társadalmi feszültségek éleződésétől – a kormányzat továbbra is szerette volna minél szűkebb keretek között tartani. De, ahogy az első, úgy a második titkos függelék tartalma is felettébb tanulságos volt. Ebben ugyanis a változatlanul érvényben maradó cenzurális utasítások és előírások lajstromát adták meg. A lista huszonkét korábbi cenzúrával kapcsolatos rendelkezést tartalmazott. Ezek felét még I. Miklós idején adták ki, ám ennek ellenére indokoltnak tartották azok hatályban tartását.

Mindazonáltal a 13 pontból álló ideiglenes cenzúraszabályzat – noha számos tekintetben komoly tartalmi korlátozásokkal élt – a belpolitikai és társadalmi problémák sajtóbeli tárgyalását már nem tiltotta, vagyis ilyen jellegű generális tiltás nem került az új normaszövegbe. Ez lényeges változás volt, még úgy is, hogy az ideiglenes szabályzat számos tiltó rendelkezést tartalmazott. Az új normaszövegben szereplő megkötések azonban részben érthetőek voltak, részben pedig elég „szellősek” ahhoz, hogy meglétük ellenére is viszonylag szabad és érdemi vita alakulhasson ki a sajtóban a korszak legfontosabb politikai és társadalmi kérdéseiről. Mindez komoly

³³⁴Энгельгардт, Н.: Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703–1903), СПб. 1904. стр. 237.

³³⁵Лásд Корнилов, А. А.: Курс истории России XIX века, М. 1993. (Első kiadás: М. 1912–1914.) стр. 261.

³³⁶Лásд Записка председателя Комитета для пересмотра цензурного устава Берте и члена сего Комитета статского советника Янкевича, СПб. 1862.

³³⁷Лásд Мнения разных лиц о преобразовании цензуры, СПб. 1862.

³³⁸О преобразовании цензурного управления и упразднении Канцелярии Министра Народного Просвещения (от 10-го марта 1862 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVII. № 38040. A rendelkezés megjelent a cenzúrára vonatkozó határozatok és rendelkezések gyűjteményében is. Лásд Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год, СПб. 1862. стр. 466–468.

³³⁹A bizottság működéséről лásд Скабичевский, А. М.: Очерки истории русской цензуры (1700–1863), СПб. 1892. стр. 474.

³⁴⁰Временные правила по цензуре (от 12-го мая 1862 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVII, № 38270. A rendelkezés újabb kiadását лásд Реформы Александра II. М. 1998. стр. 436–437.

előrelépés volt annak ellenére is, hogy közben számos elvárásnak kellett továbbra is megfelelni. Tilos volt például megsérteni az uralkodóház tagjait és kétségbe vonni a főhatalom sérthetetlenségét. Olyan írásokat sem lehetett megjelentetni, amelyek kellő tisztelet nélkül tárgyalták a keresztény tanokat és szertartásrendet. Tilos volt bármilyen módon is szocialista vagy kommunista nézeteket terjeszteni. Ugyanakkor a szabályzat nem gördített akadályokat az elé, hogy kritikus hangú cikkek jelenjenek meg az oroszországi jogrendszer hiányosságairól, ám a bírálóknak „a tárgyhoz illő hangnemben” kellett megfogalmazódniuk. Az 1862-es szabályzat azt is tiltotta, hogy a „hiányosságokról és visszaélésekről” beszámoló cikkekben feltüntessék a felelősök nevét, illetve azt a helyet és intézményt, ahol mindez megtörténhetett. A sajtószabályzat figyelme arra is kiterjedt, hogy csak olyan könyvekben, illetve periodikákban szerepelhessenek bíráló írások, amelyek a könyvek esetében legalább tíz szerzői ívnél hosszabbak, a lapok és folyóiratok esetében pedig éves előfizetési díjuk legalább hét rubel. Ez a korlátozás nyilván azt a célt szolgálta, hogy a kritikus cikkek és tanulmányok ne juthassanak el könnyen és széles körben a kevésbé művelt és kevésbé tehető társadalmi csoportokhoz. A szabályzat azt is kikötötte, hogy nem jelenhet meg olyan cikk, amely „ellenszenvet ébreszt és gyűlöletet kelt bármely rendben egy másik renddel szemben”, avagy nevetség tárgyává tesz bármely rendet, illetve állami, avagy társadalmi posztot betöltő személyt.³⁴¹

A cenzúraszabályzat nemcsak tiltott, de szankcionált is. Az előírásokat megsértő lapok megjelenését a hatóságok felfüggeszthették, de ennek időtartama legfeljebb csak nyolc hónap lehetett.³⁴² Minden olyan esetben, amikor valamely lap kikérte a cenzúrahatóság előzetes véleményét egy-egy cikkről vagy tanulmányról, a szerkesztőség köteles volt a szerző személyét és elérhetőségét is megadni.³⁴³ Kétségtelen, hogy ezek a korlátozások gátolták a teljes értékű demokratikus nyilvánosság kialakulását, de annak már nem állták útját, hogy a nyilvánosság keretei fokozatosan kiszélesedjenek és lehetőséget adjanak az érdemi politikai vitának.

Az 1862-es ideiglenes cenzúraszabályzat azt az átmeneti állapotot tükrözte, amelyben még nem lehetett teljes egészében áttérni az előzetes cenzúráról az utólagosra. Ahhoz, hogy mindez megtörténhessen, szükség volt a bírósági reform elfogadására és alkalmazására is. A rendi különbségekkel szemben közömbös bírósági gyakorlat 1864-es bevezetésével azonban megteremtődtek ennek feltételei. Ezt a megváltozott helyzetet tükrözték az 1865. április 6-án kiadott új cenzúraszabályok,³⁴⁴

³⁴¹ Lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 436.

³⁴² Lásd uo. стр. 436.

³⁴³ Lásd uo. стр. 437.

³⁴⁴ О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати (от 6-го апреля 1865 г.) // ПСЗ-II. т. XL. Отд. 1. № 41988. A rendelet újabb közlését lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 438–439.; illetve О некоторых переменах и дополнениях в действующих ныне цензурных постановлениях (от 6-го апреля 1865 г.) // ПСЗ-II. т. XL. Отд. 1. № 41990. A rendelet újabb közlését lásd Реформы Александра II. М. 1998. стр. 440–455.

amelyek a kiadványok számos kategóriájában eltörölték az előzetes cenzúrát.³⁴⁵ A Belügyminisztérium keretei közt kidolgozott 1865-ös előírásokat megalkotóik éppúgy ideiglenesnek tartották, mint a három évvel korábbiakat. Ám ideiglenességük ellenére ezek a szabályok több mint negyven éven át hatályban maradtak.

³⁴⁵ Az új szabályok szerint nemcsak a kormányzati kiadványokat nem kellett előzetes cenzúrának alávetni, de mentességet élveztek a tudományos akadémia, az egyetemek és a különböző tudományos társaságok könyvei és periodikái is. A Szentpéterváron és Moszkvában kiadott idegen nyelvről fordított, legalább 20 szerzői ívnél hosszabb könyvek tartalmát sem kellett előzetesen ellenőriztetni, miként az ógörögül és latinul megjelentetett szövegeket, illetve azok orosz nyelvű fordítását sem. De a legfontosabb változást mégiscsak az jelentette, hogy a „két fővárosban” az ott kiadott napilapoknak és folyóiratoknak ezentúl nem kellett minden egyes számuk megjelenése előtt azok tartalmát a cenzúrahatóságnak bemutatniuk. Vagyis az előzetes cenzúra intézménye ezekkel az új szabályokkal megszűnt. Lásd О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати (от 6-го апреля 1865 г.) // Реформы Александра II. М. 1998. стр. 438.

2. A politikai rendszer szerkezete és legfontosabb elemei

A XIX. század nagy reformjai – mint láthattuk – a társadalom életének számos al-rendszerében hoztak jelentős változást. Mindazonáltal maradt egy terület, ahol nem egyszerűen a folytonosság, hanem a csaknem teljes körű változatlanság volt a jellemző. Ez pedig a politikai rendszer volt, annak ellenére is, hogy az 1864-es zemsztvo-reform legalább helyi szinten megteremtette a közösség korlátozott politizálásának feltételeit. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az Orosz Birodalom – ellentétben Európa meghatározó részével – még a XX. század elején is alkotmány nélküli egyeduralkodó monarchia (*самодержавная монархия*) maradt.

Ez az uralmi forma ugyan nem volt kivételes a korabeli Európában, de a nagyhatalmak esetében – leszámítva az Oszmán Birodalmat – igen. Ekkorra már nemcsak Anglia tartozott az alkotmányos monarchiák közé, de az 1830-as és az 1848-as európai forradalmaknak köszönhetően a kontinens számos állama, így Franciaország is, ahol már 1830-ban angol mintájú alkotmányos monarchia jött létre. Egy évvel később Belgium is követte a francia példát. Az utóbbiban azóta is ez a rendszer áll fenn, míg Franciaországban csak tizenhét évvel át működött, hogy egy újabb forradalmi hullám 1848-ban megdöntse azt, és helyére köztársaságot állítson. Ugyanabban az évben alakult alkotmányos királysággá Dánia és Hollandia, míg Svájcban új szövetségi alkotmányt fogadtak el. Ekkor omlott össze – igaz csak átmenetileg – az abszolút hatalom Poroszországban és számos német kisállamban, ahogyan Ausztriában, Szicíliában és Lombardiában is. Oroszországban azonban semmiféle, a politikai hatalom természetét érintő változásra nem került sor. Sőt, épp a Romanov-dinasztia volt az, amely katonai erővel sietett a Habsburgok és a Hohenzollernek segítségére. Közreműködésüknek is köszönhető, hogy 1849-ben több helyen is sikerült a korábbi hatalmat – még ha csak időlegesen is – helyreállítani. A kivételt Franciaország, Belgium, Hollandia és Dánia jelentette. Ezekben az országokban nem történt restauráció. Néhány év elteltével azonban Franciaország megintogott: 1852-ben maga a köztársasági elnök, Louis Bonaparte hajtott végre államcsínyt és III. Napóleonként helyreállította a császárságot. Rendszere azonban nem bizonyult tartósnak. A poroszoktól elszenvedett vereség nyomán hatalma 1871-ben megdőlt. Ám a helyére lépő kommun sem volt képes hosszú időn át fennmaradni. Az azt leverő hadsereg

azonban jobbnak látta, ha nem a császárságot, hanem a köztársaságot állítja helyre. Mindazonáltal az alkotmányos eszmék – az időről időre feltámadó ellenforradalmi hullámok ellenére is – tovább terjedtek. Ennek legfőbb bizonyítékaként az itáliai félsziget államai 1861-ben alkotmányos monarchiában egyesültek és tíz évvel később már Otto von Bismarck is helyénvalónak tartotta, hogy a porosz felügyelet alatt egyesített német területek lakói alkotmányos jogokhoz jussanak.

Mindeközben az Orosz Birodalomban a hatalom jellege változatlan maradt. Az ország élén továbbra is a cár állt, aki a főhatalmat kizárólagosan gyakorolta. Akaratát sem alkotmány, sem rendi gyűlés, sem parlament nem korlátozta. Az ország első embere *formálisan* még mindig a törvények fölött állt. Egyetértése nélkül új jogi norma nem születhetett, ahogyan abban sem akadályozta *jogilag* semmi, hogy bármely korábbi szabályt semmibe vegyen. Mégsem tette ezt, mert a hatalom gyakorlásának módja a XIX. század második felére oly mértékben átalakult, hogy az uralkodó helyesebbnek találta, ha nem mutatkozik önkényűrnak. Tette ezt azért, mert ehhez számos időközben kialakult szokást, elvárást és tiszteletben tartott körülményt kellett volna figyelmen kívül hagynia. A cár ugyan változatlanul egyeduralkodó volt, de egyeduralmát már egészen másképp gyakorolta, mint elődei, I. Péter (1682–1725) vagy I. Pál (1796–1801). Sok mindent megtehetett még, de már messze nem mindent. Nem jogi korlátok akadályozták ebben, hanem annak belátása, hogy bizonyos dolgok megtétele több gondnal és konfliktussal járna, mint az attól való tartózkodás. Ahhoz, hogy a hatalom Oroszországban eljusson idáig, hosszú utat kellett megtennie.

Az uralkodói előjogok

Az Orosz Birodalomban az uralkodói előjogokat évszázadokon át a szokásjog szabályozta. Csak I. Péterrel változott meg a helyzet. Ám akkor is csak azok után, hogy az uralkodó felszámolta a patriarkátus intézményét és feloszlatta a bojár tanácsot (*боярская дума*),³⁴⁶ ekképpen vonva magához az osztatlan főhatalmat. Ebben az új hatalmi helyzetben már nem volt akadálya annak, hogy az uralkodói jogosítványok írott formában kerüljenek rögzítésre. A cár közreműködésével összeállított és 1716-ban hatályba léptetett Katonai szabályzat (*Устав воинский*)³⁴⁷ volt ugyanis az első olyan normaszöveg, amely írásban fektette le a cári hatalom tartalmát és illetékességének határait. Eszerint „Ő cári felsége önhatalmú uralkodó (*самовластный монарх*), aki a földkerekségen senkinek sem tartozik cselekedeteiért számot adni, miközben államát és földjét – minthogy keresztény uralkodó –

joga és hatalma akaratának és belátásának megfelelően kormányozni.”³⁴⁸ A négy évvel később kiadott, az orosz ortodox egyház átalakításának tervét kifejtő úgynevezett Egyházi reglamában (*Духовный Регламент*)³⁴⁹ pedig már a következő volt olvasható: „Az uralkodó hatalma egyeduralmi, amelynek való engedelmességet maga Isten parancsolta meg.”³⁵⁰

A XVIII. század végéig a cári hatalom természetének meghatározásában nem történt érdemi változás. Erre egészen I. Pál uralkodásáig kellett várni. Az 1797-ben kiadott új normaszöveg már a következőképpen határozta meg az uralkodói hatalom jellegét és tartalmát: „Az Összoroszsországi Imperátor egyeduralmú és korlátlan monarcha. Az Ő legfőbb hatalmának való – nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből fakadó – engedelmességet maga Isten parancsolta meg.”³⁵¹ Utóbb ez a megfogalmazás vált az először 1832-ben kiadott – a hatályos törvényeket egybegyűjtő – orosz Törvénytár (*Свод законов Российской империи*) első kötete első paragrafusává és maradt érvényben egészen 1906-ig, amikor utoljára módosították a birodalom Alaptörvényeit (*Основные Законы*).

Mindez azt jelentette, hogy egészen a XX. század elejéig a cári hatalom teljességét jogi értelemben semmiféle formális norma vagy intézmény nem korlátozta. És ez azok után se változott, hogy 1802-ben áttértek a miniszteriális rendre és felállították a Miniszterek Bizottságát, majd 1810-ben az Államtanácsot. Az előbbi, mint a legmagasabb kormányzati tisztséget betöltő státuszférjak – miniszterek és főhatósági vezetők – egyeztető fórumát, tehát az adminisztratív hatalom legfelsőbb intézményét, az utóbbit pedig, mint a birodalom törvény-előkészítő, de csupán tanácskozási jogkörrel bíró testületét hozták létre. Emellett létezett két, még a XVIII. század elején felállított központi intézmény. Az adminisztratív és igazságszolgáltató feladatokat egyaránt ellátó Szenátus, valamint az egyházi ügyekben eljáró – adminisztratív és törvény-előkészítő jogosítványokkal rendelkező – Szinódus (*Синод*). A legfelsőbb államhatalmi intézmények körét az uralkodó személyes kancelláriájának (*Собственная его императорского величества канцелярия*)³⁵² négy, majd átmenetileg öt (1836–1856), illetve hat (1842–1845) ügyosztálya tette teljessé. Ezek az intézmények azonban – túl azon, hogy kereteik között egyszerre jelentek meg a különböző hatalmi ágak funkciói – semmilyen formában sem korlátozták a cári akaratot. Mindössze arra szolgáltak, hogy segítsék az uralkodót különböző hatalmi szerepeiben, illetve közreműködjenek abban, hogy feladatát a lehető legjobb színvonalon és a lehető legkevesebb hibával végezze. Ugyanakkor egyik intézmény sem ír-

³⁴⁸ Az idézet a Katonai szabályzat első mellékletének (*Артикул воинский*) 20. cikkelyében (articolusában) olvasható.

³⁴⁹ Lásd Законодательство Петра I., Москва, 1997., стр. 540–602.

³⁵⁰ Lásd uo., стр. 544.

³⁵¹ О существе Верховной Самодержавной Власти // СЗ. СПб., 1892., т. I. ч. I. разд. I. ст. 1. (Az 1906-os módosítás nyomán ez a törvényi hely átkerült a 4. cikkelybe.)

³⁵² Az uralkodó személyes kancelláriájának és az ahhoz tartozó intézményeknek a működését lásd Ерошкин, Н. П. (ред.): Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. В 4-х томах, т. I. стр. 147–178.

³⁴⁶ A bojár tanács semmiképpen sem tekinthető a nyugati fejlődésből ismert rendi gyűlés orosz megfelelőjének. Politikai súlya és befolyása jóval korlátozottabb volt, már csak azért is, mert mindössze tanácsadói szerepet töltött be az uralkodó mellett. Lásd Ключевский, В. О.: *Аз orosz történelem terminológiája*. Budapest, 2009, 87–88. p.

³⁴⁷ Lásd Законодательство Петра I., Москва, 1997., стр. 155–231.

43. kép ▲ Akszakov, Ivan Szergejevics
(1823–1886)

hátta felül a cár szándékait, míg ő maga a fenti testületek ajánlásaival szemben is szabadon dönthetett.

A cári hatalom jellegét meghatározó normaszövegben két egymáshoz közeli jelentésű jelző szerepel: az „egyeduralmi” (*самодержавный*) és a „korlátlan” (*неограниченный*). Joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon mi indokolta az „egyeduralmi” mellett a „korlátlan” jelző használatát, ha egyeduralom alatt egyébként sem értünk mást, mint a magával szemben korlátokat nem ismerő hatalmat? Nem alaptalanul feltételezhető, hogy a jelzőhasználat megkettőzése csak akkor indokolható és nevezhető tudatosnak, ha a két jelző között – jelentésüket, funkciójukat tekintve – számottevő különbség van.

Vlagyimir Dal híres, máig mértékadó értelmező szótárában az „egyeduralom” kifejezésnek két jelentést tulajdonít. Egyrészt az államirányításnak azt a módját nevezi egyeduralminak, amelyben az uralom a hatalom teljességére kiterjed (*полновластный*), továbbá korlátlan (*неограниченный*) és független (*независимый*) bármilyen állami intézménytől és választott testülettől. Másrészt Dal az egyeduralom olyan meghatározását is adja, miszerint az maga a hatalom (*самодержавие* – *самая власть эта*).³⁵³ Eme utóbbi mindennél pontosabban mutat rá a „cár” titulusának a keleti kereszténység világértelmezési tradíciójából fakadó sajátos tartalmára. E hagyomány szerint ugyanis az uralkodó nem más, mint Isten Felkentje (*Помазанный Божий*), aki hatalmát a Mindenhatótól nyerte el és az ő kegyelméből uralkodik. Az uralkodó felkenése és megkoronázása azonban önmagában még nem különböztette volna meg a keleti keresztény világot a nyugatitól. Az azonban igen, hogy Oroszországban – ahol a bizánci örökséget IV. Ivántól kezdték feléleszteni – a cárt Földi Krisztusnak, a mennybéli Krisztus földi uralkodótársának, ikonjának fogták fel, aki arra a kis időre uralkodik csak, amíg az Igazi Király visszatér (*parúszia*) és elfoglalja az uralkodói trónus mellett felállított – számára előkészített – trónját (*hetoimaszia*), viszont addig valóban isteni módon korlátlan – abszolút – hatalommal rendelkezik.

³⁵³ Даль, В. И.: Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х томах, т. 4. СПб. 1909. стр. 133.

Oroszországban a „cár” nevet és címet (titulust) – ellentétben a tőle élesen megkülönböztetett „király”, „császár”, stb. névvel és címmel – közvetlenül az Égi Cártól eredeztették, a cár hatalmát pedig isteni, következésképpen abszolút földi hatalomként képzelték el. Ez a hatalom lényegét tekintve nem az örökletességen vagy a választáson, hanem a karizmán, az isteni végzésen, az elrendeltetésen és küldetésen alapult.³⁵⁴ Hiszen a cár a *bibliai cárokhoz* (magyarul: királyokhoz) hasonlóan – az oroszban a „cár” nevet éppen a Bibliából kölcsönözték bizánci közvetítéssel – „felkent” volt, azaz Messiás, Krisztus, Földi Isten.³⁵⁵ Az uralkodó „Földi Istenként” való megnevezése, ha nem is vált cári titulussá – írja a szlavofil Konsztantyin Akszakov –, mindazonáltal mint a cári hatalom értelmezése megengedhető volt. „Az uralkodó titokzatos erő, s ezért sem beszélni róla, sem magyarázatát adni nem szabad, titokzatos erő, mely minden erkölcsi erőt kiszorít”³⁵⁶ – fogalmaz Akszakov. A cári hatalom hivatalos felfogásában a magán nyugvó abszolút hatalom (*самодержавие*) mindig is a „népiség” és a „pravoszlávia” szentháromságának – velük egylényegű – alkotóeleme volt. Még Visszarion Belinszkij is úgy gondolta, hogy „a cárban van a mi szabadságunk, mert új civilizációnk, műveltségünk éppúgy tőle származik, mint az életünk [...], a feltétlen engedelmesség a cári hatalomnak nem pusztán hasznos és szükségszerű, hanem életünk legmagasabb rendű poézise, a mi *népiségünk*”.³⁵⁷ Nyikolaj Nagyegszgin, a kiváló kritikus és szerkesztő, a Csaadajev Filozófiai leveleit közreadó *Tyeleszkop* című folyóirat kiadója, ugyanezt a gondolatot a következőképpen variálta tovább: „egyetlen változtathatatlan elemi erő van a mi életünkben: a cár! A nép egész életét egyetlen princípium hatja át: a szent szeretet a cár iránt! Egész történelmünk egyetlen hatalmas poéma volt ez idáig, amelynek *egyetlen* hőse, *egyetlen* főszereplője volt [...]. Ez adja a mi múltunk öntörvényűségét, megkülönböztető sajátosságát. S ez mutatja meg számunkra nagyra hivatottságunkat a *jövőben* is!”³⁵⁸

Azt, hogy a cári hatalmat valamiféle titokzatos, sőt misztikus aura övezi nemcsak a cári titulus felvételének idején gondolták így, de évszázadokkal később is. Ráadásul, mint azt a fenti idézetek mutatják, nem kellett ehhez feltétlenül szlavofil gondolkodónak lenni. Ennek magyarázatát Borisz Uspenszkij, a kérdéskör egyik legkiválóbb mai kutatója abban látja, hogy Oroszországban a „cári” titulust isten elnevezésének

³⁵⁴ Ласд Успенский, Б. А.: Царь и император. Помавание на царство и семантика монарших титулов, М. 2000. стр. 30–31.

³⁵⁵ Ласд Живов, В. М.: Скопцы в русской культуре // Новое литературное обозрение, 1996. / № 18.

³⁵⁶ Записка К. С. Аксакова «О внутреннем состоянии России (представленная Государю Императору Александру II в 1855 году)» // Теория государства у славянофилов. Сборник статей, СПб. 1898. стр. 41.

³⁵⁷ Белинский, В. Г.: Бородинская годовщина В. Жуковского... Письмо из Бородина от безрукого к безногую инвалиду // Отечественные записки, 1839. т. VI. № 10. стр. 1–13.

³⁵⁸ Два ответа Надеждина Чаадаеву // Лемке, М. К.: Николаевские жандармы и литература 1826–1855. СПб. 1909. стр. 601. Nagyegszgin Csaadajevnek írt válasza eredetileg a *Tyeleszkop* 1836-ban kiadott 15. kötetében jelent meg.

egyikeként fogták fel, ezért az „elvileg misztikus jelentést nyerhetett”.³⁵⁹ Ám ez a XVI. századra visszanyúló tradíció – a hatalom eme misztériuma³⁶⁰ – I. Péter idején, amikor Oroszországban kialakult az abszolút monarchia, kiegészült az uralom világi értelmezésével, amely elengedhetetlennek találta, hogy külön is hangsúlyozza a hatalom korlátlan jellegét. Vagyis az ekkor felbukkanó „korlátlan” jelző azt az új társadalmi rendet volt hivatott kifejezni, amelyben a cár uralma – isteni felkentségre való hivatkozás nélkül is – mindenki fölött álló és mindenkire vonatkozó. Azaz a hatalom XVIII. század elejétől alkalmazott kettős – egyeduralmi és korlátlan jellegét külön-külön is hangsúlyozó – meghatározása nem volt más, mint annak egyfelől szakrális, másfelől e világi definíciója.

Borisz Uszpenszkij a cárok felkenéséről érkező alapvető tanulmányában kiemeli, hogy az a mód, ahogy I. Péter 1721-ben felvette az imperátori címet gyökeresen különbözött attól, ahogyan azt IV. Iván 1547-ben a cári titulussal tette. Az utóbbi a cári cím felvételekor megkoronáztatta magát, míg I. Péter az új titulus felvételekor ezt nem tartotta szükségesnek. Uszpenszkij szerint ez arra vall, hogy míg a cári cím felvétele mindenekelőtt vallási, addigi az imperátorié kulturális aktus volt. Az utóbbit nem kísérte semmiféle vallási ceremónia, sőt azt sem lehet állítani, hogy annak célja az uralkodói hatalom kiszélesítése lett volna. I. Péter döntésének hátterében az ország „kulturális orientációjának megváltoztatása” (*культурная переориентация*) állt. Az uralkodói cím átnevezése a péteri reformok Európa felé nyitó általános irányvonalát volt hivatott még hangsúlyosabbá tenni.³⁶¹

A cári hatalom természetének korábban említett kettős meghatározása számos további értelmezési lehetőséget kínált. Nem véletlen, hogy e kérdés kapcsán még a XX. század elején is komoly nézetkülönbség mutatkozott a korszak vezető jogtudósai között. Egy részük – élükön Nyikolaj Korkunovval³⁶² és Nyikolaj Lazarevskij-

³⁵⁹ Успенский, Б. А.: Царь и император. Помазание на царство и семантика монарших титулов, М. 2000. стр. 37.

³⁶⁰ Lásd ezzel kapcsolatban: Н. А. Захаров: Система русской государственной власти, Новочеркасск, 1912.; П. Е. Казанский: Власть Всероссийского Императора, Одесса, 1913.; valamint М. В. Зызыкин: Царская власть и закон о престолонаследии в России, София, 1924.

³⁶¹ Успенский, Б. А.: Царь и император. Помазание на царство и семантика монарших титулов, М. 2000. стр. 48.

³⁶² Korkunov orosz államjogról érkező összefoglaló munkájában arról ír, hogy az Orosz Birodalom államrendszerének jellegét az Alaptörvények (*Основные законы*) két cikke – az első és a negyvenhatedik – határozza meg. Az elsőben szereplő meghatározás kapcsán kiemeli, hogy abban „az államberendezkedés három tulajdonságára történik utalás: a főhatalmiságra (*верховность*), az egyeduralomra (*самодержавие*) és a korlátlanúságra (*неограниченность*). Az uralkodó hatalmának legfelsőbbként való megnevezése azt mutatja – folytatja érvelését Korkunov –, hogy az államban övé a legfőbb, felelősséggel nem járó hatalom (*высшая безответственная власть*), ahogyan ez megszokott minden monarchia esetében. Az egyeduralomra és a korlátlanúságra való utalás pedig azt jelzi, hogy a hatalom teljessége az uralkodó kezében összpontosul”. Ám néhány bekezdéssel később a jeles alkotmányjogász már arról értekezik, hogy az „egyeduralmú” és a „korlátlan” jelzők párhuzamos használata csak „látszólag utal arra, hogy a törvényalkotó a hatalom két különböző tulajdonságát akarta velük jelezni”. Korkunov szerint ez nem így van. Ha így lenne, akkor a főhatalom nő által történő öröklése esetében is ugyanúgy mindkét jelzőnek szerepelnie kellene az uralom jellegének törvénybe foglalt leírásában, mint ahogyan az szerepel a férfiak esetében. De mert a női öröklés esetében nincs ott mindkét jelző, ezért azok nem egymástól eltérő tartalmak hordozói,

jel³⁶³ – azt az álláspontot képviselte, hogy a cári hatalom jellegét meghatározó két jelző egymás szinonimái. Ugyanakkor az ezzel ellentétes táborhoz tartozók – így Alekszandr Gradovszkij³⁶⁴ és Nyikolaj Palijenko³⁶⁵ – szerint a két jelző egymástól eltérő tartalmakat hordoz. Eszerint az „egyeduralmi” fordulat az uralkodó szuverenitását – azaz a külső hatalmaktól való függetlenségét – volt hivatott hangsúlyozni, míg a „korlátlan” jelző a monarcha saját politikai közössége felett gyakorolt hatalmának abszolút jellegét fejezte ki.³⁶⁶

hanem egymás szinonimái. Lásd Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, В 2-х томах, т. 1. Введение и общая часть, СПб. 1914. стр. 210–213.

³⁶³ Lazarevskij az Alaptörvények uralkodói jogállásra vonatkozó részeinek 1906-os módosítását elemezve leszögezi, hogy „a meghonosodott szóhasználatban az »egyeduralmi« (*самодержавный*) a »korlátlan« (*неограниченный*) szinonimája.” Úgy gondolja, hogy nemcsak a köznap beszéd tekinteti azonos jelentésűnek a két jelzőt. Szerinte ezt támasztja alá az is – és ennyiben érvelése lényegében megegyezik Korkunovéval –, hogy az Alaptörvények korábbi, 1882-es változatában, amikor a hatalomátörökítés női ágon történő változatáról esik szó a női uralkodó esetében – noha hatalma semmivel sem kisebb, mint a férfi örököse – csak az „egyeduralmi” jelző szerepel. Lazarevskij ebből arra a következtetésre jut, hogy a két jelző – az „egyeduralmi” és a „korlátlan” – jogi értelemben ugyanazt jelenti, különben nem lehetett volna az egyiket a női uralkodó hatalmának meghatározásakor elhagyni. Lásd Лазаревский, Н. И.: Лекции по русскому государственному праву, В 2-х томах, т. 1. Конституционное право, СПб. 1910. стр. 115.

³⁶⁴ Gradovszkij államjogi alapművének elején kifejti, hogy „az Alaptörvények első cikke az orosz Imperátort korlátlan és egyeduralmú monarchaként ismeri el. A »korlátlan« jelző azt jelenti – érvel Gradovszkij –, hogy az Imperátor akaratát semmilyen, hatalmánál magasabban lévő jogi norma nem korlátozza. A korlátlan monarchia ennyiben különbözik az alkotmányos államoktól.” Majd a másik jelzőre térvé megállapítja: „Az »egyeduralmú« kifejezés azt jelenti, hogy az orosz Imperátor – sem valamilyen előírás, sem az államban meglévő rendek miatt – nem osztja meg mással jogait, vagyis akaratának minden aktusa – függetlenül attól, hogy az más rendelkezésnek megfelel-e – kötelező erővel bír.” Vagyis Gradovszkij egymástól különböző tartalmakat tulajdonít a két jelzőnek. Lásd Градовский, А. Д.: Начала русского государственного права, В 3-х томах, т. 1. О государственном устройстве, СПб. 1875. стр. 1–2.

³⁶⁵ Palijenko érvelése abból indul ki, hogy az „Alaptörvények” első cikke az Összoroszági Imperátort „egyeduralmú monarchaként” (*монарх самодержавный*) ismeri el. Szerinte ezzel meghatározást nyert a „Legfőbb Egyeduralmi Hatalom (*Верховная Самодержавная Власть*) lényege”, ami nem más, mint az uralkodó főhatalmának szuverenitása. Palijenko szerint a hatalom magán az uralkodón nyugszik, mivel „hatalma elsődleges (*первоначальна*), nem származtatott (*непроизводна*) és ő az egyedüli birtokosa a legfőbb hatalom jogának”. Ugyanakkor az uralkodó egyben „korlátlan monarcha” (*монарх неограниченный*) is, aki „abszolút szuverenitással bír, mivel jogilag nincs a törvényeknek alávetve (*юридически он не обязан законом*), épp ellenkezőleg, a törvények fölött áll (*стоит выше законом*)”. Rá is vonatkozik a *regis voluntas suprema lex* elve, vagyis, hogy az uralkodó akaratát nem a törvény határozza meg, hanem épp fordítva, az uralkodó határozza meg a törvényt. Az, hogy a törvény hatálya rá nem terjed ki – Palijenko szerint – az uralkodó objektív jogi korlátlanúságát (*объективно-правовая неограниченность*) mutatja, míg az, hogy jogainak érvényesítésében nem függ semmilyen állami intézmény akaratától vagy egyetértésétől, jogi korlátlanúságának szubjektív vonatkozását jelenti (*субъективно-правовая неограниченность*). Lásd Палиенко, Н. И.: Основные законы и форма правления в России. Юридическое исследование, Харьков, 1910. стр. 28.

³⁶⁶ Szergej Knyazkov egyeduralomról érkező könyvében annak a véleményének ad hangot, hogy az orosz történelem korai, részfejedelemségekre tagolt periódusában mindenkit egyeduralkodónak tekintettek, akinek sikerült az orosz földek legalább egy részét hatalma alatt egyesíteni. Lényegében ugyanez volt a helyzet a Moszkvai Rusz idején is. Szerinte egyeduralom alatt ekkor még kizárólag a külső hatalmaktól való függetlenséget (*внешняя независимость*) értették. Knyazkov úgy gondolja, hogy ez csak 1720-tól, az Egyházi Reglama (*Духовная Реглама*) közzétételétől változott meg. Ettől kezdve az egyeduralkodó (*самодержец*) kifejezés azt jelentette, hogy immár olyan uralkodóról van szó, akinek akaratát országán

De bármi álljon is e kettős jelzőhasználat háttérében az aligha kétséges, hogy nem ez az „örökség” képezte a legfőbb akadályát az orosz abszolút monarchia alkotmányos rendszerré történő átalakításának, hanem a cári hatalom Bizánc közvetítette isteni eredete. Ezért jegyezhetette meg teljes joggal Dmitrij Merezskovszkij 1907-ben írt nevezetes esszéjében,³⁶⁷ hogy a pravoszláv (ortodox) cár – szemben bármely más európai uralkodóval – épp isteni felkentségéből³⁶⁸ következően nem léphet ki oly könnyedén egyeduralmi szerepéből és válhat alkotmányos monarchává, mint ahogyan ez már számos helyen megtörtént Nyugat-Európában. Sőt, Merezskovszkij szerint még az is kérdéses, hogy ez az „önátalakítás” az orosz közegben megtehető-e egyáltalán, mivel „az egyeduralom abban a sajátos vallási értelemben, ahogyan az Oroszországban fennáll, Nyugat-Európában soha sem létezett. Ott a monarchia vallási tartalma előbb a pápa szellemi egyeduralma, majd a reformáció, és végül a forradalom által vált kiüresedetté és gyengévé. Épp ezért lehetett a nyugat-európai monarchiákat a népképviseléssel korlátozni. Az orosz egyeduralkodó azonban saját hatalmát nem tudja korlátok közé szorítani, mert annak forrása az abszolút szentségben, az isteni felkentségben van, amit lehetetlen bárminemű korlátozott érvényű emberi döntéssel mérsékelni. Az Isten Felkentje – vagy egyeduralkodó, vagy senki”³⁶⁹ – vonta le következtetését Merezskovszkij. Majd gondolatmenetének lezárásaként mindehhez még hozzátette: „Az alkotmány Oroszországban kevésbé valószínű, mint a köztársaság.”³⁷⁰ Amivel nyilvánvalóan arra utalt, hogy nehéz annál képtelenebb hatalmi konstrukciót elképzelni, mint az alkotmány által korlátozott pravoszláv monarchia. Ez ugyanis az orosz tradíciók közegében azt jelentené, hogy a „Földi Isten”, a mennybéli Krisztus földi uralkodótársa kész lenne egy ember alkotta szabályrendszer – az alkotmány – előírásainak alávetni magát. Ez pedig maga a nyilvánvaló abszurditás. Olyan képtelen feltételezés, amely önmagában hordja cáfolatát. Klasszikus *contradictio in adiecto*. Ha pedig ez így van, akkor mindaddig, amíg Oroszországban létezik a monarchia, az csak egyeduralmi formában lehetséges. Ahhoz, hogy az országnak alkotmánya legyen, magát a monarchiát kell felszámolni, mert nem lehet egyszerre hűnek maradni a tradíciókhoz és alkotmányt adni. Ezért juthatott Merezskovszkij arra a következtetésre, hogy alkotmánya az országnak legfeljebb csak akkor lesz, ha az már nem lesz többé monarchia.

belül sem korlátozza semmi (внутренняя неограниченность). Lásd Князьков, С. А.: Самодержавие в его истинном смысле, СПб. 1906. стр. 30.

³⁶⁷ Мережковский, Д. С.: Революция и религия // Мережковский, Д., Гиппиус, З., Философов, Д.: Царь и революция, М. 1999. (Első kiadás: 1907.) стр. 129–194.

³⁶⁸ Мережковский ugyan érzékelte, hogy lényegi különbség van a között, ahogyan a nyugati és a keleti kereszténység hagyományában az uralkodó hatalmának forrását és természetét értelmezik, de a különbség valódi okát pontatlanul határozta meg. Az ugyanis nem abból következett, hogy a keleti keresztény hagyományban az uralkodó Isten Felkentje volt, míg a nyugatiban nem – merthogy ott is az volt –, hanem abból, hogy a pravoszláv cár „több volt annál”, ő ugyanis maga volt a „Földi Isten”.

³⁶⁹ Уо. стр. 191–192.

³⁷⁰ Уо. стр. 192.

A teljes jogú és szuverén főhatalom elve I. Péter uralkodásától a XX. század elejéig ugyan formálisan változatlan maradt, de a hatalomgyakorlás jellegében II. Miklós alatt már vajmi kevésbé emlékeztetett a két évszázaddal korábbi állapotokra. Míg a péteri egyeduralmat joggal tarthatjuk despotikusnak, vagyis bizonyos határok közt önkényesnek, addig a hatalomgyakorlás XX. század elején alkalmazott formáját már távolról sem. Ez alatt a két évszázad alatt ugyanis igen jelentős változások következtek be. Az uralkodó ugyan továbbra is megőrizte a döntéshozatal szabadságának „istenadta jogát”, ám ezek a döntések – ha társadalmilag relevánsak voltak – csakis azt követően születhettek meg, hogy a cár magas hivatali betöltő környezetével különböző rendű és rangú fórumokon egyeztetett róluk. A cári döntéseket gyakran évekig tartó előkészületek és tanácskozások előzték meg. A legfontosabb ügyekben pedig csak azt követően határoztak, hogy azok tartalmát megvitatták az Államtanács megfelelő bizottságában, majd a tanács teljes ülésén.

Az uralkodói hatalomgyakorlás fokozatos korlátozásában fontos szerepet játszott az egységes rendszerbe foglaló jogalkotásra történő áttérés is. Ez a folyamat még a XIX. század első felében, I. Miklós uralkodása idején elkezdődött. Ennek részeként 1830-ban 45 kötetben kiadták az Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteményét (*Полное собрание законов Российской империи*),³⁷¹ majd két évvel később 15 kötetben a hatályos törvények gyűjteményét, az Orosz Birodalom Törvénytárát (*Свод законов Российской империи*).³⁷² Az utóbbi 1917-ig kétszer jelent meg teljes

³⁷¹ Az Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteménye (*Полное собрание законов Российской империи*, rövidítve: ПСЗ) az első világháborúig három „folyamban” jelent meg. Az Első Folyam (*Первое собрание*) az 1649–1825 közti időszakban született joganyagot adta közre 45 kötetben és 4 segédkönyvben. A Második Folyam (*Второе собрание*) az 1825–1881 közt életbe lépett törvényeket és rendeleteket tartalmazta. Ez a sorozat 55 kötetben és 5 segédkönyvben jelent meg. Az utolsó, hivatalosan számozás nélkül megjelentetett Folyam (*Собрание*) az 1881–1913 idején elfogadott joganyagot adta ki 33 kötetben. Ehhez a sorozathoz nem tartozott segédkönyv. Így a teljes gyűjtemény 133 kötetből és 9 – névmutatókat, időrendi táblázatot, térképeket és egyéb tájékoztatót szolgáló anyagokat tartalmazó – segédkönyvből állt. A második, illetve a harmadik gyűjtemény kötetei – ellentétben az első folyamattal, ahol egy-egy kötet több év joganyagát is átfogta – szigorúan csak egy-egy adott év jogi termését adta közre.

³⁷² Az Orosz Birodalom Törvénytárát (*Свод законов Российской империи*, rövidítve: СЗ) először 1832-ben adták ki tizenöt tematikusan szerkesztett kötetben. I. Miklós 1833. január 31-i Kiáltványában a törvénytár 1835. január 1-jével egyedül hatályos jogforrássá nyilvánította. Ettől kezdve minden új törvény és rendelkezés a törvénytár tematikus rendjének megfelelően, arra hivatkozva és ahhoz illeszkedve került közreadásra. A törvénytár teljes anyagát előbb 1842-ben, majd 1857-ben újra kiadták. A későbbiekben már egyetlen újabb kiadás sem volt teljes terjedelmű. Az 1864-es bírósági reformot követően a *Свод законов* kiegészült egy további, XVI. kötettel, amelyben a bíróságok működésére vonatkozó szabályokat gyűjtötték egybe. A törvénytár első kötete a birodalom legfelsőbb és központi államhatalmi intézményeinek működésével kapcsolatos rendelkezéseket adta közre. A második a helyi hatalom intézményeinek, illetve a birodalom egyedi szabályozás alá eső belső perifériájának (lengyel területek, Kaukázus, Transzkaukázus, Orosz Turkesztán, Szibéria) működésére vonatkozó normaanyagot, továbbá az egyes sajátos státuszú csoportok (az „idegenek” [*иногородцы*] és a kozákok) életfeltételeiről rendelkező szabályokat tartalmazta. Az ezt követő kötetek a civil állami szolgálatról (III. kötet), a hadkötelezettségről (IV. kötet), az adókról és illetékekről (V. kötet), a vámszabályokról (VI. kötet), valamint a pénzverésről, bányaugyekről és erdőgazdaságról (VII. kötet), továbbá az egyes minisztériumok és főhatóságok pénzügyi gazdálkodásáról (VIII. kötet) rendelkező joganyagot foglalták egybe. A IX. kötet tartalmazta a birodalom rendi szerkezetével, az egyes rendek jogaival és kötelezettségeivel foglalkozó szabályokat. A X. kötet lé-

terjedelmében, miközben az egyes tematikusan szerkesztett kötetekhez folyamatosan csatolták az új, illetve módosított normaszövegeket tartalmazó kiegészítéseket. A hatályos törvénytár az alattvalók jogait és kötelezettségeit szabályozó joganyagon túl részletes eligazítást adott a rendi (сословный) alá- és fölrendeltségi viszonyokról, az államigazgatás különböző szintjeiről, szerkezetéről és az azt alkotó intézmények illetékességi köréről. Ezek a normák mindenkire kötelezőek voltak. Az új szabályok pedig csak azok után léphettek érvénybe, hogy a régiekről kimondták azok hatályvesztését.

Az államberendezkedés általános elveit a törvénytár első kötete tartalmazta. Itt kerültek meghatározásra az uralkodói hatalom mindenkori gyakorlójának előjogai, valamint a birodalom legfontosabb intézményeire – az Államtanácsra, a Szenátusra és a Miniszterek Bizottságára – vonatkozó szabályok. Ugyancsak ebben a kötetben szerepeltek az uralkodócsaláddal, így a dinasztikus hatalomátörökítéssel összefüggő előírások. Az utóbbi részletesen, a legkülönbözőbb helyzetekre is felkészülve szabályozta az utódlás rendjét, ám arra vonatkozóan semmiféle eligazítást nem nyújtott, hogy miként lehet a trónról lemondani. Ennek az volt az oka, hogy a világi hatalommal szorosan összefonódott, azzal – bizánci módra – „szimfóniában élő” egyház nézőpontjából Isten Felkentjének trónról való lemondása feloldhatatlan ellentétben állt az uralkodó trónra lépését megelőző megkoronázásának és felkenésének szakrális aktusával. A hatalomról való lemondást a világi jog sem ismerte el. Ennek szabadságával ugyanis csak a trónörökös rendelkezett, amennyiben ezt még trónra lépése előtt teszi meg és döntésével az öröklés rendjét semmilyen formában sem nehezíti.³⁷³

Oroszországban a törvényjavaslatok csak azt követően léphettek hatályba, hogy az uralkodó aláírta azokat. Ez azonban a XIX. század második felétől ritkán történt meg anélkül, hogy előzetesen az új normaszövegek tartalmát ne vitatták volna meg az Államtanács, a Miniszterek Bizottsága, vagy az uralkodó által összehívott úgynevezett különleges tanácskozások (особые совещания) ülésein. I. Miklóstól kezdve az orosz uralkodók – noha elvben továbbra is a törvények felett álltak – kénytelenek voltak az új rendelkezéseket a már meglévő jogi környezethez és az államigazgatás kialakult gyakorlatához igazítani. Többek között ezért is volt szükség az új szabályok

nyegében a polgári törvénykönyvet foglalta magában, a XI. pedig az egyházakkal kapcsolatos rendelkezéseket. De ugyancsak ebben a kötetben kapott helyet az oktatásra vonatkozó joganyag, miként a hitelezéssel, a kereskedelemmel, a hajózással és hajóépítéssel foglalkozó rendelkezések is. Itt gyűjtötték egybe az iparral kapcsolatos jogszabályokat is, valamint a konzuli rendszer működését lefektető joganyagot. A XII. kötetbe kerültek a közút- és vasúthálózat működésére, valamint a postaforgalomra vonatkozó szabályok, továbbá az építkezésekkel, biztosítással és a mezőgazdasággal összefüggő törvények és rendeletek. A XIII. kötetben a népelelmezés és a tisztiorvosi szolgálat szabályai, valamint a törvénytárszék orvosok tevékenységét meghatározó rendelkezések szerepeltek. A XIV. és XV. kötetben az útlevelekkel, a börtönökkel, az elítéltekkel, illetve a száműzöttekkel kapcsolatos szabályok voltak olvashatók. Az utolsó kötet pedig a bíróságok működésére vonatkozó joganyagot adta közre. Lásd Матвеевский, А. П.: Обзор содержания, издания и продолжений Свода законов Российской империи (I–XV. т.), СПб. 1887.; továbbá Палибин, М. Н.: Систематический и алфавитный указатель к Своду законов Российской империи, СПб. 1884.

³⁷³ Лásд О порядке наследия престола. // СЗ. т. I. ч. 1. разд. I. стр. 37.

elfogadása előtt a gyakran hosszadalmas, különböző szintű államigazgatási egyeztetésekre. Lényegében a XIX. század első harmadára alakult ki a birodalom egyeduralmi irányításának Nyikolaj Karamzin szerint „liberális abszolutizmusként” leírható hierarchikus rendje. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a cár – még ha ő maradt is a törvények végső jóváhagyója, s így forrása is – immár nem tehetette meg, hogy pillanatnyi érzelmeire, indulataira, avagy elfogultságaira hagyatkozva hozzon törvényt, miként ez nem egyszer történt I. Péter, de még I. Pál uralkodása idején is. Azok után, hogy 1832-ben kiadásra került az érvényes törvények tára, a mindenkori uralkodónak is e rögzített társadalmi szabályrendszer figyelembevételével kellett jogalkotóként fellépnie. Az uralkodói magánérzelmeik és elfogultságok érvényesülése egyre szűkebb mezsgyére szorult vissza, és jószerével már csak olyan területeken mutatkozhatott meg, mint a cári dinasztiahoz tartozók házasságkötésének engedélyezése, a kitüntetések és anyagi támogatások odaítélése, a bírósági és adminisztratív büntetések mértékének megváltoztatása, avagy a különböző tisztségekre, illetve hivatali állásokba történő kinevezés.

Már a XVIII. század második felében megindult az a folyamat, amelynek révén az állam és a társadalom működése mind több területen nyert szilárd jogi alapokat. Ennek ellenére a törvények jelentőségének elvi elismerésére csak 1832-ben került sor, amikor is Mihail Szperanszkij a Törvénytár Alapvető állami törvények (Основные Государственные Законы) részének 47. cikkelyeként a következőket illesztette a törvény szövegébe: „az Orosz Birodalom igazgatása az egyeduralmódói hatalomtól származó pozitív törvények, intézmények és szabályzatok szilárd alapzatán történik”.³⁷⁴

44. kép • Szperanszkij, Mihail Mihajlovics (1772–1839)

³⁷⁴ Lazarevskij orosz államjogról értekező könyvében emlékeztet arra, hogy a Szperanszkij-féle kiegészítés lábjegyzetében utalás történik két olyan korábbi – II. Katalin, illetve I. Sándor idején kiadott – rendelkezésre (Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную депутатов (от 14-го декабря 1766 г.) // ПСЗ-I. т. XVII. № 12801.; Образование Государственного Совета (от 1-го января 1810 г.) // ПСЗ-I. т. XXXI. № 24064.), amelyekben már megfogalmazódott az az igény, hogy a birodalom irányítása a pozitív törvények szilárd alapzatán történjen. Ám ezekben a jogi aktusokban ez még csak elérendő célként merült fel, míg az 1832-es rendelkezés ezt már elő is írta. Lásd

Ezzel a jogi aktussal indult el annak a politikai gyakorlatnak a meghonosodása, amely immár tekintettel volt az írott normák teremtette folytonosságra. A XIX. század végére az orosz uralkodó döntéseinek nemcsak az államigazgatás kialakult hagyományai, a közvélemény ítélete, de már a dinasztikus előjogokat lefektető írott normák és a polgári jog szabályai is korlátokat szabtak. Erre az időre már mély gyökeret vert a törvényelfogadás meghatározott eljárásrendje is, vagyis csak bizonyos szabályokat betartva lehetett régi normákat érvényteleníteni és újakat hatályba léptetni. Mindezek nyomán az uralkodónak már nem állt módjában senkit életétől, méltóságától, javaitól vagy rendi előjogaitól önhatalmúan megfosztani, ahogy ahhoz sem volt joga, hogy önkényesen új adókat vessen ki. Mindennek megvolt a maga szigorúan szabályozott eljárásrendje.

Mindezek ellenére Oroszországot még a XIX. század végén sem lehetett sem jogállamnak, sem olyan helynek tekinteni, ahol maradéktalanul érvényesült volna a joguralom. Ennek egyik – bár távolról sem egyedüli – oka az uralkodó formálisan megőrzött korlátlan hatalma volt. A kialakult hagyományok, eljárásrendbeli szokások és egyéb korlátozó körülmények ugyan megkötötték a cár kezét, de nem olyan erősen, hogy ne tudott volna ezektől szabadulni. Végző soron csak a belátásán – és persze a hatékony kormányzás szükségletén – múlt, hogy az uralkodó tartotta-e magát bármihez is, merthogy Oroszországban továbbra is hiányzott az uralkodói akarat fölött álló alkotmány és a joguralom bejáratott hagyománya. Ezek nélkül pedig a cár hatalma *jogilag* továbbra is korlátlan maradt.

A legfelsőbb és a központi államhatalmi intézmények

A joguralom – nemcsak az uralkodó megőrzött korlátlan hatalma, de más okok miatt is – csak részben érvényesült. Ez egyenes következménye volt annak, hogy a XIX. század derekának átfogó reformjai a politikai rendszer alapelemeit lényegében érintetlenül hagyták. Az ambiciózus újítások nemcsak a társadalom rendies szerkezetéhez nem nyúltak, de a társadalom politikai képviseletének ügyében sem hoztak változást. Ugyanez mondható el a legfelsőbb és a központi államhatalmi intézményekről is. Itt sem történt érdemi átalakítás.

A birodalom legfelsőbb törvényhozó szerve továbbra is az 1810-ben felállított tanácskozási jogkörű Államtanács³⁷⁵ volt. A testületet I. Sándor azzal a céllal hozta létre, hogy annak tagjai előzetesen véleményezzék a bevezetésre váró törvények

Лазаревский, Н. И.: Лекции по русскому государственному праву, В 2-х томах, т. I. Конституционное право, СПб. 1910. стр. 36. А Сперанский-фёле betoldást lásd *О законах* // *Свод Законов Российской империи*, СПб. 1832. т. I. ч. I. ст. 47. (1906 után: ст. 84.).

³⁷⁵ Az Államtanács megalapításának körülményeiről, illetve működéséről lásd Даневский, П. Н. История образования Государственного совета в России, СПб. 1859.; valamint Ерошкин, Н. П. (ред.): Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. СПб. 1998. т. I. стр. 17–62.

tartalmát, tegyenek javaslatot a már korábban életbe léptetett jogi normák módosítására, kiegészítésére, végrehajtásukat segítő értelmezésére, avagy esetleges érvénytelenítésükre. Ugyanakkor a testület nem rendelkezett törvénykezdeményezői jogkörrel. Ez az uralkodó kizárólagos hatáskörébe tartozott, aki az egyes minisztériumok és főhatóságok által kidolgozott törvényjavaslatok elfogadásáról is egyedül döntött. Az uralkodó nemcsak a normaalkotás folyamatában támaszkodott a testületre, de rendkívüli helyzetekben is kikérte tanácsát. Az intézmény további feladatai közé tartozott, hogy évente véleményezze az állami költségvetés tervezetét, illetve, hogy meghallgassa az Állami Ellenőrzési Hivatal (*Государственный Контроль*)³⁷⁶ jelentését a tervek teljesüléséről.

Az Államtanács tagja – annak 1906-os átalakítása előtt – csak olyan személy lehetett, akit az uralkodó erre alkalmasnak talált és a testület tagjává kinevezett. Elvileg – korától, képzettségétől, rangjától és rendjétől függetlenül – bárki tag lehetett, ám a tényleges gyakorlat ennek épp az ellenkezőjét mutatta. A kinevezettek túlnyomó többsége ugyanis a társadalom privilegizált rendjéhez, a nemességhez (*дворянство*) – annak is a legmódosabb és legmagasabb hivatali ranggal felruházott csoportjához – tartozott. A tanács kezdetben kizárólag olyan emberekből állt, akik az I. Péter által felállított Rangtábla³⁷⁷ valamilyen szintjéhez tartozó hivatali „csin” (*чин*), azaz rang birtokosai voltak. Ráadásul legalább kétharmaduk, a katonai vagy a polgári, illetve az udvari ranglista legfelsőbb négy osztályába tartozott. Csak az Államtanács 1906-os átalakítása után bukkantak fel a testület tagjai közt nagyrítkán rang nélküliek is, vagyis olyanok, akik tanácsbeli kinevezésük előtt semmiféle hivatali vagy katonai beosztást nem töltöttek be, ilyenfajta hivatali előmenetellel nem rendelkeztek.

Az Államtanács elnökét és alelnökét az uralkodó évente nevezte ki, gyakran évről évre ugyanazt a személyt. 1812 és 1865 között az a szokás alakult ki, hogy az Államtanács elnöke egyben ellátta a Miniszterek Bizottságának irányítását is. De nemcsak ebben a tekintetben volt személyi átfedés a két testület között. Az Államtanácsnak tisztségükből következően automatikusan tagjai lettek a miniszterek is. A tanács kezdetben még így is viszonylag szűk körű testületként működött, mindössze harmincöt tagot számlált. A grémium azonban folyamatosan bővült és létszáma 1890-re már elérte a hatvan, a XX. század elejére pedig a kilencven főt. Miután az Államtanácsot 1906-ban átalakították, nemcsak a testületbe való bekerülés rendje változott meg, de a tagok száma is megduplázódott. Az új szabályoknak megfelelően a tanács tagjainak már csak felét nevezhette ki az uralkodó, a másik felét – a különböző társadalmi csoportokat megillető kvóták szerint – már választással határozták meg.

Az Államtanácsnak alapításától 1906-os átszervezéséig három igazgatósága működött. Az egyik a törvények előkészítését (*Департамент законов*), a másik a polgári és vallási ügyeket (*Департамент гражданских и духовных дел*), míg a harmadik

³⁷⁶ Az Állami Ellenőrzési Hivatal működéséről és illetékességéről lásd Раскин, Д. И. (ред.): Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 718–772.

³⁷⁷ Lásd *Табель о рангах*. // Законодательство Петра М. 1997., стр. 393–401.

45. kép ▲ Az Államtanács üléseinek 1885-től otthont adó Mariinszkij Palota

az állam gazdasági tevékenységét (*Департамент государственной экономики*) felügyelte. 1858-ig létezett egy a katonai ügyekért felelős igazgatóság (*Департамент военных дел*) is. 1832 és 1862 között a Lengyel Királyság ügyeit is egy önálló államtanács részleg (*Департамент дел Царства Польского*) felügyelte. A XX. század elején hat éven át működött az ipar, a tudomány és a kereskedelem kérdéseivel foglalkozó igazgatóság (*Департамент промышленности, наук и торговли*). Mindezekon túl az Államtanács keretei között kialakítottak még egy önálló részleget. Ez volt a tanács adminisztratív feladatait ellátó Állami Kancellária, élén a többnyire jelentős befolyással bíró államtitkárral (*государственный секретарь*). A XIX. század második felében olyan jeles hivatalnokok töltötték be e posztot, mint Vlagyimir Butkov, Szergej Uruszov, Dmitrij Szolszkij, Jegor Peretc és Alekszandr Polovcov. Ők voltak azok, akik – az uralkodóhoz leginkább közel álló kormánytagok mellett – a legszélesebben láttak rá az állam ügyeire.³⁷⁸

Az Orosz Birodalomban a legfelsőbb adminisztratív hatalmat az 1802-ben alapított Miniszterek Bizottsága³⁷⁹ gyakorolta. Eredetileg azzal a céllal állították föl, hogy megoldást találjanak azokra a helyzetekre, amikor valamilyen államigazgatási ügyben több minisztérium,³⁸⁰ illetve főhatóság együttműködésére, illetve irányítóik egyeztetett döntésére volt szükség. Noha ez maradt a bizottság alapfeladata egészen

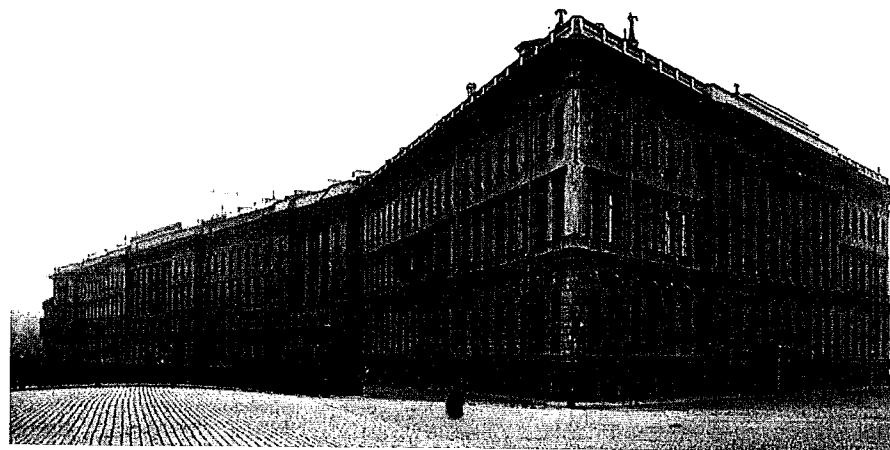
³⁷⁸ Az Államtanács igazgatóságaira, illetve azok vezetőire vonatkozóan lásd Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 865–868.

³⁷⁹ Lásd *Об учреждении министерств (от 8 сентября 1802 г.)* // ПСЗ-I. т. XXVII. № 20406. A törvény újabb közlését lásd Раскин, Д. И. (ред.): Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 14–17. A Miniszterek Bizottságának működésére vonatkozóan lásd Ерошкин, Н. П. (ред.): Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. СПб. 1998. т. 1. стр. 62–66.

³⁸⁰ A miniszteriális rendszerre való áttérés történetéről és jogtörténeti értékeléséről lásd Покровский, С. П.: Министерская власть в России. Историко-юридическое исследование, Ярославль, 1906. стр. 1–99.; Писарькова, Л. Ф.: Государственное управление России в первой четверти XX в.: Замыслы, проекты, воплощение, М. 2012. стр. 86–100.

1906-os megszűnéséig, ennek az elvárásnak soha nem tudott maradéktalanul megfelelni. A testület nem vált egységes kormányra, az államigazgatás konszolidált csúcshintézményévé. Ebben – többek között – az a gyakorlat is akadályozta, amely lehetővé tette, hogy a kabinet tagjai külön-külön is az uralkodóhoz fordulhassanak, vagyis javaslatokkal közvetlenül is megkereshessék a hatalom legfőbb birtokosát.³⁸¹ Mindez azzal járt, hogy a Miniszterek Bizottsága alapfeladatát – a minisztériumok és főhatóságok közti egyeztetést és koordinációt – csak alkalmilag tudta teljesíteni. Tevékenységének ez a fajta esetlegessége jelentősen korlátozta politikai súlyát és befolyását.

A testület megalapításakor annak nyolc miniszter és az Államkincstár (*Государственное казначейство*) vezetője volt a tagja. A minisztériumok felállításával az államigazgatás korábbi központi szerveiként működő kollégiumok (*коллегии*) és más hatóságok nem szűntek meg. Az új intézményeket a már meglévők fölé telepítették. A hadsereg és a haditengerészet esetében ez azt jelentette, hogy egy-egy már korábban működő kollégium – a katonai (*Военная коллегия*), illetve az admirálisokat irányító (*Адмиралтейств-коллегия*) – került egy-egy újonnan alapított minisztérium – a Szárazföldi Katonai Erők Minisztériuma (*Министерство военно-сухопутных сил*), illetve a Tengeri Erők Minisztériuma (*Министерство морских сил*) – alá. Más esetekben több kollégium irányítását vette át az új főhatóság. A Külügyminisztérium (*Министерство иностранных дел*) például a külügyi kollégium (*Коллегия иностранных дел*) mellett megkapta a protokolláris feladato-

46. kép ▲ A Külügyminisztérium épülete a XIX. század végén. Jobbra a Palota tér

³⁸¹ Elvileg a kabinet tagjainak mielőtt az uralkodóhoz fordultak előterjesztésükkel annak tartalmát meg kellett volna tárgyalniuk a Miniszterek Bizottságának ülésén. Erre azonban ritkán került sor, noha a kabinet felállító törvény XI. pontja ezt előírta. Lásd Раскин, Д. И. (ред.): Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 17.

kat addig ellátó ceremóniamesteri hivatal (*Церемонимейстерские дела*) felügyeletét is. A Kereskedelmi Minisztérium (*Министерство коммерции*) pedig a kereskedelmi kollégium (*Коммерц-коллегия*) mellett a közlekedési ügyeket felügyelő igazgatóság (*Управление путей сообщения*) irányítását is elnyerte. Két minisztérium pedig több kollégiumot és korábban önálló státuszú hatóságot vett ellenőrzése alá. Ilyen volt a Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium. Az előbbihez került például a manufaktúrák működését felügyelő kollégium (*Мануфактур-коллегия*), az orvosi kollégium (*Медицинская коллегия*), a Kormányzósági Hivatalok (*Губернские правления*),³⁸² a Kincstári Kamarák (*Казенные палаты*), a Postai Főigazgatóság (*Главное почтовое правление*) és a Főshivatal (*Главная соляная контора*). Az utóbbi – neve dacára – komoly intézmény volt. 1754-ben azért hozták létre, hogy felügyelje és irányítsa az ország sóbányászatát és sókereskedelmét.³⁸³ Jelentőségét az adta, hogy a só eladásából az államnak még a XIX. század elején is legalább akkora bevétele származott, mint a vámilletékekből.³⁸⁴ A másik, hasonlóképpen több intézmény irányításához jutó tárca, a Pénzügyminisztérium – mások mellett – megkapta a pénzverés (*Монетный департамент*), a bányászat (*Горное правление*), az erdőgazdálkodás (*Лесной департамент*) és az állami bankok (*Государственные банки*) felügyeletét. De rábízták a Manufaktúra-kollégium váltópapírok forgalmát ellenőrző részlegének (*Экспедиция вексельных бумаг Мануфактур-коллегии*), továbbá a birodalom addigi központi pénzügyi szervének (*Камер-коллегия*) irányítását is. Az 1802-es törvénnyel olyan minisztériumokat is létrehozta, amelyeknek nem, vagy alig voltak intézményi előzményei. Ilyen tárca volt az igazságügyi (*Министерство юстиции*) és a népművelési (*Министерство народного просвещения*). Az előbbi a minisztérium alapításakor lényegében csak egyetlen intézményi elődre hagyatkozhatott, a főügyészire (*генерал-прокурор*). Az utóbbi pedig még ennire sem. A Népművelési Minisztériumot ugyanis úgy hozták létre, hogy annak a központi államparátusban semmiféle intézményi előzménye nem volt.

A minisztériumok kezdetben kis apparátussal dolgoztak. Élükön a miniszter állt, akinek volt egy helyettese (*товарищ министра*), továbbá egy szerény létszámú kancelláriája. A korábbi, önálló államigazgatási szervek – mint ahogyan erre már utaltunk – nem szűntek meg, és nem is olvadtak bele az új minisztériumokba, csak alárendelődtek azoknak. Ez azt jelentette, hogy a különböző kollégiumok és más ha-

tóságok továbbra is megőrizték szervezeti önállóságukat, de kötelesek voltak munkájukról folyamatosan tájékoztatni az irányításukat ellátó minisztériumot. Az egyes hatóságok vezetőinek hetente kellett részletes emlékeztetőt (*еженедельные мемории*) összeállítaniuk arról, hogy mit végeztek. A sürgős ügyekben pedig úgynevezett egyedi előterjesztéssel (*особые представления*) kellett élniük. A miniszter köteles volt ezekre reagálni és javaslatot tenni a teendőket illetően. A kollégiumok és más hatóságok vezetői azonban nem voltak kötelesek miniszterükkal egyetérteni. Ha más véleményen voltak, azt megírhatták a tárca vezetőjének, aki az ellenvéleményt vagy elfogadta, vagy nem. Amennyiben a miniszter ragaszkodott korábbi álláspontjához és erről tájékoztatta a kollégium, vagy más irányítására bízott szerv vezetőjét, az utóbbi immár köteles volt feljebbvalójának utasítását tudomásul venni és teljesíteni. Ám a kollégiumok vezetőinek még ebben az esetben is jogukban állt különvéleményüket írásban rögzíteni. Mindez azt mutatta, hogy hiába élveztek a miniszterek magas adminisztratív státuszt, ez kezdetben – a miniszteriális rendszerre történő áttérés idején – még nem volt elég ahhoz, hogy az önállóságukat megőrző kollégiumokat direkt módon utasítsák. A minisztereknek ilyen jogosítványuk csak saját kancelláriájukkal szemben volt. Később azonban, ahogy a kollégiumok és más hatóságok fokozatosan elvesztették önállóságukat és beolvadtak a minisztériumokba, ez a helyzet megváltozott és az irányítás hatékonysága is javult.

A miniszteriális rendszerre történő áttérés azt mutatta, hogy a XIX. század elejére Oroszországban is megérték a feltételei annak, hogy az államigazgatás modernizálásában újabb lépés történjen. I. Péter volt az, aki a kollégiumok létrehozásával a bürokratikus apparátus szerkezetét az ágazati logikának rendelte alá, túllépve ezzel a korábbi történeti-területi elven. Ez kétségtelenül jelentős újítás volt, de még az így kialakított bürokratikus szerkezet is túlságosan bonyolult, fragmentált és esetleges maradt. A minisztériumok kialakításával I. Sándor ezt a felaprózott és bonyolult rendszert próbálta áttekinthetőbbé és hatékonyabbá tenni. Nem volt ez egyszerű és magától értetődő feladat. Jól mutatta ezt az az igyekezet is, ahogy próbálták megtalálni az egyes kollégiumok és hatóságok helyét a megfelelő minisztériumoknál. Az átrendezés irányából világosan látszik az egyszerűsítésre és a „profiltszításra” való törekvés. Ez lehetett az oka annak is, hogy elegendőnek tartották, ha a kormányban csak nyolc miniszter és egy további főhatósági vezető kap helyet. Az így kialakított kormányzati szerkezet alkalmasnak tűnt arra, hogy keretei között a korábbiaknál hatékonyabban lehessen igazgatni a hatalmas birodalmat.

A kabinet létszáma – párhuzamosan azzal, ahogyan egyre bonyolultabbá vált a birodalom igazgatása – a XX. század elejére már csaknem duplájára nőtt. A Miniszterek Bizottsága ekkor már tizenöt miniszterből és főhatósági vezetőből állt. A minisztériumok közül a legkiterjedtebb feladatkörrel – mint ahogyan ez már az alapításkor is látszott – a Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium rendelkezett. Az előbbi – többek között – olyan feladatokat látott el, mint a birodalom belső rendjének fenntartása, a cenzúrapolitika irányítása, az ország helyzetére vonatkozó statisztikai adatok begyűjtése, rendszerezése és kezelése, a postaforgalom és a távírószolgálat mű-

³⁸² Kormányzóságok közigazgatásának irányító testületei, mint kollegiális államigazgatási szervek 1775-től, a kormányzóságok létrejöttétől kezdve működtek. A testületnek kezdetben a koronahatóság feje, a kormányzó mellett további két tagja volt. Őket a Szenátus nevezte ki és a kormányzó mellett tanácsadóként (*советник*) szolgáltak. A tanácsadók száma a későbbiekben háromra (1824), majd négyre (1837), az alkormányzói poszt létrehozásával (1845) pedig ötre nőtt. Húsz évvel később a „nagy reformok” idején (1865) a testület kiegészült a kormányzóság tisztí főorvosával, főépítészével és főmérnökével. Lásd Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник, кн. 1. М. 1996. стр. 321–323.

³⁸³ A főshivatal működésére vonatkozóan lásd уо. стр. 160.

³⁸⁴ Lásd Писарькова, Л. Ф.: Государственное управление России в первой четверти XIX. в.: Замысли, проекты, воплощение, М. 2012. стр. 395.

ködésének biztosítása, a rendi intézmények és a helyi öngazgatás tevékenységének felügyelete, továbbá a közegészségügyi és állatorvosi szolgálat működtetése, valamint a népélelmezés és az árvaellátás biztosítása. A Belügyminisztérium ellenőrizte a birodalom nem pravoszláv felekezeteinek tevékenységét is. A Pénzügyminisztériumnak pedig – a fiskális ügyek vitelén túl – feladatkörébe tartozott a kereskedelem és az ipar felügyelete, az adó- és vámpolitika meghatározása, az állami alkoholmonopólium érvényesítése, a hitelpolitika ellenőrzése, a kereskedelmi tengerhajózás irányítása, valamint a vasúti díjszabás meghatározása is.³⁸⁵

A minisztereket és a kabinetttagok közé tartozó főhatósági vezetőket kizárólag az uralkodó nevezhette ki. Bár eredetileg a Miniszterek Bizottsága a végrehajtó hatalom legfőbb szerveként jött létre, ám illetékessége a XIX. század során rendre túlerjedezett ezen. Mindez azt jelentette, hogy nemcsak szűken vett adminisztratív, azaz végrehajtó szerepet töltött be, de gyakran törvény-előkészítő, törvényvéleményező funkciót is ellátott, sőt bizonyos esetekben még igazságszolgáltatói szerepben is fellépett. Mindez jól mutatja, hogy a legfelsőbb hatalmi intézmények milyen lassan szabadultak meg korábbi „szinkretikus” jellegüktől.³⁸⁶

1857-ben a Miniszterek Bizottsága mellé az uralkodó fölállított még egy államigazgatási „csúcshatóságot”, a Miniszterek Tanácsát.³⁸⁷ Ám ez az intézmény éppúgy nem vált a kormányzati politika központjává – a minisztereket egységes kormánnyá szervező testületté –, ahogyan a korábban alapított és vele párhuzamosan továbbra is működő Miniszterek Bizottsága sem. A Miniszterek Tanácsa – „idősebb” társintézményével szemben – csak abban az esetben ült össze, ha az uralkodó is jelen volt, aki egyben elnökölte is annak munkáját. Eredetileg azért hozták létre, hogy a végrehajtó hatalom legfelsőbb szerveként biztosítsa az „államirányítás egységét”, azaz koordinálja a központi államhatalmi intézmények tevékenységét, legfőbbképpen a reformok előkészítését. Az új intézmény szükséglete ugyanis elsősorban a reformpolitika előkészületeivel, illetve az ezzel járó megnövekedett és egyben új típusú feladatokkal függött össze. Mindez abból is kitűnik, hogy a Tanács működésének legaktívabb periódusa épp a reformok előkészítő szakaszára, az 1857 és 1861 közti időszakra esett.³⁸⁸ Ezekben az években a testület többnyire két-háromhetente ülésezett.

A Miniszterek Tanácsa kezdetben olyan a nyilvánosság elől elrejtett testületként működött, amely lehetőséget adott az uralkodónak arra, hogy minisztereivel, illetve a tanácskozássra meghívott bizalmasaival időről időre áttekintse és megvitassa a legfontosabbnak ítélt politikai kérdéseket. Mindez egyben azt is jelentette, hogy a ta-

³⁸⁵ A Belügyminisztérium felállításának, történetének és illetékességének részletes bemutatását lásd Раскин, Д. И. (ред.): *Министерская система в Российской империи*, М. 2007. стр. 131–143.

³⁸⁶ E „szinkretizmusra” vonatkozóan lásd Покровский, С. П.: *Министерская власть в России. Историко-юридическое исследование*, Ярославль, 1906. стр. 162–173. р.

³⁸⁷ A Miniszterek Tanácsa 1857-ben úgy kezdte el tényleges működését, hogy annak hivatalos – a kor jogi elvárásainak megfelelő – megalapítására nem került sor. Ez majd csak évekkel később, 1861-ben történt meg. A Miniszterek Tanácsára vonatkozóan lásd Ерошкин, Н. П. (ред.): *Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг.* СПб. 1998. т. 1. стр. 80–82.

³⁸⁸ Чернуха, В. Г.: *Совет министров в 1857–1861 гг.* // ВИД. Ленинград, 1973. т. 5. стр. 120–137.

nácskozási jogkörű testület elé csak az uralkodó kezdeményezte ügyek kerülhettek. Miután a tanács kizárólag a cár jelenlétében és elnöklété mellett ülésezett, a jelenlévők kiválasztása is sokkal szigorúbb szabályok szerint történt, mint az uralkodó jelenléte nélkül is működő társintézmény, a Miniszterek Bizottsága esetében. Míg az utóbbinál általánosan elfogadott gyakorlat volt, hogy a részvételében akadályozott minisztert automatikusan annak helyettese pótolta, addig a Miniszterek Tanácsának ülésén erre csak az uralkodó külön engedélyével kerülhetett sor. Vagyis ez a grémium olyan viszonylag szűk körű testületként működött, ahol a cár bizalmas körülmények között a legérzékenyebb problémákról és stratégiai tervekről fejthette ki álláspontját és cserélhette ki gondolatait a tanács tagjaival.

A jobbagyfelszabadítás kihirdetése után az uralkodó környezete megpróbálta II. Sándort meggyőzni arról, hogy a következő reformlépések megtétele előtt érdemes lenne a Miniszterek Tanácsát nyugat-európai értelemben vett egységes kormánnyá alakítani, élni a széles jogkörrel rendelkező miniszterelnökkel. A cár azonban hallani sem akart erről, egyedül abba egyezett bele, hogy 1861 végén hivatalosan is megtörténjék a Miniszterek Tanácsának felállítása.³⁸⁹

A Tanács, amely kétségtelenül a reformok előkészítő korszakának jellegzetes intézménye volt, miután a legfontosabb reformintézkedésekre sor került, a hatvanas évek derekától kezdett egyre ritkábban ülésezni. Olyannyira, hogy összehívására a hetvenes években már csak legfeljebb évi egy-két alkalommal került sor. A testület munkáját II. Sándor halála után a trónon őt követő fia, III. Sándor már csak kétszer vette igénybe, előbb 1881 márciusában, majd a következő év decemberében. Ezt követően egészen 1905 februárjáig nem került sor újabb minisztertanácsi ülésre. Akkor azonban a Miniszterek Tanácsa ismét fontos szerepet kapott: ülésein tárgyalták meg többek között azt a Buliginnek címzett uralkodói leiratot, amelyben a cár utasította belügyminiszterét egy választott országos törvényhozó testület – a majdani Duma – felállításának előkészítésére.

A legfelsőbb államhatalom intézményei között sajátos helyet foglalt el az uralkodó személyes kancelláriája. A XIX. században fontos szerepet játszó iroda intézményi elődei már I. Péter (*Кабинет*) és II. Katalin (*Собственная канцелярия*) idején is működtek, de a kancellária igazán jelentős államigazgatási szerephez csak I. Sándor, majd kiváltképp I. Miklós uralkodásának éveiben jutott. Működésének jellege kezdetben szorosan összefüggött a Napóleon elleni háború politikai és igazgatási szükségleteivel. Ezek az új típusú háborús szükségletek emelték az addig főként az uralkodó személyes ügyeivel foglalkozó irodát államhatalmi rangra. Az éveken át tartó háború körülményei között ugyanis fokozott jelentőséget nyert az uralkodó és a harcoló alakulatok közti kapcsolattartás, a folyamatos levélváltás. Ezt, miként a hadifoglók elhelyezésével, az orosz csapatok utánpótlásával, személyi állományának feltöltésével és elszállásolásával kapcsolatos ügyeket ugyancsak az uralkodó kancel-

³⁸⁹ Lásd Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. Ш. – Панях, В. М. (ред.): *Власть и реформы*, СПб. 1996. стр. 301.

47. kép • III. Sándor (1845–1881–1894)

láriája intézte. De feladatkörébe tartozott a háborús veszteségek összeírása, az ezzel kapcsolatos kárpótlás felügyelete is. Ezek a személyes ügyeken messze túlnövő feladatok alakították át fokozatosan az irodát központi államhatalmi intézménnyé. A hivatalosan az Imperátor Őfelsége Személyes Kancelláriájának (*Собственная е. и. в. канцелярия*) nevezett irodát I. Sándor 1812-ben hozta létre. Az intézmény feladatkörét az 1818-ban kiadott cári rendelkezés (*Образование Собственной е. и. в. канцелярии*)³⁹⁰ a civil és katonai hatóságok jelentéseinek befogadásában és feldolgozásában, az uralkodó által bekért adatok és tájékoztató feljegyzések összeállításában, az uralkodó tervezte jogszabályok és egyéb rendelkezések előkészítésében és megszövegezésében, valamint az Államtanácsához és a Miniszterek Bizottságához intézett uralkodói utasítások megfogalmazásában jelölte meg.

A kancellária igazi „aranykora” mégsem I. Sándor, hanem utóda, I. Miklós uralkodása idejére esett. Az új uralkodó trónra lépését követően jelentős szerkezeti változásokat hajtott végre, melyek részeként az addig személyes kancelláriájaként működő iroda a kancellária I. ügyosztálya nevet kapta, megörökölve egyben annak korábbi teendőit. De ezeken túlmenően új feladatokat is kapott. Az immár I. ügyosztályként számon tartott részleg gondoskodott az uralkodó és a legfelsőbb, valamint az országos hatáskörű intézmények közti kapcsolattartásról, továbbá a kormányzók és helytartók munkájának felügyeletéről. Vagyis ide futottak be a minisztériumi és kormányzósági beszámolók, főhatósági jelentések, és innen küldték ki az uralkodó utasításait és rendeleteit. Egy idő után ez az ügyosztály azt a feladatot is megkapta, hogy ellenőrizze a birodalom bürokratikus apparátusának működését, a csinovnyikok fegyelmét. Ez azt jelentette, hogy az I. ügyosztály nemcsak államigazgatási, de egyben felügyeleti jogkört is gyakorolt. 1826 elején – párhuzamosan azzal, hogy létrejött a korábbi személyes kancelláriából az I. ügyosztály – I. Miklós fölállította a kancellária II. ügyosztályát is. Az új részleg az eddigi teljes orosz joganyag összegyűjtésének és rendezésének feladatát kapta meg. 1830-ra el is készültek ezzel, létrehozva – a már korábban is említett – jogi „repertóriumot”, az Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteményét. De ez az ügyosztály állította össze két évvel később a hatályos törvények táráat is. A kancellária két ügyosztályának felállítását követően, 1826 júliusában I. Miklós még egy osztályt hozott létre. A kancellária III. ügyosztálya³⁹¹ a birodalom politikai titkosrendőrsége volt, élén Alekszandr Benkendorff-fal. A részleg kiemelt szerepét

³⁹⁰ A kancellária alapításáról rendelkező okirat (*Образование Собственной е. и. в. канцелярии*) érdekes módon nem került be az Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteményébe.

³⁹¹ A III. ügyosztály öt részlegből (*экспедиция*) állt. Az első a politikai ügyekkel foglalkozott. Nyomon követte a közhangulat alakulását, megfigyelte a forradalmi szervezeteket, a gyanúsnak tartott írókat, gondolkodókat és közéleti szereplőket. A második részleg a különböző szektákat, az óhittűket, illetve a hivatali és a köztörvényes bűncselekmények elkövetőit tartotta szemmel. A harmadik expedíció a birodalomban élő, illetve az oda beutazó külföldieket figyelte meg, lényegében a kor kémelhárításának feladatát látva el ezzel. A negyedik részleg főképp a jobbagylázadásokkal, illetve a jobbagyak elleni kirívó földbirtokosi túllkapásokkal foglalkozott. Az ötödik pedig a sajtót ellenőrizte. Lásd Корелин, А. П.: *Власть и общество в России. Век XIX-й время ожиданий и перемен*, М. 2013. стр. 52. A titkosrendőrség uralkodónak készített éves beszámolóit lásd Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869. М. 2006.

Великий государственный деятель

48. kép ▲ Benkendorff, Alekszandr Hrisztoforovics (1782–1844)

mutatta, hogy I. Miklós idején – míg a miniszterek hetente voltak kötelesek jelentést tenni az uralkodónak – Benkendorffnak naponta kellett beszámolnia az ország belbiztonsági helyzetéről. Az ügyosztály súlyát tovább növelte, hogy az uralkodó 1827 tavaszán a csendőrség irányítását is a kancellária III. osztályának vezetőjére bízta. Ezzel azonban még nem zárult le az átalakítási folyamat. 1828 őszén a cár újabb ügyosztályt állított fel. Ez a IV. osztály I. Pál özvegyének korábban már működő irodáját szervezte újjá. A nyolcvanas évek elejéig fennálló részleg Marija Fjodorovna cárné jótékonyossággal és leányképzéssel foglalkozó tevékenységét koordinálta. Az említett négy ügyosztályon túl 1836 áprilisában kialakítottak egy újabb, V. ügyosztályt is, azzal a megbízatással, hogy dolgozza ki az állami parasztok helyzetét átfogóan rendező programot. A tervezet a következő évre el is készült. Benne – többek között – azzal a javaslattal, hogy mind az állam tulajdonában levő földekkel, mind pedig az azokon dolgozó állami

parasztok ügyeivel egy önálló minisztérium foglalkozzék. 1837-ben fel is állt az Állami Javak Minisztériuma. Az V. ügyosztály azonban akkor még nem szűnt meg. Erre csak 1856-ban került sor, amikor is az általa felügyelt ügyeket át kellett adnia az akkor már csaknem két évtizede működő minisztériumnak. A VI. – ugyancsak rövid ideig fennálló – részleget 1842 augusztusában hozták létre. Feladata a kaukázusi térség birodalmi integrációjának és adminisztratív felosztásának kidolgozása volt. Miután 1845-ben létrejött a Kaukázusi Helytartóság, az ideiglenes ügyosztályt felszámolták. Az uralkodó személyes kancelláriájának „bürokratikus terjeszkedése” I. Miklós idején hűen tükrözte a kor hatalomgyakorlásának természetét és igényeit. Ugyanakkor a hatalom koncentrációjának ez a fajta – az uralkodó személyéhez kötött – intézményesítése jelentős mértékben korlátozta mind az Államtanács, mind a Szenátus jogkörét. I. Miklós utóda, II. Sándor – apjával ellentétben – már másképpen értelmezte az egyes intézmények államhatalmi szerepét. És bár hosszú időn át nem nyúlt a kancellária négy osztályához, nem számolta fel őket, sőt a II. ügyosztályt rendkívül komoly szerephez juttatta a reformok jogi előkészítésében, ennek ellenére a kancellária súlya és jelentősége – leszámítva a politikai rendőrség feladatát ellátó III. ügy-

osztályt – a hatvanas évek közepétől fokozatosan csökkenni kezdett. Mindez két évtized múltán, 1880 késő nyarára odavezetett, hogy előbb a rettegett III., majd a IV. ügyosztályt is „kiszervezték” az uralkodói kancelláriából. Az előbbi feladatait a Belügyminisztérium felügyelte rendőrség vette át, míg a jótékonykodás ügyeit egy újra önállóan működő iroda (*Собственная е. и. в. канцелярия по учреждениям имп. Марии*) kapta meg. Ez a II. Sándor uralkodásának végén meginduló leépítési folyamat III. Sándor trónra lépésével sem szakadt meg: 1882-ben a II. ügyosztály is kikerült a kancelláriából. Feladatát az Államtanács keretei közt kialakított kodifikációs osztály (*Кодификационный отдел при Государственном Совете*) vette át. Ezek után nem maradt más hátra, minthogy az egyetlen ügyosztályra szűkült kancellária visszakapja eredeti, I. Sándor idején viselt nevét. Erre még ugyanebben az évben sor is került. A kancellária ismét az uralkodó személyes ügyeinek irodájává vált, és az is maradt egészen 1917 áprilisában bekövetkező felszámolásáig.

Az Államtanács, a Miniszterek Bizottsága, illetve a Miniszterek Tanácsa, valamint a Kancellária mellett további fontos államhatalmi intézményként működött a Kormányzó Szenátus.³⁹² A testületet még I. Péter hozta létre a törvényhozás, az államigazgatás és az igazságszolgáltatás legfelsőbb közös szerveként. Jogköreit és illetékességét a XVIII. században többször is átalakították. Ennek következtében II. Katalin idején átmenetileg elvesztette a törvényalkotásban játszott szerepét és ezzel feladatai kezdtek elkülönülni a többi államhatalmi intézményétől. Az uralkodónő 1775-ös kormányzósági reformját követően – párhuzamosan azzal, hogy egyes fontos jogkörök a birodalom központjában működő kollégiumoktól átkerültek a kormányzóságokhoz – a Szenátus vált átmenetileg az államigazgatás csúcsszervévé, afféle „előkormányként” működött.³⁹³ A XIX. század elején rövid időre visszanyerte a törvény-előkészítésben játszott tanácskozási jogállású funkcióját, ám a miniszteriális rendszerre történő átállással illetékessége mindinkább az igazságszolgáltatás adminisztratív felügyeletére és a fellebbviteli eljárások tárgyalására korlátozódott. Eközben a Szenátust irányító főügyész (*генерал-прокурор*) szerepét fokozatosan átvette az 1802-ben alapított szaktárca irányítója, az igazságügyi miniszter.

A Szenátus az igazságszolgáltatás fellebbviteli intézményeként polgári és büntetőügyeket egyaránt tárgyalt. A bírósági reform 1864-es bevezetését követően pedig ez az intézmény vált a legfőbb – vagyis a végső – jogorvoslati fórummá, ahová a fokozatosan kiépülő alacsonyabb szintű fellebbviteli bíróságokról kerültek fel az ügyek. A Szenátus feladatai közé tartozott még a legfelsőbb és a helyi államigazgatás működésének törvényességi felügyelete, továbbá az egyes főhatóságok és minisztériumok közti jogviták elrendezése is. Túl mindezen, a XIX. század második felére az is megszokott gyakorlattá vált, hogy az államhatalom magas rangú képviselői – a

³⁹² A Szenátus és intézményeinek működéséről lásd Ерошкин, Н. П. (ред.): Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. СПб. 1998. т. 1. стр. 82–126.

³⁹³ Lásd Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В 2-х томах, т. 1. СПб. 2001. стр. 49–50.

49. kép ▲ Az I. Péternek emléket állító Bronzlovas. Hátterben a Sínódusz épülete

miniszterek és kormányzók – akkor is a Szenátushoz fordultak, ha valamilyen jogi kérdés kapcsán bizonytalannak érezték magukat, vagyis gyakran kérték ki előzetes jogértelmezését.

Mindebből jól látható, hogy a XIX. század derekára lényegében kialakultak azok a legfelsőbb és központi államhatalmi szervek, amelyek többé-kevésbé világosan elhatárolt feladatokkal és illetékességekkel bírtak. A képviseleti elv érvényesülésének országos szintű elfogadásával pedig elvileg annak lehetősége is megnyílt volna a rendszer előtt, hogy az egyes hatalmi ágak egymást korlátozó működésével Oroszország elinduljon a jogállamiság és a joguralom felé vezető úton. Ám országos képviseleti intézményt még II. Sándor sem volt hajlandó hosszú időn át elfogadni. És amikor majd uralkodása végén késznek mutatkozik erre, akkor is csak egy olyan testület felállítását fogadja el, amely felettébb korlátozott jogkörrel és csak alkalmanként működött volna.

A központi hatalom helyi intézményei

A központi hatalom politikai akaratát helyi intézményei révén gyakorolta. Az utóbbiak teljesítménye nagymértékben meghatározta a legfelsőbb és központi hatalmi szervek működésének eredményességét. Ez a teljesítmény azonban többnyire jelentősen elmaradt nemcsak a tőlük elvártaktól, de a központi intézményekétől is. Ennek számos oka volt.

A helyi hatalom legfelsőbb szintjét a XVIII. század elejétől a kormányzóságokban³⁹⁴ működő hatóságok képezték. A kormányzóságok mint az Orosz Birodalom legnagyobb területi-adminisztratív egységei I. Péter 1708. december 18-án kiadott rendelete nyomán jöttek létre.³⁹⁵ Eredetileg nyolcat alakítottak ki, közöttük azonban jelentős különbségek mutatkoztak, mind területüket, mind népességüket, mind a területükön megtalálható városok számát illetően.

A legnagyobb kormányzóság a szibériai volt. Területe csaknem 11 millió négyzetkilométert tett ki, miközben lakossága nem volt több 700 ezernél. A legkisebb területtel a szmolenszki kormányzóság rendelkezett a maga 85 ezer négyzetkilométerével. Ugyanakkor itt csaknem annyian éltek – 500 ezren –, mint a szibériai részekben. A legnépesebb kormányzóság a moszkvai volt. Területén a XVIII. század elején 2,8 millióan laktak. A nagy területű guberniumok közé tartozott még a kazanyi és az arhangelgorodi, a későbbi arhangelszki. Az előbbi 1,4 millió, míg az utóbbi 1,3 millió négyzetkilométert tett ki. Közepes méretűnek számított az azovi, a szentpétervári és a kijevi kormányzóság. Területük 120 és 400 ezer négyzetkilométer között mozgott.³⁹⁶

A kormányzósági reform fokozatosan teljesedett ki. Kezdetben a guberniumokat részekre (*доли*) osztották, majd 1719-től egészen a hetvenes évek derekáig provinciákra (*провинции*), később pedig járásokra (*уезды*). A XVIII. század közepén egy-egy kormányzóságban már átlagosan 600-800 ezren éltek. A guberniumok száma – részben területük csökkentésének, részben pedig a birodalom területi növekedésének következtében – az alapításkori nyolcra már a XVIII. század végére félszázra, a monarchia végnapjaira pedig hetvennyolcra nőtt. 1775-től a kormányzóságok egy részének összevonásával helytartóságokat (*наместничество*), illetve főkormányzóságokat (*генерал-губернаторство*) alakítottak ki némi hatásköri villongást keltve ezzel a régi és az új vezetők, vagyis a kormányzók és a helytartók (főkormányzók) között.

A guberniumokat azok központjából, az úgynevezett kormányzósági városokból (*губернский город*) irányították. Ezekben működtek a helyi hatalom legfelsőbb igazgatási szervei, a koronahatóságok különböző intézményei. A helyi apparátus élén a Szenátus által kinevezett kormányzó állt, aki a terület teljhatalmú urának számított. Jogköre – a terület igazgatásán túl – kiterjedt a rendőri, pénzügyi és igazságszolgá-

³⁹⁴ Maga a kormányzóság (*губерния*) kifejezés először I. Péter 1701. október 25-én kelt rendeletében (*О невывозе товаров из Новгорода, Пскова и из иных порубежных городов о препровождении к Архангельскому порту, и об отпуске хлеба иноземцам, когда куля муки в Московской Губернии продаваться будет ниже рубля* // ПСЗ-I. т. IV. № 1872.) bukkan fel. A kormányzó (*губернатор*) megnevezés pedig a következő év áprilisában, abban a kiáltványban (*О вызове иностранцев в Россию, с обещанием им свободы вероисповедания* // ПСЗ-I. т. IV. № 1910.), amely vallásszabadságot ígérve invitált külföldieket Oroszországba.

³⁹⁵ *Об учреждении губерний и о росписании к ним городов (от 18-го сентября 1708 г.)* // ПСЗ-I. т. IV. № 2218.

³⁹⁶ Lásd Тархов, С. А.: *Историческая эволюция административно-территориального и политического деления России* // Регионализация и развитие России: географические процессы и проблемы, М. 2001. стр. 191.

50. kép • Vidéki kormányzói palota

tatási feladatokat teljesítő szervek ellenőrzésére is. A kormányzó látta el a felügyeletére bízott területen állomásozó katonai egységek irányítását is, vagyis egyszerre volt civil és katonai vezető. Ennek a sokféle feladatnak a kormányzósági kancellária (*губернская канцелярия*)³⁹⁷ segítségével tudott eleget tenni. Közvetlen környezetében az alkormányzó (*вице-губернатор*) és a területi bíró, a *landrichter* szolgált. A kancellária apparátusában pedig írnokok (*дьяки*) és tollnokok (*подьячие*) gondoskodtak a minél gyorsabb ügyintézésről. A kormányzóság területén lévő katonai egységek közvetlen irányítását a helyőrségi parancsnok (*обер-комендант*), a pénzek és adók beszedését pedig a pénzügyi főbiztos (*обер-комиссар*) látta el. Az élelem begyűjtésével a fő-élelemzőmester (*обер-провиантмайстер*) foglalkozott. Ők együttesen alkották I. Péter idején a kormányzó közvetlen munkatársi körét.

Az uralkodó a kormányzók legfőbb feladatául a különböző kötelezettségek és járandóságok szigorú behajtását tette meg. Arra kötelezte őket, hogy a járandóságok hatékony beszedése érdekében rendszeresen készítsenek részletes beszámolót a különféle adókról és illetékekről, továbbá a felügyeletükre bízott katonai egységek

³⁹⁷ A kormányzósági kancelláriák (*губернские канцелярии*) 1708 és 1775 között látták el a guberniumok általános irányítását. Szerepüket a II. Katalin alapította kormányzósági hivatalok (*губернские правления*) vették át. Lásd *Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник*. кн. 1. М. 1996. стр. 294–296.

szükségeiről, fenntartásuk költségeiről. A kormányzóknak kellett gondoskodniuk arról is, hogy időben és rendben megtörténjék a regruták összegyűjtése és a hadseregnek való átadása.

I. Péter kormányzósági reformja megpróbálta egységesíteni, ugyanakkor decentralizálni is az ország irányítását. A kormányzóknak számos olyan jogkört adott át, amellyel korábban a fővárosban működő intézőségek (*приказы*), később pedig a kollégiumok rendelkeztek. Az új irányítási modell azonban csak részben tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket. Leginkább azért alakult ez így, mert hiányzott az a felkészült hivatalnoki réteg, amely a kormányzósági szint alatt is képes lett volna feladatait megfelelően ellátni. Ilyen képzett emberek nagy számban nem álltak rendelkezésre, a provinciák, illetve járások szintjén már kifejezetten ritkaságnak számítottak. De nemcsak a felkészült, feladatukat ellátni képes hivatalnokokból volt hiány, de azokból a nemesi korporatív testületekből is, amelyek bizonyos igazgatási teendőket magukra vállalhattak volna, így például intézményi ellenőrei lehetek volna a koronahatóságoknak. Ugyanakkor maga a „reguláló állam” eszméje sem feltételezte, hogy a hatalom nevében eljáró intézményeket és személyeket a kormányzati szerveken kívül bárki más is ellenőrizhetné, és mert ilyen „nem kormányzati” intézmény – például nemesi önigazgató testület³⁹⁸ – a korabeli Oroszországban egyébként sem létezett, nemcsak elvi akadály volt annak, hogy ez megvalósuljon.

Abban, hogy a reform csak részben tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket, az is közrejátszott, hogy az egyes kormányzóságok túlságosan nagy területűek voltak, miközben Oroszországban továbbra is csak nagyon lassan és körülményesen lehetett közlekedni. Mindez nemcsak az irányítás gyorsaságát és hatékonyságát fogta vissza, de a döntések következményeinek felmérését is. A hatékony „visszacsatolás” hiánya mellett az is problémát jelentett, hogy ezek a nagy területi egységek felettébb különböztek egymástól, miközben közöttük alig alakult ki kapcsolat.³⁹⁹

A jeles történész, a majdani kadet-politikus, Pavel Miljukov szerint lényegében két okra volt visszavezethető, hogy a helyi adminisztráció a reformok ellenére sem tudta teljesíteni azt, amit elvárt tőle a központi hatalom. Egyrészt azért volt erre képtelen, mert nem állt rendelkezésére olyan eszköz, vagyis megfelelő számú „élő erő”, amelyre támaszkodva kiterjedt rendfenntartói feladatokat tudott volna ellátni. A kormányzósági adminisztrációnak még arra sem volt joga, hogy a helyi szükségletek fe-

³⁹⁸ A nemesi gyűlések (*дворянские собрания*) II. Katalin uralkodása idején jelentek meg. Az első ilyen szervezetek 1766-tól kezdtek megszerveződni. Státuszuk azonban csak 1785-ben, a nemeseknek adományozott kiváltságlevéllel nyert egyértelmű jogi meghatározást. A nemesi gyűlések kormányzósági és járási szinten egyaránt működtek. Összehívásukra háromévenként került sor. II. Sándor reformjai előtt a nemesi gyűlések nemcsak a privilegizált rend ügyeivel foglalkoztak, hanem minden olyan kérdéssel, amely – rendi hovatartozástól függetlenül – foglalkoztatta a helyi közösséget. Az 1864-es zemsztvo-reformot követően azonban tevékenységük kizárólag a helyi nemesség önigazgatására korlátozódott. Ebben a formában egészen 1917-ig fennmaradtak. Lásd *Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник*. В 5-ти книгах, кн. 2. М. 1999. стр. 19–20.

³⁹⁹ Lásd *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи*. В 2-х томах, т. 1. СПб. 2001. стр. 25.

dezésére önhatalmúan adót vessen ki, miközben a működésére biztosított szegényes források még az igazgatási feladatokat is csak nagyon szűkösen fedezték. Másrészt a helyi hatalom szinte semmiféle, a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen kezdeményezésre nem volt képes, de különösből hajlandó sem. Helyette passzivitásával tűnt ki, amivel csak akkor volt hajlandó felhagyni, ha erre valamilyen módon – felülről vagy alulról – rákényszerítették. Miljukov szerint a kormányzósági hivatal számára „a központ érdekei váltak irányadóvá”, tevékenysége azok kiszolgálásához igazodott. Vagyis „nem vártak el tőle önállóságot, mindössze a központ engedelmese eszközének tekintették”.⁴⁰⁰

Hasonlóban látta a reform sikertelenségét a XVIII. századi orosz történelem ki-váló kutatója, Jurij Gotye is. Szerinte az alapproblémát az okozta, hogy Péter területi reformja nagyon sokba került. Az új intézmények fenntartása rendkívül drága volt, költségei jócskán meghaladták a korabeli államkincstár lehetőségeit. De nemcsak ez okozott problémát. Az is gondot jelentett, hogy a kormányzósági intézmények működtetéséhez elég ember sem állt rendelkezésre. Akik pedig mégiscsak szolgáltak, azok többnyire nem tudtak megbirkózni a rájuk bízott feladattal. „Az új intézményeknek, azok megalkotói szerint, az orosz vidék igazgatását teljesen át kellett volna alakítaniuk, ám ehhez az »emberek új típusát« kellett volna létrehozni”⁴⁰¹ – fogalmazott a jeles történész. Ennek teljesítése azonban, nemhogy Péter idején, de még a katalini korszakban is reménytelen vállalkozásnak tűnt. „Az új adminisztráció passzivitása és a központ érdekeinek kizárólagos kiszolgálása, az önkény és a visszaélés az új intézményekben ugyanolyan maradt, mint amilyen volt korábban. A régi, Péter előtti szokások élő ereje darabjaira törte azoknak a XVIII. századi racionalistáknak az elképzeléseit, akik az orosz vidéken új életet próbáltak teremteni”⁴⁰² – foglalta össze a kudarc okait Gotye.

Vagyis mindebből nyugodtan levonhatjuk azt a következtetést, hogy Péter ugyan megpróbálta – az igazgatás decentralizálásával és egységesítésével – a birodalom irányítását hatékonyabbá tenni, de az ehhez szükséges pénzügyi fedezetet és a megfelelő számú és felkészültségű hivatalnoki kart nem tudta előteremteni. Ráadásul a központi hatalom azzal is kénytelen volt szembesülni, hogy azok, akikre rábízta a vidék irányítását gyakran nem a „közjó”, hanem sokkal inkább a „magánjó” érdekében jártak el. Hiába állított fel a cár újabb és újabb ellenőrző szerveket, a korrupció és a hivatali visszaélések terjedését nem tudta megakadályozni.

Mindez azonban nem tartotta vissza II. Katalint attól, hogy a század második felében maga is kísérletet tegyen a helyi igazgatás „közjót” szolgáló átszervezésére. A cárnő ezt annyira sürgetőnek találta, hogy – nem bevárva a Törvényalkotó Bizottság (Комиссия Уложения) munkájának eredményeit, „amelyek megfeleltek volna a

közjóról és az egyes személyek hasznáról való gondoskodásunknak” – külön törvényben⁴⁰³ szabályozta a helyi hatalom működését. Az Orosz Birodalom kormányzóságainak igazgatásáról rendelkező törvény lényegében újrarajzolta a guberniumok határait arra hivatkozva, hogy azok hatékony igazgatásához olyan területi egységeket kell kialakítani, ahol „legalább 300-400 ezer lakos” él, de ennél nem több. Ez tűnt ugyanis annak az ideális méretnek, amely még lehetőséget adott a koronahatóság helyi vezetőjének a rábízott terület és lakosság megbízható felügyeletére és igazgatására.

A szóban forgó törvény nemcsak a helyi igazgatás, de a tőle elválasztott helyi igazságszolgáltatás kereteit is lefektette. Ez elvi jelentőségű döntés volt. És mert feltehetően az uralkodónak is tisztában volt azzal, hogy elhatározását nem lesz könnyű megvalósítani, rendelkezésében feltűnő részletességgel szabályozta az új bíróságok működését és illetékességi körét. A kormányzóságokkal foglalkozó törvény nagy részét ugyanis a helyi igazságszolgáltatás szabályozása tette ki. A törvény – többek között – előírta, hogy minden egyes kormányzóságban létre kell hozni egy büntető- (палата уголовного суда) és egy polgári bírói kamarát (палата гражданского суда). Ez a két testület kormányzósági szinten a legmagasabb fellebbviteli instanciaként működött. Mindkettő munkájában egy-egy elnök (председатель), két-két tanácsos (советник) és két-két ülnök (ассессор) közreműködött. Ezek a bírói kamarák rendi hovatartozástól függetlenül tárgyalták az eléjük kerülő ügyeket miután azok már megjárták az alsóbb fellebbviteli fórumokat, így például a kizárólag a nemesek ügyében illetékes helyi felső bíróságot (верхний земский суд).

Az új igazgatási szabályok azt is előírták, hogy a kormányzóságokat járásokra vagy körzetekre (окружи) kell felosztani. Ezek kialakításakor pedig arra kell törekedni, hogy egy-egy ilyen kisebb közigazgatási egységben 20-30 ezer embernél ne éljen több. Valamennyi járásban, illetve körzetben járási (уездный суд), illetve körzeti bíróságot (окружный суд) kellett felállítani. Ezekben a bíróságokon egy-egy járási vagy körzeti bírónak, és két-két ülnöknek (заседатель) kellett ítélnie. A törvény első fejezetének 22. pontja azt is kimondta, hogy „minden járásban vagy körzetben létre kell hozni a helyi alsóbb bíróságokat (нижний земский суд)”. Ezekben a bíróságokon az eljáró tanácsokban a helyi rendőrfőnök (исправник) vagy rendőrkapitány (капитан) mellett – a járás nagyságától függően – két vagy három ülnök (заседатель) kapott még helyet. A törvény első fejezetének további részei hasonló részletességgel írták le a városi polgárok ügyében ítélező magisztrátusok (магистраты), továbbá az állami parasztok jogvitáiban eljáró alsó (нижняя расправа) és felső ítélőszékek (верхняя расправа) feladatkörét.

II. Katalin tehát igyekezett helyi szinten is több-kevesebb következetességgel elválasztani egymástól az igazgatási és az igazságszolgáltatási feladatokat, és egyúttal olyan intézményeket létrehozni, amelyek szervezeten is elkülönítik egymástól azo-

⁴⁰⁰Ласд Милоков, П. Н.: Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII в. и реформа Петра Великого, СПб. 1892. стр. 447.

⁴⁰¹Готье, Ю. В.: История областного управления в России от Петра I до Екатерины II, В 2-х томах, т. I. М. 1913. стр. 19.

⁴⁰²Уо.

⁴⁰³Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Часть первая (от 7-го ноября 1775 г.) // ПСЗ-I. т. XX. № 14392.

kat. Ez fontos és előremutató lépés volt, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezek az elvárások a gyakorlatban távolról sem mindig érvényesültek. A kormányzó, vagy a – felette álló, több kormányzóság felügyeletét is ellátó – helytartó ugyanis gond nélkül utasíthatta a bíróságokat, már csak azért is, mert – mint láthattuk – akadt köztük olyan, amelynek tanácsvezetője maga a helyi rendőrfőnök volt. De még abban az esetben is, amikor ez a személyi egybeesés nem állt fenn, az 1775-ös törvény nagyfokú szabadságot adott a kormányzóknak a bíróságok munkájának befolyásolására. A helyi végrehajtó hatalom feje – például – megsürgethette bármely ügy napirendre vételét, de ahhoz is volt joga, hogy a már meghozott ítélet végrehajtását felfüggeszesse.⁴⁰⁴ Erre abban a könnyen előálló esetben volt lehetősége, ha a kihirdetett végzést igazságtalannak találta. Döntéséről azonban tájékoztatnia kellett a Szenátust, sőt bizonyos esetekben magát az uralkodót is, vagyis önhatalmúan nem változtathatta meg a bíróság döntését, de az ítélet hatálybalépését elhalaszthatta. A törvény ugyanakkor határozottan kimondta, hogy a kormányzó, illetve helytartó nem bíró, hanem az uralkodó által kiadott törvények oltalmazója. Ez fontos különbségtétel volt, amelynek jelentését a kormányzók nagy része meg is értette, sőt igyekezett is ennek szellemében eljárni.

II. Katalin kormányzósági reformja próbált olyan méretű igazgatási egységeket létrehozni, amelyek – feltételezése szerint – alkalmasak arra, hogy egyszerűbbé és hatékonyabbá tegyék a birodalom irányítását. Ennek érdekében a kormányzóságokat a korábbiaknál kisebbre alakította, ami együtt járt számuk növekedésével. Uralkodása kezdetén még csak 16 kormányzósága volt a birodalomnak, ám a végére már 50 lett belőlük, vagyis jóval több, mint volt csaknem egy évszázaddal korábban, a kormányzósági rendszer bevezetésekor.⁴⁰⁵ Ugyanakkor ez a több tucatnyi kormányzóság ahhoz már túl sok igazgatási egység volt, hogy a fővárosból követni és ellenőrizni lehessen működésüket. Ezért az uralkodónő úgy döntött, hogy két-három kormányzóság fölé helytartót vagy főkormányzót nevez ki és ezzel párhuzamosan kialakít egy a kormányzóságoknál nagyobb igazgatási egységet. Ezek lettek a helytartóságok vagy főkormányzóságok. A cárnő ezekből összesen húszat hozott létre. Élükre olyan embereket nevezett ki, akik messzemenően élvezték bizalmát. Erre már csak azért is szükség volt, mert a helytartók rendkívül széles jogkört nyertek. Lényegében alárendeltségükbe került a felügyeletükre bízott terület valamennyi közhatalmi intézménye. Ebből azonban számos probléma adódott. A törvény ugyanis nem

⁴⁰⁴Lásd Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В 2-х томах, т. 1. СПб. 2001. стр. 46.

⁴⁰⁵Nem sokkal II. Katalin megkoronázása után, 1764 és 1766 között négy újabb kormányzóságot alakítottak ki. Ennek következtében számuk 20-ra nőtt. Lengyelország első, 1772-es felosztásakor a megszerzett területeken két újabb kormányzóságot állítottak fel. Az 1775-ös reformot követően pedig egy évtized alatt csaknem kétszer annyi lett belőlük, mint volt az ország területi-adminisztratív felosztásának átalakítása előtt. A már létező 42 kormányzósághoz 1793 és 1796 között – a Lengyelország második és harmadik felosztásához kapcsolódó újabb területserzéseknél köszönhetően – további 8 csatlakozott és lett ezzel számuk kerekén 50. A folyamat történeti hátterére vonatkozóan lásd Тархов, С. А.: Историческая эволюция административно-территориального и политического деления России // Регионализация и развитие России: географические процессы и проблемы, М. 2001. стр. 191–213.

határolta el világosan egymástól a helytartó (főkormányzó) és az alárendeltségébe tartozó kormányzók hatáskörét. Vagyis nem lehetett pontosan tudni, hogy az előbbi mely kérdésekben gyakorolhat közvetlen igazgatási és melyekben csak felügyeleti jogkört. Az utóbbi ugyanis elvileg nem adott felhatalmazást arra, hogy a felügyeleti jogkörben eljárva bárkinek utasítást adjon.

A kiváló jogtudós, Alekszandr Gradvoszki szerint a katalini kormányzósági reform több vonatkozásban is újtónak bizonyult. Nem egy olyan intézményt hozott létre, amely korábban helyi szinten nem létezett. Ilyen volt – például – a kincstári kamara (казенная палата), a szegényházi intézőség (приказ общественного призрения)⁴⁰⁶ és a kormányzósági hivatal (губернское правление).⁴⁰⁷ Az igazságszolgáltatás rendszerét pedig egészen új alapokra helyezte, elválasztva azt az adminisztrációtól. De új elemnek számított az is, hogy a polgári és a büntetőügyeket szétválasztotta egymástól, külön bíróságokra bízva azok tárgyalását.⁴⁰⁸

Az 1775-ös kormányzósági reform fontos változást hozott a központi államhatalmi szervek működésében is. Egyes intézmények kezdtek feleslegessé válni és rövid időn belül megszűntek. Erre a sorsra jutott – például – a még I. Péter idején felállított, pénzügyi kérdésekben illetékes kollégium (Камер-коллегия). További fenntartását a kormányzóságok kincstári kamarái tették feleslegessé.⁴⁰⁹ De nemcsak ez a kollégium járt így. Mások működése – így például a kereskedelmi ügyekben eljáró kollégiumé (Коммерц-коллегия) – ugyancsak feleslegessé vált azok után, hogy feladatait más intézmények vették át.⁴¹⁰ Ezek a változások jelentősen megkönnyítették a központi államhatalmi intézmények soron következő átalakítását, a miniszteriális rendszer bevezetését.

I. Sándor röviddel trónra lépését követően elkezdte helyreállítani az elődje által átalakított kormányzósági rendszert. A csak három éven át uralkodó I. Pál ugyanis

⁴⁰⁶A szegényházi intézőség (приказ общественного призрения) feladatai közé tartozott az iskolák, a kórházak, a beteggondozók, a gyógyszertárak, a tébolydák, a szeretothonok, az árvaházak és a börtönök működésének megszervezése és felügyelete. Lásd Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник. кн. 3. М. 2001. стр. 398.

⁴⁰⁷A kormányzósági hivatal (губернское правление) a kormányzó mellett működő kollegiális igazgatási szervként működött. Összetétele 1775-ös felállításától kezdve többször változott. Legfőbb feladata a kormányzóság általános közigazgatási irányítása volt. A hivatal adta közre az uralkodó, a Szenátus és más központi hatóságok rendelkezéseit és ügyelt azok betartására. Ezenkívül mindazon ügyben eljár, amikor bírói végzés nélkül is dönteni lehetett. De hatáskörébe tartozott egyes bírósági ítéletek érvényesítése is, például a vagyontárgyak zár alá vétele. Az ügyek egy részében a hivatal csak a kormányzóval egyeztetve hozhatott döntést, míg a másik részében – főképp a végrehajtással kapcsolatos teendőket illetően – önállóan is eljárhatott. Lásd Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник. кн. 1. М. 1996. стр. 321–323.

⁴⁰⁸Lásd Градовский, А. Д.: Исторический очерк генерал-губернаторств в России // Русский вестник, 1869. т. 84. стр. 11.

⁴⁰⁹A pénzügyi kollégiumot ugyan 1785-ben felszámolták, ám tizenkét évvel később újra létrehozták a korábbiaknál szűkebb feladatkörrel. Lásd Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник. кн. 2. М. 1999. стр. 167–169.

⁴¹⁰Lásd Об упразднении Коммерц-Коллегии и о возложении некоторых из ее обязанностей на другие места (от 16-го сентября 1796 г.) // ПСЗ-I. т. XXXIII. № 17510.

több guberniumot felszámolt és ezzel a megmaradók területét jelentősen megnövelte. Ezt az átalakítást fia, az 1801-től uralkodó I. Sándor elhibázottnak tartotta, ezért legfontosabb vonatkozásaiban visszaállította a II. Katalin uralkodása idején fennálló állapotot. Egy tekintetben azonban túllépett azon: 1822-ben kettéosztotta a hatalmas szibériai kormányzóságot, létrehozva a nyugat-szibériai és a kelet-szibériai guberniumot. Az előbbinek Omszk, míg az utóbbinak Irkutsk lett a központja. Ezzel uralkodása végére lényegében ugyanannyi kormányzósága lett a birodalomnak, mint volt II. Katalin halálakor.

A XIX. század eleje azonban nem ezért emlékezetes a helyi igazgatási intézmények történetében, hanem azért, mert sikerült összeilleszteni az új, miniszteriális irányítási rendszert a központi hatalmat képviselő helyi szervekkel. Ehhez azonban szakítani kellett a XVIII. század „sugaras” igazgatási modelljével, vagyis azzal a gyakorlattal, amelyben a kormányzók a központban működő, különböző profilú kollégiumoknak egyként alá voltak rendelve. Ezzel szemben az új, „lineáris” modellben már egészen másképp osztották ki a szerepeket. Az egyes helyi intézmények – például a kincstári kamara (*казенная палата*) vagy a bírósági kamara (*судебная палата*) – közvetlenül a tevékenységüknek megfelelő minisztérium alárendeltségébe kerültek. Az előbbi a Pénzügyminisztérium, míg az utóbbi az Igazságügyi Minisztérium alá. Ugyanez az elv érvényesült a többi helyi intézmény esetében is. Maga a kormányzó pedig ezentúl csak egyetlen központi hatóságnak volt köteles beszámolni, illetve attól utasítást elfogadni. Ez a Belügyminisztérium volt.

A bátyja örökébe lépő I. Miklós uralkodása idején a helyi hatalom rendszere lényegében változatlan maradt. Kisebb-nagyobb átalakítások ugyan történtek, de ezek szerkezetileg nem hoztak érdemi változást. Ugyanakkor az új cár – aki felettébb kedvelte a katonás rendet és fegyelmet – előszeretettel cserélte le a kormányzóságok polgári vezetését katonaira. A civil kormányzók menesztése nem alaptalanul keltette az ott élők körében azt a benyomást, hogy helyzetük a „rendkívüli állapotot” idézi, már csak azért is, mert ezek a személycserék a helyi hatalom működését gyakran a korábbiaknál önkényesebbé tették. Negyedszázaddal I. Miklós trónra lépése után a birodalom 53 kormányzóságából és megyéjéből már 41-ben katonai kormányzók álltak a helyi hatalom élén.⁴¹¹

A cár 1825-ös megkoronázását követően megpróbálta tisztázni – nem különösebb sikerrel és következetességgel – a főkormányzók és az alárendeltségükben szolgáló kormányzók egymás közti viszonyát, illetékességük határait. Ebben a kérdésben ugyan megnyugtató megoldás nem született, de azt az elvet elfogadták irányadóként, hogy csak ott érdemes megtartani a főkormányzói rendszert, ahol ezt az adott terület sajátos körülményei indokolták tették. Ezek a területek többnyire a birodalom belső periferiájához, vagyis a különböző nemzetiségi lakta peremvidékekhez (*национальные окраины*) tartoztak.

⁴¹¹ Lásd Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи, В 2-х томах, т. 1. СПб. 2001. стр. 94.

Elvileg a főkormányzók, illetve – ott, ahol ilyenek nem voltak – a kormányzók a Szenátus felügyeletére lettek bízva. Ennek a jogkörnek azonban a központi hatóság – kiváltképp a főkormányzók esetében – csak részben tudott érvényt szerezni. A kérdéskör jeles kutatója, Ivan Blinov szerint nehéz, hovatovább lehetetlen volt a Szenátusnak a főhatalom erős képviselője, a főkormányzó felett bármilyen felügyeletet is gyakorolni. Az utóbbi ugyanis „sokkal inkább volt tájékozott a kormány szándékairól és állt jóval közelebb az uralkodóhoz, mint a szenátorok kollégiumának egésze”.⁴¹²

I. Miklós 1837-ben érezte elérkezettnek a pillanatot arra, hogy átfogóan szabályozza a polgári kormányzók tevékenységét.⁴¹³ Rendelkezése azonban érdemi újdonsággal nem szolgált. Ezzel a lépésével lényegében törvénybe foglalta mindazt, amit különböző korábbi rendelkezései már tartalmaztak és a kialakult adminisztratív gyakorlat egyébként is követett. Az új norma megerősítette azt a civil kormányzók körében elterjedt nézetet, hogy helyzetük felettébb ellentmondásos. Mindenekelőtt azért, mert egyszerre töltötték be a Belügyminisztérium adminisztratív helyi szervének szerepét és a „legfelsőbb kormányzati hatalom” helyi képviselését. Az utóbbi alapján a kormányzó elvileg a „kormányzóság gazdájának” gondolhatta magát, ám a valóságban – többek között épp az 1837-es törvényeknek⁴¹⁴ is köszönhetően – ez csak részben volt igaz.⁴¹⁵

A kormányzók nem voltak „szent életű emberek”. Számos korrupciós ügy kapcsolódott hozzájuk. Mégsem ez jelentette tevékenységükben a legnagyobb problémát. Sokkal súlyosabb következményei voltak annak, hogy körükben általánosan elfogadott gyakorlat volt a törvények „nagyvonalú” kezelése. Kétségtelen, hogy találni példát arra is, amikor ez valamilyen nemes cél érdekében történt, ám az esetek többségében nem ez volt a helyzet. Számos feljegyzés tanúskodik például arról, hogy a moszkvai főkormányzó, Arszenij Zakrevszkij – aki 1848 és 1859 között töltötte be ezt a posztot –, hogyan élt vissza hatalmával. Borisz Csicserin szerint Zakrevszkij tipikus megtestesítője volt a miklósi kor tábornokának: „makacs és ön hatalmú volt, aki az államra nézve veszélyesnek tartott minden önálló gondolatot, ahogy a szabadság legapróbb megnyilatkozását is, ám eközben híján volt mindenféle képzettségnek, ugyanakkor becstelennek mutatkozott a pénzügyekben”.⁴¹⁶ De nemcsak a szabadelvű Csicserin volt rossz véleménnyel a moszkvai főkormányzóról. Lesújtó képet festett róla az Államtanács tagja, Korf báró is. Naplójába a következőket jegyezte le róla: „Azt hiszem, már beszámoltam arról az önkényes igazgatásról és mindenféle tör-

⁴¹² Блинов, И. А.: Отношения Сената к местным учреждениям в XIX веке, СПб. 1911. стр. 49.

⁴¹³ Общий наказ гражданским губернаторам (от 3-го июня 1837 г.) // ПСЗ-II. т. XII. № 10303.

⁴¹⁴ A polgári kormányzók tevékenységét lefektető törvénnyel egy napon I. Miklós kiadott több további, a kormányzóságok működésével kapcsolatos rendelkezést. Az egyik a helyi ügyintézés menetéről – Положение о порядке производства дел в Губернских Правлениях // ПСЗ-II. т. XII. № 10304. –, a másik a helyi rendőrség működéséről – Положение о земской полиции // ПСЗ-II. т. XII. № 10305. –, míg a harmadik a helyi postáról – Положение о земской почте // ПСЗ-II. т. XII. № 10307. – rendelkezett.

⁴¹⁵ Lásd Блинов, И. А.: Губернаторы: историко-юридический очерк, СПб. 1905. стр. 160.

⁴¹⁶ Lásd Чичерин, Б. Н.: Воспоминания, В 2-х томах, т. 2. М. 2010. стр. 380.

Закревский

51. kép • Zakrevszkij, Arszenij Andrejevics
(1783–1865)

vényes rend semmibe vételéről, amivel mostanság Zakrevszkij Moszkvában ki-tűnik”.⁴¹⁷

És ez a főkörmányzó nem a birodalom peremén, hanem az egyik fővárosban, a központi hatalom szeme előtt szolgált, ráadásul hosszú éveken át következmények nélkül. El lehet képzelni, hogy mi folyhatott a peremvidéken. Nyilván ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy II. Sándor elfogadta a helyi hatalom átalakításának tervét. Mégpedig azt a változatot, amely a helyi ügyek intézésébe – képviselőik révén – bevonta az ott élőket. Az 1864-es zemsztvo-reform lehetőséget adott arra, hogy a koronahatóság intézményei mellett megjelenjenek és bizonyos feladatokat átvállaljanak az öngazgatás szervei. A központi hatalom ugyanis belátta, hogy a társadalom legaktívabb csoportjainak bevonása nélkül nem tudja

megújítani és a korábbiaknál hatékonyabbá tenni a helyi ügyek intézését. Miután ezt belátta, már csak arra a kérdésre kellett választ találni, hogy miként lehet a helyi államhatalmi szervek és az öngazgatás új intézményeit egymáshoz illeszteni. A „nagy reformok” egyik legfontosabbja – a zemsztvo-reform – jórészt épp erről szólt.

Az államapparátus

A közigazgatás különböző szintjeinek teljesítménye, mint ahogyan azt az előző fejezetben is láthattuk, jelentős mértékben függött az államapparátusban szolgálók szakmai minőségétől, ezért érdemes részletesebben is megvizsgálni helyzetüket. Annál is inkább, mert az Orosz Birodalom rendkívül feszes vertikális hierarchiája és szigorúan szabályozott társadalmi struktúrája jelentős adminisztratív apparátus fenntartását igényelte. Pjotr Zajoncskovszkij számításai szerint a különböző rangú hivatalnokok száma a XVIII. század vége és a XX. század eleje közt mintegy huszonnégyeszeresére nőtt. Számuk az 1700-as évek végén még csak 15-16 ezerre volt tehető, vagyis az akkor 36 milliós lélekszámú birodalomban minden 2250 alatt-

⁴¹⁷ Korf parlóját idézi: Зайончковский, П. А.: Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке, М. 1978. стр. 145.

valóra jutott egy-egy csinovnyik. A XIX. század közepén – miközben az ország összlakossága már 69 millióra nőtt – az állami szolgálatban állók száma már megközelítette a 75 ezret. Fél évszázaddal később, amikor a teljes birodalmi népesség közel 130 millióra duzzadt, a bürokratikus apparátus létszáma már elérte a 385 ezret, így már minden 335 alattvalóra jutott valamilyen hivatali ember.⁴¹⁸ Mind-ebből jól látható, hogy a XVIII. század végétől egyfolytában tartott a birodalom bürokratikus apparátusának gyarapodása.

Mindazonáltal a hivatalnoki kar nagyságára vonatkozóan a történészek körében máig nincs teljes egyetértés. Alekszandr Bohanov szerint a XX. század elején jóval kevesebben álltak állami szolgálatban, mint ahogy azt Zajoncskovszkij állítja. Szerinte a századfordulón mindössze 159 ezren, míg egy évtizeddel később 193 ezren alkották a civil állami apparátust.⁴¹⁹ Mindebből Bohanov azt a következtetést vonta le, hogy – az általánosan elterjedt felfogással szemben – a birodalom bürokratikus apparátusa nem volt kirívóan nagy. Ha ugyanis a fenti adatokat összevetjük az 56 milliós Németország, a 42 milliós Nagy-Britannia, a 39 milliós Franciaország és a 76 milliós Egyesült Államok államapparátusi létszámával, kiderül, hogy az állami szolgálatban állók száma mindenütt – mind az abszolút számok, mind az összlakossághoz viszonyított arányszám tekintetében – jóval magasabb volt, mint Oroszországban.⁴²⁰ Mindez nem meglepő, ha tudjuk, hogy az Orosz Birodalomban az államigazgatási feladatok legalsó szintjén nem hivatalnokok, hanem a paraszti öngazgatás választott képviselői jártak el, akik munkájukért semmiféle állami javadalmazásban nem részesültek, mert nem tartoztak a birodalom bürokratikus apparátusához. Ha az általuk elvégzett feladatokat is főállású hivatalnokok látták volna el, ahogyan az Nyugat-Európában történt, akkor az államapparátus létszáma is lényegesen nagyobb lett volna és arányaiban is minden bizonnyal meghaladta volna a korszak vezető hatalmainak hivatalnoki karát.

Mindez azonban nem magyarázza meg a két történész adatai közti jelentős eltérést. Az ugyanis valószínűleg abból adódott, hogy míg Bohanov csak a legfelsőbb és a központi államapparátusban szolgáló kört vette figyelembe, addig Zajoncskovszkij az egyes kormányzóságok apparátusi állományát is. Bohanov levéltári forrásra hivatkozó adatai azonban még így is túl alacsonynak tűnnek. Már csak azért is, mert egy másik – néhány éve publikált – hivatalos kimutatás szerint a központi államigazgatásban dolgozó alkalmazottak száma csaknem negyedmillió fő volt. Ebből az 1913-ra vonatkozó összesítésből⁴²¹ egyértelműen kiderül, hogy mekkora volt az egyes minisztériumokban és főhatóságoknál, valamint néhány további állam által fenntartott intézményben dolgozók összlétszáma. A dokumentum a feltüntetett 21

⁴¹⁸ Зайончковский, П. А.: Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке, М. 1978. стр. 221.

⁴¹⁹ Боханов, А. Н.: Государство и власть // Россия в начале XX века, М. 2002. стр. 292.

⁴²⁰ Уо. стр. 292.

⁴²¹ Число лиц, служивших и состоявших на действительной государственной службе в 1913 г. // Россия 1913 год: Статистико-документальный сборник, СПб. 1995. стр. 265.

kategóriában nyolc minisztériumot, néhány főhatóságot és kancelláriát, valamint egy az udvar által támogatott jótékonyági társaságot (*Императорское Человеколюбивое Общество*) sorolt fel. A listán külön kategóriaként az állami líceumokat és gyermekmenhelyeket is feltüntették. Mindez azt jelentette, hogy ebben az összesítésben – egy terület kivételével – nem szerepeltek a kormányzósági szinten foglalkoztatott állami alkalmazottak, vagyis a koronahatóságok helyi munkatársai. Ez a kivétel a kaukázusi helytartóság volt, ahol mintegy hatezer főt alkalmaztak. Ha azonban ezt levonjuk az összesített adatokból, akkor kiderül, hogy a központi államapparátus még így is legkevesebb 246 ezer főből állt. A dokumentumból az is kitűnik, hogy a felsorolt intézmények közül a legnagyobb apparátussal a Belügyminisztérium dolgozott, csaknem 84 ezren tartoztak központi, illetve helyi állományához. Ezenkívül még két „óriáshivatal” létezett, a Pénzügy- és az Igazságügyi Minisztérium. Az előbbi 39 ezer, míg az utóbbi 35 ezer munkatársat foglalkoztatott. Viszonylag nagy apparátussal dolgozott még a Népművelési Minisztérium is. Alkalmazottainak száma meghaladta a 27 ezer főt.⁴²²

Az, hogy az állami szolgálatban lévők köre a XX. század elején – központi és helyi szinten – összességében megközelíthette a 400 ezret, többek között annak volt köszönhető, hogy e kategóriához nemcsak az államigazgatás különböző szintjein és területein dolgozó hivatalnokokat sorolták, hanem mindazokat, akiket „a kincstár tartott el”. *Elvben* csinovnyikként csak azt tarthatták volna számon, aki a Rangtáblán valamilyen hivatali rangig (*чин*) eljutott. A tényleges helyzet azonban egészen másképp alakult, mert olyanokat is idesoroltak, akik semmiféle hivatali munkát nem végeztek. Épp ezért joggal jegyezhetette meg Szergej Vitte, a századforduló kormányzatának egyik legbefolyásosabb alakja, a birodalom pénzügyminisztere, hogy „Oroszországban a képzőművészetek, az irodalom, a tudomány, az alkalmazott tudás, az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság, a társadalom irányítása és a jótékonykodás mind-mind – ha nem is teljes egészében, de jelentős részben – állami szolgálatban áll”.⁴²³ A tekintélyes státuszférfi nem túlzott. Oroszországban az egyetemi professzoroktól az akadémikusokon át egészen a nevükben imperátori jelzőt viselő színházakban (*императорские театры*) játszó színészekig formálisan mindenki csinovnyiknak számított, még ha nem is töltött be hivatalt.

Mindez az I. Péter által még 1722-ben bevezetett Rangtábla-rendszerből⁴²⁴ következett. Az uralkodó – francia, porosz, svéd és dán mintákat szem előtt tartva – ezzel a törvénnyel fektette le a szolgálati előmenetel általános szabályait és feltételeit. A Rangtábla-törvény egyfelől lehetőséget adott a tehetséges és szorgalmas, ám alacsonyrendű alattvalóknak arra, hogy a hivatali előmenetelükkel párhuzamosan társadalmilag is felemelkedjenek, másfelől pedig egy olyan rendszerbe kényszerítette bele

a privilegizált nemesi rend tagjait, ahol az államot katonaként vagy hivatalnokként szolgálva kellett igazolniuk, hogy méltóak valamilyen hivatali rangra. Vagyis hiába volt valaki nemes, ha az államot katonaként vagy hivatalnokként nem szolgálta, nem juthatott sem ranghoz, sem szolgálati birtokhoz. Ilyenformán ez a rendelkezés lehetőséget adott az uralkodónak arra, hogy a társadalom nem adózó részét is ellenőrzés alatt tartsa. Ám annak nyomán, hogy a nemesség a XVIII. század végén mentesült a kötelező állami szolgálat alól, a Rangtábla is elveszítette ezt az utóbbi funkcióját, miközben arra továbbra is alkalmas maradt, hogy világos szolgálati perspektívát kínáljon a népes hivatalnoki karnak. Az 1917-ig fennálló rendszer az idők folyamán többször módosult, a szolgálati előmenetellel elnyerhető rendi előnyök megszerzése pedig egyre nehezebbé vált.

A modern államapparátus oroszországi kialakulásának kezdetén, a XVIII. század elején szinte bárki szolgálatba léphetett, ha a társadalom személyi szabadsággal rendelkező csoportjaihoz tartozott, és ha valamennyire jártas volt a betűvetésben. Vagyis a nemeseken kívül hivatalt vállalhattak a papok, a kereskedők, a városi polgárok és a katonák gyermekei is. Az egyszerűbb irodai feladatok ellátása alacsony, a Rangtábla alatti hivatali címmel járt. Ők voltak a másolók (*копиисты*), a segédírnokok (*подконцеляристы*), az írnokok (*концеляристы*) és a kormányzósági iktatók (*губернские регистраторы*). A civil szolgálatot e hivatali tisztségek valamelyikén lehetett elkezdeni, ahogyan a katonák is közkatonaként indultak el pályájukon.

Miután a XIX. század elejére egyre nagyobb szükség mutatkozott az írni és olvasni tudó szabad emberek iránt, 1808-tól lehetővé tették, hogy az adóköteles (*податные*) rendekhez tartozók fiai is irodai munkát vállalhassanak.⁴²⁵ Ez az engedmény azonban nem terjedt ki a földesúri birtokon szolgáló jobbágyokra. A következő években tovább liberalizálódott a rendszer és már a Szenátus és a minisztériumok is megnyíltak a fenti csoport tagjai előtt. Néhány évvel később már az oktatási intézmények is felvehették őket, a legegyszerűbb hivatali teendőket bízva rájuk. Vagyis a XIX. század elejétől, csigalassúsággal bár, de fokozatosan kezdett „demokratizálódni” az állami szolgálatvállalás feltételrendszere. E folyamat újabb állomásaként 1811-ben eltörölték a Rangtábla alatti hivatali besorolásokat. Helyette ezentúl egységesen irodasegédkeként (*канцелярские служители*) tartották számon mindazokat, akik a legegyszerűbb hivatali feladatokat látták el, miközben Rangtáblán jegyzett rangjuk továbbra sem volt.

Ezt az ígéretes, a rendszert „demokratizáló” folyamatot szakította meg I. Miklós, akit 1825-ös trónra lépésétől kezdve aggasztott, hogy egyre többen próbálkoznak hivatali szolgálat révén kiemelkedni és a rendi hierarchiában feljebb jutni.⁴²⁶ Ezért elhatározta, hogy ezt az általa rossznak ítélt gyakorlatot a lehető leggyorsabban felszámolja. Nem kellett sokat várni erre. Már 1827-ben megjelent az a rendelkezés,

⁴²² Уо. стр. 285.

⁴²³ Idézi: Боханов, А. Н.: Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) М. 1992. стр. 61.

⁴²⁴ Лásд Табелъ о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однакож воинские выше прочих, хотя б и старше кто в том классе пожалован был (от 24-го января 1722 г.) // ПСЗ-I. т. VI. № 3890.

⁴²⁵ О непринимании в статскую службу из купеческого, мещанского и другого податного состояния людей без представления Сенату (от 3-го декабря 1808 г.) // ПСЗ-I. т. XXX. № 23381.

⁴²⁶ Лásд Сборник Русского Исторического Общества, т. 74. СПб. 1891. стр. 153.

amely az alsóbb rendek tagjainak megtiltotta a hivatali munkavállalást.⁴²⁷ Ettől kezdve az irodai feladatok ellátására csak az örökletes és személyes nemesek, az örökletes tiszteletbeli polgárok,⁴²⁸ a legtehetősebb kereskedők és a különböző keresztény felekezethez⁴²⁹ tartozó papok gyermekeit, valamint még néhány kiválasztott foglalkozást művelő csoport tagjának fiait lehetett csak felvenni. Ebbe az utóbbi kategóriába tartoztak a tudósok és a művészek gyermekei, valamint az irodai alkalmazottak utódai is. Ezzel a törvénnyel a korábbiakhoz képest jelentősen leszűkült azok köre, akik állami szolgálatba léphettek.

A szigorítások következtében sem a kevésbé tehetősebb kereskedői csoportok, sem a személyes tiszteletbeli polgárok, sem pedig gyermekeik nem kaphattak hivatali munkát. Ugyanez vonatkozott az adóköteles rendek tagjaira is, valamint a zsidókra,⁴³⁰ továbbá mindazokra, akik valamilyen nem keresztény felekezet hívei voltak. Mindez azonban nem érintette azokat, akik képzettségük révén személyükben egyébként is jogosulttá váltak különböző állami feladatok ellátására.⁴³¹ Ők korlátozások nélkül szolgálatba léphettek. Az Oroszországban élő külföldieket ugyancsak eltiltották a hivatali munkától. Nekik is elérhetetlen volt az állami szolgálat, kivéve a tudományos és az oktatási területet. Az eltiltottak közé tartoztak a nők is, akik továbbra sem vállalhattak állami intézményben irodai munkát. Ilyen beosztást még fizetés nélkül sem kaphattak. Könyvelői, illetve számfektői feladatokat azonban bizonyos területeken már elláthattak. Ilyennek számított a posta, a közlekedés, illetve az Állami Ellenőrzési Hivatal, vagyis mindenekelőtt az állami szolgáltatásoknak azok területei, ahol vagy számolni kellett, vagy ügyfeleket kiszolgálni. Ezenkívül az egészségügy és a legfiatalabbak nevelése voltak még azok az ágazatok, ahol bábaként, ápolónőként, gyógyszerészként vagy nevelőnőként állami szolgálatba léphettek. Hivatali rangjuk ugyan nem volt, de munkájukkal nyugdíj jogosultságot nyertek. Ahogy nőtt a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező nők száma, úgy kezdett bővülni az általuk is betölthető állami feladatok köre. Igazgatási karrierre azonban továbbra sem számíthattak.

Hivatali munkához azonban nemcsak származás alapján lehetett hozzájutni, hanem megfelelő képzettség birtokában is. Így például mindazok, akik oroszországi egyetemeken valamilyen tudományos címhez jutottak, vagyis valamely tudományág doktorai, magiszterei vagy kandidátusai lettek, szabadon hivaltalt vállalhattak. De

⁴²⁷ О канцелярских служителей гражданского ведомства (от 14-го октября 1827 г.) // ПСЗ-II. т. II. № 1469.

⁴²⁸ Ezt a rendi kategóriát – a városiakok legfelsőbb rétegének elkülönítésére – 1832-ben hozták létre. Lásd Об установлении нового сословия под названием Почётных граждан (от 10-го апреля 1832 г.) // ПСЗ-II. т. VII. № 5284. A rend joghelyzetére és életformájára vonatkozóan lásd Рындзюнский, П. Г.: Городское гражданство дореформенной России, М. 1958. стр. 168–172.

⁴²⁹ A törvény a keresztény felekezetek között – a pravoszláv, a protestáns és az evangélikus mellett – nem említi a római katolikust. Lásd О канцелярских служителях гражданского ведомства (от 14-го октября 1827 г.) // ПСЗ-II. т. II. № 1469.

⁴³⁰ Ласд Гессен, И. В. – Фридрих, В. (составители): Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам Министерств, СПб. 1904. стр. 212.

⁴³¹ Ласд уо. стр. 213.

nemcsak ők élhettek ezzel a lehetőséggel, hanem azok is, akik orvosi, gyógyszerészi vagy állatorvosi diplomához, magisztrátushoz, illetve doktorátushoz jutottak. Sőt, a civil állami szolgálat mindazok előtt megnyílt, akik valamilyen oroszországi egyetemet, vagy a birodalom első számú pedagógiai főiskoláját (Главный педагогический институт) sikeresen elvégezték. E csoportok tagjai közt csak annyi volt a különbség, hogy azok, akik valamilyen tudományos cím birtokosai voltak hivatali karrierjüket is magasabb besorolásban kezdhették – gyakran több osztállyal is feljebb –, mint azok, akik csak egyetemi diplomával rendelkeztek.

1827-ben – abban a már korábban hivatkozott, fordulatot hozó törvényben, amely megszigorította a hivatalba állás feltételeit – az irodasegégeket négy származási csoportra osztották,⁴³² megszakítva ezzel azt a folyamatot, amely a rendi hovatartozástól független hivatali modell kialakulását szolgálta. Az első csoportba az örökletes nemeseket, míg a másodikba a személyes nemesek gyermekeit sorolták. Az utóbbiba kerültek – 1832-től, amikor ezt a „rendet” létrehozták – az örökletes tiszteletbeli polgárok, valamint a szolgálatuk révén tiszteletbeli polgárságot elnyert katonatisztek és csinovnyikok fiai, továbbá a leggazdagabb kereskedők és a keresztény felekezetek papjainak gyermekei is. A harmadik csoportba a hivatali ranggal nem rendelkező tudósok és művészek leszármazottai nyertek besorolást, míg a negyedikbe mindazok, akik nem tartoztak az előző három csoport egyikébe sem. E felosztás komoly gyakorlati következményekkel járt. Az első csoporthoz tartozók ugyanis már két év irodasegédi munka után a Rangsálla alsó szintjére léphettek. Ezzel szemben a második csoporthoz soroltak csak négy év után, míg a harmadikhoz tartozók hat év elteltével nyerhették el a legalacsonyabb – Rangsálla is jegyzett – hivatali rangot, a kollégiumi iktató (коллекский режиссер) tiszttét. Azoknak viszont, akik a negyedik csoportban kaptak helyet, 12 éven át kellett szolgálniuk ehhez. Ráadásul az ide soroltak csak azért szolgálhattak továbbra is, mert már a törvény kihirdetése előtt hivatalnokként dolgoztak. Az új törvény ugyanis mindenkit kizárt az újonnan felvehető köréből, akik a negyedik csoporthoz tartoztak. Elölük elzárták a hivatalnoki életpályát, míg a többi csoporthoz tartozók esetében könnyítettek a rendszeren. Ha ugyanis valaki gimnáziumi vagy más középiskolai végzettséggel rendelkezett, akkor az 1827-es törvény életbelépését követően már nem kellett hosszú éveket irodasegédként eltöltenie. A „segédek” első csoportjához tartozók már egy év elteltével, míg a másik két kategóriába soroltak két, illetve négy év után „felléphettek” a Rangsálla.⁴³³ Akiknek pedig doktori címük volt, hivatali karrierjüket mindjárt a Rangsálla nyolcadik osztályáról indulva kezdhették, míg a magiszterek a kilencedikről, a kandidátusok pedig – akik alatt ekkor az egyetemi diplomával rendelkezőket értették – a tizedikről.

A rendszer a valóságban még ennél is bonyolultabb volt, merthogy nemcsak a származást és a végzettséget vette figyelembe, hanem annak a tanintézetnek a presz-

⁴³² О канцелярских служителях гражданского ведомства (от 14-го октября 1827 г.) // ПСЗ-II. т. II. № 1469.

⁴³³ Ласд Шепелев, А. Е.: Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. СПб. 1999. стр. 171.

tízstét is, ahol a kinevezésre váró jelölt tanult. A híres Carszkoje Szeló-i líceum például – ahol az orosz kultúra és közélet olyan jelentős alakjai kaptak középfokú képzést, mint Alekszandr Puskin, Mihail Sztaltikov-Scsedrin, vagy II. Sándor két majdani minisztere, Alekszandr Gorcsakov és Dmitrij Zamjatin – azt az előjogot biztosította, hogy a tanulmányi előmenetel függvényében az ott végzettek hivatali karrierjüket mindjárt a Rangtábla tizenkettedik és kilencedik osztálya közti szintről kezdhették el. De a birodalom néhány más középiskolájának, így a francia forradalom után orosz szolgálatba álló Armand Emmanuel Richelieu hercegről elnevezett odesszai líceumnak (*Ришельевский лицей*), vagy a nyezsini jogi középiskolának (*Нежинский юридический лицей*) az elvégzése is hasonló privilégiumokkal járt. Ugyanez volt a helyzet a katonai elitet képző híres Hadapródiskolával (*Пажеский корпус*) is. Ha valaki itt végzett és a katonai szolgálat helyett a polgárit választotta, számíthatott arra, hogy hivatali pályáját a tizenegyedik és a tizenkettedik közti osztályok valamelyikén kezdheti el. De a művészeti és építészeti akadémiák végzősei is rögtön a Rangtábla alsó szintjén kaptak hivatali rangot. Ezzel szemben a szentpétervári és harkovi műszaki főiskola elvégzése sokáig nem járt semmiféle előjoggal. Idővel azonban változott a helyzet. A XIX. század közepétől – párhuzamosan a mérnöki tudás fölértékelődésével – az itt végzett diákok is számíthattak szolgálati kedvezményekre.

Miután valaki megkapta első Rangtáblán jegyzett hivatali kinevezését többé-kevésbé kiszámíthatta előmenetelének várható alakulását. A hivatali ranglétrán ugyanis a törvényi előírások meghatározott időközönként felsőbb osztályba leptették a csinovnyikokat. Ez a Rangtábla alsóbb szintjein általában 3-4 évente következett be. Némi szorgalommal és odaadással, valamint a mindig hasznos „személyes kapcsolatok” segítségével ennél is gyorsabban lehetett haladni. Ám a szolgálati időhöz kötött előrelépés csak a Rangtábla ötödik osztályáig működött. Efölött, a legmagasabb hivatali rangok eléréséhez már az uralkodó személyes döntésére volt szükség.⁴³⁴ Ez a döntés a gyakorlatban többnyire a közvetlen szolgálati előljáró kezdeményezésére történt. Vagyis a negyedik osztály elérése valódi vízválasztóul szolgált. Ezért sokan az ötödik osztályhoz érve eljutottak hivatali karrierjük csúcsára, ahonnan feljebb már nem léptek.

A hivatali pályák alakulásának sikeressége és gyorsasága – a rátermettségen és szorgalmon túl – jelentős mértékben függött a képzettségi szinttől és a származástól is. Egy felsőfokú végzettséggel rendelkező nemes embernek huszonnégy év kellett ahhoz, hogy az ötödik hivatali osztályig emelkedjék. Ha azonban a végzettsége csak középfokú volt, úgy ez az idő már harminc évre nőtt, alapfokú bizonyítvány mellett pedig harminchét évre. A ranglétrán még ennél is lassabban lehetett haladni, ha valaki nem tartozott az örökletes nemesek közé. Ebben az esetben egyetemi diplomával huszonhat év alatt lehetett az ötödik szolgálati szintig eljutni, míg középiskolai és alapfokú végzettséggel harminchat, illetve negyvenkét év alatt. Mindez egyben azt is

⁴³⁴Lásd uo. crp. 172.

jelentette, hogy a kevésbé képzett, ugyanakkor hátrányos rendi helyzetű hivatalnokok csak egészen kivételes esetekben tudtak a Rangtábla felső szintjeire eljutni. Ám amennyiben egy hivatali ember tehetsége és szorgalma felsőfokú képzettséggel párosult, megvolt az esélye – kiváltképp, ha befolyásos patrónus támogatta ebben –, hogy karrierje során a legmagasabb hivatali rangokig emelkedjék.

A hivatali karrier nemcsak növekvő jövedelemmel és gyarapodó szolgálati tekintéllyel járt, de lehetőséget adott a társadalmi felemelkedésre is. A XIX. század derekáig viszonylag könnyen lehetett a szolgálati előmenetel révén örökletes nemességhez jutni. Ehhez elég volt a Rangtábla nyolcadik osztályáig emelkedni.

I. Miklós azonban 1845-ben szigorított a feltételeken és az örökletes nemesi rendbe történő átsorolást civil szolgálatban az ötödik hivatali osztály eléréséhez kötötte.⁴³⁵ Utóda, II. Sándor még egy osztállyal feljebb tolta a határt. 1856-tól az örökletes nemesség elnyerése már csak a Rangtábla negyedik osztályának elérésével vált lehetővé.⁴³⁶ Ugyanakkor ezek a szabályok – magától értetődően – nem érintették azokat, akik hivatali karrierjüket örökletes nemesként kezdték el. Esetükben a szolgálati előmenetel nem hozott „rendváltást”. Előkelő származásuk azonban többnyire felettébb jótékonyan egyengette pályájuk alakulását.

II. Sándor trónra lépését követően a rendszer bizonyos vonatkozásokban ismét elkezdett „demokratizálódni”. Ennek jeleként 1856-ban bevezették, hogy immár egységesen – függetlenül a képzettségi szinttől és a rendi hovatartozástól – mindenkinek három-három évet kellett szolgálnia a tizenegyedik és a nyolcadik osztály közti hivatali lépcsőfokok között, míg a nyolcadiktól az ötödikig tartó felemelkedés során négy-négy év volt az egyes szintek közti kötelező szolgálati idő.⁴³⁷

52. kép ▲ Gorcsakov, Alekszandr Mihajlovics (1798–1883)

⁴³⁵A katonai szolgálat esetén az örökletes nemesség már a nyolcadik osztály elérésével elnyerhetővé vált. A civil szolgálat kilencedik osztálya pedig személyes nemességgel járt. Lásd *О порядке приобретения дворянства (от 11-го июня 1845 г.)* // ПСЗ-II. т. XX. № 19086.

⁴³⁶A katonai szolgálatban az örökletes nemességhez elég volt a hatodik osztályig emelkedni, ami ezredesi rangnak felelt meg. *О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники или соответствующий сему чину 4-й класс, а по военной в Полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-го ранга (от 9-го декабря 1856 г.)* // ПСЗ-II. т. XXXI. № 31236.

⁴³⁷*О сроках производства в чины по службе гражданской (от 9-го декабря 1856 г.)* // ПСЗ-II. т. XXXI. № 31237.

A XVIII. században a Rangtáblán feltüntetett rangok még megfelelték egy-egy meghatározott beosztásnak (*должность*). Idővel azonban, ahogy egyre bonyolultabbá vált az államigazgatás rendszere, ez a szoros kapcsolat kezdett meglazulni, ezért I. Miklós uralkodása idején összeállítottak egy listát arról, hogy a különböző beosztásokhoz milyen hivatali rang tartozik. A miniszteri poszt például megkövetelte, hogy aki betölti, a Rangtábla második osztályához tartozó tényleges titkos tanácsos (*действительный тайный советник*) legyen. A miniszterhelyettesek (*товарищи министра*) hivatali rangja a harmadik osztályhoz tartozó titkos tanácsosi (*тайный советник*) volt. A minisztériumok ügyosztályai igazgatóinak (*директоры департамента*), ahogyan a civil kormányzóknak (*гражданские губернаторы*) is, a Rangtábla negyedik szintjének megfelelő hivatali címmel kellett rendelkezniük, vagyis tényleges államtanácsosoknak (*действительный статский советник*) kellett lenniük. Ahogy azonban egyre lejjebb haladunk a Rangtáblán, úgy gyarapodnak az egy-egy hivatali rangfokozathoz hozzárendelt lehetséges beosztások. Az ötödik osztálynak megfelelő államtanácsosi (*статский советник*) ranggal például éppúgy be lehetett tölteni a minisztériumi ügyosztályok igazgatóhelyettesi posztját, mint az alkormányzói (*вице-губернатор*) tisztelet. De hasonlóképpen államtanácsos láttá el a kormányzóságokban működő kincstári kamarák, valamint az állami javak kamaráinak (*палаты государственных имуществ*) elnöki feladatát is.

A XIX. század második felére azonban újra visszatért az a gyakorlat, amely a hivatali rang és a beosztás közti megfelelést kezdte ismét „nagyvonalúan” kezelni. Rendszeresen megtörtént, hogy valamely tisztséget a hozzá rendelt hivatali osztálynál eggyel magasabb rangfokozatú csinovnyikkal töltettek be. És az is elfogadottá vált, hogy egy-egy hivatali állásba az előírtnál akár két szinttel alacsonyabb rangfokozatú hivatalnokot nevezzenek ki. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy a kinevezett csinovnyiknak felsőfokú végzettséggel kellett rendelkeznie.⁴³⁸ Ez a gyakorlat egyértelműen jelezte, hogy a hivatali karrier alakulásában a képzettségi szint kezdett minden másnál fontosabb szerephez jutni.

Az ígéretes változások ellenére a hivatalnoki kar képzettségi szintje még a XIX. század közepén is meglehetősen vegyes volt. Jelentős eltérés mutatkozott a központi intézményekben és a helyi hatóságoknál dolgozók felkészültsége között. A kormányzósági apparátus jelentette a vízválasztót. Ezen az igazgatási szinten még nagy számban szolgáltak nemesi származású és a kor igényeinek megfelelően képzett hivatali emberek, de már olyanok is dolgoztak nem kevesen, akik távolról sem feleltek meg a posztjukkal szemben támasztott elvárásoknak. Mindazonáltal a kormányzói hivatal apparátusa még jórészt képzett emberekből állt, ám az ennél alacsonyabb szinteken már többnyire olyanok képviselték a központi hatalom akaratát, akik mind felkészültségüket, mind erkölcsi hozzáállásukat tekintve igencsak távol álltak a hivatalnok, avagy „közszolga” weberi ideáljától. Ez azt eredményezte, hogy a kormányzat

⁴³⁸ Lásd uo. стр. 172.

politikáját kidolgozó fővárosi kancelláriák és a helyi hatalmi szervek között hatalmas szakadék tátongott. A központi hatalom intézményei nem alaptalanul voltak bizalmatlanok a járási, körzeti és falusi igazgatási szervekkel szemben. Ebből a bizalmatlanságból fakadt az állandó ellenőrzési kényszer és a részletekben elvesző reglamentáció. De még így sem tudott a központi hatalom hatékonyan beavatkozni, sőt még arra se nagyon volt képes, hogy hitelt érdemlően követni tudja a helyi szinten zajló történéseket. Ezt a helyzetet részben azzal próbálta áthidalni, hogy az igazgatási hierarchia alján választott rendi testületekre bízta az adminisztrációs teendőik jelentős részét.⁴³⁹ Minderre azért kényszerült, mert a hivatali apparátus létszáma – a XVIII. század elejétől tartó dinamikus növekedés ellenére is – még mindig jóval kisebb volt, mint amit a feladatok teljesítése megkövetelt volna. Oroszországban arányait tekintve még a XIX. század derekán is jóval kevesebb hivatalnok szolgált, mint a korabeli Franciaországban vagy Nagy-Britanniában. Az előbbiben ezer lakosra 4,8, míg az utóbbiban 4,1 hivatalnok jutott, miközben ez a mutató az Orosz Birodalomban mindössze 1,3 fő volt.⁴⁴⁰ Mindez azt jelentette, hogy az ország – a bürokratikus apparátus expansziójának dacára – továbbra is „alulirányított” maradt. Ez az, amit Frederick Starr szellemesen „a külsőleg mindenható hatalom gyengeségének paradoxonaként” ír le.⁴⁴¹ A gyengeség azonban nemcsak a bürokratikus apparátus hiányosságaiából eredt, de legalább ennyire a civil társadalom és az annak támaszát adó „középosztály” fejletlenségéből is. Az utóbbiak gyengesége miatt épp az a széles „alap” hiányzott, ami biztosíthatta volna a közép- és az alsó szinten szolgáló professzionális hivatalnoki kar létrejöttét és folyamatos újratermelődését, miközben ez a „társadalmi háttér” támasza lehetett volna a helyi önkormányzatoknak is. De nem lett az, mert jelentős „középosztály” a cárizmus felbomlásáig nem jött létre.

Szemben az alacsony szinteken szolgáló csinovnyikok többségével a bürokrácia legfelsőbb rétegét alkotó csoport tagjainak nagy része – az Államtanács tagjai, a miniszterek és más főhatóságok vezetői, a szenátorok, a miniszterhelyettesek és a minisztériumi ügyosztályok igazgatói, a kormányzók és alkormányzók, továbbá a nagykövetek és más misszióvezetők – az örökletes nemesek köréből került ki. Arányuk ugyan a XIX. század közepe és a birodalom felbomlása közti időszakban fokozatosan csökkent, de egyetlen kategóriában sem süllyedt kétharmad alá. A kormányzók és alkormányzók több mint 90 százaléka, míg az Államtanács tagjainak több mint 80 százaléka még 1917-ben is örökletes nemes volt. A nem nemesek aránya a birodalom felbomlását megelőző évtizedekben leginkább a miniszterek és a főhatósági vezetők körében nőtt meg. De még esetükben sem beszélhetünk radikális átalakulásról, mert még körükben is 70 százalék fölött maradt a nemesek aránya. Ám ahhoz képest, hogy

⁴³⁹ Лásд Христофоров, И. А.: В поисках единства: административные преобразования в контексте великих реформ 1850–1870-е гг. // Административные реформы в России: история и современность, М. 2006. стр. 179.

⁴⁴⁰ Лásд Frederick S. Starr: *Decentralization and Self-Government in Russia. 1830–1870*. Princeton, 1972, 48. p.

⁴⁴¹ Uo. 44. p.

1853-ban még egyetlen olyan felső hivatali kategória sem akadt, ahol az örökletes nemesség aránya alacsonyabb lett volna 85 százaléknál, a csökkenés mégiscsak érezhető változást jelzett.⁴⁴²

A bürokratikus elit többsége – ez mindenekelőtt a központi és a kormányzósági szintek magas tisztségeit betöltőkre volt jellemző – jelentős földtulajdonnal rendelkezett. A XIX. század második felében ebben a tekintetben is kezdett fokozatosan változni a helyzet. Azzal párhuzamosan, ahogyan csökkent a nemesi rend aránya a felső bürokrácia körében, úgy szorult vissza a magas hivatali tisztséget betöltő nagybirtokosok részesedése is. Sőt, ebben a vonatkozásban a visszaesés az előbbinél is jóval nagyobb volt. Míg 1853-ban a miniszterek és főhatósági vezetők csaknem 90 százaléka számított nagybirtokosnak, addig arányuk 1917-re már 10 százalék alá csökkent. De ugyanez elmondható a bürokrácia legfelsőbb rétegének szinte valamennyi kategóriájáról, azzal a megszorítással, hogy körükben már a XIX. század közepén is jóval kisebb – egyharmad-kétharmad közti – arányt képeztek a nagybirtokosok.⁴⁴³ A birodalom felbomlásának idejére a legmagasabb rangú hivatalnokok körében 3-10 százalék közti szintre esett vissza a nagybirtokosok részesedése.⁴⁴⁴ Ezek a tendenciák a hivatalnoki kar lassú, de mégiscsak érzékelhető „demokratizálódását” jelezték, vagyis olyan csoportok hivatali felemelkedésére utaltak, amelyeknek erre a „nagy reformok” előtt aligha lett volna esélyük.

Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a hivatali apparátus – kiváltsághoz képest annak közép- és alsó szintjein – nem volt kellőképpen felkészült a reformpolitika „menedzselésére”, illetve arra, hogy a központi hatalom politikai akarát a legalsóbb – a járási, körzeti és falusi – szinteken is érvényesíteni tudja. Ez olyan korlát volt, amely jelentős mértékben visszahatott a reformpolitika eredményességére.

A politikai rendszer elemeinek változásai azt mutatták, hogy a XVIII. század elejétől Oroszországban is kezdett fokozatosan elválni egymástól a hatalomgyakorlás törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató ága. Ez annak ellenére is igaz volt, hogy a törvényalkotásban fontos szerepet játszó Államtanács csak tanácskozási jogkörrel rendelkezett és még csak részlegesen sem volt képviseleti intézménynek

⁴⁴²A XIX. század derekán a minisztériumok és különböző főhatóságok vezetői még egytől egyig örökletes nemesség voltak. Néhány kivételtől eltekintve hasonló volt a helyzet az Államtanács tagjai (98,2 százalék) és a szenátorok (94,6 százalék) esetében is. Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: *Сословное общество Российской империи*, М. 2010. стр. 173.

⁴⁴³Két kategória esetében még ennél is alacsonyabb volt a nagybirtokosok aránya már a XIX. század közepén is. Ebben a körbe tartoztak az alkormányzók (6 százalék), valamint a miniszterhelyettesek és minisztériumi főosztályvezetők (11,4 százalék). Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: *и. м.* стр. 173.

⁴⁴⁴Lásd erre vonatkozóan: Дубенцов, Б. Б. – Куликов, С. В.: *Социальная эволюция высшей царской бюрократии во второй половине XIX – начале XX вв. (Итоги и перспективы изучения)* // Проблемы социально-экономической и политической истории России XX – XX веков. СПб. 1999. стр. 74–85.

tekinthető. Mindazonáltal a XIX. század második felére mégiscsak kialakult az a hármas osztatú intézményi keret – az Államtanáccsal, a Miniszterek Bizottságával (illetve a Miniszterek Tanácsával), valamint a Szenátussal – amely elvileg alapját adhatta volna a tényleges hatalommegosztásnak, a hatalmi ágak egymást korlátozó autonómiájának.

A hatvanas–hetvenes évek reformjai kétségtelenül jelentős változást hoztak az orosz társadalom számos alrendszerében, a politikai rendszer lényegét azonban nem érintették. Ennek következtében Oroszország még a XIX. század végén is távol állt attól, hogy alkotmányos jogállamnak lehetett volna tekinteni. Az ország politikai rendszere és általános joggyakorlata nemcsak azért nem felelt meg az alkotmányos jogállam kritériumainak, mert a hatalmasra nőtt birodalomnak sem alkotmánya, sem alkotmányos hagyománya nem volt, de azért sem, mert több fontos, a jogállami működéshez nélkülözhetetlen jogelv hiányzott, vagy csak részlegesen érvényesült. Az egyik legfőbb jogállami deficit abból eredt, hogy a birodalom államrendjét továbbra sem a szabad, egyenlő és önmeghatározó állampolgárok érdekeit szem előtt tartva alakították ki. Ez már csak azért sem volt lehetséges, mert az Orosz Birodalomnak továbbra sem voltak szabad és egyenlő állampolgárai, hanem csak rendileg tagolt, különböző jogokkal és kötelezettségekkel bíró alattvalói. Az állam illetékességét – céljait és feladatait – pedig továbbra sem a személyek szabadságának és tulajdonuk biztonságának garantálásából kiindulva határozták meg. És ami talán a legfontosabb: Oroszországnak még mindig nem volt olyan alkotmánya, amely az uralkodó politikai akarata fölött állva szabályozta volna az államszervezet fölépítését és működését. A hatályos törvények tára ugyan az Alapvető állami törvények (*Основные Государственные Законы*) fejezettel kezdődött, de az ott szereplő rendelkezések az állam működését és alapvető feladatait nem a polgári szabadságra, a jogegyenlőségre és a tulajdon sérthetetlenségének garantálására alapozva jelölték ki. Miután Oroszország továbbra sem volt alkotmányos monarchia, ezért *per definitionem* sem a bírói függetlenség maradéktalan teljesüléséről, sem a törvények uralmáról, sem a törvényhozásban közreműködő népképviseléről, sem pedig eme utóbbinak felelős kormányról nem beszélhetünk.

De a törvények uralmát, avagy a joguralmat illetően sem volt jobb a helyzet. Ha a fogalom Albert Venn Dicey adta klasszikus meghatározásából indulunk ki, akkor a joguralom a XIX. század végén – ha másutt nem, de Angliában mindenképpen – legalább három kritériumnak való megfelelést feltételezett. Mindenekelőtt annak teljesülését, hogy a jog abszolút fensőbbiséget élvez az önkényes hatalommal szemben, vagyis a joguralom „a kormány részéről kizár minden önkényt, kiváltságot, sőt még a tág arbitriarius hatalmat is”,⁴⁴⁵ vagyis a politikai közösséget és annak tagjait „a jog, és csak is a jog kormányozza”.⁴⁴⁶ Ebből viszont egyenesen következett, hogy büntetni csakis törvénysértésért lehet, de egyebekért nem. Másrészt a joguralom „törvény

⁴⁴⁵Dicey, A. V.: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Budapest, 1902, MTA, 191. p.

⁴⁴⁶Uo.

előtti egyenlőséget (jelentett), vagyis azt, hogy minden ember a rendes bíróságok kezelte közönséges jog alá tartozik.⁴⁴⁷ Következésképpen „a joguralom kizárja annak lehetőségét, hogy a tisztségviselők vagy mások kivétessenek a többi polgárokat kötelező jog iránti engedelmesség vagy a rendes bíróságok illetékessége alól”.⁴⁴⁸ Harmadrészt pedig a joguralom azt is jelentette, hogy „az alkotmányjog, vagyis ama szabályok, melyek a külföldi államokban rendszerint az alkotmánykódexbe vannak felvéve, nem forrásai, hanem folyamánai a bíróság körülírt és elismert emberi jogoknak”.⁴⁴⁹ Másképpen fogalmazva: az alkotmány az emberi jogokból származtatható és azok kikényszerítése a bíróságok feladata.

Ezzel szemben mi volt a helyzet Oroszországban? Kétségtelen, hogy a XIX. század végére a közhatalmat már itt is egyre inkább a nyilvános és írott jogszabályok előírásainak megfelelően és a jogszabályokban meghatározott eljárások keretében az arra felhatalmazott szervezetek és személyek gyakorolták. A hatalommegosztás következetesen alkalmazott gyakorlata azonban továbbra sem volt teljes. Oroszország ugyan tett néhány lépést ebben az irányban – köszönhetően mindenekelőtt az 1864-es bírósági reformnak –, de nem jutott messzire. Ennek több oka is volt. Egyrészt, mert helyi szinten – ahol továbbra is a koronahatóság feje, a kormányzó maradt a rábízott terület ura – könnyű volt kijátszani a bíróságok függetlenségét és a bírók törvényben garantált elmozdíthatatlanságát. Másrészt, mert a jogalkotás folyamatából továbbra is hiányzott a népképviselői elv érvényesülése. Országos képviselői testület híján nehéz is lett volna ezt teljesíteni. Harmadrészt pedig azért sem lehetett Oroszország esetében joguralomról beszélni, mert a lakosság többségét alkotó parasztság ügyeinek – jogvitáinak – nagy részében még a századfordulón sem a független bíróságok hoztak ítéletet, hanem azok „elrendezése” adminisztratív eljárásban – többnyire a faluközösségi szokásjog alapján – történt. Az Orosz Birodalom tehát még a XIX. század végén sem volt jogállam, de még olyan hely sem, ahol következetesen, mindenre kiterjedően érvényesült volna a joguralom. Ennek pedig már régóta nem a jogállam, vagy a joguralom fogalmainak ismeretlensége volt az oka,⁴⁵⁰ hanem az, hogy az uralkodó – talán, mert maga is tisztában volt az orosz állam működésének korlátaival – továbbra sem tartotta sem időszerűnek, sem megvalósíthatónak a fenti elvárásoknak való megfelelést.

⁴⁴⁷ Уо.

⁴⁴⁸ Уо.

⁴⁴⁹ Уо. 192. p.

⁴⁵⁰ Albert Dicey joguralomról értekező könyve röviddel angliai kiadása után oroszul is megjelent. Lásd Дайси, А. В.: Основы государственного права Англии, СПб. 1891. A hazai olvasók a jogállam és a joguralom fogalmairól ekkor már nemcsak külföldi szerzők munkáiból értesülhettek, de számos orosz jogtudós művéből is. Ezek közül talán a legismertebb В. Гессен jogállamról értekező alapos elemzése volt. Lásd Гессен, В. М.: О правовом государстве // Правовое государство и народное голосование. К реформу государственного строя России, СПб. 1906. Вып. 2. стр. 9–62.

3. A társadalom rendies szerkezete

Az állam teremttette rendek

A XIX. század nagy reformjai nemcsak a politikai rendszer alapszerkezetét és az államigazgatás meghatározó elemeit hagyták érintetlenül, de a társadalom rendies hierarchiáját is.⁴⁵¹ Az uralkodó alattvalói⁴⁵² – még ha élethelyzetük bizonyos vonatkozásokban közeledett is egymáshoz – jogilag továbbra sem váltak teljesen egyenlővé. Társadalmi helyzetüket és státuszukat alapvetően az határozta meg, hogy milyen rendhez (*сословие*) tartoztak. Az egyes rendek tagjainak helyzetét, jogait és kötelezettségeit a Törvénytár kilencedik kötete szabályozta (*Законы о состояниях*).⁴⁵³ A törvény, amely még a XX. század elején is érvényben volt, kimondta, hogy „a városi és falusi lakosságon belül jogállásuk különbsége alapján az emberek négy alapvető fajtája (*под*) különböztetendő meg: a nemesség (*дворянство*), a papság (*духовенство*), a városi (*городские обыватели*) és a falusi

⁴⁵¹ A rendies társadalomszerkezetet a reformok közvetlenül nem érintették. A rendszer jogi szerkezete – néhány apróbb kivételtől eltekintve – lényegében érintetlen maradt. Ilyen kivételnek számított, hogy a három kereskedői gildéből – azok belső átalakításával – 1862 után csak kettőt tartottak meg, illetve a jobbágyfelszabadítás előtt még különböző jogállású földműves csoportokból egy egységes paraszti rendet hoztak létre. Másfajta közvetlen beavatkozásra azonban nem került sor. Ugyanakkor a jobbágyfelszabadítás, a bírósági és zemsztvo-reform következtében a nemesség számos korábbi, kivételezett helyzetet biztosító előjogát fokozatosan elveszítette. Ezek a változások visszahatottak a rendies szerkezetre, az egyes rendek egymás közti viszonyára is. Lásd Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 36.

⁴⁵² Oroszországban az egyén államhoz való tartozásának megnevezésére hivatalosan az alattvaló (*подданный*) kifejezést használták egészen 1917 februárjáig. Az alattvaló fogalma, mint a latin *subditus* tükörfordítása valószínűleg lengyel és litván közvetítéssel került az orosz nyelvbe a XVII. század végén. Miután az orosz történelmi fejlődés nem kedvezett az államtól független közösségek kialakulásának – legyenek azok városok vagy gildék –, és mert lényegében nem ismerte a jobbágy és ura közötti magánjogi szerződés intézményét, illetve ennek közjogi formáját, amely az uralkodó és alattvalói között kötöttet, ezért a *подданный* kifejezés azt a jelentésbeli árnyalatot is magához kapcsolta és hangsúlyossá tette, amely az egyén uralkodónak való teljes – mindenféle jogi korlátot nélkülöző – alávetettségét fejezte ki. Lásd Лор, Эрик (Eric Lohr): Гражданство и подданство. История понятий // Понятия о России. К исторической семантике имперского периода, В 2-х томах, М. 2012. т. 1. стр. 203–204. A fogalom orosz jogtörténeti fejlődésének részletes bemutatását lásd Гессен, В. М.: Подданство: его установление и прекращение, СПб. 1909.

⁴⁵³ Свод законов Российской империи (СЗ), СПб. 1857. т. IX. Az eredetileg Mihail Sziperszanszkij által összeállított joganyag, a *Законы о состояниях* először 1833-ban látott napvilágot, majd újabb és javított kiadásai 1842-ben, 1857-ben, 1876-ban és 1899-ben jelentek meg.

lakosság (*сельские обыватели*).⁴⁵⁴ Az „emberek fajtája” és „egy adott rendhez tartozás” azonban csak az első két rend esetében esett egybe. Ezzel szemben a városi és falusi lakosság már nem egy-egy jól elhatárolt rendet alkotott, hanem több – jogállásában egymástól eltérő – rend között oszlott meg. A városokban élők rendi hovatartozásuk tekintetében lehettek tiszteletbeli polgárok (*почетные граждане*) – e rendnek létezett örökletes (*поместное*) és személyes (*личное*) válfaja is –, továbbá kereskedők (*купцы*), céhesek (*цеховые*) és kispolgárok (*мишчане*). A falusi lakosság legnépesebb rendjét a különböző jogállású parasztok (*крестьяне*) alkották, de falusi alattvalóknak számítottak – külön rendként – a kozákok (*казаки*) is. Az utóbbiak azonban – ellentétben a parasztsággal – számos előjog birtokosai voltak.

A felsoroltak közül privilegizált, vagyis nem adózó (*неподатные*) rendnek számított a nemesség, a papság, valamint a tiszteletbeli polgárok alkotta csoport. Neki nem kellett fejadót (*подушная подать*) fizetniük. De nem ez volt az egyedüli privilégiumuk. Fontos további előjoguknak számított, hogy sem állami szolgálatra kötelezni, sem regrutaként katonának adni, sem pedig testi fenytésben részesíteni nem lehetett őket.⁴⁵⁵ Ehhez képest a kereskedői rend már csak félig privilegizált csoportnak számított. A rend legtehetősebb részét alkotó – az első és második gildéhez (*гильдия*) tartozó – kereskedőknek sem kellett fejadót fizetniük, és az általános hadkötelezettség bevezetéséig a katonai szolgálat alól is mentesültek. Ezekkel a jogokkal azonban a legszegényebb kereskedői réteg soha nem rendelkezett. Alávetettségüket jól mutatja, hogy a harmadik gildéhez tartozó kereskedők testileg éppúgy fenytésbe voltak, mint a kispolgárok, a céhes kézművesek és a parasztok.⁴⁵⁶

Végző soron a fejadó-kötelezettség volt az a vízvonal, amely a társadalmat két, egymástól alapvetően különböző csoportra osztotta: egyfelől a privilegizáltakra, másfelől az előjog nélküli teherviselőkre, az adózókra. Az állam társadalommal kapcsolatos politikája nem a rendek kialakítására, hanem mindenekelőtt annak meghatározására irányult, hogy a társadalom mely csoportjai kerülnek az adózásra kötelezettek közé és melyek nem. Az adókötelesek közé kerülés jelentősége sem abban állt elsősorban, hogy az odatartozóknak adót kellett fizetniük, hanem abban, hogy ezzel a státusszal számos további jogkövetkezmény járt. Aki ugyanis adókötelessé vált, azt státuszából következően alá lehetett vetni testi fenytésnek, korlátozni lehetett szabad mozgásában és katonai szolgálatra lehetett kényszeríteni. Aki viszont nem volt adóköteles az mentesült a fenti joghátrányoktól. A két állapot közti különbség oly jelentős volt, hogy azt senki nem tekintette csupán státuszbelinek. Az adózó rendekhez való tartozás ennél jóval többet jelentett. Aki ugyanis az utóbbiba tarto-

zott, joggal érezhette magát megbélyegzettnek. A privilegizáltak is ennek tudatában tekintettek rájuk.⁴⁵⁷ Nem véletlen, hogy a köztük lévő különbséget pusztán csak a jobbágyfelszabadítás jogi aktusával nem lehetett felszámolni. Olyannyira nem, hogy még évtizedekkel az emancipációs törvények után sem tűnt el az a lélektani gát, ami e két csoportot elválasztotta egymástól.

Máig vita tárgyát képezi, hogy léteztek-e Oroszországban „valódi” rendek, és ha léteztek, mikortól. A rendek „valódiságával” kapcsolatos kételyek onnan erednek, hogy Európa keleti peremén – ellentétben Nyugat- és Közép-Európával – a rendek jogait az uralkodó akaratával szemben nem védte törvény. Ezek a jogok az uralkodói kegy megnyilatkozásai voltak, vagyis nem garantálta őket sem a monarcha által kiadhatatlan törvény, sem a nemesi, illetve más rendi korporációk társadalmi súlya és politikai ereje. Nyugaton a rendek nemcsak a társadalmi szerkezet részét képezték, hanem egyben a politikai rendszerét is. Az utóbbi meghatározó eleme volt a rendi képviselőlet alapján létrejött és működő *parlament*, *sejtm*, *landtag*.⁴⁵⁸ Ilyen rendi alapon szerveződő képviselőleti intézményt azonban az I. Péter utáni orosz fejlődés nem ismert.

Ha Oroszországban valaki valamilyen szabadságot vagy előjogot élvezett, „az csak azért volt az övé, mert az állam a szolgálatában ellátott feladatok jutalmaként megengedte neki”.⁴⁵⁹ A nemesség annak köszönhetette polgári jogait, hogy az uralkodó igyekezett a maga szolgáló rétegét „kellő erkölcsi tekintéllyel és anyagi biztonsággal felruházni, hogy feladatait elláthassa”.⁴⁶⁰ Ugyanakkor ezek az állam szükségleteiből következő és a hatalom nemesség és uralkodó közti megosztásának aszimmetrikus szerkezetébe illeszkedő jogok felettébb ingategyek voltak, az uralkodó jóakarátán kívül nem garantálta őket semmi. Jól mutatja ezt II. Katalin nemesi kiváltságokról rendelkező adománylevelének⁴⁶¹ sorsa. Az ugyanis kibocsátását követően alig több mint tíz éven át volt csak érvényben, amikor is a kiváltságlevelét az uralkodónő fia, I. Pál, trónra lépése után – semmiféle ellenállásba nem ütközve – visszavonta, helyreállítva ezzel a nemesség kötelező állami szolgálatát és a korábban velük szemben betiltott testi fenytés alkalmazhatóságát.⁴⁶² Ugyan néhány év elteltével az új uralkodó, I. Sán-

⁴⁵⁴ ЦЗ, т. IX, ст. 2.

⁴⁵⁵ Ezek a privilégiumok azonban a felsorolt rendeket is csak egy meghatározott időponttól illették meg. A nemesség például csak 1762-től mentesült a kötelező állami szolgálat alól. Ugyanakkor az elnyert előjogok érinthetetlenségét semmi nem garantálta. A nemesi szabadságra vonatkozóan lásd *О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству (от 18 февраля 1762 года)* // ПСЗ-I, т. XV, № 11444.

⁴⁵⁶ Ez az állítás csak a testi fenytés 1863-ban elrendelt betiltása előtti időszakra vonatkozik.

⁴⁵⁷ Lásd erre vonatkozóan Gregory Freeze: The Estate (Soslovie) Paradigm and Russian Social History. *American Historical Review*, February 1986. 19. p.

⁴⁵⁸ Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 22.

⁴⁵⁹ Blum, Jerome: *Lord and Peasant in Russia. From the Ninth to the Nineteenth Century*. 1971, 150. p.

⁴⁶⁰ Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 28.

⁴⁶¹ Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I, т. XXII, № 16187.

⁴⁶² I. Pál nemcsak a testi fenytés nemesekkel szembeni alkalmazásának tilalmát vonta vissza, de számos egyéb módon is korlátozta jogaiban a privilegizált rendet. Így – többek között – bírósági eljárás alá vont az állam civil, avagy katonai szolgálatát megtagadó nemeseket. Rájuk terhelte a helyi igazgatás finanszírozását. Felszámolta a kormányzósági nemesi gyűléseket. Megtiltotta, hogy a nemesség kollektív kérelemmel forduljon hozzá. Sőt, még attól sem riadt vissza, hogy megadóztassa a nemességet. I. Pál uralkodására vonatkozóan lásd Шильдер, Н. К.: Император Павел Первый, СПб. 1901.

dor 1801-ben visszavonta elődje rendelkezését, vagyis a kiváltságlevélben foglaltak ismét hatályossá váltak,⁴⁶³ ám ettől még a nemesi kiszolgáltatottság továbbra sem szűnt meg. Ez a döntés ugyanis nem változtatott azon a helyzeten, hogy a mindenkor uralkodó továbbra is az állam pillanatnyi szükséglete és saját belátása szerint szabályozhatta – bővíthette vagy korlátozhatta – a nemesi előjogokat, csakúgy, mint a többi rend jogosítványait. I. Miklós például jelentősen megszigorította a nemesek külföldi utazásának és tartózkodásának feltételeit, és újból elrendelte a birodalom nyugati kormányzóságaiban élő kevésbé tehetős lengyel nemesek kötelező állami szolgálatvállalását.⁴⁶⁴ Hiába tiltakozott volna e döntések ellen bárki, életbelépésüket nem tudta volna megakadályozni. Főképp azért nem, mert az oroszországi nemesi rendből hiányzott a korporatív fegyelem és szolidaritás. Leginkább a kölcsönös vertikális lojalitásból volt komoly hiány.⁴⁶⁵ Ez mindenekelőtt a vazallusi rendszer intézményformáit nem ismerő orosz fejlődésből következett, vagyis abból, hogy Oroszországban a rendi privilégiumoknak soha nem volt szilárd jogi alapja. A legfelsőbb hatalommal szemben az orosz nemesség – ellentétben a nyugatival – soha nem tudta jogait peres úton megvédeni, mert alapjuk „mindig politikai volt”.⁴⁶⁶ A mindenkor politikai célszerűség határozta meg, hogy egy-egy rend jogosítványai miképpen alakulnak – elvesznek-e belőlük éppen valamit vagy kibővítik őket. A jogok politikai jellege tette lehetővé, hogy „a főhatalom az állam igényeitől függően egyeseket jogokkal ruházzon fel, míg másokat megfosszon tőlük”.⁴⁶⁷ Ebben – az államigazgatás szükségletein és az annyira-amennyire racionális belátáson kívül – lényegében semmi nem korlátozhatta a főhatalmat. Mindebből világosan kitűnik, hogy Oroszországban, ha megkésve is, de a XVIII. század második felére éppúgy kialakultak – merthogy az állam létrehozta őket – az egymástól jogállásukban különböző társadalmi csoportok, a rendek, ahogyan korábban Nyugat- és Közép-Európában is, csak épp Oroszországban a rendi jogoknak semmiféle intézményes biztosítéka nem létezett. Egyedül az uralkodó volt hivatva eldönteni, bővíti-e vagy szűkíti-e őket, kizárólag az ő belátásán múlott, mikor von meg addig érvényes előjogokat és mikor egészíti ki őket újakkal.

Maga a rend, vagyis a „szoszlovije” kifejezés is meglehetősen későn bukkant fel az orosz nyelvben. Az I. Péter előtti Oroszországban maga a fogalom is ismeretlen volt, olyannyira, hogy még vele megegyező vagy rokon értelmű kifejezést is hiába keresnénk rá. E hiány híven tükrözte a XVIII. század előtti orosz társadalom rendkívül összetett struktúráját, amennyiben szinte végtelen számú egymástól markánsan különböző csoport alkotta, de ezt a sokféleséget nem lehetett egyetlen általános fogalomban össze-

vonva közös nevezőre hozni. A korai orosz történelem összetett társadalmi szerkezeti terminológiája ennyiben hű tükre volt a korszak bonyolult társadalmi struktúrájának. Abban a szótárban, amely a régi – I. Péter előtti – Oroszország nyelvhasználatával foglalkozik, mintegy ötszáz különböző kifejezést találunk a korszakra jellemző különböző rangok, illetve társadalmi státusok megnevezésére.⁴⁶⁸ Annak mértékében, ahogy a XVII. század végétől a XIX. század elejéig csökkenni kezdett az orosz társadalom középkorias fragmentáltsága, hagyott alább a fogalmi tarkaság és kezdett kialakulni a „rendiség” átfogó fogalma. A korábban is használt rang szó mellett megjelent, majd a XVIII. század második felére szinte minden mást háttérbe szorított két új kifejezés: a vagyon, illetve a vagyonság megnevezésére szolgáló „szosztojanyije” (*состояние*), valamint a foglalkozást, címet és rangot egyaránt jelentő „zvanyije” (*звание*). Kezdetben a „szosztojanyije” kifejezés alatt mindenekelőtt valaki tehetőségét, anyagi jólétét, illetve vagyoni helyzetét, állapotát értették, anélkül, hogy ehhez valamilyen jogilag meghatározott státust vagy társadalmi csoporthoz tartozást is rendeltek volna. Később azonban a szó jelentése fokozatosan új tartalmat nyert. Mindinkább egy „törvények által meghatározott státusú csoportot” kezdtek rajta érteni. Ilyenformán a kifejezés már nemcsak a tehetős vagy valamilyen módon privilegizált csoportokra vonatkozhatott, de a társadalom szegény, kiváltságokat nem élvező részeire is. Bár ez a kifejezés a hivatalos dokumentumokban egészen a XX. század elejéig megőrizte dominanciáját, egy idő után – a XVIII-XIX század fordulóján – komoly „kihívója” akadt. Ez a konkurens kifejezés a „szoszlovije” volt. Ennek eredeti jelentése leginkább a „szkoplenyije” (felhalmozás, felhalmozódás), a „szobranijije” (gyűlés, gyülekezés), és a „szboriscse” (csoportosulás, csödület) fogalmihoz áll közel, vagyis az emberek olyanfajta együttlétéhez, amelynek létrejöttében nincs szerepe semmiféle formális, előre eltervezett szervezethez. A XVIII. század elejétől a kifejezés egyre elvontabbá vált, és már nem egyszerűen emberek egybegyűlését jelentette, hanem azok szervezett közösségét. Néhány évtized elteltével az „obscsesztvo” (*обшество*), azaz a társadalom kifejezés elnyerte – a maihoz közeli értelemben – általános jelentését, míg a „szoszlovije” kezdte felvenni azt a tartalmat, amit többnyire ma is értünk alatta: a „rend” a társadalom olyan jogilag pontosan körülhatárolt része, amelyhez annak tagjai világosan meghatározott kritériumok alapján tartoznak.⁴⁶⁹ Az 1847-ben kiadott orosz akadémiai szótárban a szó jelentésének még pontosabb meghatározása olvasható. Ezek szerint a „rend olyan valamely foglalkozással rendelkező emberek kategóriája, akik sajátos jogaik és kötelezettségeik révén különböznek másoktól”.⁴⁷⁰ A kifejezés jelentéstartalmi evolúciója itt nem állt meg. A XIX. század hatvanas éveire már a „kaszt” jelentésárnyalatát is magához kapcsolta. Vlagyimir Dal máig mértékadó értelmező szótárában maga is kénytelen volt fölvenni a „szoszlovi-

⁴⁶³ О восстановлении жалованной дворянству грамоты (от 2-го апреля 1801 г.) // ПСЗ-І. Т. XXVI. № 19810.

⁴⁶⁴ Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 28–29.

⁴⁶⁵ Anderson, Perry: Az abszolutista állam. Budapest, 1989, 289. p.

⁴⁶⁶ Романович-Славатинский, А.: Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права, СПб. 1870. стр. 214.

⁴⁶⁷ Уо. стр. 214.

⁴⁶⁸ Лásд Кочин, Г. Е.: Материалы для терминологического словаря древней России, М., 1937. стр. 436–439.

⁴⁶⁹ Лásд erre vonatkozóan Gregory Freeze: The Estate (Soslovie) Paradigm and Russian Social History. *American Historical Review*, February 1986. 11–36. p.

⁴⁷⁰ Словарь церковнославянского и русского языка, т. 4. СПб, 1847. стр. 190.

je” egyik jelentéstartalmaként a „kaszt” fogalmát.⁴⁷¹ Mindez a „rendiség” társadalmi természetének erősödő endogám jellegére, a rendek fokozódó kulturális elkülönülésére és joghelyzetük egyenlőtlenségeinek erőteljes növekedésére utalt.

A nemesség

A birodalom meghatározó jelentőségű kivételezett rendjét a nemesség alkotta. Ez a társadalmi csoport olyan fontos előjogokat élvezett, mint a lakott uradalmak birtoklása (legalábbis az 1861-es jobbágyszabadításig), avagy a kötelező állami – katonai vagy civil – szolgálat alóli mentesség (legalábbis 1762-től – e szabadság elnyerésétől⁴⁷² – 1874-ig, a minden rendre kiterjedő általános hadkötelezettség bevezetéséig). Ugyancsak a nemesi előjogokhoz tartozott, hogy e rend tagjait 1785-től nem lehetett testi fenytésnek alávetni,⁴⁷³ és a XIX. század második felének adóreformjáig a fejadó-fizetési kötelezettség alól is mentesültek. Ám miután a fejadót, mint adónemfajtát 1887-ben eltörölték,⁴⁷⁴ a nemesség ezzel kapcsolatos privilegiált helyzete is megszűnt.⁴⁷⁵ E csoport tagjainak további fontos, személyes méltóságukat védő joga volt – legalábbis a törvény előtti egyenlőséget kimondó 1864-es igazságszolgáltatási reformig –, hogy rájuk vonatkozó ítéletet csak olyan bíróság hozhatott, amely kizárólag velük azonos jogállású személyekből állt. Az is értékes privilégiumnak számított, hogy nemes embert rendjéből csak olyan súlyos bűnök elkövetéséért lehetett kizárni, mint a hazaárulás, a hamis tanúzás, a rablás, a lopás és az okirat-hamisítás. Ugyanakkor a nemesi rend tagjai fellebbezhettek a Szenátusnál vagy magánál az uralkodónál, ha az ügyükben eljáró illetékes bíróság halálbüntetést szabott ki rájuk vagy ha kizárták őket a nemesi rendből.⁴⁷⁶ Privilegiumaik közé tartozott, hogy sem kényszermunkára fogni, sem regrutaként besorozni nem lehetett őket. Házaikban – ellentétben a többi rend tagjaival – nem voltak kötelesek katonákat elszállásolni és ellátásukról gondoskodni.

⁴⁷¹ Даль, В. И.: Толковый словарь живого великорусского языка, Изд. 3., т. 4. СПб, 1909. стр. 409.

⁴⁷² О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству (от 18 февраля 1762 года) // ПСЗ-I. т. XV. № 11444. А. III. Péter által kiadott kiáltvány megszületésének körülményeiről és a nemesség XVIII. századi állami szolgálatáról lásd Фаизова, И. В.: «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII. столетии, М. 1999.

⁴⁷³ Лásд Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского дворянства (от 21 апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. 22. № 16187. A kiváltságlevél 15. cikke mondta ki: „Testi büntetés a nemesembert ne illesse.”

⁴⁷⁴ Лásд Податные преобразования при императоре Александре III // Захаров, В. Н. – Петров, Ю. А. – Шаццало, М. К.: История налогов в России, М. 2006. стр. 190–196.

⁴⁷⁵ A nemesség adómentessége csak az I. Péter által bevezetett fejadóra (подушная подать) vonatkozott. A többi adófajtát – mindenekelőtt az ingatlanokat terhelőt, illetve a jövedéki adót – rendi hovatartozástól függetlenül mindenkinek, így a nemeseknek is meg kellett fizetniük. Лásд Becker, Seymour: Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 37.

⁴⁷⁶ Лásд О составе, правах и преимуществах российского дворянства, СПб. 1897. стр. 113–115.

További fontos nemesi jogosítványnak számított, hogy 1864-ig – az önkormányzati reform bevezetéséig – kizárólag a nemesi rendhez tartozókat lehetett az államhatalom helyi intézményeinek különböző tisztségeire megválasztani, miközben választókként is egyedül ők lehettek részesei e folyamatnak. Jelentős előjog volt az is, hogy nemesemberként állami szolgálatba állhattak és az erre feljogosító ismereteket a birodalom legkiválóbb iskoláiban sajátíthatták el. Végül, de nem utolsósorban, a nemességet az a jog is megillette, hogy érdekei védelmében korporatív szervezeteket hozzon létre. Ezek voltak a kormányzósági és járási nemesi gyűlések (губернские и уездные дворянские собрания). E szervezetek súlyát és tekintélyét jelentősen megnövelte, hogy javaslataikkal és kéréseikkel közvetlenül az uralkodóhoz fordulhattak,⁴⁷⁷ de megvolt az a gyengéjük, hogy felállításukat nem a nemesség kényszerítette ki, hanem a főhatalmi akarat. A nemesség nyugati mintákat követő korporatív intézményeinek kialakítását II. Katalin rendelte el. Tette ezt azért, hogy segítségükkel megoldja a helyi igazgatás számos teendőjét. A korabeli orosz állam ugyanis nem volt abban a helyzetben, hogy központilag finanszírozni tudja az egyre kiterjedtebbé váló birodalom helyi irányítását és felügyeletét. Csakhogy míg Nyugat-Európában a helyi igazgatás terhet olyan nemesi korporációkra lehetett bízni, amelyek régóta masszívan léteztek, addig Oroszországban – ilyenek nem lévén – felülről, adminisztratív úton az államnak kellett sok évszázados késéssel létrehoznia őket. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a nemesi gyűlések vezetői – noha a nemesi korporáció tagjai választották meg őket – rövid időn belül „funkciót” váltottak. Ahelyett, hogy nemesi társaik – saját korporációjuk – érdekeit védték volna, mindinkább a központi hatalom helyi képviselőiként léptek fel. Ebben az átalakulásban nyilván közrejátszott az is, hogy bár formálisan választott tisztségviselőknek számítottak, kinevezésüket a helyi koronahatóság feje, a kormányzó hagyta jóvá. Ez világosan mutatta helyzetük kettősségét. Ráadásul államhatalmi függésük nemcsak kinevezésük eljárásrendjéből fakadt, hanem abból is, hogy választott tisztségviselőként az államigazgatás részeivé váltak, hivatali rangot nyertek és a kincstártól rendszeres javadalmazást kaptak. Ebből következőleg tevékenységükben a korporatív érdekvédelem egyre inkább visszaszorult.⁴⁷⁸

Az orosz nemesi rend fontos sajátossága volt kettős tagoltsága. E rendet ugyanis egyfelől az úgynevezett örökletes (потомственные дворяне), másfelől a személyes nemesek (личные дворяне) csoportja alkotta. Az örökletes nemesek köre – e státusz megszerzésének módját tekintve – hat jogilag egyenlő osztályra (разряд) tagolódott, másként fogalmazva, hat „karriertípusból” tevődött össze. Az első osztály azokból állt, akiket 1685 után személyesen maga a cár emelt nemesi rangra; a második azokból, akik kitaró katonai szolgálatukkal 1721 után érdemelték ki; a harmadik osz-

⁴⁷⁷ A nemesi gyűlések jogosítványairól és működéséről lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 132–148.; valamint: Общественные и сословные управления Российской Империи, б. м. 1905. стр. 23–30.

⁴⁷⁸ Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 29–30.

tályba tartoztak azok, akik 1722-t követően az államapparátus civil intézményeiben emelkedtek a kor elvárásainak megfelelő bürokratikus rangig; a negyedik osztályt orosz alattvalókká lett külföldi nemesemberek alkották; az ötödiket pedig különböző – hercegi, grófi és bárói – titlussal rendelkező nemesek.⁴⁷⁹ Végül az utolsó, hatodik osztályba tartoztak azok, akik az ország ősi nemesi családjaiból származtak, vagyis szerepeltek a régi, 1685 előtti nemesi regiszterekben.⁴⁸⁰ Az Orosz Birodalomban tehát azok válhattak örökletes nemessé, akik ebbéli státuszukhoz származásuk alapján, uralkodói kegy jutalmaként vagy kitartó szolgálati teljesítményükkel jutottak hozzá. Eme utóbbi feltételei azonban – ahogyan erre már korábban utaltunk – a XIX. század során folyamatosan szigorodtak. 1845-ig viszonylag könnyen lehetett szolgálati teljesítménnyel örökletes nemességet nyerni. Ehhez katonaként elég volt a Rangtáblán⁴⁸¹ a legalsó szintet jelentő tizennegyedik osztályig eljutni. Civil szolgálatban azonban ennél magasabbra, legalább a nyolcadik hivatali osztályig kellett felemelkedni. 1845 júniusában azonban I. Miklós jelentősen megszigorította az addig érvényben lévő szabályokat. Az uralkodó *A nemesség szolgálat révén történő elnyerésének rendjéről*⁴⁸² címmel kiadott rendelkezésében a nem nemesként katonai szolgálatba lépőkre vonatkozóan elrendelte, hogy ezentúl csak azok nyerhetnek örökletes nemesi címet, akik a Rangtáblán legalább a nyolcadik osztályig eljutottak. A civil szolgálat feltételei pedig még ennél is szigorúbbá váltak. Ott a nemesi címhez ki kellett érdemelni az ötödik osztályhoz tartozó hivatali rangot, vagyis legalább államtanácsossággig (*стамский советник*) kellett felemelkedni. 1856-tól – II. Sándor rendelkezésére⁴⁸³ – még ennél

⁴⁷⁹ Az Orosz Birodalomban a XIX. század végén közel 800 valamilyen nemesi titlussal rendelkező családot tartottak számon, akik között megkülönböztetően azonos arányt képviseltek a hercegi, a grófi és a bárói családok. Hercegi családokkal a legnagyobb arányban a lengyel és a grúz nemesség körében lehetett találkozni. Oroszország európai részein mintegy negyven, őseit a Kijevi Rusz időszejéig visszavezető orosz hercegi család élt, köztük a Baratyinszkijek, a Volkonszkijek, a Vjazemszkijek, a Gagarinok, a Górcsakovok, a Dolgorukovok, a Kropotkinok, az Obolenszkijek, a Szahovszkojok és a Scserbatovok. A hercegi családok közül nem egy a Litván Nagyfejedelemség korai korszakáig visszavezethető felmenőkkel büszkélkedhetett, így – többek között – a Trubeckojok és Golocinek, avagy grúz, illetve tatár hercegi őseket tudhatott magáénak, mint például a Mescserszkijek és a Juszupovok. Ezzel szemben a grófi cím csak viszonylag később honosodott meg Oroszországban. E nemesi titulust I. Péter 1706-ban vezette be. A bárói címet pedig még ennél is később kezdték csak odaítélni. Adományozására többnyire azzal párhuzamosan került sor, hogy az uralkodó kiemelkedő pénzügyi, kereskedelmi, illetve ipari tevékenységéért valakit nemesi rangra emelt. Sokan viselték e címet annak köszönhetően, hogy balti németként már a térség Oroszországhoz történő csatlakozása előtt is megillette őket e rang. Bárói címhez külföldi kormányok adományaként is hozzá lehetett jutni. Annak oroszországi viselése megengedett és jogszerű volt. Lásd Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 287.

⁴⁸⁰ Уо. стр. 286.

⁴⁸¹ Табель о рангах (от 24-го января 1722 года) // ПСЗ-I. т. VI. № 3890. Újabb kiadás: Законодательство Петра, М. 1997. стр. 393–401.

⁴⁸² О порядке приобретения дворянства службою (от 11-го июня 1845 года) // ПСЗ-II. т. XX. отд. 1. № 19086.

⁴⁸³ О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники или соответствующий сему чину 4-й класс, а по военной в полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-го ранга (от 9-го декабря 1856 г.) // ПСЗ-II. т. XXXI. № 31236.

is szigorúbbá váltak a feltételek. Ahhoz, hogy valaki örökletes nemességhez jusson katonaként a Rangtábla ötödik osztályáig, míg civilként a negyedikig kellett eljutni. Ez már nagyon magas katonai, illetve hivatali rangot feltételezett: az előbbi esetben ezredesi rendfokozatot, az utóbbiban pedig valamely minisztérium ügyosztályának, a Szenátus valamelyik részlegének vagy a birodalom egyik tartományának a vezetéséig kellett eljutni. De ehhez a szolgálati csoporthoz tartoztak az egyetemek rektorai, az akadémikusok, a legfelsőbb bírói testületek vezetői és a magas rangú ügyészek is.

1845-ig az is elégséges volt az örökletes nemesség elnyeréséhez, ha valaki a birodalom valamilyen érdemrendjét, annak bármely fokozatát megkapta.⁴⁸⁴ Ez a szabály azonban már 1826-tól nem vonatkozott a kereskedői rend tagjaira. Ők, amennyiben valamelyik érdemrend kitüntetettjeivé váltak, csak személyes nemességet nyerhettek, 1832-től pedig még ennél is kevesebbre számíthattak. Az akkor életbe lépő szabályok szerint érdemrendjük jutalma már csak az lehetett, hogy átsorolják őket az örökletes tiszteletbeli polgárok közé.⁴⁸⁵ A XIX. század második felétől azonban – párhuzamosan a nemessé válás feltételeinek további szigorodásával – már csak bizonyos érdemrendek meghatározott fokozataival járt együtt a nemesi cím elnyerése. Ugyanakkor a birodalom legmagasabb kitüntetése, a II. Katalin által 1769-ben alapított Szent György Rend odaítélése – fokozatától függetlenül – minden esetben örökletes nemességgel járt.

Az örökletes nemességhez tartozók – ahogyan erre nevük is utal – előjogaikat nemcsak személyükben élvezték, de át is örökölték utódaikra. Nemcsak gyermekeik váltak nemessé, de feleségük is, ha a házasságkötés előtt nem volt az. Ez azonban „visszafelé” nem működött: az örökletes nemesi rendhez tartozó nők nemesi státusza nem terjedt ki sem „nemtelen” férjükre, sem közös gyermekeikre, jóllehet ők maguk a házasságkötéssel nem veszítették el nemesi előjogaikat.⁴⁸⁶

A nemesség másik nagy csoportját alkotó személyes nemesek az örökletes nemesség számos jogával rendelkeztek, de ezek közül hiányzott több fontos privilegium is. Mindenekelőtt az a jog, hogy személyes nemesként valaki lakott uradalom birtokosa lehessen. E nemesi csoportnak se birtoka, se jobbágya nem lehetett. Túl ezen, a személyes nemesek nem voltak részesei a kormányzósági és járási nemesi közösségnek sem, így azok választásain sem vehettek részt. De ami a legfontosabb: a személyes nemesség nem volt átörököltető.⁴⁸⁷ A fiúgyermek ugyan állami szolgálatba léphettek, de előmenetelük általában sokkal lassúbb és nehezebb volt, mint örökletes nemesi társaiké. 1832-től azonban a személyes nemesek gyermekei, ha apjuk után nemességet nem is örökölhettek, némi státuszbeli biztonsághoz jutottak azáltal, hogy ettől kezdve örökletes tiszteletbeli polgárokként tartották őket számon.

⁴⁸⁴ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 155.

⁴⁸⁵ Уо.

⁴⁸⁶ Уо. стр. 156.

⁴⁸⁷ A személyes nemesség az utódokra ugyan nem volt átörököltető, de a házastársi kötelék e rend előjogait kiterjesztette a feleségre.

1845-ig mindazok, akik civil állami szolgálatot vállaltak és a Rangtábla alsó, a tizennegyedikől a kilencedikig terjedő osztályaiba emelkedtek, automatikusan személyes nemességhez jutottak.⁴⁸⁸ A rendszer honorálta a „szolgálati lojalitást” is. Az az ifjú, akinek mind az apja, mind a nagyapja állami szolgálat révén jutott személyes nemességhez, 17. életéve betöltése után örökletes nemességgé folytatható.

Ahogy a XIX. század második felétől az örökletes nemesség elnyerésének feltételei szigorodtak, a személyes nemesség megszerzése is egyre nehezebbé vált. 1856-tól már a katonai Rangtábla hetedik-nyolcadik osztályáig kellett emelkedni ahhoz, hogy valaki személyes nemességet nyerjen. Mindez azt jelentette, hogy a XIX. század második felére még a katonai „ranglétrán” is nagyon magasra kellett feljutnia valakinek ahhoz, hogy személyes nemességet szerezhessen. E rendhez tartozás azonban – még ha a privilégiumoknak jóval szűkebb körét „kínálta” is, mint az örökletes nemesség – két igen fontos mentességgel azért mégiscsak járt. Egyrészt a XIX. század végéig – a mindenkire vonatkozó fejadó eltörléséig – ezt a csoportot sem terhelte adókötelezettség, másrészt őket sem lehetett testi fenytésben részesíteni. Ez utóbbi mentesség jelentősége azonban annak mértékében, ahogy mindinkább kiterjedt a társadalom más csoportjaira is, folyamatosan csökkent, mígnem privilégiumot jelentő jellege teljesen el nem tűnt. Ugyanez volt a helyzet az adómentességgel is. A fejadó 1887-es eltörlésével a korábbi privilegizált helyzet ebben a tekintetben is megszűnt.

Az örökletes és személyes nemesi cím elnyerésének fokozatos szigorítása azzal a szándékolttal következésménnyel járt, hogy a nemesi rend még a XIX. század végén is felettébb szűk körű maradt. Az Orosz Birodalom történetének első átfogó és hitelt érdemlő népszámlálásának adatai szerint az örökletes nemesek összlétszáma 1897-ben alig haladta meg az 1,2 millió főt, ami az összlakosság 0,97 százalékának felelt meg. Ha ehhez hozzáadjuk a személyes nemesek és családtagjaik számát – valamivel több, mint 630 ezer főt –, akkor megkapjuk a teljes nemesi rend összlétszámát, ami nem érte el a birodalom össznépességének 1,5 százalékát sem.⁴⁸⁹ A birodalmi átlag lényegében megegyezett az ország európai részén mért arányokkal. Ugyanakkor az európai részekről külön kezelt lengyel területeken az arány valamivel magasabb volt az örökletes nemesség nagyobb, 1,44 százalékos részarányának köszönhetően, amihez még hozzá kell adni az ott élő személyes nemesek 0,48 százalékos arányát is. Még ennél is magasabb volt a nemesi rend részesedése a birodalom kaukázusi részén. A nemesség két osztálya ezen a területen az itt élők csaknem 2,5 százalékát tette ki.

⁴⁸⁸ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 15–16.

⁴⁸⁹ Ezek az arányok – köszönhetően annak, hogy a nemessé válás feltételei folyamatosan szigorodtak – a XIX. század során érdemben nem változtak, ezért lényegében ugyanez volt a helyzet a század elején is. Ugyanakkor az oroszországi nemesség másfél százalékos részesedése nemzetközi összehasonlításban is alacsonynak számított, ám semmiképpen sem kivételesnek. Franciaországban, például, közvetlenül az 1789-es forradalom előtt ugyanekkora volt a nemesség aránya, mint az oroszországié. Ezzel szemben másutt, így Spanyolországban ez a részesedés meghaladta az öt százalékot, míg Magyarországon a hatot, Lengyelországban a nyolcat. Lásd Беккер, Сеймур (Сeymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 26.

Ezzel szemben ez az arány a ritkán lakott szibériai területeken valamivel 0,8 százalékkal alatt maradt, míg a közép-ázsiai részekben, az úgynevezett orosz Turkesztán területén, még ennél is alacsonyabb volt, épp csak elérte a 0,35 százalékot.⁴⁹⁰ Ezek az aránykülönbségek nemcsak a birodalom egyes területeinek fejlődése közötti eltéréseket tükrözték, hanem azt is, milyen mértékben nyíltak meg az Orosz Birodalom felügyelete alá vont különféle területek elitjei előtt a birodalmi érvényesülés lehetőségei, illetve, hogy miként és milyen ütemben valósult meg „kooptálásuk” a birodalom első számú privilegizált rendjébe. Míg e folyamat a kereszténység különféle irányzatait képviselő lengyelek, grúzok és örmények esetében viszonylag „akadálymentesen” ment végbe, addig a Kaukázus déli oldalán élő – ekkortájt még kaukázusi tatárokként számon tartott – síita muszlim azeriekről korántsem volt elmondható, ahogyan az orosz Turkesztánt benépesítő különböző szunnita muszlim csoportok vezető rétegéről sem.⁴⁹¹

A „nagy reformok” következményeként az örökletes nemeseket a legérzékenyebb veszteség annak kapcsán érte, hogy elvesztették legfőbb privilégiumukat, a lakott birtokok tulajdonlásának kizárólagos jogát. Ezzel a joggal ugyanis rajtuk kívül a reformok előtt senki sem rendelkezett, még a személyes nemesek sem. A jobbágyfelszabadítással azonban további privilégiumaik is elvesztek, többek között az az előjoguk is, hogy az állam nevében a birtokos nemesség járjon el parasztjainak bírósági, rendőrségi és adózási ügyeiben. Az ezzel kapcsolatos nemesi jogok és kötelezettségek megszűntek. De végső soron veszteségnek tekintették azt is, hogy az addig csak a privilegizált rendeket megillető jogok egy része kezdett fokozatosan kiterjedni a többi társadalmi csoportra is. 1863-tól már nemcsak a nemesség és a papság élvezhette az adómentesség előnyeit, de a kispolgári rend tagjai is. Negyedszázaddal később pedig mindenkire vonatkozóan megszűnt a fejadó. Ugyancsak 1863-ban lépett hatályba az a törvény, amely általános érvénnyel tiltotta meg a testi fenytés *súlyosabb* formáinak alkalmazását.⁴⁹² Annak ellenére, hogy ez az új norma elvben mindenkire vonatkozott, a fenytés *enyhébb* formáit még évtizedeken át alkalmazták a parasztokkal és az

⁴⁹⁰ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. I. СПб. 1905. стр. 160–163.

⁴⁹¹ A birodalom nemesi rendjére vonatkozó joganyagot egybegyűjtve megtalálni az alábbi kötetben: Блюфельд, Г. Э.: Сборник законов о российском дворянстве, СПб. 1901.

⁴⁹² Még 1861 tavaszán fölállítottak az uralkodó személyes kancelláriája II. ügyosztályának keretében egy ad hoc bizottságot azzal a megbízáttal, hogy annak tagja dolgozzák ki a testi fenytés eltörlésének menetét és feltételrendszerét. A bizottság ajánlásának megfelelően a II. ügyosztály 1862. március 28-án közzreadta állásfoglalását a testi fenytés betiltásának indokairól. A rendelkezés az 1863. április 17-én kiadott törvénnyel lépett hatályba. Lásd Кистяковский, А. Ф.: Об отмене телесных наказаний, М. 1917. стр. 1–27. A tiltás azonban – a nők kivételével – nem volt átfogó, mindenkire vonatkozó. Olyannyira nem, hogy még a nők esetében is maradtak keveseket érintő kivételek. Ez azt jelentette, hogy a testi fenytés bizonyos formáit – a nőkön és a privilegizált rendek tagjain kívül mindenki mással szemben – továbbra is alkalmazni lehetett. A büntetés szigorúbb változatait a száműzöttekkel és kényszermunkára ítélttel (ссылные и каторжные), míg a nyilvános testi fenytés *enyhébb* formáit a parasztokkal és az alsóbb városi rendek tagjaival szemben lehetett büntetésként kiszabni. Ugyan 1893-ban a száműzött, illetve kényszermunkára ítélt nők testi fenytését is megtiltották – és ezzel a nők esetében valóban teljes körűvé vált a tiltás –, de a hasonló helyzetben lévő férfakkal szemben e büntetési nem továbbra is alkalmazható maradt egészen 1903-ig, míg a parasztok és az alsóbb városi rendek tagjai esetében 1904-ig. Lásd Евреннов, Н. Н.:

alsóbb városi rendek tagjaival szemben. A büntetés szigorúbb változatait pedig az elítéltek bizonyos kategóriái esetében „örizték meg”.

A nemesség számára a legnehezebben feldolgozható veszteségeket valószínűleg nem is a fenti változások jelentették, hanem azok, amelyek az új bírósági gyakorlatból következtek. Az 1864-es igazságügyi reform rendelkezései ugyanis lehetővé tették, hogy nemesember felett most már ne csak nemesember ítélezhessék. A törvény előtti egyenlőség elvéből következően a vádlott bűnösségét kimondó esküdtek között éppúgy lehettek kereskedők, kispolgárok vagy akár hajdani jobbágyok is, mint nemesemberek. Seymour Becker ennek kapcsán joggal emlékeztet Dosztojevszkij *Karamazov testvérekjének* egyik fontos jelenetére, mint afféle „traumatizáló” tapasztalatra, amikor felidézi Dmitrij Karamazov elítélését. Őt, a nemesembert ugyanis egy olyan esküdtbíróság mondja ki bűnösnek, amely hivatalnokokból, kereskedőkből, városi polgárokból és földművesekből állt.⁴⁹³ A rendi méltóságukra és kivételezettségükre oly büszke nemesembereknek aligha lehetett könnyű megbarátkozniuk ezzel az új helyzettel, ahogyan azzal is, hogy a törvény előtti egyenlőség értelmében már nemcsak rájuk, hanem a birodalom minden alattvalójára vonatkozott az a szabály, hogy *kizárólag bírósági ítélettel* lehetett valakit életétől, rendi státuszától és tulajdonától megfosztani.

Az igazságügyi reformmal a társadalom valamennyi csoportja jogot nyert a bírói ítéletek elleni fellebbezésre, beleértve annak lehetőségét is, hogy végső instanciaként magához az uralkodóhoz fordulhasson. Ez korábban kizárólagos nemesi előjognak számított. Az általános hadkötelezettség bevezetésével pedig már a nemesség sem vonhatta ki magát a katonai szolgálat alól. Igaz, miután a nemesi rend tagjai általában képzetebbek voltak, mint a társadalmi átlag, másokhoz képest jóval rövidebb ideig kellett csak katonai szolgálatot teljesíteniük. De ettől fogva nekik is éppúgy be kellett vonulniuk, mint mindenki másnak, függetlenül attól, hogy a pályájukat civilként vagy katonaként képzelték-e el.

Összességében a reformok következtében egyre kevesebb terület maradt, ahol a nemesség előjogai továbbra is érvényesülhettek. A kevés kivétel közé tartozott a hivatali szolgálat. Itt a nemesség – mind a felvétel, mind a szolgálati előmenetel tekintetében – egészen a XX. század elejéig jóval kedvezőbb helyzetben volt, mint bármely más társadalmi csoport. Ez azonban csak részben kárpótolta őket egyéb vonatkozásokban elszenvedett veszteségeikért, amelyek azt az érzést erősítették meg bennük, hogy régi előjogaiknak immár csak töredékét élvezhetik. A nemesi rend addig kivételezett tagjainak hozzá kellett szokniuk ahhoz, hogy életüket korábbi privilégiumaik nélkül éljék.

Телесные наказания в русском праве после 17 апреля 1863 г. // Евреинов, Н. Н.: История телесных наказаний в России, СПб. 1913. стр. 133–154.

⁴⁹³Беккер, Сеймур (Seymour Becker): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. стр. 37.

Ebben a helyzetben egyáltalán nem volt meglepő, hogy már röviddel a jobbágy-felszabadítás kihirdetését követően felmerült a kérdés: szükség van-e egyáltalán a nemesi rendre? Ha jobbágyok nincsenek, akkor mi végre kellene a nemesek? Ha megszűntek korábbi, társadalmilag indokolt feladataik, akkor mi értelme van rendként való fennmaradásuknak? Mindez kitartóan foglalkoztatta a korszak közíróit és politikai gondolkodóit, köztük a jeles szabadelvű jogfilozófust, Borisz Csicsserint is. Ő már a hatvanas évek elején is meggondolatlan, sőt kifejezetten veszélyes politikai ötletnek tartotta a nemesi rend felszámolását. Szerinte, akik ezt követelik, félreértik a nemesség társadalmi szerepét és a többi rendtől való különbözőségét. A nemesség ugyanis nemcsak jogállásában más, mint a társadalom többi csoportja, de „életformája egészében” is. És ez azért van így – érvelt Csicsserin –, mert a nemesség a többi rendnél sokkal inkább átvette az európai műveltséget és ezzel együtt az ott honos erkölcsi normákat és szokásokat. Így a birodalom egyetlen valóban művelt rendjeként természetes módon különül el a többitől.

A nemesség azonban nemcsak műveltsége miatt volt más, mint a többi társadalmi csoport, hanem mert „az egyetlen olyan rend volt Oroszországban, amelyik valamelyest tudatában volt saját jogainak” is.⁴⁹⁴ Csakhogy ez az „állam első rendjeként” megszerzett öntudat nemegyszer vitte őket tévútra: „a lehető legvadabb önkénybe”, avagy annak ellentétébe, az önfeladó „teljes szolgáltságba”.⁴⁹⁵ Amikor tehát a kiváló jogfilozófus a nemesség rendként való megtartása mellett érvelt, ezt nem azért tette, mert idealizálni próbálta a nemességet. Ettől nagyon távol állt, már csak azért is, mert világosan látta, hogy a jobbágyrendszer milyen súlyos torzulásokat okozott erkölcsökben. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy Oroszországban egyelőre a nemesség az egyetlen olyan rend, amely – viszonylagos európai műveltségének és jogtudatának köszönhetően – „potenciális politikai tényezőnek” tekinthető.⁴⁹⁶ Csicsserin mindebből azt a következtetést vonta le, hogy mindaddig, amíg nem jelenik meg Oroszországban is a jelentős számú „képzett, erkölcsileg és anyagilag egyaránt gazdag középső rend”, fölösleges és kockázatos a nemesi rend felszámolásáról képzeledni.⁴⁹⁷ Amikor pedig majd megjelenik ez az új társadalmi képződmény, akkor nem a nemességtől elkülönülve, hanem azzal összeolvadva hozza majd létre a birodalom művelt és politikai szerepre alkalmas új társadalmi osztályát, azt az új elitet, amely a nemesség helyére lép. De addig, amíg ez az új helyzet elő nem áll, csakis a nemességtől, mint a „politikai szellem” egyedüli letéteményesétől lehet elvárni, hogy politikai szerepet vállaljon – foglalta össze álláspontját egy évvel a jobbágyfelszabadítás után Csicsserin.

Másfél évtizeddel később azonban – látva a „nagy reformok” eredményeit és az alkotmányozás európai fejleményeit – a kiváló politikai gondolkodó már úgy vél-

⁴⁹⁴Чичерин, Б. Н.: Несколько современных вопросов (első kiadás: 1862.) // Чичерин, Б. Н.: Философия права, СПб. 1998. стр. 408.

⁴⁹⁵Uo.

⁴⁹⁶Uo.

⁴⁹⁷Uo. стр. 410.

53. kép ▲ Csicserin, Borisz Nyikolajevics (1828–1904)

te, hogy Oroszországban is megérték a képviseleti rendszerre való áttérés feltételei, még ha a várt egyesült „középső rend” nem is jött létre. Álláspontja szerint minden fejlődésre képes nép, így az orosz is, előbb vagy utóbb eljut a képviseleti modellhez, mert csak az ilyen, szabadságon alapuló rendszerek lehetnek tartósan sikeresek és erősek. Azokban a társadalmakban, ahol szabadon lehet gondolkodni és a közügyekben állást foglalni, ahol az emberek korlátozásoktól mentesen fejhez vehetik ki vágyaikat és követeléseiket, ott egy idő után óhatatlanul felmerül annak igénye, hogy a közösség tagjai gondolataikat cselekvéssé alakítsák és részt vegyenek az általuk legfontosabbnak ítélt problémák megoldásában.⁴⁹⁸ Ám amíg a jobbágyság fennállt, addig erről szó sem lehetett. A jobbágyság emancipálásával azonban, továbbá „a polgári szabadság minden rétegre és társadalmi területre való kiterjesztésével, a független és nyilvános bíróságok, valamint zemsztvo-intézmények felállításával, végül pedig az Oroszországban újak számító, ám egyelőre még szegényes sajtószabadság létrejöttével” kialakult az az építmény, amelynek természetes betetőzését a politikai szabadság adja.⁴⁹⁹ Ebben a jelentős átalakulásban fontos szerep várt a nemességre. Mindenekelőtt azért, mert az egyeduralom körülményei között egyedül ez a rend volt képes „a jog, a szabadság, a becsület és az emberi méltóság érzetét önmagában kialakítani”.⁵⁰⁰ Ez a folyamat azonban egyáltalán nem volt ellentmondásmentes. Már csak azért sem, mert az orosz nemességet hosszú időn át arra kötelezték, hogy az államot szolgálja és önmagát a legfőbb hatalomnak alávesse, miközben még ebben az alávetettségében is felette állt a társadalom többségének és élvezte annak tiszteletét. Amikor pedig a nemességet felmentették a kötelező állami szolgálat alól, helyzetük – ahogy Csicserin fogalmaz – „még inkább jelentőségteljessé vált”.⁵⁰¹ Olyannyira, hogy „magukat – már amennyire ezt az egyeduralom feltételei lehetővé tették – szabad és teljes jogú embereknek tartották”.⁵⁰² Hiányukban – még ellentmondásos történelmi tapasztalataik ellenére is – aligha lehetett volna Oroszországban szabad és öntudatos embereket találni, mert Európa keleti peremén „a nemesség kiváltságai (вольности дворянства) jelentették a szabadság kezdetét”.⁵⁰³ A privilegizált rendek jelentősége a korlátlan monarchiákban – Csicserin szerint – épp abban állt, hogy a nekik juttatott előjogok nemcsak bizonyos terhek alól mentesítették őket, de az önkénnyel szemben is némi védelmet biztosítottak számukra. Előjogaik ugyan kivételesek voltak, de kivételességükben is jogként működtek. E jogoknak köszönhetően fejlődtek ki azok az elemek, amelyek nélkül egyetlen valamelyest is művelt társadalom sem tudna létezni. Épp ezért, amikor majd sor kerül a még megmaradt privilégiumok felszámolására – figyelmeztetett Csicserin –, akkor azokat mindenképpen

⁴⁹⁸ Чичерин, Б. Н.: Конституционный вопрос в России. Рукопись 1878 года // Философия права, СПб. 1998. стр. 506.

⁴⁹⁹ Уо. стр. 508.

⁵⁰⁰ Уо. стр. 512.

⁵⁰¹ Уо.

⁵⁰² Уо.

⁵⁰³ Уо.

valamilyen magasabb rendű jogosítvánnyal kell pótolni. Ellenkező esetben a társadalom nem előrébb lép majd, hanem hátrább. A privilégiumok felszámolását követően ugyanis a társadalom már csak két út közt választhat. Az egyik a demokratikus cezarizmushoz (*демократический цезаризм*), míg a másik az alkotmányos rendhez (*конституционный порядок*) vezet el.⁵⁰⁴ Az előbbi Csicserin értelmezésében azt jelentette, hogy a hatalomgyakorlás egyeduralmi formájának megőrzése mellett kerül sor a különböző társadalmi csoportok joghelyzetének nivellálására. Ám ez a sokakat csábító perspektíva hamis illúziókkal teli. Többek között azért, mert a demokratikus egyenlőség megteremtése Oroszországban belátható időn belül elképzelhetetlen, hiszen csak a közelmúltban szűnt meg a jobbágyrend, „a paraszt soha nem tartotta és ma sem tartja magát egyenlőnek a nemessel”.⁵⁰⁵ Ráadásul ezzel nemcsak a legsőbb osztályok vannak így. Oroszországban még azokat a középső rétegeket sem érintette meg az egyenlőség eszméje, amelyeket mindenütt másutt Európában magával ragadott. Csicserin azt ugyan elismerte, hogy egy ideje már tart a rendek közti közeledés, de ettől még továbbra is mély szakadék tátong az oroszországi középrétegek és a nemesek között, merthogy „erkölcsükben, vágyaikban, fogalmaikban, sőt képzettségükben is” még mindig jelentős köztük a különbség.⁵⁰⁶ Ráadásul a demokratikus eszmék is szinte teljesen ismeretlenek az oroszok körében és szó sincs arról, hogy ez az eszmény az orosz történelmi fejlődés alapját adta volna bármikor is. A demokratikus eszmék Oroszországban csak annyira voltak és vannak jelen, amennyire azokat néhány értelmiségi a Nyugattól kölcsönvéve magáévá tette és elkezdte propagálni. Ez az eszme Európa keleti felén „nem a történelem gyümölcseként, hanem annak tagadásaként” bukkant fel,⁵⁰⁷ vagyis megjelenése semmiképp sem tekinthető szerves fejleménynek.

A nyugat-európai példára történő hivatkozást Csicserin más okok miatt sem tartotta megalapozottnak. Mindenekelőtt azért nem, mert ott „a rendi előjogok – ellentétben Oroszországgal – még a demokratikus egyenlőség kezdetei előtt eltűntek”.⁵⁰⁸ Nyugat-Európában a demokrácia kitüntetett szerepet játszott a politikai életben, ám „ahhoz, hogy a demokrácia betölthesse tényleges rendeltetését, elengedhetetlen, hogy azt a szabadság szellemében értelmezzék”.⁵⁰⁹ Ez azonban egyelőre föl nem merülhet Oroszországban, miközben aligha lehet kétséges, hogy a szabadság nélküli demokrácia erőltetése súlyos hiba. Leginkább azért, mert „a szabadság nélküli egyenlőség nem felemeli, hanem lealacsonyítja az embereket. [...] A jognélküliség egyenlősége – a lehetséges társadalmi rendszerek legrosszabbika”, többek között azért, mert „támaszául szolgál az aljas despotizmusnak”.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Uo.⁵⁰⁵ Uo. csp. 513.⁵⁰⁶ Uo.⁵⁰⁷ Uo.⁵⁰⁸ Uo.⁵⁰⁹ Uo.⁵¹⁰ Uo. csp. 514.

Miután Csicserin világossá tette, hogy miért vezetne a lefelé nivelláló egyenlődsdi „demokratikus cezarizmushoz”, rátért annak bizonyítására, hogy miért az „alkotmányos rend” kialakítása lenne az egyedül helyes és kívánatos cél. Érvelése abból indult ki, hogy a társadalom érdemi átalakítása szükségszerűen áldozatokkal jár, mégpedig olyanokkal, amelyek komolyan érintik a nemességet is. Nekik kötelességük ezeket tudomásul venni, de veszteségeik elfogadásáért joggal várhatják el, hogy részeseivé váljanak a közterhek meghatározásának. Eme jog elnyerése már csak azért is indokolt, mert a jogok és kötelezettségek egymásnak való megfelelése jelenti „a legmegbízhatóbb garanciát a forradalommal szemben”.⁵¹¹ Ugyanakkor a méltányos pénzügyi törvénykezés nemcsak a nemesség érdeke. Ez mindenkit érint és sokakat foglalkoztat. Kiváltképp a társadalom művelt, közügyek iránt érdeklődő tagjait, akik egy idő után egyre fontosabbnak tartják, hogy ők dönthessenek a közterhek nagyságáról és megosztásáról. Dönteni viszont csak abban az esetben tudnak, ha létrejönnek a népképviselő intézményei, vagyis – vonja le következtetését Csicserin – az adóztatás ügye szorosan összefügg az alkotmányozással. Angliában is az adókérdés alakulásából vezethető le az alkotmányos fejlődés, merthogy „az adómeghatározás joga képezte minden más politikai jog forrását”.⁵¹² Mindeközben Oroszországban ezzel a kérdéssel hosszú időn át senki nem törődött. A XIX. század hatvanas éveire azonban itt is fordult a kocka. Az adópolitika közös meghatározása Oroszországban is elkezdett a politikai stabilitás fenntartásának egyik alapfeltételévé válni. Mindazonáltal a népképviselő ügye nemcsak ezért fontos, de azért is, mert nélküle a „legfelsőbb hatalom soha nem tud kilépni elszigetelt helyzetéből, abból a csalóka atmoszférából, amely körülveszi”.⁵¹³ Ezen a helyzeten csak egy módon lehet változtatni: a politikai szabadság biztosításával. Vagyis Csicserin a hetvenes évek végére eljutott oda, hogy a politikai stabilitás megőrzésének legfőbb garanciáját és az orosz társadalom életkedvének új ihletőjét az alkotmány által garantált népképviselő létrejöttében lássa. E folyamat végigvitelében pedig kitüntetett szerepet tulajdonított a nemességnek. Sokan közülük egyet is értettek álláspontjával. Ez jól kivehető azokból az uralkodónak címzett nemesi kérvényekből és petíciókból (*адпека u nemууuu*), amelyek a hetvenes évek végén újra megszorodtak.

A nemesség különböző csoportjai által megfogalmazott kérvények első hulláma még közvetlenül a jobbágyfelszabadítás kihirdetéséhez kapcsolódott. A különböző nemesi gyűlések által összeállított levelek egyfelől üdvözölték a jobbágyrend felszámolását, másfelől számos további reformra tettek javaslatot. Többek között kezdeményezték a sajtószabadság kiszélesítését és az igazságszolgáltatás átalakítását. Egyes nemesi csoportokban már ekkor felmerült a rendi tagoltság meghaladásának (*всесловность*) igénye, vagyis szerették volna, ha a törvény előtti egyenlőség maradéktalanul, minden területen érvényesült volna. A leveleket jegyző számos cso-

⁵¹¹ Uo. csp. 515.⁵¹² Uo. csp. 516.⁵¹³ Uo. csp. 519.

port közül a legradikálisabb állásponttal a tveri kormányzóság nemesei tűntek ki. Ők mindenekelőtt azt nehezményezték, hogy a jobbágyfelszabadításról rendelkező törvények – azzal, hogy létrehozták az „ideiglenesen kötelezettek” státuszát – nem számolták föl azonnal a parasztok földbirtokosoktól való függését. Szóvá tették azt is, hogy az emancipációs rendelkezések nem szüntették meg az egyes rendek kötelezettségei közt meglévő különbségeket. Ezért kezdeményezték, hogy terjesszék ki az állami adók és egyéb terhek megfizetésének kötelezettségét a nemességre is, továbbá, hogy állami hivatalt immár bárki vállalhasson, aki megfelelően képzett. De a legfontosabb javaslatuk mégiscsak az volt, hogy kezdeményezték egy olyan országos képviseleti testület felállítását, amelynek megválasztásában valamennyi rend részt vett volna. Erre azért lett volna szükség, hogy létrejöhessen egy olyan központi képviseleti szerv – a kor követelményeinek megfelelő Országgyűlés (*Земское Собрание*) –, ahol a jobbágyfelszabadítás nyomán felmerült, ám meg nem oldott kérdéseket meg lehetne vitatni, illetve azokra megoldást lehetne találni.⁵¹⁴ Ezekkel a javaslataikkal a tveri nemések nagyon messzire mentek. Olyan kérdéseket érintettek, amelyek kizárólag az uralkodó illetékességébe tartoztak. Ráadásul kezdeményezéseik többsége – anélkül, hogy ezt direkt módon megfogalmazták volna – csak úgy lett volna megoldható, ha az uralkodó alkotmányt ad. Erre azonban II. Sándor sem akkor, sem később nem volt hajlandó.

Elzárkózott ettől akkor is, amikor a hetvenes évek végén immár nem csak a nemesi gyűlések, hanem az időközben felállított és megerősödött zemsztvok is kampányba kezdtek annak érdekében, hogy – cserébe az államrend védelmében tőlük elvárt aktív közreműködésért – lehetőséget kapjanak az egymással való együttműködésre, és különböző gazdasági, illetve kulturális ügyek országos zemsztvo-kongresszus keretében történő megvitatására. Az ezekkel az igényekkel fellépő kérvények és petíciók már nemcsak a nemesség bizonyos köreinek álláspontját tükrözték, hanem annál szélesebb társadalmi csoportokéit. Mindenekelőtt azokét, akik a nemesség mellett a legaktívabbak voltak a zemsztvok működtetésében.

Mindez pedig azért vált lehetségessé, mert az önkormányzatok felállításával teljesen új intézményi elem került az egyeduralkodó politikai rendszerébe. A zemsztvok ugyanis választott testületek voltak. És bár összetételükben érvényesült a rendi szelekció, mégis képviseleti jellegükből következően a politizálás új – a bürokratikus rendszer önkényétől eltérő – tapasztalataival szolgáltak. A zemsztvo volt az egyetlen olyan oroszországi intézmény, amely bizonyos fokú függetlenséget élvezett a hatalom adminisztratív hierarchiájával szemben. Ez önmagában sokakra bátorítóan hatott. Olyannyira, hogy a szentpétervári kormányzóság zemsztvo-gyűlése már 1865 decemberében kezdeményezte az önkormányzatiság elvének következetes végigvitelét, vagyis felvetette egy „központi zemsztvo-gyűlés” összehívásának szükségességét. Egy évvel később pedig már azt kérelmezték a pétervári zemsztvo-gyűlés nevé-

⁵¹⁴Lásd *Адрес тверского дворянства* // Лемке, М. К.: Очерки освободительного движения 60-х годов, СПб, 1908. стр. 447–449.

ben, hogy az önkormányzatok valamilyen módon az országos szintű törvényalkotás részévé válhassanak.⁵¹⁵

Az önkormányzati rendszer előkészítésekor annak kidolgozói még komolyan mérlegelték egy központi képviseleti intézmény felállításának lehetőségét, ám ez az elem – az udvar politikai félelmei miatt – kimaradt a törvényből. Ugyanakkor az ezzel kapcsolatos félelmek komolyságát jól mutatta, hogy az udvar a szentpétervári zemsztvo működését, csak azért, mert kezdeményezni merték egy országos képviseleti testület felállítását, fél évre felfüggesztette. A többi önkormányzati testület pedig értett a szóból és hosszú időn át egyetlen zemsztvo se vette a bátorságot, hogy „ilyen nyíltan törekedjen a törvényhozó hatalomban való részvételre”⁵¹⁶

Az önkormányzati testületekben politikai tapasztalatokhoz jutó új, a közélet iránt elkötelezett nemzedék azonban nem adta fel és már 1871 márciusában megszervezte a zemsztvok első illegális kongresszusát. A moszkvai találkozóon nyolc kormányzósági zemsztvo-elnök (*председатель земских управ*), és mintegy kéttucatnyi zemsztvo-testületi tag (*земский гласный*) vett részt.⁵¹⁷ A kongresszus ugyan napirendre tűzte Borisz Csicserin kezdeményezését – aki felvetette, hogy „alkotmányos garanciákat kellene követelni a kormányzattól” –, ám javaslatát a jelenlévők többsége elutasította, azt állítva, hogy az egyelőre nem aktuális.⁵¹⁸

A zemsztvokban szocializálódó új politikusi nemzedék – nemések és más rendek tagjai – az ismétlődő kudarcok és elutasítások ellenére kitartott az önkormányzatok közti politikai érintkezés és egyeztetés hivatalos elfogadtatása mellett. 1878 vége és 1882 eleje közt huszonkét uralkodónak címzett feliratban kérték a zemsztvok közti kapcsolattartás legalizálását. Ennél is többször fordultak hasonló kezdeményezéssel a kormányhoz.⁵¹⁹ Kérésüket azonban rendre elutasították. Mindez azonban nem szegte kedvüket. Elszántságukat csak növelte, hogy a kormányzat épp ez idő tájt próbálta az orosz társadalom mérsékelt részét meggyőzni és együttműködésre bírni az erősödő, terrortól sem visszariadó radikális csoportokkal szemben. Több helyi önkormányzat el is fogadta a felkínált szerepet, de közülük néhány az együttműködés feltételül a képviseleti rendszer általánossá tételét szabta.⁵²⁰ A harkovi zemsztvo pedig még ennél is tovább ment és a régtől várt alkotmány megadását kérte. Tette ezt azért, mert a születőben lévő liberális tábor egy része már ekkor világosan látta, hogy a társadalmi békéért felelősséget csak akkor vállalhat, ha a helyi ügyek korlátozott felügyeletén túl szerephez jut az országos politikában is. Ezt olyan feltételnek tekintették, amelynek teljesülése nélkül nincs mit számon kérni rajtuk. Azt azonban belátták,

⁵¹⁵Белокопский, И. П.: Земство и конституция, М., 1910. стр. 7.

⁵¹⁶Витте, С. Ю.: Самодержавие и земство, СПб., 1908. стр. 95.

⁵¹⁷Чернуха, В. Г.: Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х годов XIX в. Л., 1978., стр. 218–219.

⁵¹⁸Уо. стр. 219.

⁵¹⁹Петров, Ф. А.: Нелегальные общеземские совещания и съезды конца 70-х – начала 80-х годов, Вопросы истории, 1974. №9, стр. 33.

⁵²⁰A kormányzati felszólítás nyomán kialakult helyzet leírására vonatkozóan lásd Воейков, Д. И.: Земство и призыв правительства к борьбе с революционной пропагандой, Женева, 1879.

hogy amennyiben változik a helyzet, és az önkormányzatok irányítói a nagypolitika részeseivé válnak, úgy joggal várhatják el tőlük a társadalmi békére veszélyt jelentő radikális eszmékkel és azok képviselőivel szembeni fellépést.

Az uralkodó és környezete azonban ekkor még egészen másképp látta a helyzetet és nem volt hajlandó engedményt tenni, ami még inkább radikalizálta a zemsztvokat. Ennek következtében a hetvenes évek végén már egész más volt a helyi önkormányzatokban uralkodó hangulat, mint egy évtizeddel korábban, amikor a szentpétervári zemsztvo még egyedül maradt országos kongresszust indítványozó javaslatával. Ekkor már kilenc kormányzósági és három járási önkormányzat állt ki e kezdeményezés mellett.⁵²¹ Sőt, 1878-ban az önkormányzati politikusok egy része – hét évvel az első próbálkozás után – már attól sem riadt vissza, hogy több alkalommal is illegális megbeszélést tartson. Az elsőre áprilisban került sor Moszkvában. Ezt követte a novemberi harkovi, majd a decemberi kijevi találkozó. Ez az utóbbi már nem is csak egy önkormányzatok közti megbeszélés volt, hanem egy olyan tárgyalási kísérlet, amelyen a zemsztvok képviselői megpróbáltak megegyezésre jutni különböző forradalmi csoportokkal. Néhány évvel korábban ez még elképzelhetetlen lett volna. Nem így 1878-ban, amikor az országos szintű politikába való bekapcsolódás már nemcsak a nemesség bizonyos csoportjait foglalkoztatta, hanem annál jóval szélesebb társadalmi kört. Persze így sem voltak sokan. Annyian azonban már igen, hogy aktivitásuknak köszönhetően az alkotmány megadásának és egy országos képviselői testület felállításának követelése többé már nem került le a birodalom politikai napirendjéről. Ebben a folyamatban kitüntetett szerepet játszott a nemesség művelt, közügyek iránt érdeklődő, jogtudatos, ugyanakkor mások méltóságára is tekintettel lévő csoportja.

A papság

A birodalom nemesség melletti másik jelentős privilegizált rendjét a pravoszláv klérus (*духовенство*) alkotta. Rendde szerveződésük azonban jóval lassabban ment végbe, mint a nemességé. Jogi helyzetük egészen a XVIII. második feléig csak részben volt törvényben rögzítve, így adó- és egyéb kötelezettségektől való mentességük sem volt egyetemlegesen garantált. Rendde szerveződésüket – többek között – az is lassította, hogy a XVIII. századi világi hatalom a klérusban „az ország europaizálását szolgáló reformok titkos ellenzékét látta”.⁵²²

I. Péter előtt a pravoszláv egyház a világi hatalommal szoros szimbiózist alkotott, vagyis annak sem alávetettje, sem riválisa nem volt. Az orosz történelmi fejlő-

⁵²¹ Пирумова, Н. М.: Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в., М., 1977. стр. 130.

⁵²² Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). В 2-х т. СПб. 2003. т. 1. стр. 100.

dés ugyanis nem ismerte a hatalommegosztás középkori nyugat-európai formáját, a temporális és spirituális hatalom elkülönülését. Nyugaton – a latin kereszténység közegében – az állam mindenhatóságának határt szabott az egyház, míg Keleten – az ortodoxia világában – e szerep betöltetlen maradt. Európa nyugati felén a középkori ember két világban élt, a „test” és a „lélek” világában. Míg az előbbiben a laikus hatalom volt illetékes, addig az utóbbiban nem ismerték el annak főségét. Kettős hatalom, kettős alárendeltség jött így létre. Ez fejeződött ki a jog megkettőződésében is. Míg az egyházi igazságszolgáltatás az egyetemes kánonjogot követte, addig a világi a sajátos „nemzeti jogra” hivatkozott. Mindez – többek között – azért volt lehetséges, mert az európai kultúra legitim hagyománya volt a magasabb és független elvként elismert transzcendencia, vagyis annak megengedése és elfogadása, hogy az esendő világi létező mögé „odahelyezhető” a tökéletes létező. Nyugat-Európában mindenekelőtt e hagyomány következtében fejlődhetett az egyház a világi struktúrákkal szembeállítható, azok hatalmi ambícióit korlátozó alternatív képződménnyé. Mindazonáltal a transzcendencia legitim tételezésének mégoly fontos, másutt ismeretlen szellemi hagyománya sem lett volna elégséges ehhez. Mert igaz ugyan, hogy a keresztény világ határain kívül sehol sem képződött az érdekeknek olyan sajátos és szent szférája, amely hozzáférhetetlen, sőt tiltott lett volna az állam számára – merthogy mindenütt másutt maga az állam volt szent, így a vallás követelményei egybeestek az államéval –, ám ez önmagában aligha tette volna az egyházat a laikus hatalom erős e világi korlátozójává. Ehhez szükség volt még valamire. Arra, hogy összeomljon a Nyugat-római Birodalom és helyén átmeneti politikai vákuum jöjjön létre. Miután azonban létrejött, ez a helyzet egyben magyarázatot ad arra is, hogy a keresztény ökumenéhez tartozó Oroszország esete miért más, mint Európa nyugati és középső részéé. Másképpen fogalmazva: ez a körülmény arra a kérdésre is választ ad, hogy Oroszországban miért nem tudott a közös keresztény kulturális hagyomány legitim kritikai készsége valódi politikai ellenerővé válni. Többek között azért nem, mert Európa keleti peremén a kereszténység a világi hatalom közreműködésének köszönhetően jelent meg. Erre másképp nem is kerülhetett volna sor, mert a Kijevi Rusz krisztianizálása előtt az ország területén nem éltek keresztény közösségek. Már csak emiatt is az egyház kezdetben kifejezetten rászorult az állam patrónusi támogatására. Ráadásul az ország bizánci típusú megkeresztelése egy olyan politikai minta átvételét is jelentette, amelynek alapját a temporális és spirituális hatalom összefonódása, úgynevezett *szimfóniájának* állami doktrínája alkotta. Míg Nyugat-Európa társadalmában a mindennapi élet természetes része volt az egyház és a laikus közösség, a világi jog és a vallási normák konfliktusa, addig a kijevi, majd a moszkvai államban az értékeknek csak egyetlen hierarchiája alakult ki. A keleti ortodoxia a kultúrának éppúgy alapzatául szolgált, mint a „politikai közösségnek”. A középkori orosz állam és annak „polgárai” épp ezért elképzelhetetlenek az egyházi kereteken és előírásokon kívül. A profán és szakrális szféra szimbiózisa az I. Péter előtti Oroszországban olyannyira erőteljes, hogy még egy olyan nyilvánvalóan „e világi” politikai fogalom is, mint az

önkényuralom, „az orosz nép tudatában nem jogi előírás-ként, hanem maga Isten által megjelentett tényként” mutatkozott meg.⁵²³

Nagy Péterrel azonban megváltozott az egyház és a világi hatalom kapcsolatának korábbi jellege. A szoros egymásrataltság felbomlott, miután az egyház a péteri politika következtében nem egyszerűen a világi hatalom szoros felügyelete alá került, hanem annak alárendelt részévé vált. Az uralkodó 1721-ben – miután akkor már 21 éven át betöltetlen volt a moszkvai pátriárka posztja – felszámolta a patriarkátus intézményét. Helyét a Péter idején Egyházi Kollégiumnak (*Духовная коллегия*), majd halálát követően Szent Szinódusnak (*Святейший Синод*), illetve Egyházi Gyűlésnek (*Духовное Собрание*) nevezett kollektív irányító testület foglalta el, élén a világi hatalom akarátát képviselő, kiterjedt hatáskörrel felruházott főügyésszel (*ober-прокурор*).⁵²⁴ I. Péter azonban nemcsak az egyház működésének jogi kereteit alakította át radikálisan, hanem megkezdte relatív autonómiájuk alapját adó allodális birtokaik felszámolását is. Ez a folyamat hosszú évtizedekig tartott és csak a század második felében, II. Katalin uralkodása idején teljesedett ki.⁵²⁵ Ő azonban – a még megmaradt egyházi örökbirtokok kisajátításának ellentételezéseként – a klérus mind nagyobb részének kezdett rendszeresen illetményt folyósítani és ezzel a papságot a nemességhez hasonló szolgáló renddé alakítani. A papság kincstári finanszírozása azonban még a XIX. század második felére sem vált teljes körűvé. Fizetést még ekkor is elsősorban azok kaptak, akik az egyház adminisztratív irányítását ellátó intézményekben, illetve az egyházi iskolákban dolgoztak, továbbá a klérusnak azok a tagjai, akik – többnyire a birodalom periferiáján – kis létszámú eklézsiákban teljesítettek szolgálatot. Ez a kincstári „apanázs” azonban – kiváltképp a periféria kis parókiáin – ritkán volt elégséges, így az egyházfik egyéb módokon, földműveléssel, a hívek adományaival és más helyi források bevonásával egészítették ki jövedelmüket.⁵²⁶

A klérussal kapcsolatban nehéz tartósan – megszakítás nélkül több évszázadon át – érvényesülő jogokról és kötelezettségekről beszélni. Ha voltak is ilyenek, legfeljebb két vonatkozásban: egyrészt a klérus tagjait – bizonyos kivételektől eltekintve – egészen a XIX. század második feléig csak az egyházi igazságszolgáltatásnak lehetett alávetni, másrészt a papi szolgálatot vállalóknak kötelességük volt azt élethossz-

⁵²³ Pavel Florenszkij a következőképpen fogalmazta meg a teljes gondolatot: «В сознании Русского народа Самоожержание не есть юридическое право, а есть явление Самим Богом факт, – милость Божия, а не человеческая условность, так что Самодержавие Царя относится к числу понятий не правовых, а вероучительных, входит в область веры, а не выводится из внеерелигиозных посылок, имеющих в виду общественную и государственную пользу...» Флоренский, П. А.: Около Хомякова. Сергиев Посад, 1916. стр. 26.

⁵²⁴ 1730-tól az egyházi ügyek kollektív irányító testületének hivatalos elnevezése egészen 1918-ig Szent Kormányzó Szinódus (*Святейший Правительствующий Синод*) volt. A Szinódus működésére vonatkozóan lásd Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник. кн. 4. М. 2001. стр. 100–110.

⁵²⁵ Az egyházi javak kisajátítására vonatkozóan lásd Омельченко, О. А.: «Законная монархия» Екатерины II, М. 1993. стр. 220–224.

⁵²⁶ Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 277.

54. kép • A Szenátus és a Szinódus épületének központi árkádja

sziglan ellátni.⁵²⁷ A fentiekhez már viszonylag korán társult néhány további előjog. Így a nemesekhez hasonlóan a papoknak sem kellett fejadót fizetniük, sem pedig katonai szolgálatot teljesíteniük. Az előbbire vonatkozó mentességet 1719-ben, míg az utóbbival kapcsolatosat 1725-ben nyerték el.⁵²⁸ Ezekre a korai privilégiumokra azonban nem mindig voltak tekintettel. Hol betartották azokat, hol nem. A fordulat akkor következett be, amikor a Szent Szinódus 1761-ben ismételt kimondta a klérus adómentességét,⁵²⁹ ám annak hatálya továbbra sem terjedt ki az alszerpapokra (*причетник*), vagyis a sekrestyésekre (*пономарь*), a templomszolgákra (*дьячок*) és más egyházi segítőkre. Ugyanakkor az a rendelkezés, amely a papokat az egyházi igazságszolgáltatás alá rendelte, tartósan bizonyult. Ez azt jelentette, hogy azokat az egyházfiakat, akik tényleges szolgálatban álltak – családtagjaikkal együtt – már 1722-től megillette az a jog, hogy polgári és büntetőügyeikben a Szinódus mint egyházi

⁵²⁷ Ez az utóbbi szabály is csak az 1860-as évekig maradt érvényben. Az akkor megkezdődő egyházi reformoknak köszönhetően rigorozitása jelentősen enyhült.

⁵²⁸ Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). В 2-х т. СПб. 2003. т. I. стр. 100.

⁵²⁹ О произвождении в церковный причет крестьян, увольняемых помещиками или обществами с платою за них подушных денег до будущей ревизии (от 3-го октября 1761 г.) // ПСЗ-I. т. XV. № 11336.

bíróság járjon el. Néhány évtizeddel később, 1767-ben a klérus újabb fontos előjoghoz jutott. Ettől kezdve az egyházi előljárokknak tilos volt beosztott paptársukat testi fenytetésnek alávetni.⁵³⁰

A rend előjogai – miképp a többi rend esetében is – örökölhetőek voltak, de csak abban az esetben, ha a fiúgyermek a megfelelő egyházi iskola elvégzése után valamilyen egyházi tisztségre – lelkészire (*священник*) vagy diakónusira (*диако́н*) – kinevezést nyert, illetve valamilyen más egyházi szolgálatot – sekrestyésit vagy templomszolgait – ellátott. Ellenkező esetben kizárta magát a papi rendből és kénytelen volt „polgári” foglalkozás után nézni, azaz valahol munkát vállalni és átíratkozni a kispolgári vagy – amennyiben ezt anyagi helyzete megengedte – a kereskedői rendhez.

Elvileg pravoszláv pap bárki lehetett, ha előtte megfelelő egyházi képzésben részesült. Ennek ellenére e rend egészen a birodalom felbomlásáig meglehetősen zárt maradt, noha a „fellazulás” első jelei már a hatvanas évektől kezdtek megmutatkozni. Mindazonáltal még a századfordulón is ritkaságnak számított, ha olyanok választották az egyház szolgálatát, akik más rendből származtak. Ha ez mégis megtörtént, akkor erre többnyire a társadalom szegényebb rétegeihez tartozók szánták el magukat, mert nekik a papi hivatás kínálta a társadalmi felemelkedés legkönnyebben járható útját. Ugyanakkor az az 1849-ben elfogadott szabály, amely lehetővé tette, hogy a papok gyermekei ne csak egyházi iskolákban és teológiai akadémiákon folytathassák tanulmányaikat, nem járt tömeges „rendelhagyással”.⁵³¹ Ezzel a lehetőséggel valószínűleg azért éltek kevesen, mert az egyházi képzés valamilyen szintjének költségeit a kincstár állta és a hallgatókat végzésük után biztos állás és egzisztencia várta.

1884-ig az egyházi szemináriumok végzős hallgatói éppúgy jelentkezhetek különböző egyetemekre, mint bármely más világi képzést nyert diák. Az egyetem elvégzése után pedig – másokhoz hasonlóan – a végzettségüknek megfelelő rendi és szolgálati jogokat nyertek. Utóbb azonban a szemináriumot végzetek szabad egyetemválasztási joga megszűnt, de a világi pályák közül az orvostudományi képzés továbbra is nyitva állt előttük.

Széles körben elterjedt vélemény, hogy a pravoszláv papok nem voltak különösebben műveltek, sőt többségük kifejezetten műveletlen és alulképzett volt. Ráadásul a keleti kereszténység eszkatalógikus – túlvilágra koncentráló – szemlélete komolyan korlátozta őket abban, hogy híveik körében jelentős civilizáló szerepet töltsenek be, vagyis közvetítők legyenek fontos világi ismereteknek és eljárásoknak. Ez a vélekedés azonban csak részben felel meg az igazságnak. A papság ugyanis a birodalom – nemesség melletti – legképzettebb rendjének számított. 1857-ben az írni és olvasni tudók aránya a nemesek körében 77, míg a papok esetében 72 százalék volt. Negyven

⁵³⁰ О нечинении пристрастных допросов и телесных наказаний священникам и иеромонахам (от 7-го июня 1767 г.) // ПСЗ-І. т. XVIII. № 12909.

⁵³¹ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 272.

évvél később ez a mutató már 86, illetve 89 százalékra nőtt, vagyis megfordult a helyzet.⁵³² Ennek ellenére a klérus társadalmi presztízse rendkívül alacsony volt. „A papság, kiváltképp a fehér,⁵³³ csaknem valamennyi rend körében elvesztette a tiszteletet és szeretetet”⁵³⁴ – írta a hatvanas évek elején Dmitrij Rosztiziszlavov, a szentpétervári Hittudományi Akadémia professzora. Szerinte ennek az volt az oka, hogy a világi közösség többsége idegenkedett a klérus életformájától, zárt, kasztra emlékeztető világtól, ahogyan az obskurus egyházi cenzúráról is. De talán még ennél is nagyobb súllyal esett latba, hogy a klérus kitartóan üldözte az óhitűeket. Azokat a vallási szakadárokat (*раскольники*), akiket önállóságuk, szorgalmuk és erkölcsi tartásuk miatt az egyszerű muzsikok éppúgy nagyra tartottak, mint az értelmiségiek. A jeles vallásfilozófus, Szergej Bulgakov a szakadároknak már-már a keleti kereszténység „protestánsait” ismerte fel, amikor egy írásában megjegyezte, hogy „köztudott az orosz kapitalizmus különösen közeli kapcsolata az óhitűekkel”,⁵³⁵ akik köréből feltűnően sok gazdag kereskedő, bankár és gyártulajdonos került ki. Ugyanakkor Bulgakov is sejtette, hogy e ténynek aligha lehetett köze a szakadárok tanításaihoz. Jóval valószínűbb – hívta fel erre ő maga is a figyelmet –, hogy e jelenségre sokkal inkább sajátos élethelyzetük, évszázadokon át tartó üldöztetésük ad magyarázatot. Mindazonáltal bátorságuk, kitartásuk és vállalkozó kedvük sokakban ébresztett tiszteletet.

Nem így a hivatalos egyház, amelynek képviselőit kevesen kedvelték. A szakadárok azért nem szerették őket, mert bennük az ősi és igaz pravoszláv hit árulóit látták, míg az értelmiségiek a felvilágosodás, a haladás és az ész ellenségeit. A kiváló társadalomtörténész, Borisz Mironov szerint a klérus társadalmi státusza, szubkultúrája és gazdasági helyzete meglehetősen sajátosan alakult, merthogy „az nem volt sem magasztos, sem alantas, sem európai orientáltságú, sem pedig olyan, amely bezárkózott volna a Péter előtti eszményekbe, ahogyan nem volt sem gazdag, sem pedig szegény”.⁵³⁶ Ez a jellegtelen, köztes helyzet végül odavezetett, hogy a XIX. század közepén már sem az egyház vezetői, sem a világi hatalom képviselői nem voltak elégedettek a parókiákon szolgáló pópák teljesítményével. Az egyház vezetői úgy lát-

⁵³² Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). В 2-х т. СПб. 2003. т. 1. стр. 104.

⁵³³ A pravoszláv papság két részre oszlott. A parókiákon szolgáló részét „fehér”, míg a szerzetesként szolgáló csoportját „fekete” papoknak hívták. Az előbbieket házasodhattak, de csak egyszer, míg a szerzetesi fogadalmat tevők nem. Az egyházi hierarchia csúcsain szolgáló főpap – püspök (*епископ*), érsek (*архиепископ*), metropolita (*митрополит*), pátriárka (*патриарх*) – csak a klérus „fekete” részéből kerülhetett ki. Ők voltak kisebbségben. Mindössze a papok tizede tartozott közéjük. Elvileg „fehér” pópá is lehetett püspök, de csak abban az esetben, ha a felesége meghalt és ő szerzetesnek állt, vagy ha a még élő felesége vele egy időben egy másik püspökség területén lévő kolostorba vonult. A püspökinél magasabb egyházi rang elnyerésére azonban nem volt lehetősége. Lásd *Иерархия духовенства: ступени православного священства* // Фома, 2005. / № 3. 26.

⁵³⁴ Ростиславов, Д. И.: О православном белом и черном духовенстве, Лейпциг, 1866. т. 2. стр. 373.

⁵³⁵ Lásd Bulgakov, С. Н.: *Народное хозяйство и религиозная личность* // Московский еженедельник, 1909. / № 23–24.

⁵³⁶ Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). В 2-х т. СПб. 2003. т. 1. стр. 105.

55. kép • A szentpétervári Izsaak-székesegyház. A tér közepén I. Miklós lovas szobra

ták, hogy a papság nem kellő odaadással végezte lelkipásztori feladatait, míg világi oldalról a közrend és a társadalmi normák védelmében játszott szerepükkel voltak elégedetlenek. A kormányzat ezért úgy döntött, hogy megpróbál ezen a helyzeten változtatni.

A XIX. század hatvanas éveitől – párhuzamosan a többi nagy reformmal – el is indult az egyház átalakítása. Valujev belügyminiszter még 1861 őszén kezdeményezte a pravoszláv egyház és klérus helyzetének általános felmérését. Ezzel a céllal a következő év nyarán föl is állítottak egy ideiglenes testületet.⁵³⁷ A grémium azt a feladatot kapta, hogy dolgozza ki a klérus anyagi helyzetének javítására és tagjai személyes jogainak kiterjesztésére vonatkozó javaslatait. Az 1885-ig működő testület rövid időn belül kezdeményezések sorával állt elő és ezek többsége elfogadásra is került. A testület többek között felvetette az egyházközségek számának csökkentését, együtt a parókiákon szolgáló pópák és egyházfik számának korlátozásával. A tanács kezdeményezte az egyházi szolgálatból történő kilépés egyszerűsítését is. Korábban erre csak abban az esetben volt lehetőség, ha az egyházi személy betöltötte a hatvanadik életévét, vagy igazolni tudta betegségét. Az új szabályok ennél jóval megengedőbbé váltak.

⁵³⁷ Lásd *Об учреждении особого Присутствия из духовных и светских лиц для изыскания способов к большому обеспечению быта духовенства (от 28-го июня 1862 г.)* // ПСЗ-II. т. XXXVII. № 38414.

A klérus rendi előjogainak kiterjesztését és egzisztenciális biztonságuk megerősítését jelentette az is, hogy 1875-től a papi özvegyek, amennyiben személyükben nem élveztek nemesi előjogokat, férjük halálakor személyes nemességet nyertek.⁵³⁸ A papok gyermekei is új világi státuszhoz jutottak. A pópák és diakónusok leszármazottai örökletes tiszteletbeli polgárok, míg az egyházzolgák gyermekei személyes tiszteletbeli polgárok lettek. Ezzel megnyílt a papfiak előtt annak lehetősége, hogy szabadon válasszák meg életformájukat és foglalkozásukat. Ennek nyomán rövid időn belül házassági szokásaik is átalakultak. A rend férfi tagjai ezentúl már nemcsak a papok leánygyermekai közül választhattak feleséget, hanem bármely társadalmi csoportból. Mindez annak a jelentős átalakításnak volt a következménye, amellyel megtiltották az egyházi posztok átörökíthetőségét. Ezzel a döntéssel a klérus korábbi, kasztosodáshoz vezető gyakorlata egyszer és mindenkorra megszűnt. Ezentúl az egyház semmilyen „szolgálati helyét” nem lehetett örökségként megkapni. A püspökök ugyanis arra lettek kötelezve, hogy a megüresedett helyek „feltöltésekor” csakis a jelöltek szakmai rátermettségét és erkölcsi értékeit vegyék figyelembe. A papi felmenők a kiválasztás során semmiféle előnyt nem jelenthettek.

A hatvanas évek egyházi reformjai ellentmondásos következményekkel jártak. Egyfelől meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a klérus a korábbi „félíg privilegizált” helyzetéből végre garantált előjogokkal rendelkező, egyértelműen „kedvezményezett” renddé váljék. Másfelől a hatvanas–hetvenes évek átalakításainak köszönhetően megszűntek azok a jogi korlátok, amelyek megakadályozták, hogy a papi renden kívüliek is egyházi szolgálatba állhassanak. Ez leginkább annak volt köszönhető, hogy az egyházi iskolák megnyíltak a világiak előtt is. Ezzel azonban a klérus kezdte elveszíteni rendi zártágát és mindinkább afféle foglalkozási közösséggé alakult át.⁵³⁹ Eközben azok a jogok, amelyek korábban csak a papokat és diakónusokat, illetve mindkét kategória családtagjait illették meg – a fejadómentesség, a testi fenytéssel szembeni védettség, a katonai szolgálat alóli felmentés – fokozatosan kiterjedtek az alszerpapokra is. Míg a lelkészek és a diakónusok a XIX. század második felére személyes nemességet nyertek, addig gyermekeik – ahogyan erre már korábban utaltunk – örökletes, illetve személyes tiszteletbeli polgársághoz jutottak. Ugyancsak erre az időszakra esett, hogy nemcsak a világiak előtt nyíltak meg az egyházi iskolák, de megnyíltak a papi gyermekek előtt a világiak is. Az utóbbival párhuzamosan eltűntek azok a korlátok, amelyek korábban lehetetlenné tették állami szolgálatvállalásukat. E reformoknak köszönhetően már nemcsak a papság nyert jogot arra, hogy földet vásárolhasson – ezt már a XIX. század elejétől megtehették –, de gyermekeik is, akik arra is lehetőséget kaptak, hogy kereskedelemmel, iparúzéssel vagy kézművességgel foglalkozhassanak. Összességében e változások eredménye-

⁵³⁸ Lásd *О правах состояния вдов священно-служителей и церковных причетников Православного и Армяно-Григорианского исповеданий (от 11-го октября 1875 г.)* // ПСЗ-II. т. L. № 55142.

⁵³⁹ Миронов, Б. Н.: *Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.)*. В 2-х т. СПб. 2003. т. I. стр. 107.

képpen a klérus „szolgálati jogai” jelentősen kiszélesedtek és azok tartalma egyre közelebb került a nemességéhez.⁵⁴⁰ Ugyanakkor ezzel egy időben elindult egy másik folyamat is, amelynek nyomán a papság kezdte elveszíteni rendi zártságát és helyette mindinkább az azonos foglalkozásúak közösségévé vált.

Az a két fontos újítás, amely egyfelől megnyitotta a világi oktatási intézményeket a pópák gyermekei előtt, másfelől pedig a világi életbe „kiengedte” a teológiai szemináriumot végzett papi növendékeket, azzal a váratlan következménnyel járt, hogy körükből a század második felében feltűnően sokan csatlakoztak az autokrácia kicsi, ám annál radikálisabb ellenzékéhez. Ez a jelenség kiváltképp a hetvenes években volt szembeötlő. Ebben az évtizedben a narodnyik tábor közel negyede volt papok gyermeke, miközben arányuk a népesség egészén belül nem érte el még az 1 százalékot sem. Ez a látványos felülreprezentáltság, ha nem is ilyen mértékben, de a későbbiekben is megmaradt. A századfordulón az eszer „vezérkar” 9,4 százaléka, míg a bolsevik vezetés 3,7 százaléka volt papok leszármazottja. De még a liberalizmus baloldali ágát képviselő kadétok vezető testületében is csaknem kétszer annyian voltak, mint amennyi a teljes népességen belüli arányuk volt.⁵⁴¹ A „pópafiak” (*ноповуи*) politikai radikalizmusa, lázadó protestálása egyesek szerint „atyáik megfélemlítetttségének, megalázott helyzetének”⁵⁴² volt a következménye. Nyikolaj Bergyajev azonban ennek okát egészen másban látta. Szerinte az, hogy a különböző radikális irányzatokban – ahogy ő fogalmaz: „az orosz nihilizmusban” – „oly nagy szerepet játszottak a papnövendékek, a papok ortodox teológiai képzettséggel rendelkező gyermekei”, azzal függött össze, hogy „a szeminaristák – ortodox teológiai képzettségük megszerzése során – szert tettek arra a sajátos lelki alkatra is, amelyben oly nagy szerepet játszik az aszketikus világlátás. Ugyanezek a papnövendékek azonban az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek elején már egyre hevesebben támadják a XIX. századi hanyatló ortodoxiát, az egyházi személyek felháborodást keltő életmódját, az egyházi iskolák obskurus atmoszféráját. A papnövendékek felvilágosult szabadságesszméket vallanak, ezeket azonban jellegzetes orosz módon: azaz szélsőséges, nihilista szemléleti keretben értelmezik.”⁵⁴³ Bergyajev tehát az egykori szeminaristák radikalizmusának okát nem apáik „megfélemlítetttségében” és „megalázottságában” látta, hanem abban a rájuk jellemző lelki alkatban, amely a vallási rajongás sajátos inverzeként különös fogékonyságot mutatott az „evilági megváltás” iránt. Szerinte ugyanis „az orosz nihilizmus voltaképp nem más, mint az ortodox aszkézis fonákja: kegyelem nélküli aszkézis”.⁵⁴⁴

Ez az alkati jegy azonban nemcsak a pópafiakra volt jellemző. A század második felére egyre gyakoribbá vált az értelmiség köreiben is. Az „apák” nemzedéke a negy-

venes években még „idealista” volt. A hatvanas évek generációja viszont már önmagát radikalizálta „realista” lett. Turgenyev, Herzen és Bakunyin nemzedéke, noha maga is radikális volt, mégis képes volt az önmérsékletre. A rendszerrel szembeni fellépésük még adekvát volt, megfelelt annak a politikai és társadalmi feltételrendszernek, amit I. Miklós alakított ki. Ők is az autokrácia ellenfelei voltak, ahogyan a „fiúk” nemzedéke is, de szemben az utóbbiakkal, nekik nem volt más választatásuk, mint hogy élesen bírálják koruk agyonbürokratizált, a társadalomnak semmiben és sehol teret nem adó egyeduralmát. Ezzel szemben a hatvanas évek nemzedéke már megtehetette volna, hogy ne csak bíráljon, de együtt is működjék a reformer cár, II. Sándor rendszerével. Dobroljubov és Csernisevszkij⁵⁴⁵ nemzedéke mégsem ezt tette. Ennek oka pedig nemcsak az volt, hogy az „apák” nemzedéke – ahová éppúgy tartoztak nyugatos és szlavofil gondolkodók – jórészt a privilegizált nemesi rendhez tartozott és annak kultúráját képviselte, míg a „fiúk” többségükben „vegyesrendűek” voltak, de az is, hogy „lelki alkatuk” rigorozitása meggátolta őket abban, hogy együttműködjenek a számos követelésüket teljesítő sándori hatalommal. Ennek oka azonban nemcsak „lelki alkatukban” keresendő. Már csak azért sem, mert maga ez az alkat is valaminek a következménye volt. Leginkább annak a sajátos történelmi helyzetnek, hogy Oroszországban – ellentétben Nyugat- és Közép-Európával – 1848-ban nem került sor forradalomra, ezért csatlódnia sem volt miben. Európa nagy részén azonban a forradalmak kudarca nyomán megtörtént annak felismerése és belátása, hogy a társadalmakat nem feltétlenül erőszakos beavatkozásokkal kell átalakítani. De nemcsak a forradalmárok lettek megértőbbek, a hatalom képviselői is. Ők viszont azt látták be, hogy könnyebb fenntartani a társadalmi békét és irányítani az országot, ha tekintettel vannak a politikai közösség véleményére is. Az így megszülető kompromisszum azonban teljesen ismeretlen volt Oroszországban. Itt miután nem történt forradalom, annak kudarca sem tudott senkire kijózanítóan hatni. Az értelmiségiek újabb nemzedéke tehetetlenségében egyre türelmetlenebbé, egyre radikálisabbá vált. És amikor II. Sándor hozzáfogott reformjaihoz, már képtelen volt azokat üdvözölni, merthogy túlságosan későn következtek be. De nemcsak megkészttségük miatt nem tudott azokkal azonosulni, hanem azért sem, mert a hatalom kezdeményezte változtatásokat ekkor már kevésnek tartotta. Nem véletlenül. Mert, ha a feladat a „földi paradicsom” megteremtése, akkor ehhez képest az új jogi keretek kialakítása valóban jelentéktelennek tűnhetett. Az önmagát radikalizáló értelmiség ugyanis már rég nem a joguralomban látta az emberhez méltó és igazságos élet biztosítékát. Ennél jóval többet akart: „e világi megváltást”.⁵⁴⁶

Nem lenne azonban teljes a kép, ha e rövid – értelmiséggel foglalkozó – kitérő után nem utalnánk arra, hogy az Orosz Birodalomban nemcsak a Moszkva központú

⁵⁴⁰ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: *Сословное общество Российской империи*, М. 2010. стр. 277.

⁵⁴¹ Миронов, Б. Н.: *Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.)*. В 2-х т. СПб. 2003. т. 1. стр. 107.

⁵⁴² Lásd uo.

⁵⁴³ Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989. Kiss Ilona fordítása. 52–53. p.

⁵⁴⁴ Uo. 50. p.

⁵⁴⁵ Nem melleleg „Dobroljubov és Csernisevszkij apja is esperes volt, s mindketten teológiai szemináriumot végeztek”. Lásd Bergyajev: i. m. 52. p.

⁵⁴⁶ E folyamat meggyőző leírását adja Leonyid Lux invenciózus tanulmánya. Lásd Люкс, Леонид: *Интеллигенция и революция. Летопись триумфального поражения* // Люкс, Леонид: *Россия между Западом и Востоком*, М. 1993. стр. 59–65.

autokephal keleti keresztény egyház működött, hanem számos további konfesszió is. Ezek jó része keresztény volt. Ide tartoztak az Oroszországban is megtalálható római katolikusok, a különböző protestáns felekezetek, az apostoli örmény egyház hívei és az örmény katolikusok. E felekezetekhez tartozó egyházi személyek lényegében ugyanazokkal az előjogokkal rendelkeztek, mint az ortodox hierarchia tagjai. Nekik sem kellett adót fizetniük, katonai szolgálatot ellátniuk, ők is mentességet élveztek a testi fenytés minden formája alól.⁵⁴⁷ A római katolikus egyház szolgálai – miként a pravoszláv konfesszió papjai – kincstári ellátást kaptak, vagyis az állam nagyrészt magára vállalta finanszírozásukat.

A birodalmi törvények nemcsak a keresztények szabad vallásgyakorlását ismerték el, ez a jog – a kor szóhasználatára szerint – megillette a „zsidókat, mohamedánokat és a pogányokat is”.⁵⁴⁸ Ugyanakkor a nem keresztény papság nem volt részese a számos előjogot biztosító papi rendnek. Ennek ellenére a nem keresztény felekezetek egy részének egyházi emberei is élveztek bizonyos privilégiumokat. A rabbikat és gyermekeiket – hasonlóan keresztény paptársaikhoz – nem lehetett például testi fenytésnek alávetni.⁵⁴⁹ Ez a mentesség azonban nemcsak rájuk, hanem a muszlim vallási vezetőkre is kiterjedt. Ezzel szemben a katonai szolgálatot a nem keresztény papság körében egyedül a rabbik kerülhették el.⁵⁵⁰ Minden más nem keresztény felekezet egyházi embere egészen a XX. század elejéig köteles volt eleget tenni a behívóparancsnak és szolgálni a birodalom hadseregében. E kötelezettség alól hosszú időn keresztül mentességet élveztek a szibériai kis népek, illetve a XIX. század utolsó harmadában meghódított közép-ázsiai etnikai közösségek is, így értelemszerűen sámánjaiknak és papjaiknak sem kellett szolgálniuk.

A számos felekezetnek otthont adó Orosz Birodalomban a papi rend, vagyis a „duhovensztvo” tagjának – ahogyan erre már korábban is utaltunk – csak a keresztény konfessziókhoz tartozó egyházi személyeket tekintették. Ami egyben azt is jelentette, hogy a nem keresztény felekezetek, továbbá a pravoszláv „óhitűek” és a különböző pravoszláv szekták papjai nem tartoztak a rendhez. Rájuk más szabályok vonatkoztak. A XX. század elejétől azonban a papi rend egyes előjogai immár őket is megillették.⁵⁵¹

Az 1897-es népszámlálás adatai szerint a különböző keresztény felekezetekhez tartozó egyházi személyek száma – családtagjaikkal együtt – megközelítette a 600 ezret. Ez a teljes népesség 0,47 százalékának felelt meg. Többségük – mintegy félmillióan – az ország európai területén élt, de jelentős számban voltak jelen a kaukázusi térségben is, közel 60 ezren. Csaknem 20 ezren éltek Szibériában, és mintegy 7 ezren az európai orosz területektől külön számon tartott Varsói Főkormányzóságban. Leg-

56. kép * Óhitűek

⁵⁴⁷ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 306.

⁵⁴⁸ СЗ. СПб. 1896. т. XI. ч. 1. ст. 2.

⁵⁴⁹ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 312.

⁵⁵⁰ Lásd О обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменой денежного с них сбора, вместо отправления оной положенного (от 26-го августа 1827 г.) // ПСЗ-П. т. II. № 1329.

⁵⁵¹ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 317.

kisebbségben a birodalom közép-ázsiai részén szolgáltak. Számuk itt nem érte el a 3 ezret sem. Ez egyben azt is jelentette, hogy az összlakossághoz mért arányuk itt volt a legalacsonyabb, alig érte el a teljes népesség 0,04 százalékát.⁵⁵² A birodalom keresztény felekezeteihez tartozó papok és családtagjaik összlétszáma lényegében megegyezett a személyes nemességhez tartozók és családtagjaik számával. Ugyanakkor a birodalom keresztény felekezetei alkotta papi rend csak fele olyan népes volt, mint az örökletes nemesek csoportja.

Nem kétséges, hogy a papság a birodalomnak az a rendje volt, amelyik sem komoly érdeklődést, sem jelentős készletet nem érzett arra, hogy támogatója, még kevésbé kezdeményezője legyen bármilyen alkotmányozási folyamatnak. Az autokratikus rend keretei nem állítottak fel olyan korlátokat, amellyel szemben az ortodox egyház és annak papjai indokoltnak találták volna a fellépést. Jó ideje tudomásul vették azt a szerepet, amit az állam számukra kijelölt. Az ezzel a helyzettel való szembefordulást pedig nemcsak gyakorlati okokból tartották értelmetlennek és kockázatosnak, de azért is, mert maguk sem láttak olyan új, autonóm, az államtól távolságot tartó szerepet, amelynek kikényszerítése és elfogadtatása inspirálhatta volna őket.

A városi lakosok

A még a XX. század elején is érvényben lévő szabályozás a jogaik közti különbség alapján – miként erre már korábban utaltunk – az emberek négy alapvető „fajtáját” különböztette meg: a már bemutatott nemesség és papság mellett a városi és a falusi lakosságot.⁵⁵³ Az utóbbi két csoport esetében azonban az adott társadalmi „fajta-hoz” való tartozás nem jelentett egyszersmind egy meghatározott rendhez való tartozást is. A városlakók vagy városi emberek (*городские обыватели*) – a jogok és kötelezettségek közti különbség alapján – több rend között oszlottak meg. Azok ugyanis éppúgy lehettek tiszteletbeli polgárok – ennek létezett örökletes és személyes formája is –, miként kereskedők, céhesek vagy kispolgárok.

II. Katalin városoknak adományozott 1785-ös kiváltságlevele⁵⁵⁴ azokat a birodalmi alattvalókat tekintette városlakónak, akik egy adott városban már régóta honosak voltak (*старожилы*), ott születtek vagy odaköltöztek, mert a városban volt valamilyen ingatlanuk vagy, mert valamilyen kereskedői gilde, illetve kézműves céh regiszterében szerepeltek, továbbá azok számítottak városlakóknak, akik városi szolgálatban álltak vagy kispolgárként lettek bejegyezve. Később a városlakói kör

⁵⁵² Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. I. СПб., 1905. стр. 160–163.

⁵⁵³ СЗ. СПб. 1857. т. IX. ст. 2.

⁵⁵⁴ Грамота на права и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16187.

meghatározása még pontosabbá vált, előbb I. Miklós 1846-os,⁵⁵⁵ majd II. Sándor 1862-es⁵⁵⁶ rendeletében. Ezek az új szabályok egyértelműen rögzítették, hogy kik azok, akik a városi közösség tagjának számítanak és ezért részt vehetnek a városi dumaválasztásokon. Ebbe a körbe tartoztak mindenekelőtt a városi ingatlannal rendelkező örökletes nemesek. Ők rendi státuszukat megtartva váltak a városi közösség részévé. Másodszorban azok a személyes nemesek, tiszteletbeli polgárok és „vegyes- rendűek” soroltattak a városi közösség tagjai közé, akiknek ugyancsak volt valamilyen városi ingatlantulajdona. Harmadrészt azok számítottak városi „polgárnak”, akik a három – 1862 után a megmaradt két – kereskedői gilde valamelyikénél be lettek jegyezve. Negyedrészt a céhes regiszterekben nem szereplő kispolgárok alkották még e kört. Végül pedig azok, akik céhes kézművesekként éltek és dolgoztak a városokban.

A rendekről szóló törvény 1876-os kiadásának 493. cikkelyéhez fűzött kommentárból⁵⁵⁷ az is egyértelműen kiderül, hogy kik voltak azok, akiket a XIX. század utolsó harmadában valódi vagy tényleges városi polgárnak (*действительные граждане*) tekintettek. A törvény értelmezése ugyanis világosan kimondta, hogy azok, akik a városi közösséghez a városban lévő tulajdonuk, illetve városi lakhelyük alapján nyertek besorolást és jutottak ilyen módon városi szavazati joghoz, nem tartoznak a „valódi” városi polgárok közé. Miután ők nem tartoztak ebbe a csoportba, a városi választójog elnyerésével nem veszítették el „eredeti” rendi státuszukat és az azzal járó előjogaikat. Vagyis ekkorra már egyértelművé vált, hogy a városi polgár fogalma szűkebb, mint a városi közösséghez tartozók köre. Az utóbbinak ugyanis tagjai voltak a városban tulajdonnal vagy lakhellyel rendelkező örökletes vagy személyes nemesek is, illetve más rendek képviselői,⁵⁵⁸ miközben „valódi” városi polgárként már csak a tiszteletbeli polgárokat, a kereskedőket, a kispolgárokat és a céhes kézműveseket tartották

⁵⁵⁵ О новом положении об общественном управлении Санкт-Петербурга (от 13-го февраля 1846 г.) // ПСЗ-II. т. XXI. № 19721.

⁵⁵⁶ Положение об общественном управлении города Москвы (от 20-го марта 1862 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVII. № 38078.

⁵⁵⁷ Лásd СЗ. СПб. 1876. т. IX. ст. 493.

⁵⁵⁸ A városi lakosság jelentős részét olyanok alkották, akik nem tartoztak a „városi rendek” egyikéhez sem, vagyis sem tiszteletbeli polgárok, sem kereskedők, sem kispolgárok, sem pedig céhes kézművesek nem voltak. E városokban élő, ám tényleges „városi polgárnak” mégsem tekintett lakosok közül a legnépesebb csoportot a különböző státuszú parasztok alkották. Arányuk a XIX. század elején országos átlagban 37,6 százalékos volt, míg 1840-ben már elérte a 42,5 százalékot. A következő évtizedben azonban jelentősen lecsökkent. 1850-ben már csak 20,2 százalékát adták a városi népességnek. A jobbágyfelszabadítást követően azonban ismét felgyorsult beáramlásuk a városokba. Ennek következtében 1897-ben már ők alkották az orosz városi népesség 38,8 százalékát. Ám a „városi rendekhez” nem tartozóként nemcsak parasztok éltek a városokban, hanem nemesek és különböző rendű és rangú hivatalnokok is. Az ő arányuk a városi lakosság körében a XIX. század során a 4,2 és 6,2 százalék közt mozgott. A városokban, ha nem is jelentős számban, de éltek különböző egyházi személyek is. Arányuk – együtt családtagjaikkal – a városi lakosság 1-2 százalékát tette ki. További viszonylag népes csoportot alkottak az ún. „idegenek” (*иногородцы*). E csoportba – némi leegyszerűsítéssel – a birodalom nem szláv és nem keresztény alattvalói tartoztak. Részesedésük 1897-ben 3,7 százalékos volt. Mindez azt jelentette, hogy az oroszországi városokban élők durván fele nem tartozott a „városi rendek” tagjai közé. Lásd Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 180.

számon. De ugyancsak erre az időszakra esett az az új fejlemény is, hogy a manufaktúrákban és a gyárakban dolgozó munkásokat is kezdték – bizonyos feltételek teljesülése esetén – kispolgárként bejegyezni.⁵⁵⁹

A tiszteletbeli polgárok

A szűken vett városiakok, avagy városi polgárok (*горожан*) rendi hierarchiájának élén a tiszteletbeli polgárok álltak. E társadalmi csoportot, mint önálló rendi kategóriát I. Miklós 1832-ben hozta létre.⁵⁶⁰ Kialakításával mindenekelőtt az volt a célja, hogy lassítsa a nemesség létszámának gyarapodását. Ugyanakkor e rend létrejötte fenntartotta annak lehetőségét, hogy az állam továbbra is jutalmazni tudja a nem nemesi csoportok tagjainak társadalmilag hasznos és értékes teljesítményét. A tiszteletbeli polgárok ugyanis számos olyan privilégium birtokosai voltak, ami miatt a nem nemesi csoportok számára az új rendhez tartozás kifejezetten vonzó perspektívának tűnt. A tiszteletbeli polgárok ugyanis éppúgy nem fizettek fejadót, mint a nemesek, és – az általános hadkötelezettség 1874-ben történt bevezetése előtt – regrutaként őket sem lehetett katonának adni. Hasonlóképpen fontos privilégiumuk volt, hogy velük szemben sem lehetett testi fenyítéssel élni, és hozzájuk sem lehetett katonákat bekvártélyozni. Ám ezek az előjogok – párhuzamosan az-
zal, ahogyan azok a XIX. század második felében fokozatosan kiterjedtek a többi társadalmi csoportra is – éppúgy veszítettek értékükből, ahogyan veszítettek a nemesség esetében is. Ennek ellenére jó néhány évtizeden át nyilvánvaló státuszbeli emelkedést jelentett, ha valaki tiszteletbeli polgárrá vált.

A kevesebb előjoggal járó személyes tiszteletbeli polgársághoz viszonylag könnyen hozzá lehetett jutni. Elég volt ehhez a birodalom valamely egyetemét vagy művészeti akadémiáját elvégezni, és máris kérvényezni lehetett a felvételt. De nemcsak ezen a módon kerülhetett valaki ebbe a rendbe. A tiszteletbeli polgárságot valamilyen társadalmilag kiemelkedően hasznos tevékenység vagy érdem jutalmaként is el lehetett nyerni. A megadományozott személy éppúgy lehetett hazai és külföldi tudós vagy művész, miként kereskedő vagy gyár- és manufaktúratulajdonos. Azok a birodalmi alattvalók, akik magiszteri vagy doktori címet szereztek, illetve akik már legalább egy évtizede valamilyen művészi pályán igazolták tehetségüket, nemcsak személyes, de örökletes tiszteletbeli polgárokká is válhattak. Ezt egyszerűen csak

57. kép * A Nyevszkij sugárút

kérvényezniük kellett. Ugyanez a jog megillette a külföldi személyes tiszteletbeli polgárokat is, amennyiben felvették az orosz állampolgárságot és legalább tíz éve a személyes tiszteletbeli polgárok rendjéhez tartoztak. Az uralkodónak – és csakis neki – jogában állt azokat az úgynevezett letelepedési övezetben (*черта оседлости*) élő zsidó felekezetű alattvalókat is tiszteletbeli polgárrá tenni, akik „kivételes szolgálataikkal” vagy „kimagasló tudományos, művészeti, kereskedelmi, illetve iparűzési tevékenységükkel” kiérdemelték azt.⁵⁶¹

E rend tagjává azonban nemcsak valamilyen elismerésre méltó teljesítménynek köszönhetően lehetett válni, hanem származás alapján is. Ez a jog ugyanis mindazokat megillette, akiknek felmenői vagy személyes nemesek, vagy örökletes tiszteletbeli polgárok voltak.

Végül, de nem utolsósorban, külön kategóriát alkottak azok a kereskedők, akik vagy azért válhattak örökletes tiszteletbeli polgárrá, mert valamilyen magas állami érdemrend kitüntetettjei voltak, vagy mert legalább egy évtizeden át folyamatosan a kereskedők leggazdagabb első gildéjéhez tartoztak. De a tiszteletbeli polgárrá válás joga megillette a kevésbé tehetős, második gildéhez tartozó kalmárokat is. Esetükben az volt a feltétel, hogy legalább húsz éven át folyamatosan meg kellett tartaniuk második gildebeli besorolásukat.⁵⁶² Az 1832-es rendelkezésnek ezek a kitételei lényeg-

⁵⁵⁹ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 75.

⁵⁶⁰ Лásd Об установлении нового сословия под названием Почётных граждан (от 10-го апреля 1832 г.) // ПСЗ-II. т. VII. № 5284. I. Miklós rendeletének előzményei visszanyúlnak a II. Katalin városi adománylevelében szereplő ún. neves polgárok (*именитые граждане*) jogintézményéhez. Ez a szűk társadalmi csoport a testi fenyítéstől védett és a közösség számára kiemelkedően értékes teljesítményt nyújtó városiakból állt. I. Sándor 1807-ben – a kereskedőket kizárva – jelentősen leszűkítette e cím birtokosainak körét. Ezt követően – egészen I. Miklós 1832-es rendeletéig – kizárólag tudósokat és művészeket illetett meg e „rang”.

⁵⁶¹ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 76.

⁵⁶² ПСЗ-II. т. VII. № 5284. ст. 4–6, 9–11., 15.

gében garantálták a rendi státusz örökletességét a leggazdagabb kereskedő családok esetében. Azok ugyanis az örökletes tiszteletbeli polgárságot elnyerve – a gildebeli besorolásukat meghatározó éves üzleti eredményüktől függetlenül – biztosak lehetnek abban, hogy megőrzik társadalmi rangjukat.

A XIX. század második felére jelentősen kibővült a tiszteletbeli polgárok köre. Ez egyrészt a félig privilegizált rendek – a papok és a leggazdagabb kereskedők – státuszának emelkedésével, másrészt az állami szolgálatban álló nem nemesi származású hivatalnokok számának növekedésével, harmadrészt a nemesi „cím” elnyerésének szigorodásával, negyedrészt pedig a képzettségi szint társadalmi elismertségének megerősödésével függött össze. A létszámbeli növekedés abból is következett, hogy időközben kiszélesedett azok köre, akik származásuk alapján válhattak tiszteletbeli polgárrá. E rend tagjai közé a század második felétől már nemcsak a különböző keresztény felekezetek papjainak gyermekei léphettek, de a birodalom bizonyos területein élő muszlim és a buddhista közösségek vallási vezetőinek egyenes ági leszármazottai is.⁵⁶³ Ezzel párhuzamosan ugyancsak egyszerűbbé vált a tiszteletbeli polgárság – származástól független – megszerzése is. Ennek következtében egyre többen kerültek e rend tagjai közé a megfelelő szintű képzettség, illetve a tartós állami szolgálat elismeréseképpen.

A rendi hovatartozás fontosságát és átfogó jellegét mutatta, hogy a rendekre vonatkozó szabályozás még olyan foglalkozások művelőire is kiterjedt, mint az „imperatori színházak” (*императорские театры*) színészei. Őket többnyire kispolgárokként tartották számon, de tízévnyi színpadi jelenlét után kérhették felvételüket a tiszteletbeli polgárok közé.⁵⁶⁴ Ez a jog megillette a nem nemesi családból származó hivatalnokokat is, amennyiben karrierjük során felkerültek a Rangsábjára. Katonaként azonban ennél jóval magasabbra kellett emelkedni, mert ez a jog csak a főtiszteket illette meg.

A tiszteletbeli polgárok, miközben a XIX. század második felében sorra veszítettek el számos jog tekintetében korábbi kivételességüket, nem egy fontos és értékes új előjoghhoz is hozzájutottak. Többek között ilyen új privilegiumnak számított, hogy a lakhatás és a regisztráció új feltételeit lefektető 1894-es szabályozás⁵⁶⁵ szerint e rend tagjait is megillette a lejáratú idő nélküli személyi igazolvány (*паспорт*).⁵⁶⁶ Ez az új szabályozás komoly előrelépést jelentett és egyúttal jelezte azt az elvi jelentőségű for-

⁵⁶³ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 77.

⁵⁶⁴ Lásd uo. стр. 77.

⁵⁶⁵ Ez a jog továbbra sem illette meg a kispolgárokat, a céhes kézműveseket és a falusi lakosokat. Ők változatlanul csak meghatározott időre szóló igazolványra tarthattak igényt. Lásd Положение о видах на жительство (от 3-го июня 1894 г.) // ПСЗ-III. т. XIV. № 10709. ст. 33–34. A törvény önálló kiadása: Новый закон о видах на жительство (паспортах) для дворян, чиновников, почетных граждан, купцов, мещан, ремесленников, крестьян и евреев С дополнением нового закона об отмене сборов в пользу казны с видов на жительство, СПб. 1897.

⁵⁶⁶ Az új szabályozás részleteiről lásd Чернуха, В. Г.: Паспорт в России. 1719–1917 гг. СПб. 2007. стр. 161–165.

dulatot is, amelynek nyomán az államigazgatás az addigi fiskális – adóztatást segítő – szempontokkal szemben egyre inkább a nyilvántartás adminisztratív funkcióit helyezte előtérbe. Ugyanakkor a tiszteletbeli polgároknak nemcsak a birodalom területén történő szabad helyváltoztatást biztosító személyi igazolványhoz volt joguk, de ahhoz is – és e jog már rendjük megalapításakor megillette őket –, hogy jelöltségük magukat bármely városi közfunkcióra.

A tiszteletbeli polgárok privilegizált helyzetén az 1870-ben kiadott Városi rendtartás,⁵⁶⁷ illetve annak 1892-es módosítása⁵⁶⁸ sem változtatott érdemben, annak ellenére sem, hogy az új szabályozás a korábbi rendi alapú besorolással szemben a vagyoni helyzet alapján osztotta különböző csoportokra a városi közösséget. Ez az irányadó szabály azonban nem vonatkozott a tiszteletbeli polgárookra, akiket – függetlenül vagyoni helyzetüktől – ugyanabban a csoportban tartottak számon, mint a város leggazdagabb adófizetőit.

A tiszteletbeli polgárok rendi státusza többek között azért is volt sajátos, mert e rend tagjai bizonyos esetekben párhuzamosan élvezhették a több rendhez való tartozás előnyeit. Így például azok, akiket korábban a kereskedők között tartottak számon tiszteletbeli polgárrá válva is megtarthaták gildebeli besorolásukat és ezzel járó jogait. Olyannyira, hogy tiszteletbeli polgárként is tagjai maradhattak korábbi rendi szervezetüknek, a kereskedői közösségnek. Esetükben ez már csak azért sem jelentett különösebb problémát, mert a tiszteletbeli polgároknak – ellentétben a rendek többségével – nem volt önálló korporatív szervezete, és mert nem volt ilyen, nyilvántartásuk is másképp történt, mint a többi rendé. Nekik – szemben a városban élők más csoportjaival – nem kellett egyetlen városi rendi szervezetnél sem jelentkezniük. A tiszteletbeli polgároknak ugyanis – a nemesek nemesi leveléhez hasonlóan – „igazolást” állítottak ki rendi státuszukról. Ez a dokumentum nemzedékről nemzedékre öröklődött, bizonyítva tulajdonosának rendi hovatartozását. Azok a tiszteletbeli polgárok, akiket nem származásuk alapján illetett meg e státusz, a Kormányzó Szenátus Heraldikai Igazgatóságánál (*Департамент герольдии Правительствующего Сената*) kérhették rendi hovatartozásuk igazolását. Az örökletes tiszteletbeli polgárok esetében ez oklevél (*грамота*), míg a személyes tiszteletbeli polgároknál egyszerű igazolás (*свидетельство*) kiállításával történt.⁵⁶⁹

A tiszteletbeli polgárok rendi kategóriájának megteremtésével az udvar – a nemesség létszámnövekedésének korlátozásán túl – egyfelől a közép- és felsőfokú végzettségűek, másfelől a nem nemesi származású hivatalnokok társadalmi elismertségét próbálta megerősíteni. A kormányzat a XIX. század második felétől mindinkább úgy tekintett a tiszteletbeli polgárookra, mint akik képesek a folyamatosan gyarapodó városi művelt középosztály magjává, a többi városi csoport számára pedig mintaadó

⁵⁶⁷ Городовое положение (от 16/28-го июня 1870 г.) // ПСЗ-II. т. XIV. № 48498.

⁵⁶⁸ Городовое положение (от 11-го июня 1892 г.) // ПСЗ-III. т. XII. № 8708.

⁵⁶⁹ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 78.

példává válni.⁵⁷⁰ Kétségtelen, hogy a tiszteletbeli polgárok nagy többségükben egzisztenciálisan önálló, sőt kifejezetten sikeres emberek voltak, akik gyakran épp kitartó és elmélyült tudást feltételező munkájuknak köszönheték társadalmi elismertségüket és rendi besorolásukat. Vagyis lényegében megfelelték mindannak, ami a művelt és tehetős középréteg tagjaitól elvárható volt. Ennek ellenére társadalmi befolyásuk és mintaadó képességük meglehetősen korlátozott maradt, számuk ugyanis nemcsak a teljes népesség, de még a városi lakosság körében is rendkívül alacsony volt. Anynyira alacsony, hogy e rend tagjai még a XIX. század végén is csak a teljes városi népesség alig 1,1 százalékát tették ki.⁵⁷¹ Birodalmi összlétszámuk pedig még a 350 ezret sem érte el. Többségük az ország oroszok lakta európai részén élt, de arányuk még itt is csak az összlakosság 0,34 százalékának felelt meg. Jelenlétük – meglepő módon – leginkább a lengyel területeken volt alacsony, ahol részesedésük épphogy elérte a 0,004 százalékot. A birodalom közép-ázsiai részén ugyancsak kevesen laktak közülük. Összlétszámuk itt még a háromezret sem érte el. Ez arányaiban 0,03 százalékos részesedést jelentett. Mindebből már sejthető, hogy a birodalom egészét tekintve ez a rend volt az egyik legkisebb. A tiszteletbeli polgárok ugyanis az összlakosságnak mindössze 0,27 százalékát alkották. Náluk csak a kereskedők voltak kevesebben.⁵⁷²

A kereskedők

A kereskedői rend tagjai – a tiszteletbeli polgárokhoz hasonlóan – számos előjoggal rendelkeztek. Ők is a városi hierarchia felső részéhez tartoztak, ám privilégiumaik szűkebbek voltak, mint „érdemdús társaiké”. Ráadásul előjogaik egy része csak a rend gazdagabb – az első és a második gildéhez tartozó – csoportjait illette meg. Ez nem vonatkozott az adózásra, ahol más volt a helyzet. II. Katalin 1775-ös – egyebek mellett a vállalkozás szabadságát is meghirdető – Kiáltványa⁵⁷³ ugyanis a rend valamennyi tagját – függetlenül gildebeli besorolásától – felmentette a fejadó fizetése alól. Helyette vagyonuk 1 százalékának megfelelő mértékű iparüzési

⁵⁷⁰ A belügyminisztérium egyik hivatalos statisztikai kiadványa egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a tiszteletbeli polgárok rendje alapításától fogva azt a feladatot kapta, hogy szolgálja a városi rendek emancipációjának ügyét és váljék a művelt középosztály magjává”. Lásd Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. СПб. 1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 г. стр. 303–304.

⁵⁷¹ Lásd Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 180.

⁵⁷² Lásd Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. 1. СПб. 1905. стр. 160–163. A tiszteletbeli polgárok létszámára és szakmai megoszlására vonatkozóan lásd Нардова, В. А.: Институт почётного гражданства городов России (количественный и социально-профессиональный состав) 1863–1899 гг. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. Сборник статей, СПб. 1999. стр. 211–221.

⁵⁷³ Lásd О Высочайше дарованных разным сословиям милостях по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою (от 17-го марта 1775 г.) // ПСЗ-I. т. XX. № 14275.

adót (промысловый налог) voltak kötelesek fizetni.⁵⁷⁴ Ez az adónem azonban – nevével ellentétben – nemcsak az ipari, hanem a kereskedői tevékenységre is vonatkozott. Sőt, a XVIII. század végén sokkal inkább az utóbbira, merthogy akkor még ez jelentette a kereskedői rend tagjainak legfőbb jövedelemforrását. Regrutaként sem lehetett egyik gildéhez tartozó kereskedőt sem katonának adni. Ugyanakkor a testi fenytéssel szemben csak az első és a második gildéhez tartozók élveztek védelmet.⁵⁷⁵ Ők e jogukat még abban az esetben is megőrizték, ha anyagi csőd, vagy egyéb okok miatt kikerültek a kereskedői rend két felsőbb kategóriájából. Ugyancsak fontos előjognak számított, hogy a kereskedők gazdagabb része szabadon – lényegében korlátozásoktól mentesen – utazhatott a birodalom teljes területén, sőt különösebb nehézség nélkül eljuthatott külföldre is. A legszegényebb, harmadik gildéhez tartozó kereskedőket azonban ez a jog nem illette meg, ahogyan a testi fenytéssel szembeni védelem sem. Jellemző, hogy a kereskedők nagy része – több mint 90 százaléka – a legszegényebb, harmadik gildéhez tartozott, míg az első gildebeli kereskedők aránya alig érte el a rend egészének 2–3 százalékát. Ezek az arányok a XIX. század elejétől egészen 1863-ig, a harmadik gilde felszámolásáig lényegében változatlanok voltak.⁵⁷⁶

Az a gyakorlat, amely a kereskedői rend tagjait különböző csoportokhoz sorolta, már a XVIII. század elején kialakult.⁵⁷⁷ Mindez azzal járt, hogy az egyes gildékhez tartozók nemcsak személyüket érintő privilégiumaik tekintetében különböztek egymástól, de abban is, hogy milyen kereskedői jogokat élveztek, illetve, milyen éves befizetéssel (гильдейские сборы) tartoztak gildéjüknek. Az első gildebeliek – szemben a többi kereskedői csoport tagjaival – a birodalom teljes területén folytathattak mind nagy-, mind kiskereskedelmi (оптовая и розничная торговля) tevékenységet. Ebbéli jogosítványuk éppúgy vonatkozott a hazai, mint a külföldi termékekre. Sőt, az első gildéhez való tartozás a külfölddel és a külföldön történő kereskedelemre is jogot adott.⁵⁷⁸ Épp ezért a kereskedőknek ez a szűk csoportja még tengeri hajókat is tarthattott,⁵⁷⁹ mint olyan eszközt, amely nélkülözhetetlen teljes értékű munkájához.

A leggazdagabb kereskedők tevékenységüket személyesen és megbízottaik révén egyaránt gyakorolhatták. Korlátlan számban lehettek raktáraik és boltjaik bárhol az ország területén. Az sem volt szabályozva, hogy kivel és milyen összegben köthetnek

⁵⁷⁴ Lásd uo., továbbá: Шапило, М. К.: Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века, М. 2004. стр. 15.

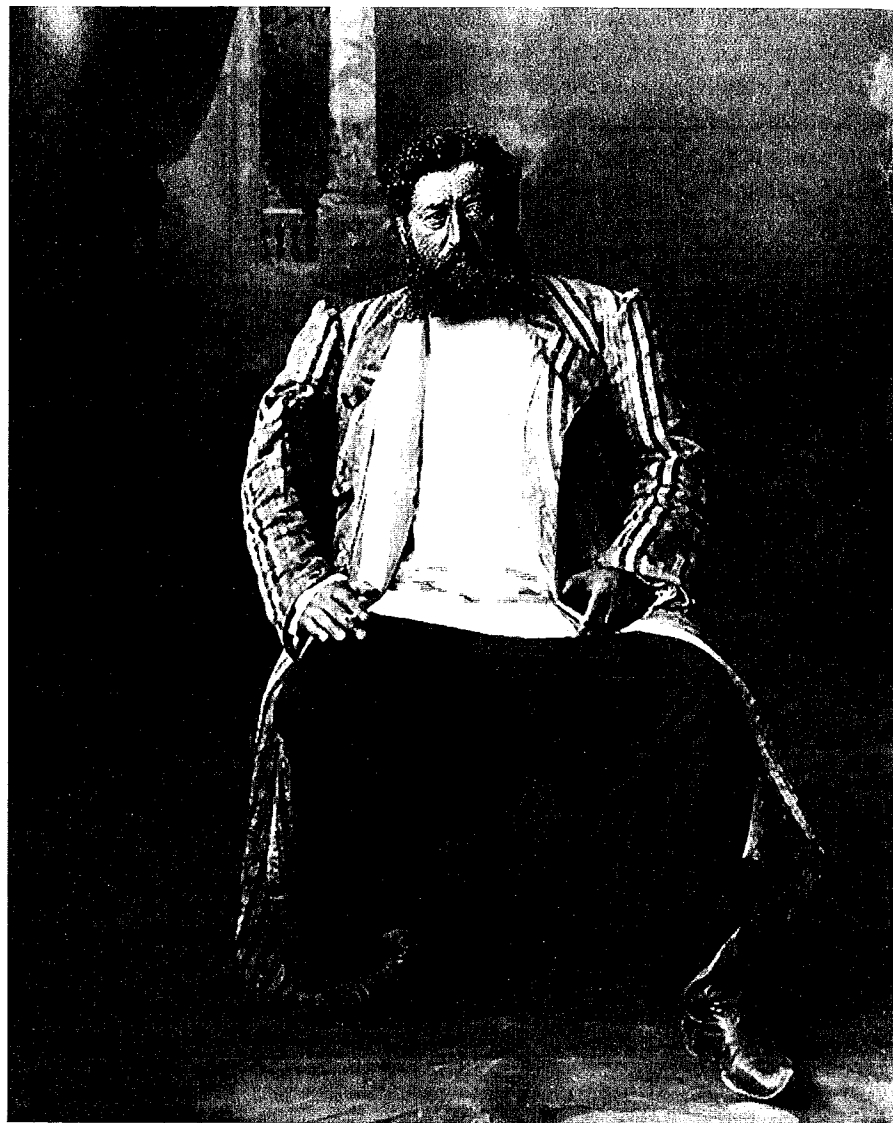
⁵⁷⁵ Lásd Грамота на права и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188. Ст. 107., 113.

⁵⁷⁶ Lásd Рындзюнский, П. Г.: Городское гражданство дореформенной России, М. 1958. стр. 370.; Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.), т. 1. СПб. 2000. стр. 115–116.

⁵⁷⁷ Ezt a gyakorlatot erősítette meg II. Katalin városoknak adományozott kiváltságlevele. Lásd Грамота на права и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188. Ст. 92–119.

⁵⁷⁸ Lásd uo. Ст. 104.

⁵⁷⁹ Lásd uo. Ст. 105.

58. kép ▲ Gazdag kupec

szerződést. Ezen túlmenően jogukban állt gyárakat, üzemeket és kézműves műhelyeket fenntartani, ám ezzel a lehetőséggel csak abban a járásban élhettek, ahol kereskedőként be voltak jegyezve.⁵⁸⁰ Ott azonban bárhol megtehették. Ezzel szemben a második gildebeliek csak abban a járásban kereskedhettek, ahol kiváltották keres-

⁵⁸⁰Lásd uo.

kedői engedélyüket. Ráadásul, ők csak kiskereskedelemmel foglalkozhattak, de annak keretében éppúgy árulhattak hazai, mint külföldi termékeket. Nekik is lehetett gyárak, üzemek, kézműves műhelyük,⁵⁸¹ és szerződhetek bárkivel. Megállapodásaik értéke azonban nem haladhatta meg a 15 ezer rubelt.

Ahhoz, hogy valaki részvénytársasági formában működtethesse vállalkozását, illetve banki vagy bizományosi tevékenységet folytathasson mindenképpen első gildebeli igazolásra volt szüksége. Ezzel szemben az ügynöki, illetve a közvetítői tevékenységhez elég volt a második gildéhez való tartozás is.⁵⁸² Mindez azt jelentette, hogy a kereskedők legnépesebb csoportját alkotó harmadik gildebelieknek nem maradt más, mint a helyi szatócsboltok és kocsmák működtetése, valamint a házaló kereskedés.⁵⁸³

Annak érdekében, hogy valakit valamely gilde tagjaként nyilvántartásba vegyenek minden évben „gildedíjat” kellett fizetni. Ennek teljesítése 1824-ig az adott évben bevallott vagyon meghatározott részének befizetésével történt. A XVIII. század végén ez a megszabott rész még nem volt több a vagyon 1 százalékánál. A vagyonrész nagysága azonban folyamatosan nőtt. 1812-ben már elérte annak 4,75 százalékát.⁵⁸⁴ Ám ilyen jelentős terhek mellett egyre kevesebben tettek eleget kötelezettségüknek és fizették be a „gildedíjat”. Az így kialakult helyzet kezdett mind aggasztóbbá válni, ezért még I. Sándor uralkodásának végén a pénzügyminiszter, Jegor Kankrin kezdeményezte a rendszer átalakítását.⁵⁸⁵ A megújított szabályozás a „gildedíjat” fix összegben határozta meg mindhárom kereskedői kategória esetében. Az első gildebelieknek több mint háromezer rubelt, a másodikhoz tartozóknak kevesebb, mint ennek felét, míg a legszegényebb harmadik gildebelieknek valamivel több, mint négyszáz rubelt kellett évente megfizetniük. Ezek a tételek a korabeli jövedelmi viszonyokhoz képest komoly kiadást jelentettek. Jól látható ez abból is, hogy például egy gárdaezred élén álló tábornok nem kapott évente többet, mint 1800 rubel, miközben az alárendeltségében szolgáló főtisztek ennek még a felét sem keresték meg. Az altisztek helyzete pedig még ennél is rosszabb volt. Ők legfeljebb évi 60 rubelre számíthattak. Hasonló viszonyok jellemezték a hivatalnoki kart is. Egy minisztériumi ügyosztály igazgatója (*директор департамента*), aki a hivatali hierarchiában közvetlenül a miniszterhelyettes (*товарищ министра*) után következett, évi 6 ezer rubeles jövedelemmel rendelkezett. A hivatali létrán egyre lejjebb haladva mind kisebb „apanázs” illette meg az apparátus tagjait. A csinovnyikok alsó rétegéhez tartozók, amennyiben nem kerültek föl a Rangtáblára, legfeljebb évi 60-80 rubelből voltak kénytelenek megélni,

⁵⁸¹Lásd uo. Ст. 111.⁵⁸²Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 82.⁵⁸³Ez a háromosztatú rendszer 1863-ig állt fenn. Akkor azonban összevonták a gildéket és már csak kettőt tartottak meg. Az újabb gildereformra vonatkozóan lásd Захаров, В. Н. – Петров, Ю. А. – Шацкило, М. К.: История налогов в России, М. 2006. стр. 176–177.⁵⁸⁴Lásd Шацкило, М. К.: Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века, М. 2004. стр. 21.⁵⁸⁵Lásd Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний (от 14-го ноября 1824 г.) // ПСЗ-I. т. XXXIX. № 30115.

míg a Rangtábla alján szolgálók ennek tíz-tizenkétszereséből, vagyis nagyon megérté a hivatali karrierben egyre magasabbra jutni.⁵⁸⁶ Ezekhez a jövedelmekhez képest az 1824-es reform után kivetett „gildedíjak” még mindig meglehetősen magasnak számítottak. Ugyanakkor attól már alacsonyabbak voltak, mint amit a korábbi rendszer követelt a kereskedőktől. Mindez azt mutatta, hogy azok, akik a kereskedői rend két felső kategóriájához tartoztak, kifejezetten tehetőseknek számítottak. Az első gildebeliek a kor leggazdagabbjai közé tartoztak, vagyonuk a XIX. század második felében már vetekedett nem egy nagybirtokos vagyonával. A „gildedíjak” változásaival párhuzamosan az egyes gildékhez történő besorolás alapját adó minimális vagyon értéke is folyamatosan nőtt. Ahhoz, hogy valakit az első gilde tagjaként tartsanak számon a XVIII. század végén még elég volt 10 ezer rubelt érő tulajdonnal rendelkezni.⁵⁸⁷ A XIX. század elejére ez az érték már 50 ezer rubelre emelkedett. Ugyanez történt a második és a harmadik gilde esetében is. Míg a XVIII. század végén a második gildebeli bejegyzéshez nem kellett több, mint 5 ezer rubelt érő vagyon,⁵⁸⁸ addig 1807-re ez az értékhatár már fölkúszott 20 ezer rubelre. A legszegényebbek gildéjébe 1785-ben már ezer rubelnyi vagyonnal felvételt lehetett nyerni,⁵⁸⁹ ám két évtized elteltével már ennek legalább nyolcszorosát érő tulajdonnal kellett ehhez rendelkezni.

A XIX. század elejéig nemcsak a kereskedői rendhez tartozók folytathattak kereskedői tevékenységet, hanem más társadalmi csoportok tagjai, így a nemesek is. Ehhez csak be kellett jelentkezniük valamelyik gildéhez és az előírtak szerint be kellett fizetniük a gildebeli „tagdíjat”. Ha ezt megtették, ideiglenes kereskedői jogot nyertek. 1800-ban azonban megszüntették ezt a lehetőséget. Ezt követően a nemesség néhány éven át egyáltalán nem, majd csak bizonyos megkötésekkel foglalkozhatott kereskedéssel.⁵⁹⁰ Ilyen megkötés volt, hogy azok a nemesek, akik állami szolgálatban álltak vagy valamilyen választott tisztséget töltöttek be, még ideiglenes kereskedői engedélyt sem kaphattak. Ugyanez vonatkozott valamennyi felekezet papjára és azokra az alacsonyabb beosztású hivatalnokokra is, akik még aktív szolgálatban álltak. A hatvanas évek derekán azonban megváltozott a helyzet és már mindenki – nemre, rendre és állampolgárságra tekintet nélkül – kereskedői engedélyhez juthatott. Ettől kezdve az állami szolgálatban álló vagy választott tisztséget betöltő személyek – továbbá feleségük és gyermekeik is – kereskedői jogosítványt kaphattak. A fenti kategóriába tartozóknak azonban továbbra sem volt szabad azzal az állami intézménnyel, illetve választott testülettel kereskedniük vagy bármilyen

⁵⁸⁶ A korszak jövedelmi viszonyaira vonatkozóan lásd Жалование на государственной службе // Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь. т. 2. М. 1992. стр. 608–609.

⁵⁸⁷ Лásд Грамота на права и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188. Ст. 102.

⁵⁸⁸ Лásд уо. Ст. 108.

⁵⁸⁹ Лásд уо. Ст. 114.

⁵⁹⁰ 1807-től a nemesek ismét jogot nyertek az ipari és kereskedői vállalkozásra, de csak a városokban. Ehhez azonban be kellett lépniük az első kereskedői gildébe és meg kellett fizetniük az előírt gildeadót. Лásд О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях и преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий (от 1-го января 1807 г.) // ПСЗ-I. т. XXIX. № 22418.

más üzleti kapcsolatba lépniük, amelyben szolgáltak, illetve amelynek választott tisztségviselőjeként eljárak.⁵⁹¹ A kereskedői pálya megnyitása a kereskedői renden kívüli csoportok előtt elsősorban a felszabadított parasztokat csábította erre a területre, még annak ellenére is, hogy az ideiglenes kereskedői engedély kiváltása nem mentesítette őket egyéb kötelezettségeik teljesítése alól. Nekik ugyanis az éves „gildedíjon” túl meg kellett fizetniük a faluközösségüknek járó adójukat is. Ám még e kettős adózás sem térítette el őket attól, hogy kereskedjenek. Ebben látták ugyanis – a papi pályán túl – társadalmi felemelkedésük egyetlen komoly esélyét. Többüknek sikerült is ez. Közülük néhány család úgy vált a XIX. század végére gazdag nagyvállalkozóvá, hogy nem tartozott a kereskedői rendhez, csupán ideiglenes engedélyre volt e tevékenységre.

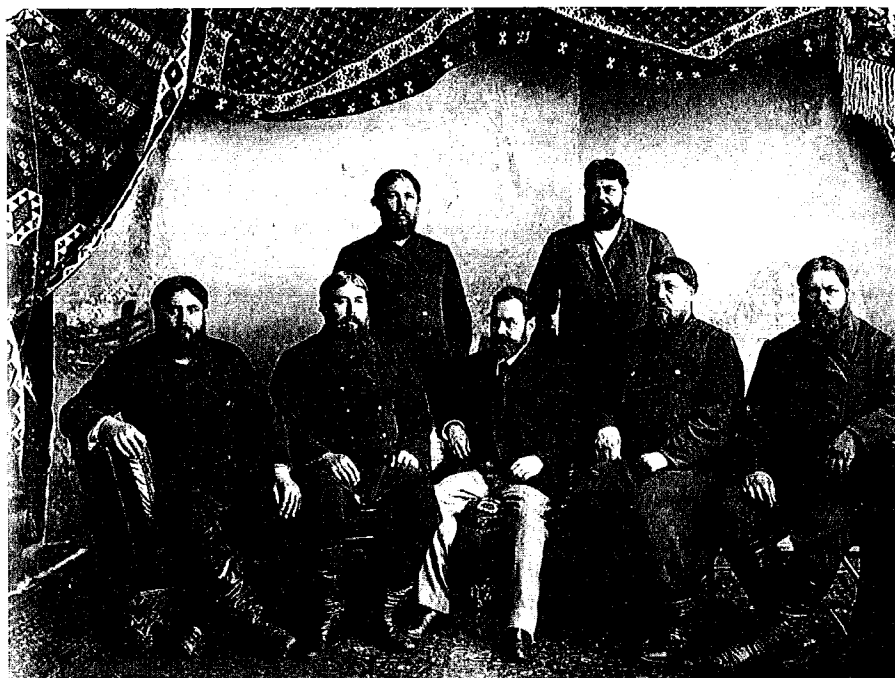
A hatvanas évek változásai közé tartozott, hogy átalakították a kereskedői rend belső tagoltságát és az addigi három gildéből – azok összevonásával – kettőt alakítottak ki. Ezzel párhuzamosan jelentősen mérsékeltek a gildebeli besorolást tanúsító kereskedői engedély éves díját. Az első gildéhez tartozóknak, akik ettől kezdve – az ipari és különböző pénzügyi közvetítő tevékenységen túl – kizárólag nagykereskedéssel foglalkozhattak, mindenütt ugyanazt az összeget kellett megfizetniük. Ezzel szemben a második gildéhez soroltaknak – attól függően, hogy a birodalom melyik városában voltak bejegyezve – más és más díjjal kellett számolniuk. Az 1863-ban kialakított új rendszer közel két évtizeden át állt fenn, majd Nyikolaj Bunge pénzügyminisztersége idején ismét átalakították. Ezúttal – a kereskedői tevékenység iránti érdeklődés látványos megnövekedése miatt – jelentősen megemelték a kereskedői engedélyek díját. Az első gildebeli igazolásért a korábbi csaknem háromszorosát, míg a második gildebeliért – a helytől függően – a korábbi három-négyszeresét kellett fizetni.⁵⁹²

A kereskedői rend soha nem volt népes. Ennek ellenére a bejegyzett kereskedők száma, ha lassan is, de a XIX. század elejéig folyamatosan nőtt. 1811-ben már közel 123 ezren voltak. Ezt követően azonban – a növekvő gildebeli terhek hatására – számuk elkezdett csökkenni. Ez odavezetett, hogy 1824-ben már csak 52 ezer bejegyzett kereskedőt tartottak számon. A Kankrin-féle reformok következtében azonban a kereskedői rend újra elkezdett gyarapodni. Számuk 1835-re megközelítette már a 120 ezer, 1840-re pedig a 136 ezer főt. 1863-ban – közvetlenül az újabb gildereform előtt – az akkor még létező három gildéhez már mintegy 235 ezer kereskedő tartozott. A legszegényebbeket befogadó harmadik gilde felszámolása azonban visszavetette a rend tagjainak számát. Ennek következtében 1870-ben 208 ezer, 1897-ben pedig már csak 116 ezer bejegyzett kereskedőt tartottak számon.⁵⁹³ Mindez azt jelentette, hogy az első átfogó és megbízhatóan tekintett oroszországi népszámlálás idején

⁵⁹¹ Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 81.

⁵⁹² Лásд уо. стр. 83.

⁵⁹³ Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.), т. 1. СПб. 2000. стр. 115.

59. kép ▲ Nyizsnyegorodi kereskedők

a kereskedői rendnek – családtagokkal együtt – már csak 281 ezer tagja volt. A teljes korabeli népességhez képest ez rendkívül alacsony – mindössze 0,22 százalékos – aránynak felelt meg.⁵⁹⁴ Ugyanakkor részesedésük a városokban élők körében – érthető módon – ennél jóval magasabban alakult. 1811-ben elérte a 7,4 százalékot, ám ezt követően csökkenni kezdett. A század derekára hánnyaduk 4,5 százalékra, 1897-re pedig 1,3 százalékra mérséklődött.⁵⁹⁵ Így aztán a század végén a kereskedői rend tagjai alkották a városi lakosság egyik legkisebb csoportját a külföldi állampolgárok (1,5 százalék), a tiszteletbeli polgárok (1,1 százalék), a papok (1,0 százalék) és a katonák (1,0 százalék) mellett.⁵⁹⁶ Ugyanakkor – köszönhetően a hatvanas évek derekán életbe lépő új szabályozásnak – egyre többen kezdtek a kereskedői renden kívüliek köréből is kereskedéssel és iparúzással foglalkozni. Jellemző, hogy Szentpéterváron 1869-ben – az első modern városi népszámlálás idején – a főváros lakosságának közel harmadát adó parasztok⁵⁹⁷ 11,5 százaléka kereskedéssel, 33,1 százaléka valamilyen

⁵⁹⁴Lásd Общій свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. I. СПб. 1905. стр. 160–163.

⁵⁹⁵Lásd Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 180.

⁵⁹⁶Lásd uo. стр. 180.

⁵⁹⁷A főváros lakóinak száma ekkor már megközelítette a 668 ezer főt. A legnépesebb rendi csoportot a városba beáramló felszabadított parasztok alkották (207 ezer fő). Őket létszámban a kispolgárok (123 ezer fő) és az „alacsony rangú hivatalnokok családtagjai” (66 ezer fő) követték. A fővárosban jelentős számban és

feldolgozóipari tevékenységgel, míg 4,3 százaléka kocsmáüzemeltetéssel szerezte jövedelmét. Vagyis a Szentpéterváron élő paraszti rendű városlakók közel fele – csaknem százezer ember – olyasmivel foglalkozott, amivel korábban csakis a kereskedői rend tagjai foglalkozhattak. A kereskedés és az iparúzás nemcsak a parasztok, de a kispolgárok és a kézművesek körében is igen népszerűvé vált. A fővárosban – ahol e két rend alkotta az összlakosság ötödét – több mint 5 százaléka ugyancsak kereskedéssel és iparúzással foglalkozott.⁵⁹⁸ Ez további hétezer embert jelentett. A hatvanas évek végén tehát már messze nem a kereskedői rend⁵⁹⁹ tagjai foglalkoztak a legnagyobb számban kereskedői, ipari vagy vendéglátói tevékenységgel, hanem olyanok, akik más rendekhez tartoztak. Mindez újabb bizonyítéka volt annak, hogy a rendi keretek a „nagy reformok” következtében annak ellenére kezdtek háttérbe szorulni, hogy a rendekre vonatkozó szabályozást senki nem vonta vissza.

A kispolgárok

A városokban élők alsóbb – adózásra és katonai szolgálatra egyaránt kötelezett – részéhez tartoztak a kispolgárok. A rend elnevezése csak viszonylag későn, a XVIII. század elején honosodott meg az orosz nyelvben. Minden bizonnyal a lengyel *mi-eszczanin*, azaz városlakó, avagy városi polgár kifejezés orosz átvételéről volt szó.⁶⁰⁰ Ez már csak azért is valószínűnek tűnik, mert a XVII. század végén Moszkvának azt a részét, ahol a birodalom lengyel területeiről elszármazott alattvalók éltek,

az országos átlagot lényegesen meghaladó arányban éltek örökletes (54 ezer fő), valamint személyes nemesek (40 ezer fő). Népes jelenlétük érthető, hiszen ők töltötték be a birodalom legmagasabb civil és katonai posztjait. A hivatali hierarchia alsóbb szintjein szolgáló nem nemesek száma – akiket a fővárosi népszámlálás adatsora „szolgálatban álló alacsony rangú hivatalnokokként” tartott számon – meghaladta a 32 ezer főt. Ehhez jött még a szolgálatban nem álló (6 ezer fő), illetve nyugállományba vonult alacsony rangú hivatalnokok köre (15 ezer fő). Viszonylag népes csoportot alkottak még a kereskedők (22 ezer fő) és a céhes kézművesek (18 ezer fő), továbbá azok, akiket külföldi állampolgárként (21 ezer fő) vettek lajstromba. A főváros lakói közül mintegy hétezeren tartoztak az örökletes és a személyes tiszteletbeli polgárok közé, és mintegy hatezer különböző felekezethez tartozó papot tartottak számon. Az értelmiségiek jelentős részét adó úgynevezett „vegyesrendűek” csoportja pedig közel 18 ezer főből állt. Külön kategóriát képeztek a Finn Nagyhercegségben született fővárosi alattvalók (17 ezer fő) és a „határozatlan időre szabadságotlak” (11 ezer fő). Lásd Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. 1. Население по возрастам, семейному состоянию, вероисповеданиям, народностям, сословиям и грамотности, СПб. 1872. стр. 110. Továbbá: Юхнева, Н. В.: Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX-начало XX в. Статистический анализ, Ленинград, 1984. стр. 38.

⁵⁹⁸Az 1869-es szentpétervári népszámlálás rendi összetételre vonatkozó részleteit lásd Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. 1. Население по возрастам, семейному состоянию, вероисповеданиям, народностям, сословиям и грамотности, СПб. 1872. стр. 110–127.

⁵⁹⁹A fővárosban élő kereskedők száma valamivel meghaladta a 22 ezer főt. Lásd Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. 1. СПб. 1872. стр. 110. A kereskedői életformára vonatkozóan lásd Конечный, А. М.: Быт петербургского купечества // Петербургское купечество в XIX веке, СПб. 2003. стр. 5–42.

⁶⁰⁰Lásd Фасмер, М.: Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Т. 2. М. 1986.

„Mesanszkaja szloboda”-nak (*Мещанская слобода*), vagyis a Városiak, avagy a Polgárok városrészének hívták.⁶⁰¹ Idővel a kifejezés etnikai színezete fokozatosan elhalványult és mindinkább általános jelentést nyert. Ám ezt az általánosító tartalmát a XVIII. század végén elveszítette, amikor II. Katalin 1775-ös kiáltványában⁶⁰² a fogalom a korábbiaknál szűkebb értelmezésben merült fel. Az uralkodónó ugyanis – az Oszmán Birodalommal való békekötés alkalmából kibocsátott és számos kegyet gyakorló – manifesztumában már csak azokat a városlakókat nevezte „mescsanyin”-nak, vagyis kispolgárnak, akik még 500 rubelnyi vagyonnal sem rendelkeztek. Őket ezentúl nem kereskedőkként, csak kispolgárokként lehetett számba venni.⁶⁰³ Vagyis 1775 után a „mescsanyin” fogalmán már nem általában városlakót vagy városi polgárt kellett érteni, hanem egy ennél szűkebben vett csoportot, nevezetesen azok körét, akik ugyan városi polgároknak számítottak, de csak mint e csoport külön kezelt, kevésbé tehetős részéhez tartozók. Az egy évtizeddel későbbi keltezésű városoknak adományozott kiváltságlevél⁶⁰⁴ pedig úgy határozta meg e rendhez tartozók körét, hogy ők azok, akik a városi „emberek középső fajtáját” (*средний под людей*) alkotják.⁶⁰⁵

A kispolgároknak – ellentétben a kereskedőkkel és a céhes kézművesekkel – nem kellett semmiféle külön feltételnek megfelelniük. Olyan városi adózóknak számítottak, akik éppúgy kötelesek voltak regrutaként szolgálni, mint – az általános hadkötelezettség bevezetése előtt – a parasztok. Az ő méltóságukat sem védte jószerével semmi. Ahogy a parasztokat, a harmadik gildéhez tartozó kereskedőket és a céhes kézműveseket, őket is nyilvános testi fenytésnek lehetett alávetni. Vagyis a személyes méltóságtól megfosztó büntető erőszak rájuk is kiterjedt.⁶⁰⁶ Ugyanakkor nemcsak ebben a tekintetben hasonlított jogállásuk a parasztokéhoz, hanem abban is, hogy az ő helyváltoztatásuk is külön engedélyhez volt kötve. Ám a városokban élő egykori jobbágyokhoz képest a kispolgárok helyzete bizonyos tekintetben mégis kedvezőbb volt.

⁶⁰¹ А слобода, avagy свобода a régi orosz nyelvben több mindent is jelentett. Így – többek között – jelentette elővárost, avagy városrészt, de olyan falut is, ahol az ott élő parasztok jellemzően nem földműveléssel, hanem kézművességgel és kereskedelemmel foglalkoztak. Lásd Поузабытие слова и значения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв. СПб.-М. 2004. стр. 472.

⁶⁰² О Высочайше дарованных разным сословиям милостях по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою (от 17-го марта 1775 г.) // ПСЗ-I. т. XX. № 14275.

⁶⁰³ Лásд уо. Ст. 47.

⁶⁰⁴ Грамота на права и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188.

⁶⁰⁵ Szó szerint a következő olvasható a kiváltságlevélben: «Городовых обывателей среднего рода людей, или мещане...». Лásд уо. Ст. 80.

⁶⁰⁶ Az 1863 tavaszán kiadott, a testi fenytés egyes társadalmi csoportokkal szembeni alkalmazását betiltó rendelet – О некоторых изменениях в существующей ныне систем наказаний уголовных и исправительных (от 17-го апреля 1863 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVIII. № 39504. – a kispolgárookra nem vonatkozott, leszámítva a rend női tagjait. (A rendelet ugyanis a nőkkel szemben általános érvénnyel tiltotta meg a testi fenytés valamennyi formájának alkalmazását. Лásд a törvény IV. cikkelyét.) A kispolgári rend férfi tagjai csak 1904 nyarán mentesültek a testi fenytéstől. Лásд О милостях, дарованных в день святого крещения наследника царевица и великого князя Алексея Николаевича // ПСЗ-III. т. XXIV. № 25014. Ст. I. / 1.

vezőbb volt. Így például nekik nem kellett a fejadón túl megváltási pénzt (*выкупные платежи*) is fizetniük, sőt, 1863-tól mentesültek a fejadó megfizetése alól is.⁶⁰⁷ Ezt követően a birodalom európai részén élő kispolgároknak⁶⁰⁸ – ahogyan a többi rend ingatlanbirtokosainak is – csak ingatlanaik után kellett adót fizetniük, már amennyiben rendelkeztek ilyenekkel. További fontos különbség volt a parasztok helyzetéhez képest, hogy az általános érvényű 1870-es Városi rendtartás életbelépése előtt a kispolgárok részt vehettek a kuriális rendszerű városi választásokon, míg a városokban élő parasztok – miután ők nem voltak részesei a városi közösségnek – nem. De még 1870 után is csak azok a parasztok vehettek részt a választásokon, akik városi adózóként elnyerték ezt a jogot. Amennyiben valaki – rendi hovatartozástól függetlenül – nem rendelkezett városi ingatlannal vagy nem folytatott olyan kereskedői, illetve iparüzési tevékenységet, amely után a városnak adót fizetett, akkor az 1870-es Városi rendtartás sem biztosított számára szavazati jogot.⁶⁰⁹ Ez az új – immár nem rendi alapú – szabályozás mind a kispolgárok, mind a városokban élő parasztok nagy többségét megfosztotta a választásokon való részvétel lehetőségétől. És miután épp e két csoport alkotta a városokban élők döntő többségét – legalább négyötödét –, ezért nem meglepő, hogy még a századfordulón is oly kevesen vettek részt a városi választásokon. Mindebből joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy Oroszország – részben a nyugat-európaiktól eltérő városfejlődésből, részben társadalmának megőrzött rendies szerkezetéből következően – még a XIX. század utolsó harmadában is távol állt attól a Nyugat- és Közép-Európára jellemző világtól, amelyben „a városi levegő szabaddá tett” – Oroszországban nem tett azzá senkit.

A kispolgárság (*мещанство*) attól kezdve, hogy önálló rendként felbukkant, a városi lakosság egyik legnépesebb csoportjának számított. A XIX. század derekára pedig végképp a legnagyobbá vált. Bár a rend aránybeli fölénye nem minden városra volt igaz – maga a főváros is kivételnek számított –, de az országos átlag tekintetében mégiscsak ez volt a helyzet. A népszámlálási adatok szerint már 1840-ben a kispolgárok alkották a városi lakosság közel 47 százalékát. Egy évtizeddel később arányuk már közel 50 százalékos volt. A század végére ugyan némiképp visszaesett részesedésük, ám arányuk még ekkor is megközelítette a teljes városi népesség 44 százalékát⁶¹⁰ és ezzel továbbra is a legnagyobb városi rendnek számítottak.

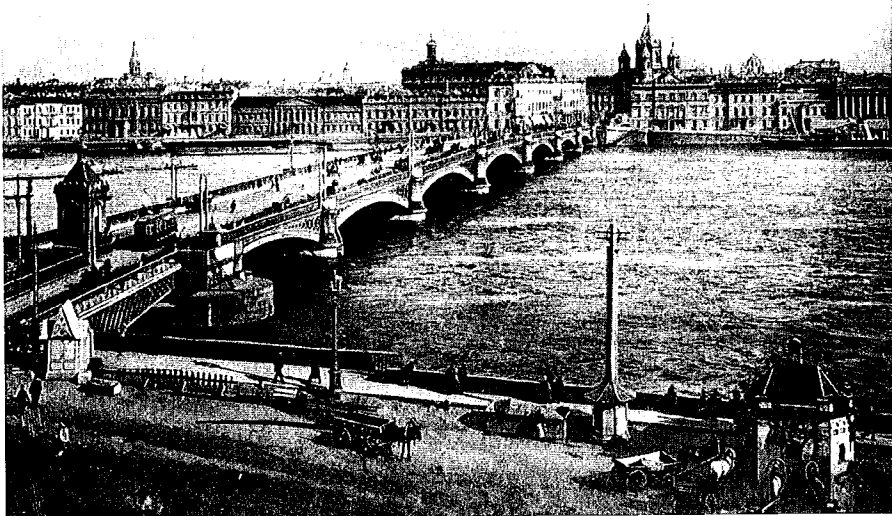
Abban, hogy épp ez a rend alkotta a városlakók legnépesebb csoportját, több körülmény is közrejátszott. Így többek között az a jól nyomon követhető jogalkotási

⁶⁰⁷ A január 1-jei keltezésű rendelet 1863. július 1-jével szüntette meg a kispolgárok fejadó-fizetési kötelezettségét. Лásд Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках // ПСЗ-II. т. XXXVIII. ч.1. № 39119. ст. 1–2.

⁶⁰⁸ Az európai területen kívül élőkre ez a mentesség csak évekkel később terjedt ki. Лásд Положение о налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках (от 4-го октября 1866 г.) // ПСЗ-II. т. XLI. Отд. 2. № 43702.

⁶⁰⁹ Лásд Городовое положение (от 16/28 июня 1870 г.) // ПСЗ-II. т. XLV. ч.1. № 48498. ст. 17.

⁶¹⁰ Лásд Кошман, Л. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 180. A kispolgárok mellett a legnagyobb létszámú rendi csoportot a városokban élő parasztok alkották. Arányuk 1840-ben 42,5 százalék, 1850-ben 20,2 százalék, míg 1897-ben 38,8 százalék volt. Лásд уо. стр. 180

60. kép * A Miklós híd Szentpéterváron

gyakorlat, amely a XIX. század közepétől folyamatosan enyhítette a kispolgári rendbe történő bekerülés feltételeit. Ennek egyik első, nagyszámú „rendváltást” eredményező megnyilatkozása az az 1849 januárjában kiadott rendelet⁶¹¹ volt, amely lényegesen könnyített az állami parasztok kispolgárrá válásának szabályain. Kilenc évvel később újabb rendelet⁶¹² tágította ki a potenciális „átigazolók” körét. És ez a tendencia érvényesült a földesúri, majd az állami parasztok felszabadításáról rendelkező korszakos törvényekben is.⁶¹³

Már a XIX. század első harmadától mutatkoztak jelei annak, hogy a törvényalkotás igyekszik a kispolgári rendet a városiakok kevés joggal rendelkező gyűjtőcsoportjává tenni. Ettől kezdve sorra jelentek meg azok a rendeletek és állásfoglalások, amelyek a különböző, viszonylag kicsi, ám többnyire bizonytalan státuszú társadalmi csoportokat kezdték átsorolni a kispolgári rendbe. Így például már 1833-ban megjelent az a rendelkezés, amely az egyházi szolgálatból elbocsátott papokat a kispolgárok – avagy a földesúri jobbágyoknál lényegesen jobb helyzetben levő kincstári parasz-

⁶¹¹ Об облегчении перехода государственных крестьян в городское сословие (от 24-го января 1849 г.) // ПСЗ-II. т. XXIV. Отд. 1. № 22955.

⁶¹² О разрешении перечисления евреев в Сибири из государственных крестьян в мещане и воспрещении записывать их в гильдии (от 1-го ноября 1858 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIII. Отд. 2. № 33702.

⁶¹³ Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (от 19-го февраля 1861 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVI. Отд. 1. № 36657. Ст. 29. п. 2.; valamint О преобразовании общественного управления государственных крестьян и о передаче сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также местных по крестьянским делам учреждений (от 18 января 1866 г.) // ПСЗ-II. т. XLI. Отд. 1. № 42899.

tok – rendjébe helyezte át.⁶¹⁴ Ugyanez a sors várt 1850-től azokra a lengyel nemesekre is, akik nem tudták „pedigréjüket” igazolni.⁶¹⁵ Két évvel később az Államtanács adott ki állásfoglalást arról, hogy a személyes nemesek gyermekei – ha nem rendelkeztek hivatali ranggal – ugyancsak a kispolgárok között tartassanak számon.⁶¹⁶ És hasonló elbírálás alá estek azok a kereskedők is, akik nem tudták kiváltani évenként esedékes kereskedői engedélyüket. Mindez végül odavezetett, hogy a XIX. század második felére jószerével mindenki kispolgárrá vált, akinek „joga, avagy kötelessége volt életviteli módjának (под жизни) megválasztása”.⁶¹⁷ Ebben a rendi kategóriába kerültek a törvénytelen gyermekek (незаконорожденные), a családjuk által elhagyottak (подкидыши) és mindazok, akik nem emlékeztek rokonaikra (непоминающие родства).⁶¹⁸ Ugyancsak kispolgároként tartották számon 1868-tól azokat a korábban lengyel területeken élőket, akik hajlandóak voltak a birodalom más kormányzóságaiba áttelepülni.⁶¹⁹ 1883-tól pedig minden leszerelt katonát – kivéve az erre rá nem szoruló privilegizált rendek tagjait – megillette az a jog, hogy magukat kispolgárként regisztrálják.⁶²⁰

A kispolgári rendhez való tartozás – ellentétben a kereskedőivel – egész életre szólt és örökletesnek számított. Ugyanakkor kispolgárként nem lehetett egyidejűleg más rendhez is tartozni, ami megengedett volt a kereskedők esetében. E rend tagjainak kötelező volt valamely város kispolgári közösségénél (мищанское общество) jelentkezni és meghatározott rendszerességgel „tagdíjat” (мищанский сбор) fizetni.⁶²¹ Ahhoz azonban, hogy valaki lajstromba vétessék, feltétlenül szüksége volt előző közössége – lett legyen az paraszti vagy városi kispolgári közösség – elbocsátó igazolására is.⁶²² De nemcsak erre volt szüksége, hanem az adott város kérelmet elbíráló kispolgári közösségének támogatására is. E nélkül a jelölt csak öt év elteltével lehetett

⁶¹⁴ О священнослужителях белого духовенства, слагающих сан сей по собственному их желанию и лишавшихся оного за пороки (от 28-го июня 1833 г.) // ПСЗ-II. т. VIII. Отд. 1. № 6289. п. 12.

⁶¹⁵ О причислении лиц бывшей Польской шляхты, некогда бывших дворянства, в купцы и мещане (от 10 июля 1850 г.) // ПСЗ-II. т. XXV. Отд. 1. № 24315.

⁶¹⁶ О дозволении детям личных дворян, пользующимся правами потомственного почетного гражданства, записываться в мещане, и о правах их в сем звании (от 7-го июля 1852 г.) // ПСЗ-II. т. XXVII. Отд. 1. № 26425.

⁶¹⁷ Lásd C3. т. IX. Ст. 561., 562.

⁶¹⁸ О причислении незаконнорожденных в городское или сельское состояние и о времени обложения их податями (от 1-го июня 1845 г.) // ПСЗ-II. т. XX. Отд. 1. № 19067.; valamint Об освобождении незаконнорожденных, подкидышей и непоминающих родства от податей и повинностей до совершеннолетия (от 15-го июля 1863 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVIII. Отд. 1. № 39882.

⁶¹⁹ О порядке перечисления жителей Империи в губернии Царства Польского, равно как жителей сих губерний в прочие части Империи (от 26-го июля 1868 г.) // ПСЗ-II. т. XLIII. Отд. 1. № 46038. Ст. 4.

⁶²⁰ Положение о службе казаков вне своих войск, о выходе из войскового сословия и о зачислении в оное (от 19-го января 1883 г.) // ПСЗ-III. т. III. № 1317. Ст. 12.

⁶²¹ A rend öngazgatására vonatkozóan lásd Общественные и сословные управления Российской Империи, 6. м. 1905. стр. 34–36.

⁶²² Ez a feltétel – kiváltképp a paraszti sorban élők esetében – komoly akadálya volt a társadalmi mobilitásnak. Annál is inkább, mert a paraszti közösségeknek adóterheiket közösen kellett teljesíteniük. Épp ezért, ha a faluközösség tagjai nem voltak meggyőződve arról, hogy az elbocsátását kérő utóbbi rendre időben megfizeti mind a fejadót, mind a megváltási díjat, nem állították ki számára az „elbocsátó igazolást”. E sa-

a rend korporatív közösségének tagja. A felvétel elmaradása azonban semmiben sem korlátozta a kérelmezőt. Ő ugyanis – függetlenül a közösség döntésétől – hivatalosan már kispolgárnak számított és ekként is tartották nyilván, csak épp a kispolgári korporáció gyűlésein nem vehetett részt. Ráadásul öt év elmúltával – függetlenül attól, mi volt erről a rendi közösség véleménye – kötelező volt minden jelöltet felvenni és a rendi gyűlésre beengedni. A Belügyminisztérium századfordulón végzett felmérése szerint a kispolgári közösségekbe felvételt nyertek több mint fele e közösségek hozzájárulása nélkül érte ezt el.⁶²³ Ez is arra vallott, hogy mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás próbálta a maga eszközeivel támogatni a kispolgári rend gyarapodását és a társadalom bizonytalan státuszú csoportjainak felszámolását. A rend létszámának növekedésében az is szerepet játszott, hogy a XIX. század második felében az összlakosságnál jóval gyorsabban nőtt a városi népesség.⁶²⁴ Épp ezért nem meglepő a kispolgári rend lendületes gyarapodása sem. Az 1897-es népszámlálási adatok szerint az akkor már közel 126 millió birodalomban csaknem 14 millióan tartoztak e csoport tagjai közé. Ez az össznépesség 10,66 százalékának felelt meg.⁶²⁵ Vagyis ők alkották a parasztság után a legnépesebb rendet. Annak ellenére, hogy városi rendnek számítottak, közel 45 százalékuk mégsem városban élt.⁶²⁶ Ez azonban mit sem változtatott státuszukon. A kispolgársághoz való tartozásnak ugyanis nem volt feltétele az állandó városi lakhely, miként a parasztok esetében sem a faluhelyen való tartózkodás.

Túl mindezen, a kispolgárok számának gyarapodását az is elősegítette, hogy a városi közösségbe való bekerülés a legkönnyebben mégiscsak épp e rendbe történő bebocsátással volt elérhető. Ez ugyanis nyilvánvaló státuszbeli felemelkedéssel járt, mivel a kispolgárrá válás azt is jelentette, hogy a kérelmező e rend tagjaként már nem csupán városban élő alattvalónak, hanem valamelyik városi közösség tagjának is számított.⁶²⁷ Ráadásul olyan tagjának, akit már nem lehetett csak úgy letegezni. Ha pedig valamilyen hivatali tisztelet is betöltött – akár csak a Rangtábla alsó feléig jutva –, már kijárt neki a „*Vase blagorogyije*”, vagyis a „*Tekintetesség*” megszólítás.⁶²⁸ Ennek

elérése nem volt lehetetlen. Már csak azért sem, mert a kispolgárok is hivatalt vállalhattak, ha megfelelő képzettséggel rendelkeztek. 1906-tól pedig, amennyiben állami szolgálatba léptek, rájuk is ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint a többi rendre. Olyannyira, hogy már közösségük engedélye nélkül is jelentkezhetek egyetemre, illetve vállalhattak hivatali munkát vagy egyéb állami szolgálatot.⁶²⁹ Mindazonáltal a rend tagjainak többsége mégsem ezt az utat járta, hanem valamilyen üzleti, avagy „magánzó” tevékenységet folytatott. Vagyis jelentős részük olyan „kisvállalkozó” volt, aki családját szatócskereskedésből vagy kézműves munkából látta el. Ezek a „vállalkozások” többnyire valamilyen családi összefogás eredményeképpen jöttek létre és működtek. A családi összefogásra azért is szükség volt, mert a céhen kívüli kispolgárok sem tanoncokat, sem bér munkásokat nem alkalmazhattak. Az efféle vállalkozások zárt családi közege egyfelől egzisztenciális biztonságot nyújtott, másfelől azonban kedvezett a patriarchális viszonyok rögzülésének. Vagyis hiába volt a kispolgárok többsége város lakó a városi lét elvben nyitottabb és szabadabb közege vajmi kevés hatást gyakorolt életformájukra és értékrendjükre. Ez a léthelyzet nem vonatkozott azokra, akik valamilyen manufaktúrában vagy gyárban vállaltak bér munkát, és még kevésbé azokra a kevesekre, akik valamilyen értelmiségi pályán próbáltak érvényesülni, leggyakrabban a zemsztvok alkalmazásában. De bármennyire különböző volt is foglalkozásuk, mindez nem változtatott rendi besorolásukon. Olyannyira nem, hogy a XIX. század második felére széles körben elterjedt gyakorlattá vált, hogy még a bizonytalan rendi besorolású munkásembereket is – amennyiben nem merült fel velük szemben semmiféle erkölcsi kifogás – kispolgárként tartották nyilván. Nem mindenkit, de sokakat. Ez akkor már egyáltalán nem számított kivételesnek.⁶³⁰

A kispolgárok jövedelemszerző tevékenységéről felettebb tanulságos adatokkal szolgált az 1869-ben megtartott fővárosi népszámlálás. A válaszokból az derült ki, hogy a kispolgárok – együtt a kézművesekkel – legnagyobb arányban valamilyen feldolgozóipari tevékenységgel keresték kenyerüket (25 százalék), de sokan szegődtek el szolgálatnak is (17,5 százalék). Ugyanakkor közel 40 százalékukat vagy a családjuk tartotta el, vagy valamilyen jótékonyági intézmény juttatásai. Eközben alig 2 százalékuk volt abban a helyzetben, hogy meglévő ingatlanvagyonából vagy valamilyen járadékból, esetleg nyugdíjból fedezze megélhetését. És csak egészen keve-

játos „társadalmi kontroll” természetére vonatkozóan lásd Стивен Л. Хок (Steven L. Hoch): Крепостное право и социальный контроль в России, М. 1993. стр. 128–149.

⁶²³ Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 92.

⁶²⁴ A teljes népesség 1867 és 1916 között 89, míg a városi 288 százalékkal nőtt. Лásд Историческая география СССР, М. 1973. стр. 199.

⁶²⁵ Az 1897-es népszámlálás a kispolgárok között vette számba a céhes kézműveseket is. A 10,66 százalékos arány a két rend együttes részesedését jelentette, miközben e csoport töredékét – mindössze hatodát-hetedét – tették ki a céhes kézművesek. Ezért bátran állítható, hogy a kispolgárok alkották – a parasztok (77,12 százalék) után – a birodalom legnépesebb rendjét. Лásд Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. I. СПб. 1905. стр. 160–163.

⁶²⁶ Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 232.

⁶²⁷ De mint utaltunk rá, a kispolgári rendhez való tartozás nem követelte meg a városi életet. Falun lakva is éppúgy lehetett kispolgárnak lenni, mint városban élve.

⁶²⁸ Oroszországban a XVIII. század végére a hivatalos megszólítások szigorú, hierarchikus rendje alakult ki. A Rangtábla legmagasabb, első és második osztályához tartozókat az Excellenciád (*Ваше высокопревос-*

ходительство) fordulatalt volt csak szabad megszólítani. A harmadik és negyedik osztályhoz tartozókat a Kegyelmességed (*Ваше превосходительство*) megszólítás illette meg, míg az ötödik osztály hivatalnokait és katonáit a Méltóságod (*Ваше высокоблагородие*) fordulat. A hatodik, hetedik és nyolcadik osztály hivatalnokait a Nagyságod (*Ваше высокоблагородие*) szavakkal kellett üdvözölni. A kilencedik és tizennegyedik osztályok valamelyikéhez tartozóknak pedig a Tekintetesség (*Ваше благородие*) megszólítás járt ki. Лásд Шепелев, А. В.: Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. СПб. 1999. стр. 142–143.

⁶²⁹ Лásд Об изменении порядка производства в первый классный чин и переименования в гражданский чин из офицерского (от 5-го октября 1906 г.) // ПСЗ-III. т. XXVI. № 28393.

⁶³⁰ Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 94.

sen – mindössze 0,7 százaléuk – foglalkoztak tudománnyal, irodalommal, illetve képzőművészettel.⁶³¹

A kispolgárokra kivetett fejadó 1863-as eltörlése nem jelentette egyszersmind a rendi közösségnek járó befizetések (*сословные общественные сборы*) eltörlését is. Azt a rend tagjainak továbbra is teljesíteniük kellett. Ehhez azonban – amennyiben máshol vállaltak munkát – időről időre vissza kellett térniük állandó lakhelyükre. Azért, hogy a távol levők befizetéseiket ne hanyagolhassák el, olyan útlevelet állítottak ki számukra, amely csak meghatározott időre volt érvényes (*срочный паспорт*). Ezek az okmányok kivételes esetben akár öt évre is szólhattak, de lejáratí idejük többnyire ennél jóval rövidebb volt.⁶³² A kispolgárok csak 1906 őszén nyerték el a szabad lakhelyválasztás jogát és ezzel együtt azt a jogot, hogy ők is lejáratí idő nélküli igazolványt (*бессрочные паспортные книжки*) kaphassanak, ahogyan ez már korábban megtörtént a nem adózó rendekkel.⁶³³

A kispolgárok nem számítottak különösebben művelt embereknek, annak ellenére sem, hogy a városokban élők körében az írni-olvasni tudók aránya mindig is magasabb volt az országos átlagnál. Ez az adat azonban önmagában nem sokat árul el a tényleges helyzetről. A XIX. század első felében ugyanis még a városokban élők körében is alig 4 százalékos volt az írni-olvasni tudók aránya, miközben az országos átlag épphogy 1 százalék volt.⁶³⁴ A reformpolitika ebben a tekintetben is viszonylag rövid időn belül éreztette hatását, ami megmutatkozott a kispolgárok írni és olvasni tudásában is. A rend tagjainak több mint 60 százaléka az 1869-es szentpétervári népszámlálás idején már ismerte a betűvetést.⁶³⁵ A látványos javulás a későbbiekben is folytatódott. Ennek köszönhetően a század végére sikerült az analfabéták arányát a birodalom európai részén a városlakók körében közel felére csökkenteni.⁶³⁶ Ám ez

⁶³¹ Лásд Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. 3. Распределение жителей С.-Петербурга (исчисленных поименно) по промыслам, занятиям и другим родам средств существования, СПб. 1875. стр. 90–139.

⁶³² Ezek az okmányok leggyakrabban egy évre, fél évre, avagy három hónapra szóltak. Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: i. m. стр. 93.

⁶³³ Лásд Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний (от 5-го октября 1906 г.) // ПСЗ-III. т. XXVI. № 28392.

⁶³⁴ Лásд Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 246.

⁶³⁵ Az 1869-es szentpétervári népszámlálás adatai szerint a kispolgárok 61,8 százaléka tudott már írni és olvasni. Ez a korabeli országos átlagnál jóval magasabb volt, ám lényegesen elmaradt a fővárosban élő tiszteletbeli polgárok és kereskedők alfabetizációjának szintjétől. Az előbbieket ez 96,5 százalékos, míg az utóbbiaknál 92,7 százalékos volt. Лásд Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. 1. Население по возрастам, семейному состоянию, вероисповеданиям, народностям, сословиям и грамотности, СПб. 1872. стр. 110–111. Hasonló volt a helyzet Moszkvában is. Az 1871-es városi népszámlálás szerint a kispolgárok 53 százaléka tudott írni és olvasni. Ugyanez a mutató a tiszteletbeli polgárok esetében 96 százalékos, míg a kereskedőknél 89,2 százalékos volt. A városi rendek átlaga pedig 59,9 százaléknál tartott. Лásд Статистические сведения о жителях города Москвы по переписи 12 декабря 1871 года. Ч. 1. М. 1874. стр. 68–69.

⁶³⁶ Лásд Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 246. A városlakók körében az írni és olvasni tudók aránya 1897-ben már elérte a 45,3 százalékot. Ugyanakkor ez az arány a nem városi lakosok körében még csak 17,4 százaléknál tartott. A birodalmi átlag pedig 21,1 százalék volt. Ehhez képest az ún. városi rendek – tiszteletbeli polgárok, kereskedők, kispolgárok, céhesek – körében az

a korábbiaknál jóval kedvezőbb adat is azt mutatta, hogy európai összehasonlításban Oroszország még mindig nagyon rosszul állt. Ugyanakkor a változás mégiscsak jelentős volt, ráadásul viszonylag rövid idő alatt sikerült elérni. Ennek oka – többek között – nyilván az volt, hogy a lakosság körében megváltozott az oktatáshoz, a tudás megszerzéséhez való viszony. A korábbi fenntartások és előítéletek kezdtek fokozatosan eltűnni. Leginkább a városi lakosság szegényebb rétegeiben nőtt meg a tanulási kedv. Jól mutatja ezt a változást a gimnáziumokba, illetve részgimnáziumokba jelentkező diákok számának látványos növekedése. A statisztikai kimutatásokból az is kitűnik, hogy a XIX. század utolsó harmadára a városi rendek – a kispolgárok, kereskedők és „vegyesrendűek” – tették ki a középiskolai diákok durván harmadát, míg a falusiak legfeljebb 6-8 százalékát.⁶³⁷ Hasonló tendenciát mutattak a felsőfokú képzés adatai is. A birodalom egyik legnagyobb egyetemén, a moszkvain a kispolgárok aránya 1835-ben még csak 12,5 százalék volt. Ez sem volt lebecsülendő arány, mert az lényegében megegyezett a rend teljes népességen belüli részesedésével. Fél évszázaddal később viszont már a hallgatók csaknem ötöde került ki a kispolgárok, illetve a „vegyesrendűek” köréből, míg 1905-ben már közel negyede. Vagyis a Moszkvai Egyetemen tanuló diákok között a kispolgári származásúak aránya ekkor már kétszer akkora volt, mint a rend össznépességen belüli részesedése. Ráadásul a moszkvai arányoktól nem különböztek érdemben az országosak sem. Míg 1880-ban a kispolgárok és kézművesek gyermekei adták az egyetemisták 12,4 százalékát, addig ez a mutató 1906-ra már 24,3 százalékra nőtt. Eközben a parasztok köréből kikerülő hallgatók aránya továbbra is nagyon alacsony maradt. Még a XX. század elején sem haladta meg az 5-6 százalékot.⁶³⁸

A kispolgárok hiába voltak a legnépesebb városi rend, sem képzettségük, sem jellemző tevékenységük, sem rekrutációjuk, sem respektálatlan méltóságuk nem tette őket alkalmassá arra, hogy a társadalom többi csoportja számára modern – a patriarchális viszonyokat meghaladó – életformamintát kínáljanak. A kispolgárok többségének mindennapi élete, szokásai és értékei alig különböztek a városokba egyre nagyobb számban beáramló és a városi népesség jelentős részét adó parasztokéitól. Nem véletlen, hogy a „mescsanyin” fogalmán a századfordulón már nemcsak egy meghatározott rend képviselőjét értették, hanem bizonyos szellemi és erkölcsi tartalmakat is, sőt, Nyikolaj Bergyajev szerint sokkal inkább az utóbbiakat, mivel – állítása szerint – a kispolgárság nem volt más, mint „a tündöklő, alkotóan eredeti személyiség tagadása”.⁶³⁹ Ez azonban méltatlan és jórészt alaptalan általánosítás volt,

alfabetizáció szintje 40,8 százalékos volt. Ez a mutató a rendek városokban élő része esetében az átlagnál valamivel magasabban (45,9 százalék), míg a városokon kívül élőkénél alacsonyabban (34,3 százalék) alakult. Лásд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: i. m. стр. 248.

⁶³⁷ Лásд Кошман, А. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия, М. 2008. стр. 248.

⁶³⁸ Лásд uo. стр. 250.

⁶³⁹ Бердяев, Н.: О характере русской религиозной мысли XIX века // Бердяев, Н.: Типы религиозной мысли в России, Париж, 1989. (első megjelenés: 1932), стр. 45.

csakúgy, mint Nyikolaj Selgunov⁶⁴⁰ véleménye, aki szerint a kispolgár maga volt a „félresikeredett orosz burzsoázia”.⁶⁴¹ Mert bár a kispolgárok zöme valóban műveletlen volt, kezdeményezőképesége jószerével a nullával egyenlő, gondolkodásmódja pedig a parasztkéhoz hasonlóan begyöpösödött, a tanulni akarók száma mégis ebben a rétegben nőtt meg a leginkább a század második felében. Az sem lehetett a pusztán véletlen műve, hogy arányuk az egyetemi professzorok körében hat évtized alatt megduplázódott. A XIX. század közepén még alig 6 százalékyian voltak, 1916-ban viszont arányuk már meghaladta a 12 százalékot is.⁶⁴² Ilyen mérvű növekedésre egyetlen más rend esetében sem találunk példát. Ezek az adatok – anélkül, hogy jelentőségüket eltúloznánk – mégiscsak azt mutatják, hogy a kispolgári rend szellemi felemelkedése, ha jelentős késéssel is, de annál gyorsabb ütemre kapcsolva, a század második felében elindult.

A céhes kézművesek

A városi rendek nem túl népes, a kispolgárokhoz hasonlóan kevés joggal rendelkező alsóbb – fejadófizetésre és katonai szolgálatra egyaránt kötelezett – rétegét alkották a céhes kézművesek. Jogállásukat még a XIX. század második felében is lényegében az 1785-ös városoknak adományozott kiváltságlevélben szereplő úgynevezett Kézműves rendtartás (*Ремесленное положение*),⁶⁴³ illetve az 1799-ben kiadott Céhes szabályzat (*Устав цехов*)⁶⁴⁴ határozta meg.

A II. Katalin által kiadott Kézműves rendtartás részletesen szabályozta a rend működését, de olyan passzus még nem szerepelt benne, amely megkülönböztette volna egymástól a kézművesműhelyekben és az üzemekben folyó munkát. A szabályozásnak ezt a hiányosságát az I. Sándor idején hatályba lépő Céhes szabályzat pótolta. Eszerint kézműves tevékenységnek az számított, amikor valaki saját keze munkájával olyan terméket állít elő, amelynek eladásából tartja el magát és családját. Ehhez a munkához a kézműveseknek jogukban állt saját műhelyt fenntartani és segédek alkalmazni. A szabályzat külön is kitért arra, hogy a segédek és tanoncok alkalmazó kézműveseket megilleti mindazon előny, amely az alkalmazottak foglalkoztatásából származik. A kézműveseknek arra is lehetőségük nyílt, hogy a műhelyükben folyó munkájuk megsegítésére elszegődjenek valamilyen gyárba vagy üzembe. Jogukban állt fizetség vagy más ellenszolgáltatás fejében tanoncokat felfogadni. Sőt, azt is meg-

⁶⁴⁰Nyikolaj Selgunov (1824–1891) – jeles irodalmár, az 1860-as évek közéleti vitáinak fontos szereplője, a „forradalmi demokratákhoz” – Dobroljubovhoz és Csernyisevskijhez – közel álló publicista.

⁶⁴¹Шелгунов, Н. В.: *К молодому поколению // Революционный радикализм в России: век девятнадцатый*, М. 1997. стр. 104.

⁶⁴²Ласд Никс, Н. Н.: *Московская профессура второй половины XIX – начало XX в. // Социальная история. Ежегодник. 2004. М. 2005. стр. 208.*

⁶⁴³A Kézműves rendtartás a kiváltságlevél – 117 pontból álló – 123. cikkelye volt. Ласд *Грамота на право и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.)* // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188.

⁶⁴⁴Ласд *Устав цехов (от 12-го ноября 1799 г.)* // ПСЗ-I. т. XXV. № 19187.

61. kép 3. Vidéki vásár a XIX. század végén

tehették, hogy műhelyüket vagy szerszámaikat bérbe adják, így tartva el magukat.⁶⁴⁵ A Céhes szabályzat ugyanakkor rögzítette, hogy azok az anyagok, amelyekkel a kézművesek dolgoznak, nem lehetnek drágábbak, mint a rajtuk elvégzett munka értéke. Ha azonban valaki mégis olyan munkát végzett, hogy ennek a feltételnek nem tudott megfelelni – mert ékszerész, aranyműves, műbútorasztalos, avagy drágakőcsiszoló volt –, jelentkeznie kellett valamelyik kereskedői gildénél. Ugyanez a szabály vonatkozott a tizenhatnál több bér munkást alkalmazó kézművesekre is, illetve azokra a műhelytulajdonosokra, akiknél nemcsak egyféle kézműves munka folyt. Ezekben az esetekben az állami felügyelet szigorúbb – kereskedőkre vonatkozó – szabályait alkalmazták a kézművesekre is. Ha azonban a fenti kritériumoknak nem feleltek meg, ellenőrzésük is enyhébb volt. Ehhez azonban be kellett tartaniuk néhány alapszabályt. Egyrészt, hogy munkájuk során csakis helyi anyagokat használnak. Másrészt, hogy az elkészült terméket csak olyan alapanyagra cserélik, amelyre munkájukhoz szükségük van. Végül pedig, hogy kizárólag kéziszerszámokat használnak.⁶⁴⁶ Vagyis a XIX. század elejének törvénykezése két vonatkozásban állapított meg különbséget a háziipari és az üzemi tevékenység között. Egyrészt, hogy az előbbi kisebb helyen és léptékben folyik, másrészt, hogy kizárólag kézi munkával végezik. Lényegében ez a felfogás érvényesült egészen a XIX. század végéig.

A kézművesek jogállásukat tekintve alig különböztek a kispolgároktól. A különbség köztük lényegében csak annyi volt, hogy annak a városi polgárnak, aki műhelye bejáratára szeretett volna cégtáblát kifüggeszteni és segédek, illetve tanoncokat foglalkoztatni, feltétlenül be kellett jegyeztetnie magát valamelyik céhnél, míg an-

⁶⁴⁵Ласд *uo. Cr. 4.*

⁶⁴⁶Ласд *uo. Cr. 5.*

nak, aki ezt nem igényelte, bejegyzés nélkül is módjában állt kézművesként dolgozni. Vagyis érdemben csak ez a kevés előnnyel járó céhes bejegyzés különböztette meg a kézművest a kispolgártól.

II. Katalin városoknak adományozott kiváltságlevelének kézművesekkel foglalkozó része annak megállapításával kezdődik, hogy kézműves csak az lehet, „akit a Városi rendtartás (*Городовое положение*)⁶⁴⁷ alapján a kispolgári közösséghez lehet sorolni”.⁶⁴⁸ Másképpen fogalmazva: a kézművesek éppúgy kispolgárok voltak, mint céhhez nem tartozó kispolgári társaik, miközben az utóbbiak éppúgy foglalkozhattak kézművességgel, mint céhes kollégáik, csak épp nem lehetett sem cégtáblájuk, sem alkalmazottjuk, leszámítva családtagjaikat.

A céhes státusz fontos eleme volt, hogy kétféle céhes bejegyzés létezett: az örök időre szóló (*вечный*) és az ideiglenes (*временный*). Az előbbieket közé mindazokat fel lehetett venni – mesterként (*мастер*), segédként (*подмастерье*) vagy tanoncként (*ученик*) –, akiket megilletett a kispolgári rendhez való tartozás joga. Ehhez azonban – ahogyan ez a kispolgári rendbe való felvétel esetében is történt – a helyi Kincstári Kamaránál be kellett mutatni a korábbi közösség elbocsátó igazolását. Ez azonban önmagában még nem volt elég. Szükség volt a céhes közösség kérelmet elfogadó nyilatkozatára is. Ezt az utóbbit azonban csak az után állították ki, hogy az adott céh tekintélyes, többnyire idős mesterei megbizonyosodtak a jelentkező szakmai hozzáértéséről. Miután ez megtörtént és mindkét igazolás megérkezett a Kincstári Kamarába a kérelmezőt kézművesként – a kispolgárokat megillető jogok fenntartásával – nyilvántartásba vették.⁶⁴⁹ Ettől kezdve azok, akiket örök időre céhes kézművesként bejegyeztek, ugyanúgy adót fizettek és katonai szolgálatot teljesítettek, mint a kispolgárok, és ahogyan ezeket, úgy őket is nyilvános testi fenyegetésnek lehetett alávetni.

Ezzel szemben ideiglenes kézműves-regisztrációt szinte bárki kaphatott, lett légyen kispolgár, paraszt vagy külföldi. A bejegyzésnek ez a módja ugyanis a kérelmezők eredeti rendi hovatartozásán nem változtatott. Ideiglenes kézműves-regisztrációval is kispolgárnak, parasztnak vagy külföldinek számítottak. Szentpéterváron például ilyen ideiglenes bejegyzést nyerhettek a más városokból átmenetileg áttelepült kispolgárok és a vidékről érkező parasztok is. Esetükben az engedélyt az Általános Kézműves Elöljáróság (*Общая ремесленная управа*) adta ki, míg a külföldieknek a helyi Kincstári Kamara. Azok, akik parasztként, avagy külföldiként nyertek ideiglenes kézművesbejegyzést, regisztrációjuk ellenére sem váltak városi polgárrá, mert – ahogyan erre már utaltunk – a bejegyzésnek ez a formája nem változtatott rendi státuszukon.⁶⁵⁰ Az ideiglenes engedélyt nyerő kispolgárok, mivel eleve

⁶⁴⁷ A Városi rendtartás – miként a Kézműves rendtartás is – a városoknak adományozott kiváltságlevelének része volt. Közvetlenül a törvény preambuluma után következett.

⁶⁴⁸ Lásd Грамота на право и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188. Ст. 120.

⁶⁴⁹ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 102.

⁶⁵⁰ Lásd uo. стр. 102.

városi polgárnak számítottak, ideiglenes regisztrációjuk után ugyanúgy azok maradtak, ahogy annak előtte voltak. Vagyis ők éppúgy a városi közösség tagjának számítottak, ahogyan a tiszteletbeli polgárok, a kereskedők és az örök időre bejegyzett céhes kézművesek.

A rend létszámát nehéz pontosan nyomon követni. Az 1897-es népszámlálás már nem is tartotta őket külön rendi kategóriaként számon, egy rubrikában szerepeltek a kispolgárokkal. Az első megbízhatónak tekinthető oroszországi népszámlálás adataiból tehát nem lehet megállapítani pontos számukat. Csak annyi ismert, hogy a kézművesek – a kispolgárokkal együtt – a teljes népesség 10,66 százalékát tették ki.⁶⁵¹ Azt, hogy ebből hányan voltak céhes kézművesek és hányan kispolgárok, nem tudható. Bizonyos sejtéseink azonban mégis lehetnek, többek között a két évtizeddel korábban megtartott szentpétervári népszámlálásnak köszönhetően, azon ugyanis a céhes kézműveseket még önálló rendi csoportként tartották számon. Eszerint az akkor 667 ezer lakosú fővárosban közel 18 ezren tartoztak a céhesek közé.⁶⁵² Ez a teljes szentpétervári lakosság 2,7 százalékának felelt meg. Ugyanakkor a külön kategóriaként kezelt kispolgárok aránya meghaladta a 18 százalékot. Ebből – talán nem teljesen alaptalanul – arra lehet következtetni, hogy a céhes kézművesek a kispolgári rend legfeljebb hatodát-hetedét teheték ki országosan is. Vagyis a kézműveseké lehetett az egyik legkisebb oroszországi rend.

Talán ezért is – és mert jogállásuk is alig különbözött a kispolgárokéitól – már 1870-ben fölmerült rendként való felszámolásuk gondolata. Ám hiába kezdeményezte ezt maga a belügyminiszter, a javaslatot az Államtanács elutasította és minden maradt a régiben.⁶⁵³ Negyedszázaddal később már az is felvetődött, hogy az összes városi rendet meg kellene szüntetni,⁶⁵⁴ és helyükre – legalábbis e kezdeményezés támogatói szerint – szakmai korporációkat kellene létrehozni. Ezzel párhuzamosan a Belügyminisztérium is előállt egy újabb javaslattal. Elképzelésük szerint megérett az idő arra, hogy a különböző városi rendeket egyetlen középső renddé (*среднее сословие*) vonják össze.⁶⁵⁵ Ez a kezdeményezés, amennyiben megvalósul, lényegében visszatérést jelentett volna II. Katalin eredeti tervéhez. Ő ugyanis a kereskedelemmel és iparúzással foglalkozó városi lakosságot az „emberek középső fajtájává” (*средний род людей*),⁶⁵⁶ avagy – nyugat-európai mintára – „polgárrá” (*граждан*) szeretne volna tenni. Ám ez a XVIII. század végén felmerült elképzelés a valóságban egészen másképp alakult, mindenekelőtt azért, mert a városi közösség már a XIX. század harmincas

⁶⁵¹ Лásд Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. I. СПб. 1905. стр. 160–163.

⁶⁵² Лásд Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. I. Население по возрастам, семейному состоянию, вероисповеданиям, народностям, сословиям и грамотности, СПб. 1872. стр. 110–111.

⁶⁵³ Лásд Ремесленники и ремесленное управление в России, Петроград, 1916. стр. 5.

⁶⁵⁴ Самойлов, А. К.: К реорганизации городских сословий // Русские ведомости, 3-го декабря 1899 г.

⁶⁵⁵ Преобразование городских сословных учреждений // Московские ведомости, 30-го октября 1899 г.

⁶⁵⁶ Лásд Грамота на право и выгоды городам Российской Империи (от 21-го апреля 1785 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16188. Ст. 80.

éveire lényegében kettévált. Egyfelől a privilegizált, másfelől az előjogokkal nem rendelkező városi rendekre. Az előbbiekhöz tartoztak a tiszteletbeli polgárok és a gazdagabb kereskedők, míg az utóbbiakhoz a kispolgárok és a kézművesek. A privilegizált rendek tagjai különböző állami, illetve társadalmi feladatok teljesítéséért, kereskedői és iparüzési tevékenységükért, továbbá tudományos és kulturális munkájukért jelentős státuszbeli előnyökhöz jutottak. A városi lakosságnak ez a rétege – részben a törvényi szabályozás változásával, részben a korábbi agrártársadalom iparivá alakulásával – fokozatosan maga is megváltozott. Ezért a század második felére olyan helyzet alakult ki, amelyben egyre inkább a városi privilegizált rendek köréből kerültek ki azok, akik a különböző hivatali, közszolgálati és értelmiségi feladatokat ellátták. Eközben a nem privilegizált városi rendek jogállása ugyan fokozatosan közeledett az előnyt élvező társadalmi csoportokéhoz, ám ez többségük tényleges helyzetén vajmi keveset változtatott. A jogok nivellálódása ellenére nagyobb részük – még ha közülük többen tehetős kereskedővé, gazdag gyártulajdonossá, magas rangú bürokratává, avagy elismert értelmiségivé is váltak – a társadalmi hierarchia alsó szintjén rekedt meg, vagyis leginkább kiskereskedő, kisvállalkozó, alacsony rangú hivatalnok, bér-munkás vagy szolgáló maradt.

A „városi rendek” szegényebb csoportjai, a kevésbé tehetős kereskedők, a kézművesek és a kispolgárok, noha a parasztokhoz képest privilegizált helyzetben voltak – nekik ugyanis már a hatvanas évek reformjai előtt lehetett magántulajdonuk, volt rendi bíróságuk és korporatív öngazgató szervük, ráadásul egyénileg gazdálkodhattak –, mentalitásukban mégsem különböztek lényegesen azoktól. Ezek a városi csoportok ugyanis nem váltak valódi vállalkozókká. Borisz Mironov szerint azért nem, mert gazdasági tevékenységük céljának – ahogy a földbirtokos parasztok is – egyedül az élelemmel való önellátást tekintették. Általános életcéljuk pedig nem a meggazdagodás és a hatalomszerzés, hanem a lélek megváltása volt. Vagyis meglehetősen távol állt a jövővel kalkuláló polgári munkaerőkölcstől.⁶⁵⁷ A „mának élés” erős tradíciójára már Vaszilij Flerovszkij is felfigyelt, aki máig klasszikusnak számító könyvében a következőket írta e jelenségről: „A szolid elsőrangú dolgozó (*работник*) általában fennhéjázó, nem ritkán besúgó és pletykás, és mindig irigységet, sőt ellenszenvet ébreszt. Ezzel szemben a hiú és pazarló munkásról gyakran nagyon elismerően nyilatkoznak: »Ez egy jótét lélek és aranykeze van – mondják róla. Miatta még senki nem lett szerencsétlen. Egy vagy két hónapon át sokat keres, majd tivornyázásba kezd, mindenkit megvendégel, mindent szétoszt, magának semmit se hagy meg.«.”⁶⁵⁸ Ez a sokak számára népszerű, rövid távon gondolkodó „típus” nem akart felhalmozni, beruházni, a jövőbe tekinteni. Neki csak és kizárólag a jelen volt a fontos. Ők voltak – még a XIX. század végén is – nagy többségben.

⁶⁵⁷ Мironov, Б. Н.: *Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации* // Отечественные записки, 2012. / № 3.

⁶⁵⁸ Флеровский, В. В.: *Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования*, СПб. 1869. стр. 413.

A városokban élő alsó társadalmi csoportok és a parasztság „mentalitásbeli rokonságát” az a körülmény is erősítette, hogy a városokban mindig is nagy számban éltek parasztok. Gondolkodásmódjuk és szokásaik így közvetlen hatást gyakorolhattak a tőlük élethelyzetükben egyébként sem nagyon különböző városi szegényekre. Ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a számos hivatalos terv és elképzelés ellenére sem sikerült a falusi élet mintáitól eltérő értékeket valló erős, egységes és nyitott városi középréteget kialakítani.

Így aztán abból a korábban említett belügyminisztériumi elképzelésből sem lett semmi, amely szeretett volna egységes városi „közép rendet” teremteni. Nemhogy egységes városi közép osztályt nem sikerült létrehozni, de a többi rendet sem sikerült átalakítani, avagy felszámolni. Olyannyira nem, hogy az összes rend – benne a városi rendek tagolt rendszerével – egészen 1917 őszéig fennmaradt.⁶⁵⁹

A falusi lakosok

A falusi lakosok köre – miképp azt az orosz Törvénytár megfogalmazta – az „emberek fajtájának” (*по роду*) egy meghatározott csoportjaként lényegében két jelentős létszámú rendből állt: a parasztságból és a kozákságból. Ám mindkét rend esetében csak bizonyos megkötésekkel beszélhetünk egységes – jog- és élethelyzetében egynemű – társadalmi csoportról. A parasztság – mint az közismert – lényegében két nagy csoportra oszlott.⁶⁶⁰ A személyében szabad parasztokra és a szabadságuktól megfosztott, magánbirtokokon szolgáló jobbágyokra. Ugyan a parasztság mindkét csoportjának tagjai kötelesek voltak adózni és katonai szolgálatot teljesíteni – ennyiben joggal lehetett őket egy rendhez tartozónak tekinteni –, ám ettől még tényleges élethelyzetük – különös tekintettel kiszolgáltatottságuk mértékére – messze nem volt azonos.

Ugyanígy a kozákság esetében is csak bizonyos megkötésekkel lehet egységes társadalmi csoportról beszélni. Körükben ugyanis éppúgy jelen voltak az adómentességen túl egyéb előjogokkal nem rendelkező „közkozákok”, mint az örökletes nemesség privilégiumait élvező, magas szolgálati rangot betöltő „kozák arisztokraták”. Következésképpen velük kapcsolatban is csak fenntartásokkal lehet egynemű társadalmi helyzetről beszélni. De, mert a kozákság közös hivatása és kö-

⁶⁵⁹ A rendeket és a polgári rangokat a Tanácsok Központi Végrehajtó Bizottságának 1917. november 10-i (23-i) rendeletével, illetve annak másnapi Népbiztosok Tanácsa általi megerősítésével számolták fel. Lásd Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов // Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства, № 9., 12-го (25-го) ноября 1917 г.

⁶⁶⁰ A tényleges helyzet persze ennél összetettebb volt, hiszen az említett két legnépesebb kör – a földesúri jobbágyok és az állami parasztok – mellett más földműves csoportok is léteztek. Ilyenek voltak az uralkodóház birtokain szolgáló parasztok, továbbá azok a földművesek, akik az egyházi földek kisajátításáig a szinodális birtokokhoz tartoztak és, akiket utóbb gazdasági parasztokként tartottak egy ideig számon. És létezett az az elkülönült csoport is, amelynek tagjai manufaktúrákban és bányákban dolgoztak (*посессионные крестьяне*).

telessége a katonai szolgálat volt, és mert ennek teljesítése jellegzetes életformával párosult, mégsem alaptalan a kozákság különböző csoportjainak egy rendbe sorolása.

A parasztok

Az egységes paraszti rend⁶⁶¹ kialakulásának hosszú történetében meghatározó szerepet játszottak I. Péter reformjai, továbbá azok a külpolitikai ambíciók, amelyek erős hadsereg nélkül nem lettek volna teljesíthetők. A hadsereg fenntartása azonban jelentős anyagi forrásokat követelt. Ezeket csak az adórendszer átalakításával lehetett előteremteni. Az átalakítás részeként vezették be a – nemcsak a parasztokra, de más társadalmi csoportokra is kivethető – fejadót.⁶⁶² Az új adófajta bevezetésének és a kötelező katonai szolgálat ezzel szinte egyidejű elrendelésének kulcsjelentősége volt a paraszti rend egységesülésében, miközben mindkét rendelkezés végső soron a hadsereg és a flotta finanszírozását, illetve regrutákkal történő feltöltését szolgálta.

A fejadó beszédésének megosztását szabályozó 1722-es uralkodói rendelet⁶⁶³ lényegében két tényezőt vett figyelembe, amikor meghatározta az adó mértékét. Egyfelől a hadsereg fenntartásának feltételezett költségeit, másfelől a néhány évvel korábban megtartott első népszámlálás (*первая ревизия*)⁶⁶⁴ eredményét. Mivel a hadikiadások fedezéséhez 4 millió rubelnyi bevételre volt szükség a cár a fejadó mértékét – kiindulva abból, hogy a haderő finanszírozásához szükséges összeget a „revízió”

⁶⁶¹ Az orosz társadalomtörténész, Borisz Mironov szerint teljes értékű paraszti rendről sem a XVIII. században, sem a XIX. század első felében még nem beszélhetünk. Ebben az időszakban a parasztság csak részben volt rendnek tekinthető (*полусословие, квазисословие*), vagyis ekkor még a rendies vonások közül csak néhányal rendelkezett. Ugyanakkor a parasztság egységesülésének első jelei már a XVII. század derekán megmutakoztak. Társadalmi státuszuk ekkorra vált örökletessé és jött létre korporatív szervezetségük, az *община*, illetve a *мир*. A XVIII. század végére újabb rendi vonásokkal gazdagodtak: kialakult a csak rájuk jellemző sajátos mentalitás és megjelentek a renchez köthető, csak e rend tagjaira jellemző külső jegyek, a ruházattól az életforma (*быт*) összetett világáig. Joguk azonban változatlanul kevés volt, privilégiumokkal pedig egyáltalán nem rendelkeztek. Ezen a helyzeten próbált változtatni II. Katalin, aki az állami földeken szolgáló parasztoknak 1785-ben egy olyan adománylevelet készült adni, amely biztosította volna számukra a személyes szabadságot, a tulajdonhoz való jogot, a paraszti bíróságot és az öngazdálkodást. Ám a törvény kihirdetésére – tartva a nemesség reakciójától – végül nem került sor. Ennek ellenére az állam tulajdonában lévő falvakban ezek az elvek többé-kevésbé mégiscsak érvényesültek. Összességében azonban a parasztság egésze – Mironov szerint – teljes értékű renddé csak az 1860-as évek reformjai nyomán vált, amikor is a földesúri jobbágyok is személyes szabadságot nyertek. Lásd Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.) В 2-х т. СПб. 2003. т. I. стр. 123.

⁶⁶² A fejadó rendszerének előkészítésére és bevezetésére vonatkozóan lásd Анисимов, Е. В.: Податная реформа Петра I. Введение подушной подати в России 1718–1728 гг., Ленинград, 1982. стр. 45–62.

⁶⁶³ Lásd О разложении подушного сбора (от 11-го января 1722 г.) // ПСЗ-I. т. VI. № 3287.

⁶⁶⁴ Az „első revízió” 1719-ben került sor. A népszámlálás csak a férfitalákozást vette számba, valamennyi korosztályra kiterjedően. Ez alól azonban kivételt jelentettek a nemesek és a klerus tagjai. Őket – miután rájuk a bevezetésre váró új adónemet nem akarták kivetni – nem kellett összeírni. A népszámlálás lebonyolítására vonatkozóan lásd Анисимов, Е. В.: i. m. стр. 63–79.

által összeírt 5,6 millió adóköteles alattvalóval lehet megfizettetni⁶⁶⁵ – 74 kopejkában határozta meg.⁶⁶⁶ Lényegében az adókievetésnek ez a reparticipális modellje alapozta meg a paraszti rend végső elkülönülését és önálló társadalmi csoportként való létrejöttét. Ami egyben azt is jelentette, hogy a parasztság vált – néhány további adó- és katonaköteles csoport mellett – a társadalom azon meghatározó részévé, amely teherviselőként az állam⁶⁶⁷ bevételeinek jelentős részét fedezte és katonaként védelmét ellátta.

Az adóbeszedés megszervezése és hatékony végrehajtása ugyanakkor megkövetelte az adózók korábbiaknál is szigorúbb felügyeletét, tényleges „megkötését”. Ezért az eddigiekhez jóval következetesebben próbálták betartatni azokat a korábbi, még a XVII. században hozott törvényeket – így az 1649-es Országgyűlési törvénykönyv (*Сборное Уложение*),⁶⁶⁸ valamint a menekülő parasztok befogadását tiltó 1682-es rendelet⁶⁶⁹ előírásait –, amelyekkel az állami, a földbirtokosi és az egyházi uradalmakhoz kötötték a földműveseket. Az 1682-es rendelkezés – többek között – előírta, hogy tilos a menekülő, a korábbi lakhelyét és birtokosát elhagyó parasztok befogadása és rejtgetése. Ám ahhoz, hogy a röghöz kötés valóban hatékony és ellenőrizhető legyen, egy új eszközzel is éltek: kialakították azt a gyakorlatot, amely írásos engedélyhez kötötte a jobbágyok lakhelyváltoztatását, vagyis elkezdték alkalmazni az úgynevezett paszportrendszert. Ennek bevezetésére a XVIII. század elején került sor.⁶⁷⁰

Mindazonáltal fejadókötelesnek nemcsak a röghöz kötött földművesek számítottak, de lényegében a kozákságon kívüli teljes falusi lakosság, vagyis azok is, akiket a földbirtokosok személyes szolgálóként (*дворовые люди*) vagy a mezőgazdasági munkát segítő kézművesként (*деловые люди*) környezetükben tartottak. A fejadó-fizetési kötelezettség a vidéki szolgáló lakosságot jogállásában fokozatosan egyneművé tette és egyúttal fölszámolta a személyes rabság (*холопство*) intézményét.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ Lásd Кабузан, В. М.: Крепостное население России в XVIII – 50-х годах XIX века. (численность, размещение, этнический состав), СПб. 2002. стр. 26.

⁶⁶⁶ Lásd Плакат о сборе подушных денег (от 26-го июня 1724 г.) // ПСЗ-I. т. VII. № 4533.

⁶⁶⁷ Ekkor még csak feltételesen lehet állami bevételekről beszélni, hiszen az uralkodó magánvagyonra és az állam tulajdonára még nem vált ketté. Ez a folyamat meglehetősen későn, csak a XIX. század első harmadára fejeződött be. Záró akkordjaként 1826-ban fölláttatták az uralkodóház magánvagyonát kezelő főhatóságot, az Imperatori Udvar és Birtokok Minisztériumát (*Министерство императорского двора и уделов*), majd 1837-ben az Állami Javak Minisztériumát (*Министерство государственных имуществ*). Mindkét minisztériumnak voltak intézményi előzményei: az uralkodói magánvagyon és az állami tulajdon nemcsak fogalmilag, de szervezeten is előbb indult el a szétválás felé, minthogy létrehozták volna e két minisztériumot. E folyamat fontos állomását jelentette az uralkodóház státuszáról kiadott 1797-es törvény, amely létrehozta a cári család magánbirtokait kezelő Uralkodóházi Ügyosztályt (*Департамент уделов*). Lásd Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 567–579, 854–855.

⁶⁶⁸ Уложение (от 29-го января 1649 г.) // ПСЗ-I. т. I. № 1.

⁶⁶⁹ О взыскании за прием и держание беглых (от 1-го декабря 1682 г.) // ПСЗ-I. т. II. № 972.

⁶⁷⁰ Az országon belüli útlevél-rendszer bevezetésére 1719 és 1724 között került sor. I. Péter ezzel kapcsolatos elképzeléseit már 1713-ban papírra vetette, ám megvalósítására csak évekkel később szánta el magát. Lásd Чернуха, В. Г.: Паспорт в России. 1719–1917, СПб. 2007. стр. 19.

⁶⁷¹ A rabként való függés intézményét, a *холопство*-t I. Péter 1723-ban számolta fel. Lásd О перенесении дну (от 19-го января 1723 г.) // ПСЗ-I. т. VII. № 4145. Egyes történészek, így a jobbágykérdés egyik első és máig mértékadó kutatója, Ivan Beljajev szerint a valóságban nem a *холопство* intézménye került felszámolásra.

Mivel az I. Péter idején megállapított fejadó nagysága közel hetven éven át változatlan maradt – miközben a rubel jelentősen veszített értékéből –, annak emelését a XVIII. század végén már nem lehetett tovább halogatni. Ekkor a fejadó mértékét 1 rubel 2 kopejkára növelték, hogy azt néhány évvel később I. Pál újra megemelve, ezúttal 1 rubel 24 kopejkára. Majd I. Sándor kényszerült arra – főképp a Napóleon elleni háború költségei miatt –, hogy a fejadót 1810-ben 2 rubelre, 1812-ben 3-ra, majd 1818-ban 3 rubel 30 kopejkára növelje. Ezek az egy főre megállapított átlagos összegek azonban a valóságban egészen másképp festettek. Az adó nagyságát ugyanis egy-egy faluközösség egészére vetették ki, annak ismeretében, hogy a közösséget – a legfiatalabbaktól a legidősebbekig – hányan alkották. E közös adókötelezettség felosztását azonban – több szempont figyelembevételével – maga a faluközösség végezte el. Ennek során tekintettel voltak az egyes családok által épp használt osztásföld nagyságára és minőségére, továbbá arra, hogy egy-egy családban hányan munkaképesek. Befolyásolta a kiszabott összeg nagyságát az adófizetők életkora is. De a felsoroltakon túl még más helyi sajátosságok is szerepet játszottak a család által fizetendő összeg meghatározásában.

A XVIII. században voltak olyan periódusok, amikor a fejadót nemcsak a parasztnak és a kézműveseknek kellett megfizetniük, átmenetileg kivetették azt más rendekre, így a kereskedőkre, az állandó szolgálati hellyel nem rendelkező papokra is. Ez egyben azt is jelentette, hogy nekik nemcsak adózniuk kellett, hanem katonáskodniuk is, merthogy ezek a kötelezettségek együtt jártak. Épp ezért nem véletlen, hogy a parasztság rendi elkülönülésében – a fejadófizetés mellett – a kötelező katonai szolgálat játszotta a legfontosabb szerepet. Ennek bevezetése egybeesett a hadsereg folyamatos hadrendben tartására való áttéréssel. Az Orosz Birodalom ugyanis – a korábbi, csak szükség esetén katonákat kiállító rendszerről – a XVIII. század elején tért át az állandó reguláris hadsereg fenntartására.⁶⁷² Maga a regruta, vagyis a toborzott katona kifejezés is csak ezekben az években bukkant fel az orosz törvényekben. Ekkor azonban a katonai szolgálat kötelezettsége még mindenkire vonatkozott, tehát a nemesekre is. Az ő szolgálatuk feltételei azonban jóval kedvezőbbek voltak, mint azokéi, akik az előjog nélküli rendekhez tartoztak. A kezdeti, alacsonyabb rangban eltöltött időszak esetükben általában rövid ideig tartott, hogy aztán szolgálatuk hosszabb szakasza magasabb beosztásokban teljesedjék ki. Ezzel szemben a paraszti regruták nagy többsége sorkatonaként kezdte és így is fejezte be „hadi karrierjét”, már amenynyiben túlélte a kezdetben élethossziglan – vagyis a katonai szolgálatra való fizikai képesség végső határáig –, majd 1793 után huszonöt évig, 1834-től pedig húsz évig

molásra és emelkedett fel ennek következtében e csoport a parasztnak szintjére, hanem ennek épp a fordítottja történt. Az addig viszonylagos szabadságot élvező parasztnak az uraitól való személyes függésbe kerülve a holopok szintjére süllyedtek le. Lásd Беляев, И. А.: Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе, М. 1903. (első kiadás: 1860), стр. 242.

⁶⁷² Лásд Бобрковский, П. О.: Переход России к регулярной армии, СПб. 1885. стр. 139–215.

tartó katonáskodást.⁶⁷³ Számukra a szolgálat feltételei – leszámítva annak hosszát – egészen az általános hadkötelezettség 1874-es bevezetéséig vajmi keveset változtak. Ezzel szemben a nemesség kötelező katonai szolgálata 1762-ben – a rendnek adományozott szabadság (вольность)⁶⁷⁴ elnyerése nyomán – megszűnt és átalakult privilegizált joggá. A nemeseknek ezután katonaként nem volt kötelező szolgáltniuk – mint ahogyan hivatali munkát sem kellett vállalniuk –, ugyanakkor önkéntes bevonulásuk annál üdvösebbnek számított.⁶⁷⁵

A XVIII. század közepéig a regrutaszedésre az év bármely időszakában sor kerülhetett. Ez meglehetősen kiszámíthatatlanná tette a rendszert, mind a földbirtokosok, mind a faluközösség tagjai számára. Ennek vetett véget Jelizaveta Petrovna 1757-ben kiadott rendelete,⁶⁷⁶ amelyben előírta, hogy ezentúl katonákat évente csak egyszer, január–február idején lehet toborozni. Az uralkodónó rendelete azt is megszabta, hogy csak olyanokat szabad katonának adni, akik „egészségesek, erősek, katonai szolgálatra alkalmasak, húsz és harmincöt év közöttiek és megfelelő magasságúak”, amiből kitűnik, hogy már viszonylag korán fontos szemponttá vált a hadsereg minőségi kialakítása. Ezzel párhuzamosan a XVIII. század derekán egy másik folyamat is elindult: a katonai szolgálat alóli mentesség újabb és újabb csoportokra történő kiterjesztése. Előbb a kereskedőket, majd a tiszteletbeli polgárokat vonták ki a szolgálatra kötelezettek köréből. Idővel a megfelelő iskolai végzettséggel rendelkezők, valamint az egyházi személyek családtagjai is mentességhez jutottak.

A katonaszedésre vonatkozó előírásokat az 1831-ben kiadott Regruta szabályzat⁶⁷⁷ foglalta össze. Ez világosan rögzítette, hogy minden adóköteles személyt katonai szolgálatra kötelezettnek kell tekinteni. Ebbe a kategóriába tartoztak a kispolgárok, a kincstári (казенные), az uralkodóházi (удельные) és a földesúri parasztnak (помещичьи крестьяне), az udvari szolgálk (дворовые люди), a szabad földművesek (свободные хлебопашцы) és még néhány kisebb társadalmi csoport tagjai. A szabályzat felsorolta a birodalomnak azokat a részeit, illetve társadalmi és etnikai csoportjait, amelyeknek tagjai pénzben megválthatták katonai szolgálatukat, ami azonban meglehetősen sokba került. A XIX. század első harmadában a megváltásért 500–1000 rubelt kellett fizetni. Ekkor már – a nemesség mellett – a kereskedők is szolgálati mentességet élveztek, függetlenül attól, hogy melyik gildéhez tartoztak. Ugyancsak mentesültek a szolgálat alól azok az állami parasztnak, akiket közösségük háromszor választott meg a helyi bíróság tagjává. És azoknak sem kellett katonáskodniuk, akik a birodalom néptelen, illetve ritkán lakott területeire települtek át (колонисты), aho-

⁶⁷³ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2009. стр. 555.

⁶⁷⁴ Лásд О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству (от 18 февраля 1762 года) // ПСЗ-I. т. XV. № 11444.

⁶⁷⁵ Ezt a privilegiumot törte meg az 1796 és 1801 között uralkodó I. Pál, aki átmenetileg visszaállította a nemesség szolgálati kötelezettségét.

⁶⁷⁶ Лásд О ежегодном сборе рекрутов (от 23-го декабря 1757 г.) // ПСЗ-I. т. XIV. № 10786.

⁶⁷⁷ Устав рекрутский, СПб. 1831.

gyan az idegenekként (*инородцы*)⁶⁷⁸ számon tartott szibériai kis népek tagjait sem vitték el katonának.

A XIX. század elejére a katonai szolgálat egyre inkább rendi jelleget öltött. Az érvényben lévő szabályok és gyakorlat mind távolabb került attól a kezdeti alapelvtől, hogy a katonai szolgálat teljesítése minden férfi lakos kötelessége. Ám ennek az elvnek a feladása nemcsak a privilegizált, de a teherviselő rendeket is érintette. Erre utalt az is, hogy jelentős különbség volt az 1858-as népszámlálás eredménye és a század közepén katonai szolgálatot teljesítők száma közt. A „tizedik revízió” ugyan is Oroszország európai részén 29,5 millió katonaköteles férfit írt össze, ám közülük katonai szolgálatot csak 23,5 millióan teljesítettek.⁶⁷⁹ A különbséget jelentő 6 millió fő vagy valamilyen törvény biztosította jog alapján mentesült a szolgálat alól, vagy pénzzel váltotta azt meg.

A teherviselő rendeknek, így a parasztnak is, nemcsak katonáskodniuk kellett és fejadót fizetniük, de voltak további, az államnak teljesítendő kötelezettségeik is. Ezek egyik típusát jelentették az úgynevezett zemsztvo-járandóságok (*земские повинности*). Az ezen a jogcímen beszédett adókból részben bizonyos állami feladatokat (postaszolgálat, zemsztvo-rendőrség, települések közötti útépités és útfenntartás stb.), részben pedig helyi, illetve kormányzósági kötelezettségeket (a helyi igazgatás intézményeinek fenntartása, a katonai igazgatás igényeinek teljesítése, helyi útfenntartás stb.) finanszíroztak. Ugyan valamennyi rend köteles volt e járandóságok megfizetésében osztozni, így az vonatkozott a nemesekre is, ám annak meghatározása egészen más elvet követett a privilegizált és a teherviselő rendek esetében. Míg az előbbiek vagy a tulajdonukban lévő föld, vagy a kereskedelmi, illetve ipari tevékenységük után adóztak, addig az utóbbiak – a fejadó mintájára – fejkvótaként fizették azt meg. Ezért a parasztnak pénzben teljesítendő zemsztvo-járandóságát egyszerűen hozzácsapták a faluközösségre kivetett fejadóhoz.

A teherviselő rendek azonban nemcsak pénzbeli juttatásokkal tartoztak az államnak. Voltak természetben teljesítendő kötelezettségeik is. Ezek leggyakrabban valamilyen katonai célt szolgáló elszállásolási, fogatolási, élelmezési, avagy táborépítési feladatot jelentettek. Az adózásnak ezt a felettébb kusza területét 1851-ben megpróbálták egységesíteni és az állam korábbiaknál szorosabb felügyelete alá vonni.⁶⁸⁰ Ezt a célt azonban – különböző okok miatt – csak részben sikerült elérni.

A jórészt, ám távolról sem csak vidéken élő parasztság – attól függően, hogy az államkasszán túl még kinek adózott, illetve milyen jellegű tevékenységet folytatott –

⁶⁷⁸ *Инородцы* – szó szerint idegent, avagy idegen születésűt jelent. Köznapi értelemben azokat tartották idegenként számon, akik a birodalom nem szláv és nem keresztény alattvalói voltak. Jogi értelemben pedig Szibéria nem orosz lakosságát, a Kaukázus hegyi törzseit és Közép-Ázsia nomád népeit sorolták ebbe a kategóriába. Lásd *Полузабытые слова и значения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв.* СПб.-М. 2004. стр. 191.

⁶⁷⁹ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: *Сословное общество Российской империи*, М. 2009. стр. 555.

⁶⁸⁰ Lásd *Правила нового устройства земских повинностей (от 13-го июля 1851 г.)* // ПСЗ-II. т. XXVI. № 25398.

több csoportra oszlott. Voltak közöttük kincstári (*казённые*) vagy – másik elnevezésük szerint – állami parasztnok (*государственные крестьяне*), akik 1866-ig a korona-birtokokhoz tartozva az állam tulajdonában lévő földeken éltek és dolgoztak. A XIX. század derekára már ők alkották a parasztság legnépesebb csoportját.⁶⁸¹ Rajtuk kívül, tőlük elkülönülten léteztek a földesúri parasztnok (*помещичьи крестьяне*) – belőlük állt a parasztság második legnépesebb csoportja⁶⁸² –, akik jobbágyként 1861-ig az örökletes nemesek birtokain szolgáltak, és akik felett uraik az alodális jogok teljes körét gyakorolhatták. Külön csoportot alkottak az uralkodóházi (*удельные крестьяне*), korábban udvariként (*дворцовые крестьяне*) emlegetett földművesek,⁶⁸³ akik 1863-ig a cári család tulajdonában lévő földeken éltek és adóztak. Egy ideig külön csoportot képeztek az egyházi parasztnok (*церковные крестьяне*), akik a kolostori birtokok 1764-es konfiskálása előtt a szinodális birtokokon éltek és az úrbért az egyháznak fizették meg. Miután e kolostori földeket II. Katalin kisajátította az addig ott szolgáló földműveseket átmenetileg úgynevezett gazdasági parasztnokként (*экономические крестьяне*) tartották nyilván. Ebben a státuszukban 1811-ig maradtak meg,⁶⁸⁴ amikor is átkerültek az állami parasztnok közé. Létezett végül még egy kategória, azoké a parasztnoké, akiket 1861-ig különböző manufaktúrákhoz és üzemekhez rendelve foglalkoztattak (*посессионные крестьяне*).

A parasztnak azonban nemcsak az állammal szemben voltak kötelezettségeik. Annak függvényében, hogy a földműves az állam, az uralkodócsalád, az egyház vagy valamely földesúr birtokán szolgált, a neki juttatott osztásföld használatáért vagy úrbért (*оброк*) fizetett, vagy robotot (*барщина*) teljesített. Az utóbbi főként a földesúri jobbágyság esetében volt gyakori, bár egyáltalán nem általános. A magánbirtokok egy részében a jobbágyság úrbért fizettek, míg a másik részében robottal rótták le kötelezettségüket, de viszonylag gyakran fordult elő, hogy egy-egy földesúri birtokon mindkét rendszer egyszerre volt jelen. Ebben az esetben a parasztnak egy része robottal, míg a másik része úrbérrel fizette meg a földhasználat ellenértékét. A rosszabb minőségű területeken jellemzően az úrbérrendszer dominált, míg a jobb minőségű feketeföldeken a robot. Az, hogy az ország bizonyos területein épp melyik rendszer volt nagyobb arányban jelen – a föld minőségén kívül –, főként attól függött, hogy a kis- vagy a nagybirtokok voltak-e többségben. A 60 jobbágynál kevesebb lelket számláló kisbirtokokon a földesurak többnyire a robottal történő teljesítést várták el.

⁶⁸¹ Az állami parasztnok rendben belüli aránya az 1719-es első és az 1858-as tizedik „revízió” között 25,9 százalékról 48,8 százalékra nőtt. Lásd Миронов, Б. Н.: *Социальная история России периода империи (XVIII–XX в.)*. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства, СПб. 2003. т. 1. стр. 122.

⁶⁸² A magánbirtokokon szolgáló jobbágyság aránya (együtt a gyárakhoz és manufaktúrákhoz rendelt parasztnokéival) a XVIII. század elejétől a XIX. század derekáig valamelyest csökkent, 54 százalékról 47,3 százalékra. Lásd *uo.*

⁶⁸³ A koronabirtokokon szolgáló uralkodóházi parasztnok részesedése másfél évszázad alatt 7,7 százalékról 3,9-re esett vissza. Lásd *uo.*

⁶⁸⁴ Az egyházi, majd gazdasági parasztnok aránya 1719 és 1811 között 12,4 százalékról 8,5 százalékra mérséklődött. Lásd *uo.*

62. kép ▲ Fatelepen dolgozó parasztok

A közepes és nagyobb birtokokon viszont az úrbér volt a jellemző. Az utóbbi mind a földesuraknak, mind a jobbágynak kedvezőbb és bizonyos tekintetben kényelmesebb volt, mint a robottal történő teljesítés. A birtokos nemesek ugyanis a távolból sokkal nehezebben tudták ellenőrizni a robotmunka minőségét, mint pénzben beszédni az előre meghatározott úrbért. A nemesség nagy többsége ugyanis 1762-ig a kötelező állami szolgálatnak köszönhetően nem a birtokain élt, hanem ott, ahová

katonai, illetve hivatali kötelessége szólította. Többségük azonban azok után is szolgálati helyén maradt – vagyis változatlanul ellátta katonai, illetve hivatali feladatait –, hogy megszűnt a kötelező szolgálat, csak épp ezt már nem kényszerből, hanem saját jól felfogott érdekében tette. Vagyis a birtokos nemesek többsége szabadsága elnyerése után is távol élt birtokától. És hiába alkalmaztak intézőket, a robot minőségét az ő segítségükkel sem lehetett hatékonyan ellenőrizni, ezért sokkal előnyösebbnek tartották járandóságaik úrbérként való beszedését. Nem mellesleg ez a jobbágynak számára is kedvezőbb megoldást jelentett. Már csak azért is, mert az úrbérrendszer jóval kevésbé szolgáltatta ki őket uruk mindennapos vegzálásának, amennyiben a birtokos nemes saját uradalmán élt. Ezért aztán az úrbérben való fizetés a földesúri jobbágynak helyzetét valamivel elviselhetőbbé tette, és némiképp közelítette az állami parasztkéhoz. Ugyanakkor, miután az úrbér nagyságát a birtokos nemesek felettébb önkényesen határozták meg, a jobbágynak helyzete egészében véve mégiscsak rosszabb volt, mint a koronabirtokokon szolgáló társaié. Elég csak arra gondolni, hogy a földesúri jobbágynak kivetett úrbér jellemzően két-háromszor nagyobb volt, mint amit a kincstári parasztnak kellett megfizetniük.⁶⁸⁵ Ugyanez mondható el az uralkodóházi földművesekről is. Ők ugyan a XVIII. század első felében még valamivel több úrbért fizettek, mint az állami földeken szolgáló társaik, ám ez a különbség az 1780-as évek végére lényegében eltűnt.⁶⁸⁶ Ezért a földesúri jobbágynak úrbérterhei már nemcsak a kincstári, de az uralkodóházi parasztkéhoz képest is lényegesen nagyobbak voltak.

A már említett kötelezettségeken túl a földesúri birtokokon szolgáló jobbágynak nemcsak úrbért kellett fizetniük vagy robotot teljesíteniük, hanem egyéb természetben kiegyenlítendő járandósággal is tartoztak uruknak. A birtokos nemesek bizonyos mennyiségű széna, gabona, zöldség, gomba, tűzifa, bárány, csirke és egyéb termék beszolgáltatását is elvárták tőlük. De arra is igényt tartottak, hogy uradalmukon a jobbágyaik végezzenek el különböző munkákat. Gyakorta velük építették meg a birtokukon álló nemesi kúriát és annak kiszolgáló épületeit, és ha úgy adódott, akkor akár tóhelyet is ásattak velük. Összességében földesúri jobbágynak lenni nemcsak úgy általában, de a közvetlen terhek tekintetében is lényegesen rosszabb volt, mint kincstári vagy uralkodóházi parasztként szolgálni. De az alapvető különbség mégsem ebben volt köztük, hanem a személyes kiszolgáltatottság mértékében.

A jogok és kötelezettségek tekintetében ugyanis jelentősen különböztek egymástól a parasztság egyes csoportjai. Ebben az összefüggésben a rend lényegében két részre oszlott. Egyfelől a személyükben szabad falusi lakosokra, másfelől a jobbágynak függésben lévő parasztnak. A személyükben szabad falusi lakosságot két alcsoport alkotta. Az állami, avagy kincstári parasztnak és a szabad földművelő, akik maguk is többféle körből verbuválódtak. Idetartoztak a földhöz jutott szabad földművesek,

⁶⁸⁵ Семёвский, В. И.: Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х томах. т. 1. СПб. 1881. стр. 55.

⁶⁸⁶ Uo.

valamint a ritkán lakott területre átköltöző és ott földet vásárló telepesek. A személyükben szabad falusi lakosság legnagyobb csoportját a koronabirtokokon szolgáló állami parasztek alkották.

Az állami parasztek

Az állami vagy kincstári parasztek rendje I. Péter 1720-as évek elején kiadott rendeletei nyomán kezdett sajátos státuszú, személyes szabadságát megőrző csoportként elkülönülni. A szóban forgó rendelkezések az állami földeken szolgáló parasztekot arra kötelezték, hogy a kincstárnak fizetendő fejadón túl ők is – ahogyan ezt az uralkodóházi, az egyházi és a földesúri birtokokon dolgozó társaik is tették – az államnak úrbért fizessenek. A különbség csak annyi volt, hogy ezt a XVIII. század elején 40 kopejkában meghatározott összeget ők a kincstárnak fizették meg, míg a többiek a földesuruknak, avagy – amíg léteztek szinodális tulajdonú földek – az egyháznak. Az állami földek használatáért fizetett úrbér nagysága – ahogy a fejadóé is – folyamatosan nőtt és néhány évtized alatt értéke elérte az 1 rubelt. Ez volt a helyzet egészen 1768-ig, amikor is az „obrok”-ot 2 rubelre emelték, majd 1783-ban 3-ra.⁶⁸⁷ 1797-ben az úrbér addigi egységes „tarifáját” I. Pál felszámolta. Helyette az „obrok” mértékét – négy osztályba sorolva – a parasztek által használt föld minőségének, illetve a nem földműveléssel foglalkozók esetében tevékenységük jellegének függvényében határozták meg.⁶⁸⁸ Ennek megfelelően az állami parasztek egyes csoportjai kevesebb, míg más csoportjai több úrbért voltak kötelesek fizetni. A járandóságoknak ezt a típusát a fejadóhoz hasonlóan szedték be, ám elkülönített kincstári tételként kezelték.

Az állami parasztek számos csoportból rekrutálódtak. Akadtak közöttük egykori alacsony rangú szolgáló emberek – kopjasok (*копейщики*), lovas zsoldosok (*рейтары*), dragonyosok (*драгуны*), tüzérek (*пушкары*) –, illetve azok leszármazottai és hajdan kisbirtokkal rendelkező parasztekjai. De a rendet szép számmal gyarapították olyanok is, akik a birodalom területi növekedésével kerültek orosz felügyelet alá. A hódításokkal elnyert területek és az azokon szolgáló földművesek jó része ugyanis az állam tulajdonába került. Az orosz Törvénytár 1832-es kiadásának rendekkel foglalkozó része már lényegében mindenkit a kincstári parasztek közé sorolt, akik állami birtokon élő szabad falusi lakosnak (*свободные сельские обыватели*) számítottak. Idetartoztak azok a parasztek is, akik katonai méntelepeken, állami fegyvergyárakban vagy bányákban dolgoztak. Felügyeletüket 1775-től a kincstári kamarák (*казённые палаты*), majd 1837-től az állami javak kamarái (*палаты государственных имуществ*) látták el.

⁶⁸⁷ Семёвский, В. И.: Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х томах. т. I. СПб. 1881. стр. 55.

⁶⁸⁸ О собраниях с дворянских имений особых сумм... (от 18-го декабря 1797 г.) // ПСЗ-I. т. XXIV. № 18278.

Annak ellenére, hogy a XIX. század elejéig nem tiltotta törvény az állam tulajdonában lévő falvak és földek uralkodó általi szabad eladományozását, a kincstári parasztek rendben belüli aránya nem csökkent, hanem folyamatosan nőtt. Ezen a tendencián érdemben az sem tudott változtatni, hogy a városoknak adományozott 1785-ös kiváltságlevél lehetővé tette a kincstári parasztekot más – kispolgári, illetve kereskedői – rendbe történő átjelentkezését. Ennek azonban több feltétele is volt. Egyrészt az átjelentkezőknek továbbra is fizetniük kellett a rájuk paraszteként kivetett fejadót, másrészt meg kellett szerezniük a faluközösség kiválásukkal egyetértő nyilatkozatát. E szigorú feltételek miatt csak kevesen tudtak élni a „rendváltás” lehetőségével.

A XIX. század elejéig a személyükben szabad falusi lakosnagnak, így a kincstári parasztekotnak is, tilos volt földet vásárolniuk és azon jobbágyságot tartaniuk. 1801-ben azonban megváltozott a helyzet. Ettől kezdve az állami parasztekot is jogot nyertek arra, hogy földet vehessenek, mind a birtokos nemesektől, mind pedig az államtól.⁶⁸⁹ Ezek azonban csak olyan birtokok lehettek, amelyeken nem éltek sem jobbágyságok, sem mások. Ugyanakkor ezekkel a lakatlan földekkel teljesen szabadon rendelkezhetek: eladhatták, elajándékozhatták, sőt még zálogba is teheték azokat. De nemcsak ez a jog jelentett a paraszti rend többi csoportjához képest jelentős előnyt, hanem az is, hogy a kincstári parasztekot osztásföldekkel való ellátottsága már a vásárlási jog megszerzése előtt is jóval kedvezőbb volt, mint a földesúri birtokokon szolgáló jobbágyságoké. A nekik juttatott termőföld többnyire nagyobb volt, míg az ahhoz tartozó kötelezettségek kisebbek. Épp ezért a kincstári parasztekot egy idő után kezdtek a rend leginkább tehető részévé válni. Ebben szerepet játszott az is, hogy a nekik kiosztott osztásföldek nemcsak nagyobbak voltak a többi paraszti csoporthoz tartozókéknál, de gyakran örökletesek is. Vagyis az állami parasztekotnak nem kellett meghatározott időközönként a faluközösség többi tagjával földet cserélniük. Ez a körülmény egészen másfajta viszonyt alakított ki az általuk művelt területekhez. Az osztásföld örökölhetősége lehetővé tette a jövővel való hosszú távú kalkulációt és ezzel jelentősen megnövelte a befektetői kedvet. Ráadásul a kincstári parasztekot már az 1760-as évektől korlátozott önigazgatással is rendelkeztek, melyet az Állami Javak Minisztériumának 1837-es megalapításával párhuzamosan megreformáltak és jogaiban megerősítettek. Általában is elmondható, hogy a Kiszjeljov-féle reformok (1837–1841) jelentősen javították az állami parasztekot életkörülményein.⁶⁹⁰ Megnövelték osztásföldjeik méretét és az általuk az államnak fizetendő úrbért fokozatosan átalakították földhasználati-iparüzési adóvá (*поземельно-промысловая подать*).⁶⁹¹ Kiszjeljov eredeti elképzelése az volt, hogy a kincstári parasztekot helyzetének rendezé-

⁶⁸⁹ О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою землю (от 12-го декабря 1801 г.) // ПСЗ-I. т. XXVI. №. 20075.

⁶⁹⁰ A kiszjeljovi reformokról és az állami parasztekot helyzetéről lásd Дружинин, Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. В 2-х томах, Москва-Ленинград, 1946–1958.

⁶⁹¹ Lásd Мироненко, С. В.: Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия, М. 1990. стр. 103.

se után a magánbirtokokon szolgáló jobbágyok kerülnek sorra, mégpedig úgy, hogy joghelyzetüket és életkörülményeiket megpróbálják az állami parasztokéihoz közelíteni, majd pedig azokkal azonossá tenni. Erre azonban – részben belső, részben külső okok miatt – még két évtizedet kellett várni.

Az uralkodóházi parasztok

Az uralkodóházi parasztok egészen 1858-ban bekövetkező felszabadításukig⁶⁹² személyükben éppúgy nem voltak szabadok, mint a földesúri jobbágyok. Ennek ellenére helyzetük már felszabadításuk előtt is jóval kedvezőbb volt, mint a magánbirtokokon szolgáló társaiké. Ez elsősorban abból eredt, hogy az uralkodócsalád parasztjait a magánbirtokosi önkény nem érte el. Az uralkodóház tagjai ugyanis – érthető módon – nem közvetlenül, hanem – meghatározott szabályoknak és elvárásoknak engedelmessé – intézőik (*приказчик*) révén igazgatták birtokaikat. Ez jóval előnyösebb helyzet volt, mint amikor a jobbágy közvetlenül és teljesen kiszolgáltatva állt urával szemben.

A parasztságnak ez az alcsoportja viszonylag korán elkülönült és már a XV. század végétől különféle udvari intézmények felügyelete alá került. Ez azonban akkor még nem jelentette egyben azt is, hogy a földműveseknek ezt a körét világos és egyértelmű határok választották volna el az állami parasztok csoportjától. A kezdetben udvariként (*дворцовые*), majd később uralkodóháziként (*удельные*) emlegetett parasztok 1724-ben – azaz még I. Péter uralkodásának végén – kerültek az Udvari Főkancellária (*Главная дворцовая канцелярия*)⁶⁹³ kezelésébe. 1797-ben – az uralkodócsalád státuszáról rendelkező törvény⁶⁹⁴ elfogadása nyomán – átvette őket a cári birtokokat és egyéb javakat kezelő új főhatóság, az Uralkodóházi Ügyosztály (*Департамент уделов*).⁶⁹⁵ Az uralkodócsalád státuszáról rendelkező törvény volt az első olyan jogi dokumentum, amely az állam tulajdonát képező birtokoktól világosan elkülönítette az uralkodóház magán földvagyont (*удельные земли*) és külön csoportba sorolta az azokon szolgáló uralkodóházi parasztokat. A törvény arról is rendelkezett, hogy a központi hatalom képviselőjében eljáró Kincstári Kamarák felügyelete alatt úgynevezett Uralkodóházi Kirendeltségeket (*Удельные экспедиции*)⁶⁹⁶ kell felállítani. Lényegében e törvény elfogadásától kezdve lehet arról beszélni, hogy szervezetileg is világosan elvált egymástól az állami és az uralkodóházi tulajdon, illetve annak keze-

⁶⁹² Lásd О даровании всем крестьянам удельного ведомства личных и по имуществу прав, предоставленных прочим свободным сельским сословиям (от 20 июня 1858 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIII. ч. 1. № 33326.

⁶⁹³ A kancellária működésére vonatkozóan lásd Главная дворцовая канцелярия // Государственность России. Словарь-справочник, кн. 1. М. 1996. стр. 152–155.

⁶⁹⁴ Учреждения об императорской фамилии (от 5-го апреля 1797 г.) // ПСЗ-I. т. XXIV. № 17906.

⁶⁹⁵ Az Uralkodóházi Ügyosztály működésére vonatkozóan lásd Главное управление уделов // Государственность России. Словарь-справочник, кн. 1. М. 1996. стр. 199–200.

⁶⁹⁶ Az Uralkodóházi Kirendeltségekre vonatkozóan lásd Удельная экспедиция // Государственность России. Словарь-справочник, кн. 4. М. 2001. стр. 249–250.

lése. Ez a folyamat teljesedett ki 1826-ban, amikor létrehozták az Imperátori Udvar és Birtokok Minisztériumát (*Министерство императорского двора и уделов*).⁶⁹⁷ Ettől kezdve ez az új főhatóság látta el az uralkodóházi parasztok felügyeletét egészen 1863-as földhöz juttatásukig.

A parasztságnak ez a csoportja a XVIII. század végén még csak 460 ezer főből állt. Igaz, ez az összesítés kizárólag a férfiakat vette számba. Ezzel szemben hat évtizeddel később már csaknem kétszer ennyien voltak, számuk elérte a 826 ezer főt,⁶⁹⁸ a családtagokkal együtt pedig a közel kétfélmilliót. De hiába nőtt meg a számuk, mégis ők alkották a parasztság legkisebb csoportját, renden belüli arányuk ugyanis ekkor már kevesebb volt 4 százaléknál.⁶⁹⁹

Életfeltételeik – nemcsak a közvetlen személyes függés hiánya, de a rendelkezésükre álló osztásföld nagysága miatt is – lényegesen kedvezőbb volt, mint a földesúri birtokokon szolgáló jobbágytársaiké. Az általuk használt osztásföld egy főre eső átlagos mérete 4-5 gyeszjatyina⁷⁰⁰ körül alakult, de akadtak körükben olyanok is, akiknek, ennek többszöröse (28 gyeszjatyina) vagy éppen töredéke (0,2 gyeszjatyina) jutott. A XIX. század első felében az udvar szerette volna e földek átlagmértétét 9 gyeszjatyinára emelni, de ez a terv végül nem valósult meg. Ennek ellenére földhöz juttatásukkor az általuk kapott osztásföldek átlagos nagysága valamivel meghaladta a földbirtokosi jobbágyoknak átadott földek birtokméretét.

A parasztságnak ez a csoportja – a kincstárnak fizetendő fejadó és a zemsztvo-járandóságok mellett – a föld használatáért az uralkodónak mint magánbirtokosnak úrbért fizetett. Ennek nagysága a XVIII. század derekán minden egyes férfi esetében 1,25–2,25 rubelnyi terhet jelentett és folyamatosan – a rubel gyengülésével párhuzamosan – nőtt. A század végére ez odavezetett, hogy az állami és az uralkodóházi parasztok „obrok”-ja lényegében kiegyenlítődt.⁷⁰¹

1801-ben, mind az állami, mind az uralkodóházi parasztok jogot nyertek föld- és ingatlanvásárlásra, illetve arra, hogy önállóan üzleti megállapodásokat köthesse-

⁶⁹⁷ A minisztérium működésére vonatkozóan lásd Раскин, Д. И. (ред.): Министерская система в Российской империи, М. 2007. стр. 843–859.

⁶⁹⁸ Lásd Полузабытые слова и значения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв. СПб.-М. 2004. стр. 536.

⁶⁹⁹ Lásd Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII–XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства, СПб. 2003. т. 1. стр. 122.

⁷⁰⁰ 1 gyeszjatyina = 1,093 hektár.

⁷⁰¹ Lásd Семёвский, В. И.: Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х томах. т. 1. СПб. 1881. стр. 55.

⁷⁰² О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать по купкой землю (от 12-го декабря 1801 г.) // ПСЗ-I. т. XXVI. №. 20075. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az uralkodóházi parasztok már az 1801-es rendelkezés előtt is – igaz, szigorúbb feltételek mellett – földhöz juthattak. Lásd О распространении данного дворцовым крестьянам позволения на покупку по смежности к дворцовым волостям от землями в Дворцовое ведомство и на прочих казенного управления поселян (от 29 января 1788 г.) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16619.

ügyeiket ellátó főhatóság helyi hivatalnokai szoros ellenőrzés alatt tartották őket. Ebből a kitüntetett figyelemből arra is futotta, hogy a XIX. század elején létrehozzanak egy – a bírósági ügyeik képviselőjében eljáró – hivatalnoki tisztséget. Belőlük lettek – az addig a kormányzósági ügyészek mellett szolgáló „asszisztensek” (стряпчие) mintájára – a koronabirtokok parasztjainak bírósági intézői (удельные стряпчие).

Összességében az állami – illetve 1858-tól az uralkodóházi – parasztok leginkább abban különböztek a rend többi tagjától, hogy személyükben szabadok és egyúttal tulajdonképesek voltak, vagyis belátásuk szerint rendelkezhetek mind önmaguk, mind munkájuk eredménye felett.

A földesúri parasztok

Egészen más helyzetben voltak a földesúri birtokokon szolgáló jobbágyok, akiket földesuraik még a XIX. század első felében is alig leplezett nyíltsággal adtak-vettek egymás között. A kincstári és a földesúri parasztok helyzete oly mértékben különbözött egymástól, hogy az a kortársak számára is szembeötlő volt. Alekszandr Ragyiscsev is világosan látta ezt, aki híres XVIII. század végi útirajzában a következőket írta erről: „Összehasonlítottam a koronabirtokok parasztjait a földesúri parasztokkal. Ezek is, azok is falun élnek, de az előbbieket tudják, mennyit kell fizetniük, az utóbbiak pedig kötelesek mindenkor azt fizetni, amit az úr kíván tőlük. A koronabirtokokon dolgozók felett olyanok ítélkeznek, akik velük egyenlőek; a földesúr jobbágyságai a törvény számára nem léteznek, legfeljebb bűnügyekben. A társadalom tagja csak akkor válik ismertté az őt védelmező kormányzat számára, amikor megsérti a társadalmi egyezményeket, amikor gonosztevő lesz!”⁷⁰³ Mindebből világosan kitetszik, hogy a paraszti rend két legnépesebb csoportja közt jelentős élethelyzeti különbség volt. Ez főként abból eredt, hogy a magánbirtokokon szolgáló jobbágyok uruknak teljesen kiszolgáltatva és a vele való közvetlen érintkezésben tapasztalhatták meg a korlátokat alig ismerő birtokosi önkényt. Ezzel szemben a kincstári parasztok egy állam nevében eljáró, annak előírásait többnyire mégiscsak betartó képviselővel találkoztak, aki lehetett ugyan bizonyos fokig önkényes, de sohasem annyira, mint a jobbágyságot önnön tulajdonának tekintő földbirtokos. Ebben a két, egymástól annyira eltérő élethelyzetben végső soron a megőrzött és az elvesztett személyes szabadság közti különbség mutatkozott meg.

A földesúri parasztok szabadságukat több lépésben veszítették el. Ez a folyamat már viszonylag korán elindult, de hogy pontosan mikor és milyen körülmények között ment végbe, az máig vitatott kérdés a történetírásban.⁷⁰⁴ A jobbágyi függés ki-

⁷⁰³ Alekszandr Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába*. Budapest, 1979, Európa. Trócsányi György fordítása. 17. p.

⁷⁰⁴ A derpti (tartui) egyetem professzora, Ivan Engelman híres, az oroszországi jobbágyság történetét feldolgozó, máig gyakorta idézett könyvében maga is kénytelen volt elismerni, hogy a jobbágyi függés kialakulásának története csak nagy vonalakban ismert. Szerinte ugyanis azt pontosan továbbra sem tudjuk, hogy

63. kép ▲ Tűzoltás Gorgijevkában

alakulástörténetének egyik első és máig komoly tekintélynek örvendő kutatója, Ivan Beljajev szerint az orosz területeken élő parasztok egészen a XVI. századig „szabadok, önállóak és teljes jogúak voltak, mind a törvény szerint, mind pedig az életben”.⁷⁰⁵ Ugyanakkor, miután többségük rendkívül szegény volt, nagy részük mások birtokain telepedett le, mint afféle bérmunkás (наёмник). Szegénységükből azonban nem következett volna személyes szabadságuk elvesztése, ahogyan azoknak a tehetősebb parasztoknak az esetében sem következett, akik ugyancsak gyakran telepedtek le mások birtokain. A gazdag és erős földbirtokosok azzal tudták magukhoz csalogatni az akkor még személyükben szabad földműveseket, hogy védelmet és különböző kedvezményeket ígértek nekik. Beljajev szerint a szabad helyváltoztatás jogát megőrző parasztok annak függvényében választották ki lakhelyüket, hogy hol láttak és reméltek több előnyt.⁷⁰⁶ Mindazonáltal a földművesek ténylegesen már ekkor sem voltak teljesen szabadok: különböző korlátozások alá estek. Sőt, nem egy példát találunk azokra a magánintézkedésekre, amelyekkel a földbirtokosok megpróbálták a pa-

a népesség döntő részét alkotó parasztok „mikor és milyen módon alakultak át függő helyzetben lévő, idegen – fejedelmi, egyházi és bojári – földeket művelő földművesekké”. Ugyanakkor, tette hozzá mindehhez, „eme átalakulás okai kétségtelenül egyszerre voltak gazdasági és jogi jellegűek”. Lásd Энгельман, И. Е.: История крепостного права в России, М. 1900. стр. 10.

⁷⁰⁵ Lásd Беляев, И. А.: Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе, М. 1903. стр. 303.

⁷⁰⁶ Уо. стр. 33.

rasztokat földjükhöz kötni.⁷⁰⁷ Ezt annál is inkább megtehették, mert nemcsak a földbirtokosok, de az állam is abban volt érdekelt, hogy az egyszer már művelés alá vont birtokok ne néptelenedjenek el, a lakatlan föld ugyanis értékét veszítette.

A birtokos nemesek azonban nemcsak biztonságot és egyéb előnyöket kínálva juthattak szabad földművesekhez, de úgy is, hogy szolgálataikért az uralkodótól – aki akkor még egyet jelentett az állammal – lakott uradalmat kaptak. Olyan birtokot, ahol szép számmal éltek szabad parasztok, akiket az új tulajdonosok egy idő után megpróbáltak „maguk alá gyűrti”. Ezt azért tehették meg, mert az uralkodó a neki szolgáló nemességet olyan, az állam tulajdonában álló birtokokkal „fizette ki”, amelyeken az államnak adózó szabad földművesek éltek. Az utóbbiak az adományozás nyomán arra kényszerültek, hogy munkájuk eredményének egy részét átmenetileg – vagyis mindaddig, amíg az adománybirtok az adott szolgáló nemest megillette – az általuk használt föld ideiglenes birtokosának adják át. Ez az eljárás nem volt más, mint az államnak való közvetett adózás. Vagyis a személyükben szabad földművesek a föld használatáért már nem a kincstárnak, hanem a föld ideiglenes birtokosának fizettek.

A szolgálati vagy adománybirtok (*поместье*) mellett azonban létezett az örök-birtok (*вотчина*) intézménye is. A nemesség az örökségként szerzett földjein hosszú időn át vagy szabad földművesekkel, vagy a birtok tulajdonosától személyében függő szolgálkkal, azaz „holopokkal” (*холопы*) dolgoztatott. Az alodális birtokra azonban nem lehetett a szolgálatért elnyert uradalomról senkit átvinni és munkára kényszeríteni. A beneficiumokon élő és dolgozó földművesek ugyanis nem képezték az ideiglenes birtokos tulajdonát. Ők az állam (illetve az uralkodó) szabad adófizetői voltak, akik a korábbi közvetlen kincstári befizetéseiket az eladományozott föld átmeneti birtokosának adták át.

Ez a helyzet többé-kevésbé általánosnak volt mondható egészen a XV. század végéig. 1497-ben azonban – immár az állam eszközeivel – elkezdték korlátozni a parasztok addig meglévő szabad költözési jogát. Ekkor fogadták el azt a szabályt, amely a helyváltogatásukat kizárólag az őszi Szent György-napot⁷⁰⁸ megelőző és az azt követő hétre korlátozta. Vagyis arra a két hétre, amikor a földművesek már maguk mögött tudhatták a nyári és az őszi mezőgazdasági munkákat, ezért költözésük a lehető legkisebb veszteséggel járt. Ugyanakkor uradalmat váltani csak abban az esetben volt lehetséges, ha a távozó paraszt ezt megelőzően minden kötelezettségét teljesítette és valamennyi tartozását kifizette. Ez a korlátozott költözködési jog közel egy évszázadon át állt fenn. Annak érvényességét utoljára az 1550-ben kiadott Törvénykönyv (*Судебник*) erősítette meg, hogy aztán 1581-ben IV. (Rettenetes) Iván – tekintettel a hosszan elhúzódó livóniai háború súlyos következményeire – felfüggeszse. Utóbb,

⁷⁰⁷ Уо. стр. 50.

⁷⁰⁸ Az őszi, avagy hideg Szent György-nap (*День Светого Георгия*) a régi – a Julián-naptár alapján meghatározott – időszámítás szerint november 26-ra esett. Ez a Gergely-naptárban december 9-ének felelt meg. Lásd Полузабытые слова и значения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв. СПб.-М. 2004. стр. 621.

ezt az eredetileg ideiglenesnek szánt döntést Fjodor Ivanovics cár véglegesítette, amikor 1597-ben általános érvénnyel megtiltotta a parasztok költözését. A rendszer szigorodása azonban ezzel még távolról sem fejeződött be. 1607-ben ugyanis fölemelték a szökésben lévő parasztok felkutatásának és visszaszolgáltatásának addig érvényben lévő 5 éves időtartamát annak háromszorosára. De egy idő után már ez a megszigorított szabály sem elégítette ki a birtokos nemességet, akik megpróbálták elérni, hogy a menekülő parasztok kötelező visszaszolgáltatásának többé ne legyen időbeli korlátja. És azt is szerették volna elérni, hogy ne csak azokat tekintsék szökött földműveseknek, akik urukat tartozásaik megfizetése nélkül hagyták el, hanem azokat is, akik úgy próbáltak lakhelyet váltani, hogy semmiféle restanciájuk nem volt. Alekszej Mihajlovics cár 1649-es Országgyűlési törvénytára (*Сборное Уложение*) mindkét elvárást teljesítette. Ettől kezdve a földesúri birtokokon szolgáló parasztok többé nem változtathattak lakhelyet, és ha ezt mégis megtették, azzal kellett számolniuk, hogy üldözésüknek és felkutatásuknak nincs többé időbeli korlátja.

A földesúri parasztok helyzete I. Péter első revíziója után tovább romlott. Beljajev szerint ő volt az az uralkodó, aki a „parasztokat – az orosz társadalom tagjait – a holopokkal, az uraik magántulajdonát képző szolgálkkal tette egyenlővé”, így hozva létre az orosz társadalom teherviselő tagjainak „egyetlen osztatlan osztályát”.⁷⁰⁹ Ugyanakkor a péteri időkben a parasztok fölött gyakorolt földesúri jognak még határt szabott a birtokosok kötelező állami szolgálata. Amennyiben ugyanis a nemes megpróbált kibújni e kötelezettség teljesítése alól, azt kockáztatta, hogy elveszíti szolgálati birtokát és az visszakérül a kincstárhoz.⁷¹⁰ Vagyis a tulajdonlás feltételes – civil vagy katonai szolgálathoz kötött – volta „fékezően” hatott a birtokos nemességre. Ám a tulajdonlásnak ezt a korlátozott jellegét a Péter utáni korszakban fokozatosan felszámolták. Ennek egyik első látványos jele volt, hogy 1741-ben a Szenátus Jelizaveta Petrovna trónra lépése alkalmából kiadott rendeletében kizárta a parasztokat az alattvalói eskütelre kötelezettek köréből.⁷¹¹ Ez azt jelentette, hogy ettől kezdve nem tekintették már őket az orosz társadalom részének. Ugyancsak ebbe a folyamatba illeszkedett az az 1746-os rendelet is,⁷¹² amely „a jobbágyok birtoklásának jogát a társadalom legkisebb létszámú osztályának privilégiumává tette”.⁷¹³ Vagyis ettől kezdve a lakott uradalmak tulajdonosai kizárólag örökletes nemesek, illetve a legalább a főtishti (*обер-офицерские*) rangig emelkedő katonák vagy hivatalnokok lehettek. Mindenki más ezt a jogot elveszítette. Az örökletes nemességet privilegizáló helyzet azzal járt, hogy e kiválasztott csoport tagjai még abban az esetben is jobbágyokat tarthat-

⁷⁰⁹ Лásд Беляев, И. Д.: Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе, М. 1903. стр. 242.

⁷¹⁰ Уо. стр. 305.

⁷¹¹ О расположении по приведению к присяге всякого чина людей на подданство Её Императорскому Величеству (от 25-го ноября 1741 г.) // ПСЗ-I. т. XI. № 8474.

⁷¹² О непокупке купцам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе, людей и крестьян (от 14-го марта 1746 г.) // ПСЗ-I. т. XII. № 9267.

⁷¹³ Лásд Беляев, И. Д.: Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе, М. 1903. стр. 266.

tak, ha nem volt földjük. Elég volt ehhez valahol uradalmat bérelniük és már hozzá is foghattak a tulajdonukban lévő jobbágyság letelepítéséhez.⁷¹⁴

A parasztság teljes körű jobbágyi függésének kialakítása, „korlátlan, nem nyilvános magántulajdonná tétele” III. Péter 1762-es nemesi szabadságlevelével és II. Katalin 1785-ös nemesi kiváltságlevelével teljessé vált.⁷¹⁵ Ezek az adománylevelek mentesítették a nemességet a kötelező állami szolgálat alól, megszüntetve ezzel adománybirtokaik feltételes tulajdonlását, így most már akkor is megőrizhették azokat, ha nem álltak állami szolgálatban.

Az így kialakuló új jogi környezetben a földesúri parasztságot már nemcsak anyagi függésbe kerültek birtokos uraiktól, de helyzetüket egyre inkább a mind több területre kiterjedő személyes kiszolgáltatottság határozta meg. Ennek részeként a földesurak például nemcsak megtilthatták parasztjaiknak a szabad, kedvük szerinti házasságkötést, de azt is megtehették, hogy szándékaik ellenére adják őket egymáshoz. A jobbágyság nem mertek tiltakozni, miután nem tudtak arról – honnan is tudhattak volna –, hogy az efféle önkényeskedést már I. Péter megtiltotta.⁷¹⁶ Az uralkodó azonban hiába fáradt ezzel, a XVIII. század elején is általánosan bevett gyakorlat volt, hogy amikor az egyik földesúri jobbágy egy másik uradalmon szolgáló jobbágylánynak szeretett volna feleségül venni, nemcsak kiszemeltje földesurának engedélyét kellett megszereznie, de úgynevezett „megváltási pénzt” (*выводные деньги*) is fizetnie kellett, nem is keveset. A birtokosoknak fizetendő „lelépti díj” az 1760-as években 10 és 20 rubel között mozgott, míg két évtizeddel később már ennek duplája volt, a XIX. század elején pedig már a 100 rubel sem számított kirívóan magas összegnek.⁷¹⁷

Mindazonáltal „a parasztságot házasságra kényszerítése még nem is a legrosszabb volt azok közül a cselekedetek közül, amit a földesurak megengedtek maguknak” – írta adatgazdag könyvében a jobbágyság kérdéséről egy másik kiváló XIX. századi kutatója, Vaszilij Szemjovszkij. Szerinte „a birtokosok – alárendeltjeik szíve felett is rendelkezve – magukról sem feledkeztek meg, noha a törvény tiltotta az urak parasztszorongással való együttélését”.⁷¹⁸ Ez azonban a tiltás ellenére is széles körben elterjedt gyakorlat volt. Sőt, arra is számtalan példa akad, amikor a parasztlányokkal és parasztszorongással való együttélés a robot egyik formáját öltötte.⁷¹⁹ Még a XIX. század első felében is gyakorta fordult elő, hogy a birtokos nemesek valóságos háremet tartottak fenn parasztlányokból, mint tette ezt egy bizonyos Izmajlov generális, aki nemcsak maga követett el előszeretettel nemi erőszakot a birtokain szolgáló süldő parasztlányokon, de ennek lehetőségét nem ritkán vendégeinek is felkínálta. A tá-

bornok környezetében egyetlen 12 évesnél idősebb lány sem érezhette magát biztonságban.⁷²⁰ Egy ilyen – a középkori Nyugat-Európa „*jus primae noctis*”-át idéző – abúzust Ragyiscsev is lejegyzett útinaplójában. „A faluban volt egy takaros parasztlány, aki már elégerkezett egy falubeli parasztleánynek” – kezdte történetét Ragyiscsev. – „Nos, ez a leány megtetszett az ülnök középső fiának, s ez minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a lányt szeretőjévé tegye. De a parasztlány hű maradt vőlegényéhez, ami a parasztságot ritkán esik meg ugyan, de előfordul. Egyik vásárnapra tűzték ki az esküvőt. A vőlegény apja a szokásnak megfelelően elment az urasági kastélyba, s az esküvő alkalmából két pud mézet vitt urának. Ezt az utolsó pillanatot akarta kihasználni a nemesúri szenvedélye kielégítésére. Maga mellé vette két fivérét, s a mennyasszonyt egy idegen fiú által kihívta az udvarra, aztán száját befogva, behúzta egy csűrbe. A lány, képtelen lévén kiabálni, minden erejével ellenállt az úrfi állati szándékának. Végül, miután hárman egyesült erővel legyőzték, a leány kénytelen volt engedni az erőszaknak.” Ám az mégsem tudott beteljesedni, mert a vőlegény gyanút fogott és keresni kezdte menyasszonyát. A ragyiscsevi történet azzal folytatódott, hogy a haragra gerjedt vőlegény és a segítségére siető apa jól helybenhagyták az erőszakkal próbálkozókat. Ők azonban földbirtokos apjukhoz fordultak, aki „mind a három gonosztevőt” – a vőlegényt, az apát és a menyasszonyt – nyilvánosan megkorbácsoltatta, miközben azt kiabálta a vőlegénynek, hogy „ha fiam a mennyegződet megelőző egész éjszakát mennyasszonyoddal tölti, azért is csak hálás lehetnél neki”.⁷²¹ Ebben a mondatban benne sűrűsödött mindaz, ami a magánélet határain átgázoló földesúri önkény természetéről elmondható.

A földesurak azonban nemcsak így, számos egyéb módon is visszaéltek helyzetükkel. Allokációs jogukat annyira kiterjesztően értelmezték, hogy ebbe – a testi fenyegetés megannyi formája mellett – még az is „belefért”, hogy egyik-másik megfenyített jobbágy a büntetés kiszabása során belehalt sérüléseibe. A birtokos nemesek elvben ugyan nem voltak élet és halál urai – ha úgy tetszik, nem volt „pallosjoguk” –, ténylegesen azonban szinte korlátlan büntető hatalommal rendelkeztek jobbágyaik felett és ebbe a testi fenyegetés korlátlansága is beletartozott. De a testi fenyegetés mellett, melyet előszeretettel alkalmaztak és azt gyakran a jobbágy gazdája személyesen hajtott végre, más büntetések kiszabása is jogukban állt. A birtokos nemesek 1760-ban arra is felhatalmazást nyertek, hogy vétkező jobbágyaikat hosszú évekre Szibériába száműzzék.⁷²² Miután ez a büntetési forma elvileg az államnak is előnyököt kínált – hiszen joggal lehetett feltételezni, hogy a száműzetések révén jelentős számú mun-

⁷¹⁴Uo. стр. 267.

⁷¹⁵Uo. стр. 294.

⁷¹⁶Ласд Семёвский, В. И.: Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х томах. т. I. СПб. 1881. стр. 276.

⁷¹⁷Uo. стр. 283.

⁷¹⁸Uo. стр. 284.

⁷¹⁹Uo.

⁷²⁰Uo. стр. 285. Szemjovszkij az idézett példán túl több hasonló, országosan ismertté vált esetet írt le könyvében.

⁷²¹Alekszandr Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába*. Budapest, 1979, Európa. Trócsányi György fordítása. 74–75. p.

⁷²²О приёме в Сибирь на поселение от помещиков, дворцовых, синодальных, архиерейских, монастырских, купеческих и государственных крестьян, с зачётом их рекрут, и платёж из казны за жён и детей обоего пола тех крестьян, по назначенной в сем указ цене (от 13-го декабря 1760 г.) // ПСЗ-I. т. XV. № 11166.

kaerő kerül a távoli és többnyire még mindig szinte teljesen lakatlan területekre –, a szabályozás csak egyetlen érdemi korlátot állított. Előírta, hogy a 45 évesnél idősebb parasztokra nem lehet ezt a büntetést kiszabni, annál inkább a náluk fiatalabbakra, akiket családjuktól is el lehetett választani. Ez leginkább a gyerekeket sújtotta, akiket szívesen tartottak maguknál a földesurak. Ezzel szemben a feleségek általában követhették száműzött férjüket, ám ennek engedélyezése is kizárólag a birtokos nemesek belátásán múlt.

A száműzetés még akkor is embertelen intézmény lett volna, ha a földesurak, annak elrendelésekor az előírásoknak megfelelően jártak volna el, ám erre ritkán akadt példa. E büntetési forma alkalmazásával ugyanis gyakorta éltek vissza, amire – többek között – az is ösztönözte őket, hogy a Szibériába száműzött jobbágyaikkal kiválthatták katonaaállítási kötelezettségeik egy részét. Gyakran előfordult, hogy valakit csak azért küldtek száműzetésbe, mert az nem érte el a regrutáktól elvárt minimális testmagasságot, esetleg más ok miatt bizonyult alkalmatlannak.⁷²³ A nyerészkedő nemesurak abból indultak ki, hogy ha valamelyik jobbágyuk nem volt jó katonának, akkor legalább „regruta-kvótaként” vegyék hasznukat. A törvény ugyanis lehetővé tette, hogy a száműzött jobbágyokat katonaidejüket töltő parasztokként könyveljék el. Ez az önző és visszatartó gyakorlat sokakban keltett erős ellenérzést, többek között a XVIII. század végének novgorodi helytartójában, Jakov Sziverszben is. Ám a Dániából elszármazott gróf hiába próbálta II. Katalin figyelmét felhívni a gyakori súlyos visszaélésekre, javaslatai nem találtak meghallgatásra. Az udvar nem változtatott a rendszeren.⁷²⁴ Ez már csak azért is érthetetlen volt, mert a száműzetésbe kényszerítettek közül nagyon sokan útközben odavesztek. Vagyis a büntetésnek ez a formája nemcsak embertelen volt, hanem ésszerűtlen is. Sziversz szerint egy-egy országos toborzás alkalmával eme önző gyakorlat miatt legkevesebb hét-nyolcezer katonaköteles férfit veszített el a hadsereg, miközben a száműzetésre ítélték legfeljebb negyede jutott csak el kijelölt szibériai lakhelyére.⁷²⁵ Ám ezek az érvek sem hatották meg az uralkodónőt. Olyannyira nem, hogy II. Katalin 1765-ben már arra is felhatalmazta a birtokos nemességet, hogy a száműzetés kényszermunkával súlyosbított büntetését (*кааторжная работа*) is kiszabhassák jobbágyaikra.⁷²⁶

A XVIII. század második felében egyáltalán nem számított kivételesnek, amikor korbáccsal fenyegették meg a jobbágyokat. Sziversz ebben az ügyben is szeretett volna változást elérni. Egyik levelében arról igyekezett meggyőzni az uralkodónőt, hogy sürgősen fel kellene hagyni ezzel az embertelen gyakorlattal. A felvilágosult novgorodi helytartó azt tanácsolta, hogy mihamarább tiltsák meg, hogy a földesurak bírósági

ítélet nélkül bárkit megkorbácsoltathassanak, különös tekintettel arra, hogy az esetek nem kis részében a barbár procedúra a delikvens halálával végződött.⁷²⁷

A testi fenyegetés különböző formáinak kiterjedt alkalmazása a XIX. században fokozatosan visszaszorult ugyan, de ez a folyamat épp a földesúri jobbágyság, majd felszabadításuk után a személyükben szabaddá vált parasztok tekintetében húzódtott el legtovább, egészen a XX. század elejéig, amikor is teljesen megszűntették. Mindez azonban mindennél jobban mutatta, hogy a személyes szabadság 1861-es elnyerése önmagában még távolról sem jelentette a paraszti rend tagjait is megillető állampolgári méltóság tiszteletben tartását és a parasztok szabad emberként való elismerését.

A XIX. század elejétől, mint azt láttuk, számos rendelkezés próbált enyhíteni a magánbirtokokon szolgáló jobbágyság helyzetén. Már 1803-ban megszületett az a rendelet,⁷²⁸ amely lehetővé tette nemcsak egyes jobbágyságok, de teljes falvak önkéntes felszabadítását. A birtokos nemeseknek, amennyiben késznek mutatkoztak jobbágyaik, avagy azok egy részének felszabadítására – megváltási díj ellenében – át kellett adniuk földjük egy részét szabaddá tett parasztjaiknak. Ez a látszólag egyszerű és vonzó konstrukció azonban nem vált népszerűvé. Főképp azért nem, mert a birtokos nemesek dönthettek mind a megváltási díj, mind pedig a parasztok tulajdonába átadott osztásföld nagyságáról. Mindazonáltal mégiscsak ez volt az első kísérlet arra, hogy önkéntes alapon elkezdődjék a jobbágyságrendszer tényleges fölszámolása. Néhány évtizeddel később, 1842-ben már arra is lehetőség nyílt, hogy a földbirtokosok parasztjaiknak – önkéntes alapon – földet adjanak át bérleti használatra.⁷²⁹ Az utóbbiak – cserébe azért, hogy elnyerték szabadságukat – elfogadták, hogy a nekik átengedett föld használatáért meghatározott kötelezettségek teljesítésével tartoznak. Ezenkívül azt is tudomásul vették, hogy továbbra is földbirtokos uruk gyakorolja a bírói hatalmat felettük. Ebben az esetben a fölszabadított paraszt nem az általa használt föld tulajdonosa, hanem csak bérlője lett. Néhány évvel később, 1847-ben újabb fontos változtatásra került sor. Ettől kezdve már nemcsak az állami és uralkodóházi parasztok vásárolhattak földet, de a földesúri jobbágyságok is. Ehhez azonban csak abban az esetben volt joguk, ha a szóban forgó földesúri birtokot tulajdonosának felhalmozott tartozásai miatt elárverezték.⁷³⁰ Ez a rendelkezés korlátozott jellege ellenére is fontos fejlemény volt, csakúgy, mint az az 1858-ban kiadott rendelet, amely megtiltotta, hogy a magánbirtokon szolgáló jobbágyság földesuruk udvarházi szolgárába tegye.⁷³¹ Ezentúl ez már nem történhetett meg legálisan. Látszólag jelentéktelen

⁷²⁷ Уо. стр. 179.

⁷²⁸ Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных (от 20-го февраля 1803 г.) // ПСЗ-I. т. XXVII. № 20620.

⁷²⁹ О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условия повинности, с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян (от 2-го апреля 1842 г.) // ПСЗ-II. т. XVII. № 15462.

⁷³⁰ О предоставлении крестьянам имений, продающихся с публичных торгов за долги, права выкупать себя с землею (от 8-го ноября 1847 г.) // ПСЗ-II. т. XXII. № 21689.

⁷³¹ О том, чтобы, со времени подачи ревизских по десятой народной переписи сказок помещичьих крестьян в дворовые не перечислять (от 2-го марта 1858 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIII. № 32820.

⁷²³ Lásd Семёвский, В. И.: Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х томах. т. 1. СПб. 1881. стр. 159.

⁷²⁴ Уо. стр. 160.

⁷²⁵ Уо. стр. 161.

⁷²⁶ О приёме Адмиралтейской Коллегии присылаемых от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении их в тяжкую работу (от 17-го января 1765 г.) // ПСЗ-I. т. XVII. № 12311.

változás volt ez, ám az érintetteknek mégis rendkívül sokat jelentett. Már csak azért is, mert a személyes szabadság bizonyos fokú védelmét biztosította. Mindemellett nem szabad megfélemlkezni a három balti tartomány – Estland, Kurland és Livland – jobbágyait felszabadító 1816 és 1819 között kiadott rendeletekről sem.⁷³² Ezek a rendelkezések a térség jobbágyait úgy emancipálták, hogy közben nem juttatták őket földhöz. Arra azonban a felszabadított parasztok lehetőséget kaptak, hogy egykori uraiktól földet béreljenek és annak ellenértékét különböző kötelezettségteljesítésekkel fizessék meg. A felsorolt rendelkezések mind azt mutatták, hogy a pétervári udvar a XVIII. század végétől világosan látta, hogy a jobbágyrendszert fel kell számolni. Ez a felismerés nemcsak emberieségi okokkal függött össze, de azzal is, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált: a jobbágyrendszer fenntartása aláássa a birodalom politikai, gazdasági és katonai erejét.

Amikor pedig végre megszületett a döntés és nyilvánosság elé került a személyes függésben álló jobbágyok felszabadítása, akkor ennek – megannyi egyéb hatásán túl – az egyik legfontosabb következménye az lett, hogy az 1861-es emancipációs törvény jogállásában nivellálta a paraszti rendet. Ezt követően a rend különböző csoportjait egységesen „szabad falusi lakosokká” nyilvánították, akik ettől kezdve számos polgári joggal élhettek: szabadon házasodhattak, üzleti szerződést köthettek és peres ügyekben önállóan járhattak el, de már annak sem volt akadálya, hogy iparúzéssel vagy kereskedelemmel foglalkozzanak. Sőt, amennyiben megkapták faluközösségük beleegyezését, még állandó lakhelyüket is elhagyhatták, a legkülönbébb iskolákba jelentkezhetek és tanulhattak, akár még rendet is válthattak.⁷³³ Ezen túlmenően mind községi (*сельское*), mind körzeti (*волостное*) szinten öngazgató testületet állíthattak fel, folyamatosan működő választott végrehajtó szervvel és olyan körzeti bírósággal, ahol a kevésbé súlyos ügyeket a szokásjog alapján tárgyalták. Annak érdekében, hogy minél gyorsabban és minél kevesebb konfliktus mellett sikerüljön alkalmazkodni az új helyzethez valamennyi kormányzóságban parasztügyi hivatalokat (*губернские присутствия по крестьянским делам*) állítottak fel, részben a központi hatalmat képviselő hivatalnokokból, részben a helyi birtokos nemesség képviselőiből.⁷³⁴ A viták és félreértések rendezésére pedig járási szinten békéltető közvetítőket neveztek ki.⁷³⁵

Miközben az 1861-es manifesztum deklarálta az addig függésben lévő jobbágyok személyes szabadságát, az őket emancipáló törvény azt is megerősítette, hogy válto-

⁷³² О высочайшем утверждении учреждения об Эстляндских крестьянах, и инструкции Комиссии для введения положения о сих крестьянах в действие (от 23-го мая 1816 г.) // ПСЗ-I. т. XXXIII. № 26277.; Учреждение о Курляндских крестьянах (от 25 августа 1817 г.) // ПСЗ-I. т. XXXIV. № 27024.; О приведении в исполнение Положения о Лифляндских крестьянах (от 26-го марта 1819 г.) // ПСЗ-I. т. XXXVI. № 27736.

⁷³³ A parasztok joghelyzetének változására vonatkozóan lásd Дунаева, Н. В.: Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи в XIX в., СПб. 2010.

⁷³⁴ Лásд Манифест 19 февраля 1861 года об освобождении помещичьих крестьян из крепостной зависимости // Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи. М. 1994. стр. 213.

⁷³⁵ Уо. стр. 214.

zatlanul a birtokos nemesség marad az általa korábban birtokolt föld egészének tulajdonosa. Ugyanakkor az immár szabaddá vált parasztok továbbra is használhatták a házuk mellett lévő beltelket és a rendelkezésükre bocsátott osztásföldet. Ám ezért cserébe továbbra is kötelesek voltak a földesurukkal szemben fennálló robot-, illetve úrbérterheket teljesíteni, illetve két éven belül urukkal megegyezni az egymás közti további viszonyról. Vagyis ki kellett dolgozniuk és el kellett fogadniuk a kapcsolatuk tartalmát lefektető szabályzatot. Ezek az „örökváltsági szerződések” (*уставные грамоты*) az együttélés átmeneti kereteit rögzítették, és csak addig maradtak érvényben, ameddig a felszabadított parasztoknak nem sikerült az átvett osztásföld ellenértékét kifizetniük. Amint azonban ez megtörtént az addig „ideiglenesen kötelezetteként” számon tartottak független és szabad „tulajdonos parasztokká” váltak. Ez a folyamat azonban a vártnál jóval tovább tartott. Ráadásul a megváltással járó súlyos terhek a felszabadított parasztok életfeltételeinek érdemi javulását is késleltették. A folyamat lassú kibontakozásában komoly szerepet játszott a parasztok alfabetizációjának alacsony szintje, valamint személyes függésük és alávetettségük több évszázados emléke. Az utóbbi oly mélyen beléjük ivódott, hogy hiába váltak jogilag szabaddá, az állampolgári öntudat és a személyes méltóság iránti igény körükben csak nagyon lassan ébredt fel.

A kozákok

Ez a falusi lakosok körébe sorolt rend – szemben a parasztsággal – privilegizáltnak számított. A kozákoknak ugyanis nem kellett fejadót fizetniük – miközben a rend tagjai a parasztság valamennyi csoportjánál nagyobb osztásföldeken gazdálkodhattak –, amiért cserébe egészen a XIX. század második feléig lényegében élethosszig tartó katonai szolgálattal tartoztak. Nem véletlenül tartották őket a birodalom sajátos fegyveres rendjének, olyan társadalmi csoportnak, amely nemcsak katonai, de gyakorta rendfenntartó és kolonizációs feladatokat is ellátott.

Mindazonáltal máig vita folyik arról, hogy tulajdonképpen kik is tekintendők kozáknak. A legelfogadottabb álláspont szerint a kozákság egy meghatározott kötelezettségekkel és előjogokkal rendelkező rend.⁷³⁶ Mások szerint a kozákság egy olyan szociokulturális közösség, amely életformájában, szemléletében és értékítéletében egymáshoz nagyon közel álló emberekből állt.⁷³⁷ De találkozni olyan véleménnyel is, amely a kozákokat, mint önálló etnikai csoport tagjait tartja számon.⁷³⁸ Anélkül, hogy ebben a vitában elmerülnénk, a továbbiakban az első megközelítést elfogadva tekintjük át a kozákságnak, mint rendnek a sajátosságait.

⁷³⁶ Лásд Ауский, С.: Казаки. Особое сословие, М.-СПб. 2002.

⁷³⁷ Лásд Трут, В. П.: Кто же они – казаки? Ростов-на-Дону, 1995.

⁷³⁸ Лásд Великая, Н. Н.: Об этнических особенностях казачьих групп, М. 2006.; valamint Никитин, В.: Качество: нация или сословие, М. 2007. стр. 163–164.

Eredetét tekintve a kozákság olyan, a földesúri birtokokról elmenekült vagy más módon szabaddá vált, illetve szabadságát megőrző emberekből állt, akik az orosz állam határainak külső oldalán, a Don-, a Dnyeper-, a Volga-, az Urál-, a Kubány- és a Tyerek-folyó partján telepedtek le a XV. század elejétől. Azért, mert ellátták az ország déli határainak védelmét, a cártól puskaport, ólmot, kenyeret, pénzt és egyéb javakat kaptak. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az orosz uralkodó hatalmát elismerték volna. Csak saját törvényeiknek és választott vezetőiknek engedelmeskedtek. Életformájuk fontos eleme volt, hogy rendszeresen rátörtek szomszédaikra, így teremtvé elő – a vadászat, a halászat és a cári juttatások mellett – életük anyagi fedezetét.

Függetlenségüket és szabadságukat fokozatosan veszítették el. Birodalmi alávetésük már I. Péter idején megkezdődött, amikor is korábbi öngazgató rendszerüket szinte teljesen felszámolták, jól szervezett lovas csapataikat pedig – mint sajátos irreguláris haderőt – a birodalom katonai csúcsszerve, a Katonai Kollégium⁷³⁹ alá rendelték.⁷⁴⁰ Ezzel a kozákság már a XVIII. század elején a birodalmi államgépezet részévé vált. Ekkor vette kezdetét renddé szerveződésük, ami viszonylag rövid idő alatt le is zajlott, és lényegében a XVIII. század végére befejeződött. Ekkorra már nemcsak korábbi függetlenségüket veszítették el, de öngazgató hagyományaik jó részét is.

Politikai és katonai felügyeletüket a XVIII. század elejétől különböző központi intézmények látták el. Kezdetben a már említett Katonai Kollégium, majd a XIX. század elejétől – miután megtörtént a minisztériális rendszerre való áttérés – előbb a Szárazföldi Katonai Erők Minisztériuma (*Министерство Военных Сухпутных Сил*), majd a Hadügyminisztérium vette át irányításukat.⁷⁴¹ 1857-ben a kozákság átkerült az akkor alapított új főhatósághoz, az Irreguláris Csapatok Főigazgatóságához (*Главное управление иррегулярных войск*).⁷⁴² Két évtizeddel később ismét egy újonnan alapított intézmény, a Hadügyminisztérium alá tartozó Kozák Csapatok Főigazgatósága (*Главное управление казачьих войск Военного министерства*)⁷⁴³ vette át felügyeletüket.

A péteri idők előtt a kozákok maguk választották meg előjáróikat. 1723-tól azonban már a Katonai Kollégium nevezte ki az egyes kozák hadseregek atamánjait (*наказный атаман*). A központi hatalom által kinevezett hadseregparancsnokok főkormányzói (*генерал-губернаторский*) vagy katonai kormányzói

⁷³⁹ Az 1717 és 1812 között működő Katonai Kollégiumra vonatkozóan lásd *Военная коллегия // Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.)*. Словарь-справочник. кн. 1. М. 1996. стр. 73–75.

⁷⁴⁰ *О ведении Донских и прочих казаков в Военной Коллегии (от 3-го марта 1721 г.)* // ПСЗ-I. т. VI. № 3750.

⁷⁴¹ Lásd *Столетие Военного министерства*. т. XI. Главное управление казачьих войск, СПб. 1902. стр. 149.

⁷⁴² Az 1857 és 1879 között működő Irreguláris Csapatok Főigazgatóságára vonatkozóan lásd *Главное управление иррегулярных войск // Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.)*. Словарь-справочник. кн. 1. М. 1996. стр. 185.

⁷⁴³ A Hadügyminisztérium 1879 és 1910 között működő Kozák Csapatok Főigazgatóságára vonatkozóan lásd *Главное управление казачьих войск Военного министерства // Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.)*. Словарь-справочник. кн. 1. М. 1996. стр. 185–186.

64. kép * Kozákok a XIX. század végén

(военно-губернаторский) jogkörrel rendelkeztek, vagyis a szolgálati hierarchia legfelsőbb köreihez tartoztak. A kozák haderő egyre növekvő jelentőségét mutatta az is, hogy 1827-től a mindenkori trónörökös vette át főparancsnokságukat.⁷⁴⁴

A katonai rend a birodalom erőszakgépezetében történő beillesztése ellenére is meg tudta őrizni közösségi hagyományai egy részét, így – többek között – a kozák öngazgatás alapkeretét adó falugyűlések (станичные сходы) intézményét. Ezek munkájában valamennyi kozák férfi részt vehetett és megválaszthatta közösségének képviselő-testületét, valamint az állandó jelleggel működő faluvezetést (станичное правление). Az utóbbinak tagja volt a falu előjárója, a helyi választott atamán (избранный атаман), valamint két bíró, avagy néhány olyan tekintélyes idős kozák (старики), akiket a falugyűlés három évre választott meg és az adott kozák hadsereg kinevezett atamánja erősített meg posztján. Rajtuk kívül a falu vezetésének tagja volt még két írnok (писары) is.⁷⁴⁵ A falugyűlés intézményétől függetlenül létezett még egy öngazgató testület: a minden egyes kozák hadsereg nemesi képviselőiből álló nemesi gyűlés (войсковое денюшатское дворянское собрание).⁷⁴⁶

Ez a megkettőzött képviseleti rendszer azért alakulhatott ki, mert a kozákság jogi státuszát tekintve távolról sem azonos helyzetű emberekből állt. E rendnek éppúgy voltak privilegizált és az adómentességen kívül más előjoggal nem rendelkező tagjai. Az előbbieket a kozákság tiszti és magas hivatalnoki karából kerültek ki. Ez a privilegizált kör azért alakulhatott ki, mert a XVIII. század során fokozatosan felszámolták a kozákság demokratikus öngazgatását. És miután már nem választott tisztségviselők irányították a kozákok életét, elkezdett fokozatosan kialakulni a kinevezett katonai és polgári előjárók kedvezményezett csoportja. Hajdan a választott tisztségviselőknek nem voltak kiváltságaik. Mandátumuk lejártát követően éppolyan jogok illeték meg őket, mint megválasztásuk előtt. Ezzel szemben az a gyakorlat, amely magasabb posztokon csak a központi hatalom által kinevezett tisztségviselőket ismerte el, kezdte fokozatosan megosztani a kozákságot és kialakítani annak nemesi csoportját. E folyamat fontos állomása volt, amikor 1798-ban I. Pál elrendelte, hogy a doni kozák hadsereg tisztjei a reguláris haderő tisztjeivel azonos elbírálás alá essenek.⁷⁴⁷ Ezzel a döntéssel a kozáktisztek a szolgáló nemesség részévé váltak. Rájuk ettől kezdve lényegében ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint a hadseregben szolgáló tisztársaikra. 1848-ban ezt a szabályt I. Miklós ismételtelen megerősítette.⁷⁴⁸ Ekkor már azok a kozáktisztek is lehetőséget kaptak a nemesi cím elnyerésére, akik olyan hadsereg-részekben szolgáltak, amelyek státusza nem volt azonos a reguláris haderőével. A kü-

⁷⁴⁴ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 518.

⁷⁴⁵ Lásd uo.

⁷⁴⁶ Lásd uo.

⁷⁴⁷ О уравнении чинов войска Донского с регулярными войсками (от 22-го сентября 1798 г.) // ПСЗ-I. т. XXV. № 18673.

⁷⁴⁸ О правах на дворянство лиц казачьих иррегулярных войск (от 23-го февраля 1848 г.) // ПСЗ-II. т. XXIII. № 22016.

lönbség legfeljebb csak annyi volt, hogy nekik magasabb rangig kellett emelkedniük ahhoz, hogy ők is örökletes nemesi címet nyerjenek.

A péteri időktől kezdve a kozákok korábban önkéntes katonai szolgálata kötelező feladattá vált. A XIX. század első felében ez a „közkozákok” számára 30 évi szolgálatot írt elő. Ebből 25-öt táborigi körülmények között, vagyis tényleges katonai szolgálatban, míg ötöt a hadsereg kisegítő állományában – tisztiszolgaként, futárként, írnokként, avagy őrszolgálatban – kellett letölteniük. Ezzel szemben a kozák nemesség szolgálati ideje 25 év volt. Ugyanakkor fontos különbséget jelentett, hogy a „közkozákok” – miután 20 évesen szolgálatba álltak – nem folyamatosan, hanem egy meghatározott ciklus szerint katonáskodtak, míg tisztársaiknak megszakítás nélkül kellett katonaidéjüket letölteniük. A „közkozákok” szolgálati ciklusa három évig tartó folyamatos táborigi szolgálatból, majd két éves „civil életből” állt.⁷⁴⁹ Az utóbbi idején átmenetileg visszatérhettek falujukba, ahol két éven át gazdálkodhattak, sőt akár még kereskedéssel is foglalkozhattak. Eközben kötelességük volt fegyvereiket, felszerelésüket és ruházatukat a lehető legjobb állapotban megőrizni és készenlétben tartani. Majd amikor letelt a két év, visszatértek katonai szolgálati helyükre, ahol újrakezdődött a három plusz két évből álló ciklus. Vagyis az alacsony rangú kozákok a táborigi szolgálatban folyamatosan cserélődtek, miközben időről időre lehetőségük nyílt a „civil életbe” való átmeneti visszatérésre.

A kozákok szolgálataikért földet kaptak és teljes körű adómentességet élveztek. Sem fejadót, sem zemsztvo-járandóságot nem kellett fizetniük. Értelemszerűen katonának sem vitték el őket és a reguláris haderő állandó elszállásolása sem tartozott kötelezettségeik közé. Ugyanakkor a nekik átadott osztásföld művelésén túl jogukban állt a környékükön lévő erdők és folyók „használata”. Azok javait összegyűjthették és felhasználhatták. A kozákok, amikor épp nem katonai szolgálatukat töltötték, nemcsak mezőgazdasági és kereskedői munkát végezhettek, de kézművesműhelyeket, kisebb-nagyobb üzemeket is létesíthettek és működtethettek. Noha pénzben nem kellett adózniuk, ez nem jelentette azt, hogy nem kellett volna bizonyos kötelezettségeket természetben leróniuk. A helyi utak, gátak és hidak karbantartása megszokott feladataik közé tartozott. De annak számított a területükön átvonuló reguláris haderő ideiglenes elszállásolása is. A helyi postaszolgálatot is nekik kellett fenntartaniuk, miként egyes fogolyszállítmányok őrzését és kíséretét is ők látták el.⁷⁵⁰

A renchez való tartozás örökletes volt. Ez a körülmény, továbbá a jogalkotásnak az a szándéka, amellyel megpróbálta megnehezíteni a kozákokhoz való csatlakozást, a XIX. század elejére meglehetősen zárt közösséggé tette a rendet. Ennek ellenére az állami parasztok, a szabad földművesek, az obsitos katonák, sőt egyes kozák csapatok esetében még az úgynevezett idegenek is felvételt nyerhettek. Ugyanakkor a földesúri jobbágyság „befogadása” szigorúan tiltott volt. A felszabadulásnak ezt az útját a kormányzat a lehető leghatározottabban elzárta. De ugyanilyen szigorral tiltotta a

⁷⁴⁹ Lásd Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 520.

⁷⁵⁰ Lásd uo. стр. 521.

rend elhagyását is. „Azok a személyek – és azok utódai –, akik egyszer már beléptek a katonai rendbe, örökre ott is maradnak” – fogalmazott a kozákok helyzetéről rendelkező 1840-ben kiadott állásfoglalás.⁷⁵¹ Vagyis a rend elhagyására legálisan nem volt mód. Olyannyira nem, hogy még a kozák nők is kizárólag kozákokkal házasodhattak össze.⁷⁵² De nemcsak az alacsony rangú kozákokat kötötte magához a rend, ugyanez volt a helyzet a tisztok esetében is. Ők szintén nem hagyhatták el a rendet, sőt még arra sem volt lehetőségük, hogy az egyik kozák csapattestből egy másikba kérjék át magukat,⁷⁵³ vagy átkerüljenek a reguláris haderőbe. Hiába volt valaki kozák nemes, ezek a szigorú szabályok rá is vonatkoztak.

Annak érdekében, hogy mérsékeljék a rend elhagyására csábító körülményeket, egy idő után lehetővé tették kereskedelmi társaságok (*торговые общества*) alapítását.⁷⁵⁴ A kozákokra ugyanis a legnagyobb hatást a kereskedői és kispolgári rend életformája gyakorolta. A folyton katonáskodó „szoszlovije” tagjai leginkább ebbe a két rendbe szerettek volna átkerülni. A központi hatalom azonban nem akarta, hogy a kozákok elhagyják rendjüket, ezért „fájdalomdíjként” nekik is megengedte, hogy kereskedelmi társaságokat hozhassanak létre. Azok, akik beléptek e társaságokba, 30 évre mentesültek a katonai szolgálat alól. Egyetlen feladatot kellett teljesíteniük: nekik kellett a kozák lakosságot ruhával, fogyasztási javakkal és bizonyos élelmiszerfajtákkal ellátniuk. Ám cserébe ezért meghatározott összeget – a doni kozák hadseregnél évi 200 rubelt – be kellett fizetniük a hadsereg kasszájába. Sokan még így is vállalták. Nyilván megérte nekik, már csak azért is, mert akik ezt az utat választották, a rend elhagyása nélkül is életformát válthattak.

A „nagy reformok” következményei megmutatkoztak a kozákság életkörülményeinek átalakulásában is. A hatvanas-hetvenes évek változásai fokozatosan lazítottak a rend zárt világán, a katonai szolgálat szigorú feltételrendszerén. Eközben folyamatosan javult anyagi helyzetük, ahogyan mindennapi életkörülményeik is egyre kedvezőbbé váltak. Mindez – köszönhetően annak, hogy a kozákok életében egyre fontosabb szerepet játszottak a civilek – kezdte a rendet fokozatosan közelíteni a birodalom többi társadalmi csoportjához. A szolgálati feltételek enyhülését jelezte, hogy 1863-ban néhány kozák seregtestben engedélyezték a „szolgálati menetrend” egymás közötti felcserélését, vagyis a kozákok kérvényezhették a hároméves tábort és a kétéves otthoni szolgálat sorrendjének módosítását. Ehhez persze nyomós indok kellett. De ha volt ilyen, akkor a cserének többé már nem volt törvényi akadálya. Sőt, ettől kezdve már arra is lehetőség nyílt, hogy a kozákok az esedékes tábort

⁷⁵¹ Положение об Оренбургском казачьем войске (от 12-го декабря 1840 г.) // ПСЗ-II. т. XV. № 14041.

⁷⁵² Ezzel szemben a kozák férfiak olyan nőket is feleségül vehettek, akik nem tartoztak a rendhez, vagyis esetükben nem volt tiltott a vegyes házasság. Lásd Полузабытые слова и значения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв. СПб.-М. 2004. стр. 199.

⁷⁵³ A XIX. század második felére 11 kozák csapattestet (казачье войско) alakítottak ki és telepítették le a birodalom különböző területein.

⁷⁵⁴ Об учреждении в Забайкальском казачьем войске торгового общества казаков (от 23-го июня 1857 г.) // ПСЗ-II. т. XXXII. № 32019.

szolgálatuk letöltésére valaki mást béreljenek fel.⁷⁵⁵ Mindeközben a szolgálati idő is rövidebbé vált. Immár rangtól függetlenül mindenkinek 22 éven át kellett katonáskodnia, és ebből már csak 15-öt kellett tábort körülmények között, míg 7-et kiegészítő szerepkörben.⁷⁵⁶ Ezzel párhuzamosan megváltozott a tényleges katonai szolgálatot teljesítők rekrutációja is. A hatvanas évek végétől már nem minden kozáknak kellett tábort szolgálatra bevonulnia. A rend hadra fogható része ugyanis már lényegesen nagyobb volt, mint amit a katonai feladatok ellátásához a kozákoktól egyébként elvártak. Ezért úgy döntöttek, hogy ezentúl sorsolással választják ki a tábort szolgálatra kötelezettek körét.⁷⁵⁷ Azok, akiket a sorsoláskor nem húztak ki és ezért nem kellett bevonulniuk, személyükben örök időre felmentést nyertek és nem szolgáló kozákként (*неслужилые казаки*) továbbra is az adott kozák hadsereg kötelékében maradtak. Annak fejében viszont, hogy nem kellett szolgálniuk, ám folytathatták a gazdálkodást, 22 éven át különadót voltak kötelesek fizetni. Ez az új szabályozás nemcsak kényelmesebbé tette sokak életét, de – a számos felszabadult munkáskéznek köszönhetően – a kozák falvak gazdasági erejét és bevételeit is jelentősen megnövelte.

A rend élete más vonatkozásokban is kezdett szabadabbá válni. Ennek egyik első jeleként a kozáktisztek 1869-ben mentesültek a kötelező szolgálat alól. Ettől kezdve rájuk is ugyanazok a leszerelési szabályok vonatkoztak, mint a reguláris erőkhöz bevonuló katonákra.⁷⁵⁸ Néhány évvel később helyzetük tovább javult. Az általános hadkötelezettség bevezetése után ugyanis elkerülhetetlenné vált a kozákság szolgálati feltételeinek átalakítása. Ugyan az új rendszerben is a katonáskodás maradt alapfeladatuk – lévén a kozákság „régóta meglévő szent kötelessége a Trón és a Haza védelme”⁷⁵⁹ –, de a korábbiakhoz képest könnyített formában. A megújított szabályok szerint a kozák fiatalok 18 évesen váltak hadkötelessé, teljes szolgálati idejük pedig 20 évre csökkent. Ebből az első három évet kiképzőosztagokban (*в призывном разряде*), majd a következő tizenkettőt hadrendben (*в строевом разряде*), míg az utolsó ötöt tartalékalományban (*в запасном разряде*) kellett letölteniük. De a hadrendben töltött évekből is csak négyet kellett tényleges szolgálatban (*в действительной службе*) teljesíteni, míg a fennmaradó nyolcat könnyített, avagy kedvezményes formában (*на льготном*) lehetett „letudni”.⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ Об изменении и дополнении правил для обмена очередей и найма на полевую службу между нижними чинами Оренбургского казачьего войска (от 24-го марта 1863г.) // ПСЗ-II. т. XXXVIII. № 39422.

⁷⁵⁶ О сокращении сроков службы всех чинов войска Донского и о подтверждении всех прав и преимуществ, дарованных сему войску (от 8-го сентября 1863г.) // ПСЗ-II. т. XXXVIII. № 40036.

⁷⁵⁷ Положение о военном составе Оренбургского казачьего войска, сроках службы строевых частей и о способе их комплектования (от 1-го июля 1867г.) // ПСЗ-II. т. XLII. № 44787.

⁷⁵⁸ Об освобождении казачьих офицеров и чиновников от обязательной службы, о дозволении лицам казачьего сословия исключаться из оного, перечисляться в другие войска и служить вне своих войск, и о зачислении в казачьи войска лиц невойскового сословия (от 21-го апреля 1869г.) // ПСЗ-II. т. XLIV. № 46998.

⁷⁵⁹ Об Уставе о воинской повинности Донского казачьего войска (от 17-го апреля 1875 г.) // ПСЗ-II. т. L. № 54588.

⁷⁶⁰ Ezeket az eredetileg csak a doni kozák hadseregére vonatkozó szabályokat 1876-ban kiterjesztették az összes többi kozák hadseregére. Lásd О предоставлении Военному Совету применять Устав о воинской

A hatvanas évek végétől már arra is lehetőség nyílt, hogy a kozáktisztek, amikor szolgálatuk könnyített formáját töltötték – azaz, amikor már nem kellett tábori feltételek között szolgálniuk – elhagyhatták hadseregük szálláshelyét és máshol telepedhettek le. Sőt, arra is jogot nyertek, hogy – megőrizve rendi hovatartozásukat – a reguláris haderőnél vállaljanak szolgálatot. Vagyis a XIX. század második felében már egyre több jele mutatkozott annak, hogy a rend addig szigorúan zárt világa bomlásnak indult és a kozákság esetében is kezdetét vette a rendek közötti „átjárás”.

A kozákok soha nem voltak sokan, számuk még a XIX. század végén sem érte el a hárommillió főt. Nagy többségük – közel 95 százalékuk – falvakban élt. Csak töredékük – mintegy 172 ezer fő – költözött városokba.⁷⁶¹ Az a 11 csapattest (*казачье войско*),⁷⁶² amely szervezeti keretét adta a kozákságnak, főként a birodalom európai részén (közel 1,5 millió fő) és a Kaukázusban (csaknem 1 millió fő) állomásozott. A fennmaradó közel félmillió kozák egyik fele a szibériai, míg a másik a közép-ázsiai országrészen telepedett le.⁷⁶³

Az idegenek

A XVI. század derekán meginduló jelentős területi gyarapodással párhuzamosan egyre nagyobb számban kerültek az Orosz Birodalomba nem szláv és nem keresztény etnikai, illetve felekezeti közösségek.⁷⁶⁴ A központi hatalom e csoportok tagjait a „természetes alattvalóktól” (*природные подданные*)⁷⁶⁵ elkülönítve, idegen-

повинности Донского войска к другим казачьим войскам (от 20-го апреля 1876 г.) // ПСЗ-И. т. LI. № 55800.

⁷⁶¹ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 233.

⁷⁶² Az egyes kozák hadseregek szerkezetére és elhelyezkedésére vonatkozóan lásd Козачьи войска, СПб. 1909.

⁷⁶³ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004. стр. 233.

⁷⁶⁴ A birodalom terjeszkedése kiváltképp a keleti irányban volt gyors. Az orosz erők már röviddel azt követően, hogy Jermak vezetésével az első expedíciós csapatok 1581-82-ben átkeltek az Urálon és elfoglalták a nyugat-szibériai kánság Irtis alsó szakaszánál lévő központját, eljutnak a Jenyiszej (1607), majd a Léna folyóig (1632). Nem sokkal később, a XVII. század derekára már a Csendes-óceán partját is eléri, ahol 1642-ben megalapítják Ohotszk kikötő városát. Eközben Szibéria déli részén ennél lassabban halad az orosz expanzió. A Bajkálhoz csak 1643-ban jutnak el. Majd röviddel ezt követően elkezdik építeni a térségbeli erődvárost, Irkutskot. A XVII. század második felére az orosz erők már a mandzsúrok felügyelte kínai területek határainál állnak, ahol a két birodalom 1689-ben rögzíti az őket – lényegében a XIX. század végéig – elválasztó közös határt. Lásd Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. стр. 32–33.

⁷⁶⁵ A „természetes alattvalók” (*природные подданные*) kifejezést – többek között – Nyikolaj Korkunov is használja az orosz államjogról érkező nagyszabású monográfiájában. Álláspontja szerint az Orosz Birodalom alattvalói mindenekelőtt „természetes alattvalóira, idegenekre és finnországi lakosokra (*финляндские обыватели*) oszlanak. A természetes alattvalók és a finnországi születésűek, valamint az idegenek egy része rendi csoportokra tagolódnak” Ezzel szemben – tehetnénk mindehhez hozzá – az idegenek többségénél a rendi tagoltság hiányzott. Lásd Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, СПб. 1908. т. I. стр. 274.

ként (*инородцы*) tartotta számon. De nem mindenkit. Ez a besorolás ugyanis csak azokra a közösségekre vonatkozott, amelyekre a birodalmi törvények kiterjesztését – az adott csoport társadalmi, gazdasági és „civilizációs” fejletlensége, vagy, miként a zsidók esetében, vallásuk különbözősége miatt – a központi hatalom nem tartotta sem célszerűnek, sem végrehajthatónak. Ahhoz tehát, hogy valamely etnikai vagy felekezeti közösséget jogi értelemben idegenként tartsanak számon nem volt elég nem orosznak és nem pravoszlávnak lenni. Ezek a „körülmények” önmagukban még senkit nem tettek idegenné. Ez az oka annak, hogy – mások mellett – sem a lengyelek, sem a finnek, de még a hegyi tatárokként számon tartott azeriek sem számítottak idegennek, jóllehet egyikőjük sem volt sem orosz, sem pravoszláv. Az idegenek jogi elkülönítésével a központi hatalom egyúttal azt is tudomásul vette, hogy e népek belső életét ezentúl is alapvetően az adott közösség normái és szokásai szabályozzák.

Az idegenként, avagy idegen származásúként fordítható „inorogyec” kifejezés 1822-ben bukkant fel először abban a normaszövegben, amely a szibériai területeken élő nem szláv és nem keresztény alattvalók igazgatásának szabályait foglalta össze.⁷⁶⁶ A dokumentum már az elején részletesen felsorolta mindazokat az etnikai csoportokat, amelyek a szabályozás hatálya alá estek. Ezek kivétel nélkül Szibériában élő közösségek voltak. A XIX. század során kialakuló birodalmi szemlélet és gyakorlat azonban ennél jóval szélesebben határozta meg az idegenek körét. Mindez jól látható a hatályos törvények gyűjteményének századvégi kiadásában. A Törvénytár IX. kötetének idevonatkozó része az idegenek közé sorolta: a szibériai kis népeket, az arhangelszki kormányzóságban élő szamojédeket, a sztavropoli kormányzóság nomádjait, az asztrahányi és sztavropoli területeken élő kalmüköket, az úgynevezett Belső Horda (*Внутренняя орда*) kirgizeit, az akmolinszki, szemipalatyinszki, szemirecsenszki, uráli és turgajszki területek idegen lakosságát, a Kaszpi-tenger keleti oldalán élő nomádokat, valamint a zsidókat.⁷⁶⁷ Az utóbbiakra – miután életformájuk, tevékenységük és kultúrájuk más volt ugyan, mint a szláv többségé, de mert a birodalmi adminisztráció szerint annál nem volt alacsonyabb rendű – a birodalmi törvények hatálya egy idő után éppúgy kiterjedt, mint a többi nem idegenre.⁷⁶⁸ De mivel nem voltak keresztények, és a szláv többség előtt ismeretlen volt zárt közösségeik belső világa, ők

⁷⁶⁶ Об управлении инородцев (от 22-го июля 1822 г.) // ПСЗ-И. т. XXXVIII. № 29126. Az „inorogyec” meglehetősen képlekeny fogalom volt. Lényegében ebbe a kategóriába soroltak mindenkit, akiről azt feltételezték, hogy a birodalmi törvények rájuk való kiterjesztése felesleges, mert azok esetükben – életmódbeli, civilizációs, vagy valamilyen egyéb ok miatt – betarthatatlanok.

⁷⁶⁷ Свод Законов, т. IX. ст. 762. Ne feledjük, hogy a XIX. század elején a későbbi Orosz Turkesztánként emlegetett térség szunnita muszlimjai még nem tartoztak a birodalomhoz. Azok csak a XIX. század második felében kerültek orosz felügyelet alá. A birodalom terjeszkedésére és kolonizátori szerepére vonatkozóan lásd Любавский, М. К.: Обзор истории русской колонизации, М. 1996. (Ljubavszkij máig érvényesnek tekintett összefoglaló munkája az 1930-as évek elejére elkészült. A kézirat kiadására azonban több mint hatvan évet kellett várni.)

⁷⁶⁸ Лásд Свод Законов, т. IX. ст. 767.

sem tartozhattak az őshonos (древные) vagy – ahogyan a kor jogi nyelve fogalmazott – az Orosz Birodalom „természetes alattvalói” közé.⁷⁶⁹

A neves jogtudós, Nyikolaj Korkunov – érzékelve az idegenek különböző „típusai” közti jelentős különbséget – e csoportot két részre osztotta. Egyfelől – a főként Szibériában és a kazah sztyeppéken honos – „keleti”, másfelől – a birodalom európai részén élő – „nyugati idegenekre”, azaz a zsidókra.⁷⁷⁰ A két csoport – a megannyi életmódbeli és egyéb különbségen túl – jogi értelemben leginkább abban különbözött egymástól, hogy nem azonos kritériumok alapján határozták meg az egyikhez, illetve a másikhoz való tartozást. A zsidók, amennyiben kikeresztelkedtek, a birodalmi törvények szerint már nem számítottak zsidónak, következésképpen idegennek sem.⁷⁷¹ Ezzel szemben a „keleti idegenek” azzal, hogy keresztény hitre tértek, még nem váltak „nem idegenné”. Ha azonban le is telepedtek, korlátozás nélkül kérhették felvételüket a „természetes alattvalók” közé. A birodalmi jog tehát a zsidókat felekezeti, az „idegenek” többi csoportjához tartozókat pedig részben származási, részben pedig civilizatorikus alapon különítette el. Mindazonáltal még a „keleti idegenek” esetében sem állítható, hogy rendi besorolásuk végérvényes lett volna, hiszen – mint ahogyan erre a későbbiekben még visszatérünk – életmódváltással ki tudtak kerülni e körből. Erre egyénileg éppúgy volt lehetőségük, mint valamely korábban idegenként számon tartott etnikai közösség tagjaként, amikor a közösség egészét „emancipálták”.

A „keleti idegenek”

Az „idegeneknek” ez a köre az orosz állam keleti, illetve délkeleti terjeszkedésével került Moszkva, majd Pétervár felügyelete alá, és szinte kivétel nélkül olyan etnikai csoportokból állt, amelyek a birodalomhoz csatolt területeken őslakosnak számítottak. A legtöbb „idegen” népnek otthont adó Szibéria gyarmatosítása már a XVI. század végén megkezdődött. A megszállt területek lakosságát a cári bürokrá-

⁷⁶⁹ Mint ahogyan erre már korábban is utaltunk az Orosz Birodalom lakossága három alattvalói csoportból állt: a „természetes alattvalókból” (природные подданные), az „idegenekből” (инородцы) és a „finnországiakból” (финляндские обыватели). „A természetes alattvalók és az idegenek közötti különbség az orosz állam lakossága egyes elemeinek társadalmi kultúrája közötti különbségből ered. [...] A természetes alattvalók és a finnországi születésűek közötti különbség a Finn Nagyhercegség széles körű helyi autonómiájából következik, ami ahhoz vezet, hogy az (ottani) születésűek személyükben különjogokkal rendelkeznek.” Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, СПб. 1908. т. 1. стр. 274.

⁷⁷⁰ Uo. стр. 274.

⁷⁷¹ Лásд Свод Законов, т. IX. ст. 776., továbbá Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, СПб. 1908. т. 1. стр. 356. A zsidók 1820 nyarától kikeresztelkedésük után kérhették „természetes alattvalóként” való felvételüket valamely városi vagy falusi rendbe. Лásд О исключении Евреев принявших Христианскую Веру, из Еврейской обществ, и из тех окладов, в кои они до принятия Христианской Веры состояли (от 13-го августа 1820 г.) // ПСЗ-I. т. XXXVII. № 28377. Ez a rendelkezés a Szenátus 1799. május 2-i Kijevi Kormányzóságra vonatkozó rendeletének kiterjesztése volt mindazon kormányzóságokra, ahol zsidók éltek. Ugyanakkor a kikeresztelkedés csak 1850-ig adott jogot arra, hogy – a felekezetváltásra hivatkozva – a zsidók megváltoztassák nevüket. Ezt követően erre már nem volt lehetőségük. Лásд Свод Законов, т. IX. ст. 772.

cia a XVII. századtól kezdte el adóztatni. Az itt élő népek kötelezettségeiket főképp drága szörmék átadásával teljesítették. Innen eredt korai elnevezésük is: ők voltak a prémel adózók (ясащие). Az orosz központi hatalom, annak érdekében, hogy az itt élő kis népektől minél több bevételhez juthasson, hosszú időn át a belső életükbe való be nem avatkozás politikáját követte. Erre a felismerésre nem emberbaráti szempontok vezették, hanem a térségben élő közösségek hosszú időn át tanúsított heves ellenállása,⁷⁷² illetve annak belátása, hogy az őslakosság közreműködése nélkül a meghódított hatalmas területek javai kiaknázhatatlanok maradnak.

Az első olyan rendelkezések, amelyekkel a szibériai őslakosok életét és kötelezettségeit próbálták szabályozni, csak a XVIII. század elején jelentek meg. Ezek a korai dokumentumok lényegében olyan instrukciók voltak, amelyekben a központi hatalom kijelölte a nevében eljáró hatóságok – a kolonizáló erők – teendőit. A XIX. század elejére azonban ez a felügyeleti forma teljesen elavult. Mindenekelőtt azért, mert számos kérdésben nem adott eligazítást és ezzel jelentősen megnövelte annak kockázatát, hogy a tisztázatlan joghelyzettel – vagy a központi hatalom képviselői, vagy a különböző őslakos csoportok vezetői – visszaéljenek. Ezért a kor egyik legkiválóbb szelleme és adminisztrátora, a szibériai fő kormányzó, Mihail Szeranszkij irányításával 1822 nyarára összeállítottak egy idegenek kormányzására vonatkozó átfogó szabályzatot.⁷⁷³ Ez a dokumentum szinte minden elemében azt tükrözte, hogy a normaanyag felvilágosult megalkotói – okulva az orosz gyarmatosítás korai szakaszának tapasztalataiból – nemcsak az ott élők jólétét próbálták megőrizni, de az őslakosok sajátos életformáját is, vagyis a lehető legkevésbé akartak életük menetébe és szabályaiba beavatkozni.⁷⁷⁴ A rendelkezés a Szibériában élő népeket „polgári képzettségük szintje és tényleges életformájuk alapján” három alcsoportra osztotta: a letelepedettek (оседлые), a nomádokra (кочевые) és a vándorlókra (бродячие).⁷⁷⁵

A „letelepedett idegenek” – ahogy erre elnevezésük is utalt – városokban és falvakban éltek. Többnyire kereskedéssel, kézművességgel, illetve földműveléssel foglalkoztak. Rájuk ugyanazok a szabályok – jogok és köteleességek – vonatkoztak, mint a birodalomban élő többi kereskedőre, kispolgárra és parasztra. A földműveléssel foglalkozó „letelepedett idegenek” státusza lényegében megegyezett az állami parasztokéival. Nekik ugyanúgy kellett adózniuk, mint szláv társaiknak, azzal a fontos különbséggel, hogy őket nem vitték el katonának. Az idegeneknek ugyanis nem kellett szolgálniuk, függetlenül attól, hogy a rend mely alcsoportjához tartoztak. Azokban a városokban, ahol a „letelepedett idegenek” viszonylag nagy számban éltek, jogukban állt önálló, csak velük foglalkozó „rendi” tanácsot (ратуша) választani.

⁷⁷² Лásд Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. стр. 33.

⁷⁷³ Об управлении инородцев (от 22-го июля 1822 г.) // ПСЗ-I. т. XXXVIII. № 29126.

⁷⁷⁴ Лásд Бахрушин, С. В.: Сибирские туземцы под русской властью до революции 1917 г. // Советский север, т. I. М. 1929. стр. 86.

⁷⁷⁵ Лásд Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, СПб. 1908. т. 1. стр. 356.

65. kép. ▲ Cserkeszek

rólág vagyonuk és foglalkozásuk határozta meg. Azokat azonban, akik megtartották eredeti – muszlim, buddhista vagy pogány – hitüket, továbbra is külön csoportként – „letelepedett idegenként” – tartották számon és életüket a rájuk vonatkozó külön előírások szabályozták.

A rend másik alcsoportjához tartozókat, az úgynevezett „nomád idegeneket” lényegében ugyanazok a jogok illették meg, mint az állami parasztokat, azzal a különbséggel, hogy nekik – a „letelepedett idegenekhez” hasonlóan – nem kellett katonaként szolgálniuk és belső életüket – öngazgatásukat – hagyományaiknak megfelelően alakíthatták ki. A főként állattartáson alapuló életformájukra az évszakonkénti lakhelyváltogatás volt a jellemző. Bizonyos fokig ez is vándorló életmód volt, de annak az a fajtája, amely egy meghatározott területre korlátozódott. Vagyis a „nomád idegenek” esetében pontosan tudni lehetett, hogy hol tartózkodnak a nyári és a téli ciklus idején. Életük lényegében e két szálláshely közti folyamatos mozgásban telt. A központi hatalom tudomásul vette ezt és ebben nem korlátozta őket. De abban sem, hogy letelepedjenek és megkeresztelkedjenek. Ha így döntöttek, akkor szabadon megválaszthatták, hogy – vagyonuk és tevékenységük függvényében – a kereskedők, a kispolgárok vagy az állami parasztok rendjébe kérik-e felvételüket. A rend-

Ahol viszont kevesen voltak, ott a városi előjáróság járt el az ő ügyeikben is.

Az idegenek közé nem lehetett bekerülni, ide csak születni lehetett. Ugyanakkor kikerülni lehetett innen. A „letelepedett idegeneket” – amennyiben keresztény hitre tértek – lényegében a birodalom többi szláv alattvalójához hasonló módon kezelték, vagyis etnikai kötődésük semmiben sem korlátozta őket. A kereszténység felvétele csak a „letelepedett idegeneket” vezette ki korábbi státuszukból. A többiek esetében a megkeresztelkedés – ahogy Korkunov fogalmaz – „ipso jure nem hozta magával az idegenek állapotából való kilépést”. Ehhez feltétlenül „letelepedett idegenek” kellett lenni. Esetükben rendi besorolásukat – miután keresztény hitre tértek – kizárólag

váltással ugyanakkor megőrizték szolgálatmentességüket, vagyis nekik a korábbi rendjük elhagyása után sem kellett katonáskodniuk.

A központi hatalom igyekezett a nomádok lakta területektől távol tartani az orosz telepeseket. Az általuk használt földeken önhatalmúan senki sem üthetett tanyát. Ám, ha az orosz parasztoknak sikerült megegyezniük a nomádokkal, akkor már nem volt akadálya annak, hogy területükön földet béreljenek.⁷⁷⁶ Ez a folyamat a valóságban persze távolról sem volt idilli. Mindazonáltal az is jól látható, hogy a központi hatalom legalább a jogalkotásban igyekezett olyan kereteket kialakítani, amelyek között esély nyílt az ellenérdekelt szereplők összebékítésére. Tette ezt azért, mert ezeken a birodalmi központtól távol eső területeken a politikai felügyelet hatékony megszervezése a helyi lakosok közti ellentétek nélkül is nehéz feladat volt. A cári bürokrácia ezért igyekezett olyan helyzetet teremteni, amelyben jó eséllyel el lehetett kerülni a komolyabb etnikai összeütközéseket. Ez azonban nem jelentette a nomádok környezetüktől való hermetikus elzártságát. Az orosz kereskedők időről időre bemehettek a nomádok lakta területekre és ott szabadon „üzletelhettek”, az utóbbiak pedig bevihették termékeiket a környékükön lévő falvakba és városokba, ahol eladhatták azokat. Egy dolog azonban tiltott volt. A nomádok nem árulhattak szeszes italt. Annak érdekében pedig, hogy mérsékeljék a visszaélések lehetőségét, megtiltották a koronahatóságok hivatalnokainak a nomádokkal való kereskedést.

A „keleti idegenek” harmadik csoportját a „vándorok” alkották. Ők – ellentétben a nomádokkal – nem egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható területen éltek, hanem folyamatosan vándoroltak, s közben halásztak és vadásztak. Vagyis nem volt állandó téli és nyári szálláshelyük, folyton mozgásban voltak. Hol itt, hol ott bukkantak föl, miközben vándorlásuk ritmusa és iránya kiszámíthatatlan volt. Ennek ellenére a hatóságok próbáltak ügyelni arra, hogy számukra időről időre olyan területeket jelöljenek ki, ahol esély volt arra, hogy nem kerülnek konfliktusba sem a letelepedett lakossággal, sem különböző nomád csoportokkal.

A „vándorló idegenekre” lényegében ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint nomád társaikra. Nekik azonban – életformájukból következően – nem kellett zemsztvo-járandóságot fizetniük. Nemcsak azért alakult ez így, mert folyamatos vándorlásuk miatt ezt nehéz lett volna behajtani, de azért is, mert azokat az intézményeket és szolgáltatásokat, amelyek működését ebből az adónemből fedezték, ők jellemzően soha nem vették igénybe.

A „keleti idegenek” vezetői – függetlenül attól, hogy a rend mely alcsoportjához tartoztak – megtarthaták közösségen belüli kiemelt státuszukat és rangjukat. Ez azonban nem jelentette egyben azt is, hogy rájuk is kiterjedtek volna a birodalom

⁷⁷⁶Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne indult volna meg az orosz parasztok térségbeli beáramlása. Olyannyira megindult, hogy a XVIII. század elejére Szibéria lakosságának nagyobb részét már az oroszok alkották. A parasztok hatóságok által támogatott betelepülése mindenekelőtt az orosz erődvárosok élelmézésével – főként gabonával való ellátásával – függött össze. Lásd Каппелер, Андрес (Andreas Kappeler): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. стр. 34.

nemesi rendjének privilégiumai.⁷⁷⁷ Automatikusan ez a jog nem illette meg őket, de szolgálataikkal kiérdemelhették azt.

A nem letelepedett idegenek – vagyis a nomádok és a vándorok – az 1822-es szabályzat szerint közösségük hagyományos normáit és előírásait követve élhettek. Ugyanakkor a központi hatalom, ahol ezt szükségesnek tartotta, megpróbált enyhíteni mindazon, amit az idegenek szokásjogában túlságosan „vadnak és kegyetlennek” ítélt. Ha pedig a közösség belső szabályai valamilyen ügyben nem adtak eligazítást, akkor a birodalmi normák alapján jártak el. Ez éppúgy vonatkozott a súlyosabb bűncselekmények elbírálására, miként azokra az esetekre is, amikor az idegenek orosz városokban vagy falvakban követték el törvénybe ütköző tetteiket.

Ugyanazon a napon, amikor 1822-ben megjelent az idegenekre vonatkozó szabályzat, megjelent még egy fontos rendelkezés. Ez az omszki területtől délre élő szibériai kirgizek⁷⁷⁸ státuszát rendezte.⁷⁷⁹ Rájuk hasonló szabályok vonatkoztak, mint a szibériai nomádokra, azzal a különbséggel, hogy ők szabadon elhagyhatták rendjüket és a birodalom belső területeire is áttelepülhettek. Esetükben nem volt akadálya annak sem, hogy állami szolgálatba álljanak vagy valamilyen kereskedői gildébe felvételt nyerjenek. A szabályzat ugyanakkor megtiltotta, hogy a kirgizeket bárki is személyi tulajdonába vegye és szabadságában korlátozza. A rendeletnek ez a része a közösség tagjait főképp saját előjáróitól próbálta megvédeni. De a kirgiz előkelőségek sem panaszkodhattak, szultánjaikat ugyanis – a rendelkezés előírásai szerint – nem volt szabad a testi fenyegetés semmilyen formájának sem alávetni. A nomád kazahok és kirgizek is adóztak, de – ellentétben a szibériai kis népekkel – nem prémmel, vagy pénzzel, hanem élő jószággal tették ezt.

Szibéria után az idegenek életének központi szabályozását a birodalom újabb és újabb területeire, illetve csoportjaira terjesztették ki. A következő szabályozás alá vont területté a hatalmas ország észak-kaukázusi része vált. 1827-ben jelent meg az a rendelet, amely az itt élő különböző nomád csoportok – a nogájok (*ногайцы*), a karano-gájok (*караногайцы*), a Kaszpi-tenger nyugati oldalán élő türkmének (*туркмены*) és más muszlim közösségek – kormányzásának kereteit fektette le.⁷⁸⁰ Ezt követően sorra jelentek meg a „keleti idegenek” különböző további csoportjainak – így a kalmükök, a szamojédek és az orenburgi kirgizek (kazahok) – életét szabályozó rendelkezések.⁷⁸¹

⁷⁷⁷ Ez a szabály a szibériai tatároknak nem vonatkozott. Azok előkelőségei ugyanis a birodalom örökletes nemességéhez tartoztak. A tatár arisztokráciához való tiszteletteljes orosz viszonyulás az Arany Horda és annak utódállamai iránti respektusból fakadt. Az orosz nemesség a tatár elitet – már csak a hosszú együttélés és a szomszédság okán is – magával egyenlőnek tekintette. Lásd Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): i. m. стр. 33., 48.

⁷⁷⁸ A XIX. században kirgizek alatt nemcsak a Tiensan környékén élő kirgizeket értették, hanem mindazokat a nomád népeket, amelyek az Orenburgtól keletre, illetve délkeletre elterülő sztyeppén éltek, vagyis ide sorolták a mai kazahokat és kirgizeket is.

⁷⁷⁹ Устав о сибирских киргизах (от 22-го июля 1822 г.) // ПСЗ-И. т. XXXVIII. № 29127.

⁷⁸⁰ Учреждение для управления Кавказской областью (от 6-го февраля 1827 г.) // ПСЗ-П. т. II. № 878.

⁷⁸¹ Lásd például: Положение об управлении калмыцким народом (от 24-го ноября 1834 г.) // ПСЗ-П. т. X. Отд. 2. Прибавление к IX-му тому № 7560а; Устав об управлении самоедами, обитающими в

A hatvanas évek elejétől ismét újabb területek kerültek az Orosz Birodalom felügyelete alá. Ezúttal a kazah sztyeppéktől délre elterülő, a Szir-darja és az Amu-darja folyók által közrefogott terület, továbbá a még ettől a sávtól is délre eső Kara-kum sivatag vált az ország részévé. Ezekből az új „szerzeményekből” hozták létre 1867-ben a Turkesztáni Főkormányzóságot,⁷⁸² amelynek idegenként számon tartott lakosságát egyfelől a letelepedett szártok (*сарты*), másfelől a nomád kirgizek (*киргизы*) alkották. A két életforma konfliktusát az orosz hatóságok megpróbálták oldani, ezért a nomádok által használt földeket állami tulajdonba vették és azokat közhasználatra meghatározatlan időre átadták nekik. Ez a döntés is egyik példája volt annak, hogy a hatóságok valóban igyekeztek elejét venni a felesleges ütközéseknek. De a központi hatalom arra is próbált ügyelni, hogy a nevében eljáró koronahatóságok ne tudjanak visszaélni hatalmukkal, miképp a helyi elitek se tehessék ezt meg. Ezek a próbálkozások azonban kevés sikerrel jártak. A kisebb-nagyobb visszaélések mindennaposak voltak, ám összességében mégsem olyan súlyúak, hogy veszélyeztették volna a birodalmi központ térség feletti uralmát.

Mindeközben a központi hatalom azt is fontos feladatának tartotta, hogy megpróbálja az idegenek felügyeletét és adóztatását – már amennyire ez lehetséges volt – egységesíteni. Ez azonban nem volt egyszerű feladat. Már csak azért sem, mert a XIX. század második felére nagyon sok, különféle hagyományú, fejlettségű és életformájú csoportot kellett volna egységes szabályozás alá vonni. Ugyanakkor a pétervári kormányzat azt is szerette volna elérni, hogy e csoportok egy része letelepedjék és felvegye a kereszténységet, amit hol erőszakkal, hol különböző kedvezményekkel, hol pedig ezek kombinációjával próbált elérni, nem egy esetben sikerrel. Akadt azonban jó néhány kudarc is. Ezek közé tartozott a megkeresztelkedett volgai tatárok *aposztáziája* – hitehagyása –, azaz tömeges visszatérésük eredeti vallásukhoz. Ez a krími háború időszakában kibontakozó mozgalom – és az ahhoz kapcsolódó politikai engedetlenség – komoly kihívást jelentett a birodalmi központnak. A kormányzat a kialakult helyzetre addigi viszonylag engedékeny politikájának feladásával válaszolt. Felszámolta a kazanyi tatár önkormányzatot (*татарская пачма*) és betiltotta a tatár nyelv gimnáziumi oktatását, a kazanyi egyetem orientalisztikai tanszékét pedig átvitte Szentpétervárra. Mindezeknek az intézkedéseknek a betetőzéseként újrakezdte a tatárok erőszakos megtérítését és megkeresztelését.⁷⁸³

Мезенском уезде Архангельской губернии (от 18-го апреля 1835 г.) // ПСЗ-П. т. X. № 8071., Положение об управлении Оренбургскими киргизами (от 14-го июня 1844 г.) // ПСЗ-П. т. XIX. № 17998.

⁷⁸² Lásd Об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства в составе двух областей Семиреченской и Сыр-Дарынской (от 11-го июля 1867 г.) // ПСЗ-П. т. XLII. № 44831.

⁷⁸³ Lásd Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. стр. 194. A Kazany és környékén élő orosz többség és a tatár kisebbség együttélését mutatja be a XIX. századi hétköznapi élet számos színterén Robert P. Geraci könyve. A kötet részletesen elemzi a tatárok eloroszosítására és megkeresztelésére irányuló hivatalos politikát. Lásd Джераси, Роберт (Robert P. Geraci): Окно на Восток. Империя, ориентализм, нация и религия в России, М. 2013.

66. kép • Kazányi tatárok

Miközben a „keleti idegenek” nagyon sokfélék voltak, összlétszámuk még a XIX. század végén sem haladta meg a 8,3 millió főt, ami a birodalom összlakosságának alig 6,6 százalékát tette ki. Ugyanakkor arányait tekintve ők alkották a birodalom rendjei között – a parasztság és a kispolgárok után – a harmadik legnépesebb csoportot. Az idegenek legnagyobb számban a birodalom közép-ázsiai részén éltek, az ott lakók csaknem 89 százaléka tartozott közéjük. Viszonylag nagy arányban voltak jelen Szibériában is. Itt a teljes népesség közel 15 százalékát alkották.⁷⁸⁵ Noha összességében nem voltak sokan, ennek ellenére integrálásuk és emancipálásuk mégsem bizonyult könnyű feladatnak. A „nagy reformok” nyomán ugyan elindult ez a folyamat, de még a XIX. század végén is kezdeti szakaszánál tartott. Ennek nemcsak a joghelyzetbeli egyenlőtlenség volt az oka, de azok a jelentős civilizatorikus különbségek is, amelyek az idegenek nagy részét a társadalom többségétől elválasztották.

⁷⁸⁴ Lásd Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. стр. 195–196.

⁷⁸⁵ Lásd Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. т. I. СПб. 1905. стр. 160–163.

A birodalmi politika persze nem csak erőszakból állt, voltak más, kifinomultabb módszerei is. Ezek közé tartozott, hogy lehetővé tette: ne csak egyénileg lehessen az idegenek rendjéből kikerülni, hanem teljes etnikai közösségként is. Erre szolgáltattak példát a hosszú időn át idegenként számon tartott baskírok. Ők a XIX. század második felére „elhagyták” különös – idegeneknek kijáró – státuszukat és „természetes alattvalókká” váltak. Ez azt jelentette, hogy a birodalmi törvények ezentúl rájuk is vonatkoztak, miként az általános hadkötelezettség is. A státuszváltás részeként a baskír elitet „beemelték” a birodalom örökletes nemesei közé. Ettől kezdve őket is megillette e rend valamennyi privilégiuma.⁷⁸⁶

67. kép • Baskírok

A „nyugati idegenek”, a zsidók

A zsidósághoz tartozást – ahogy erre a jeles alkotmányjogász, Nyikolaj Korkunov rámutatott – nemcsak a „törzsi származás” (племенное происхождение), de a felekezeti hovatartozás (вероисповедание) is meghatározta. Ez a „kettős kötődés” komoly akadályát képezte annak, hogy a zsidók szabad elhatározásukból elhagyhassák az idegenek státuszát.⁷⁸⁶ Ugyanakkor ők – ellentétben a többi idegennel – nem területileg elkülönülve éltek, hanem együtt a birodalom többi „természetes alattvalójával”. Az együttélésnek ezt a formáját a szentpétervári kormányzat – Lengyelország többszöri felosztása és területei egy részének az Orosz Birodalomhoz csatolása nyomán – örökségül kapta. Miután ezen a helyzeten az orosz állam nem tudott érdemben változtatni, kénytelen volt alkalmazkodni hozzá. Ez az alkalmazkodás abból a feltételezésből indult ki, hogy a zsidóságot valamiképpen be lehet illeszteni a birodalom rendies szerkezetébe. A kezdeti, integrálásukra és emancipálásukra⁷⁸⁷ irányuló politika azonban – különböző belső és külső hatásokra – már viszonylag

⁷⁸⁶ Lásd Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, СПб. 1908. т. 1. стр. 363.

⁷⁸⁷ A zsidók emancipálására irányuló politika a XVIII. század végi Oroszországban azt jelentette, hogy a kormányzat, csak azért, mert a zsidók etnikailag és felekezetiileg különböztek az oroszoktól, nem akarta őket diszkriminálni, különböző, csak rájuk vonatkozó korlátozó szabályokkal sújtani. Ez a viszony azonban rövid időn belül megváltozott. Később, amikor napirendre került a zsidóság emancipációja – miután az orosz társadalom nagy része, sőt csaknem egésze, jogfosztott volt –, az teljesen más körülmények között ment végbe, mint Európa többi államában. Az Orosz Birodalomban a zsidók felszabadítása – ellentétben a kontinens nyugati részén tapasztaltakkal, ahol az emancipáció „az örökletes rendek hierarchiájának előzetes felszámolásától függött” – kronológiailag jóval később, míg a „társadalmi evolúció stádiumát” tekintve jóval korábban következett be. Vagyis Oroszországban ez a probléma már akkor felmerült, amikor a

korán módosult és sajátos kettős jelleget öltött. Az integrálásukra való törekvés ugyan fennmaradt, de azt a hatalom már csak úgy tudta elképzelni, ha a zsidókat az idegenek közt tartja számon; és mert a zsidóság együtt élt a birodalom „természetes alattvalóival”, társadalmi beillesztésük olyan megoldást igényelt, amely lehetővé tette, hogy egyszerre idegenek és rendileg tagoltak legyenek. Erre találták ki azt az I. Sándor idején életbe léptetett „leleményes” szabályt, amely előírta, hogy a zsidóknak – szemben a többi idegennel – valamely „természetes alattvalók” alkotta rendhez kell bejelentkezniük.⁷⁸⁸ Regisztrációjuk azonban semmit sem változtatott idegen státuszukon. Továbbra is idegenek maradtak, mégpedig olyan idegenek, akiket különböző rendeknél tartottak számon. Jól látható ez a XIX. század második felének népszámlálási gyakorlatában. Mind az 1869-es szentpétervári, mind az 1871-es moszkvai, mind pedig az első valóban átfogónak és megbízhatónak tekinthető 1897-es országos népszámláláskor a zsidóságot nem az idegenek közt vették lajstromba, hanem ahhoz a rendhez tartozóan, ahová be voltak jegyezve. A XIX. század végi összeírás adataiból világosan kitűnik, hogy a zsidóság nagy többsége (94,16 százaléka) a kispolgárok közé tartozott. Az ezt követő legnagyobb csoportot pedig a zsidó parasztok (3,9 százalék), valamint a kereskedőként, illetve tisztelbeli polgárként regisztráltak (1,54 százalék) alkották.⁷⁸⁹

A zsidóság jelentős számban a XVIII. század utolsó harmadában került orosz felügyelet alá. E folyamat nyitányát Lengyelország 1772-es első felosztása jelentette.⁷⁹⁰ Oroszország ekkor vonta uralma alá azokat az utóbb a moguljevi és polocki (vityebszki) kormányzóságokba szervezett területeket, amelyek korábban a Rzeczpospolitához tartoztak. Sokat elárul a zsidósággal kapcsolatos korai orosz politikáról az a kiáltvány, amelyet a frissen megszerzett területek főkormányzója, Zahar Cserniszev gróf adott ki. Ebben a koronahatóság helyi vezetője arról biztosította az irányítására bízott lakosságot, hogy „teljes mértékben és mindennemű korlátozás nélkül megilleti mindazon jog, szabadság és előny, amivel Oroszország őshonos alattvalói rendelkeznek.”⁷⁹¹ Ez az ígélet akkor még mindenféle megkötés nélkül vonatkozott azokra a zsidókra is, akik az újonnan megszerzett területeken éltek. II. Katalin ekkor

társadalom rendies szerkezete lényegében még érintetlen volt. Lásd Натанс, Бенджамин (Benjamin Nathans): За чертой. Евреи встречаются с позднейшей имперской Россией, М. 2007. стр. 38.

⁷⁸⁸ I. Sándor rendeletét megelőzően már II. Katalin is kiadott egy hasonló tartalmú törvényt. Ez az 1780-as rendelet előírta, hogy valamennyi zsidó köteles vagy a kereskedői, vagy a kispolgári rend tagjai közé jelentkezni. Felvételüket követően ők is ugyanazokkal a jogokkal rendelkeztek, mint a rend többi, keresztény tagja. A rendelkezés azonban – és ez egyben komoly hiányossága volt – nem vette figyelembe, hogy a zsidók egy része nem városokban élt, hanem falvakban. Vagyis életformájuk és tevékenységük egyáltalán nem illeszkedett a Katlin által kijelölt két rend „elvárásaihoz”. Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 100–101.

⁷⁸⁹ Ласд Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. стр. 296.

⁷⁹⁰ Az első lengyel felosztás nyomán mintegy 45 ezer zsidó alattvaló került orosz fennhatóság alá. Lásd Клиер, Джон Д. (John Doyle Klier): Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825, М. 2000. стр. 40.

⁷⁹¹ Idézi: Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 691.

kibocsátott rendelete ugyanis úgy fogalmazott, hogy „a zsidó közösségek mindazon szabadság megőrzése mellett maradhatnak fenn, amelyekkel most is rendelkeznek, mert imperatori őfelségének emberszeretete nem engedi meg, hogy egyedül őket zárja ki a mindenkit megillető kegyből és majdani jólétből.”⁷⁹²

Az új területeken élők számbavétele még az elcsatolás évében megkezdődött. Ez alól a zsidók sem jelentettek kivételt. Miután megtörtént összeírásuk, rájuk is kivetették a fejadót, annak nagyságát évi egy rubelben határozva meg. Ez valamivel több volt, mint amit a parasztoknak kellett fizetniük, de kevesebb, mint amit a kereskedőkre vetettek ki.⁷⁹³

A zsidóság – ahogyan az még a lengyel felügyelet idején kialakult – továbbra is egy-egy közösséghez, úgynevezett kahalhoz (קהал) rendelve élt. Ezen a helyzeten az orosz uralom sem változtatott, lényegében átvette a korábbi lengyel gyakorlatot. Sőt, némiképp még növelte is a zsidó önkormányzatok jogkörét, mert közreműködésük nélkül a központi hatalom sem a zsidóság hatékony felügyeletét, sem a tőlük elvárt adók beszedését nem tudta volna megoldani. Az orosz hatóságok a kahalokat nemcsak önigazgató szervként ismerték el, de olyan képviseleti intézményként is, amely közvetített a zsidó lakosság és az orosz államigazgatás szervei között. Ebben a közvetítői szerepkörben a kahalok pénzügyi és adminisztratív feladatokat egyaránt elláttak. Kötelességeik közé tartozott a közösség szükségleteit fedező adók beszedése, a zsinagógák, imaházak, jótékonyági intézmények és iskolák működésének ellenőrzése és irányítása. De a kahalok látták el a rabbik, a könyvkiadás, a kereskedelem, a kézművesség és az élet számos egyéb területe feletti felügyeletet is. Ugyancsak a zsidó önigazgatás szervei jártak el a közösség tagjai közt felmerülő jogvitákban. Illetékességük kezdetben nemcsak a vallási, hanem a polgári ügyekre is kiterjedt, sőt, bizonyos esetekben a büntetőügyekben is ők jártak el.⁷⁹⁴

Az orosz központi hatalom az első területi felosztást követően – ahogyan erre már korábban utaltunk – a számára akkor még jórészt ismeretlen zsidó közösség integrálását és emancipálását tekintette céljának. Ennek jegyében született meg az az 1786-os rendelet, amely megerősítette a zsidóság többi oroszországi alattvalóval való „jogegyenlőségét.”⁷⁹⁵ Ez persze nem volt több, mint rendi alapú egyenlőség. Ennek szellemében a zsidókat ugyanazok a jogok illették meg, mint a velük azonos renchez tartozó nem zsidó társaikat. Vagyis egyetlen zsidót sem érhetett joghátrány csak azért, mert zsidó volt. Ebből következően az 1786-as rendelet nekik is jogot adott a

⁷⁹² О принятии под Российскую Державу уступленных от Польши провинции; о назначении жителям срока для принятия присяги; о постановлении столбов на новых границах; о сборе в казну всех публичных доходов, и о производстве суда и расправы в настоящих судебных местах по тамошным правам и обычаям (от 16-го августа 1772 г.) // ПСЗ-I. т. XIX. № 13850.

⁷⁹³ Ez az egyedi adótarifa is arra vall, hogy az orosz adminisztráció a zsidókat a birodalomba való bekerülésük pillanatától külön kezelendő társadalmi csoportként tartotta számon. Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 99–100.

⁷⁹⁴ Ласд Игнатъев, Е. И.: Еврейский вопрос в России, СПб. 1906. стр. 15–16.

⁷⁹⁵ Об ограждении прав евреев в России касательно их подсудности, торговли и промышленности (от 7-го мая 1786) // ПСЗ-I. т. XXII. № 16391.

városi és a rendi öngazgatás szerveibe történő választásokon való részvételle, sőt maguk is választhatókká váltak. Kereskedőként és kézművesként pedig immár ugyanazok az előírások vonatkoztak rájuk is, mint a birodalom többi alattvalójára. Ugyanakkor a zsidók – idegenek lévén – mentességet élveztek a katonai szolgálat alól. Ez a jog mindenkit megilletett, függetlenül attól, hogy melyik rendhez volt bejegyezve. Igaz, a szolgálatmentességhez hozzátartozott a katonaidő kötelező pénzbeli megváltása is. Ennek ellenére – ismerve a hadseregben uralkodó korabeli állapotokat – még ez a megváltásra kötelezett helyzet is sokkal előnyösebb volt, mint regrutaként bevonulni és évtizedeken át kiszolgáltatott körülmények között katonáskodni.

A Katalin biztosította *rendi* „jogegyenlőségnek” azonban rövid időn belül vége szakadt. A fordulat hátterében a zsidó kereskedőkben konkurenciát látó orosz „kollégák” panasza állt. 1782-ben ugyanis azok a kereskedők is jogot nyertek a birodalom belső területein való kereskedelemre – függetlenül attól, hogy fehéroroszok vagy zsidók voltak –, akik az első lengyel területi felosztás nyomán kerültek Oroszországba. Ennek az új, konkurens kereskedői csoportnak a felbukkanása Szmolenszkben és Moszkvában már néhány év elteltével komoly konfliktust váltott ki. Az egyre feszültebbé váló helyzet feloldásaként II. Katalin 1791-ben megtiltotta, hogy a zsidók bejegyeztethessék magukat a birodalom belső területeinek kereskedői gildéinél. Ettől kezdve a zsidóság kizárólag a birodalom keleti és délkeleti peremén – a belorusz-sziai kormányzóságokban, a jekatyerinoszlavi helytartóságban és a Krím félszigetén is magában foglaló tauriszi területen – „élhetett alattvalói és kispolgári jogaival”.⁷⁹⁶ Lényegében ez a katalini rendelet alapozta meg a zsidóságot érintő egyik leg súlyosabb jogfosztó intézkedést, amellyel ettől kezdve egészen a monarchia felbomlásáig korlátozták birodalmon belüli mozgásukat és kijelölték állandó lakhelyük határait, az úgynevezett letelepedési övezetet (*черта оседлости*). A zsidóságnak ez a kényszerlakhelye Lengyelország 1793-as második, majd 1795-ös harmadik felosztása nyomán⁷⁹⁷

⁷⁹⁶ О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском Наместничестве и Таврической области (от 23-го декабря 1791 г.) // ПСЗ-I. т. XXIII. № 17006.

⁷⁹⁷ Az 1793-as és az 1795-ös területszerzéssel további 290 ezer zsidó alattvaló került orosz felügyelet alá, állítja John Klier, a zsidóság korai oroszországi történetének egyik legtekintélyesebb kutatója. Álláspontját az 1765-ös lengyel népszámlálás adataira alapozza. Lásd Клиер, Джон Д. (John Doyle Klier): Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825, М. 2000. стр. 40. Könyvének egy másik helyén azonban ezt a számot – más forrásra hivatkozva – már több mint 800 ezer főre becsüli. Lásd uo. стр. 97–98. Ehhez közeli álláspontot képvisel Alekszej Miller is, aki szerint 1793 és 1795 között mintegy további 500–700 ezer zsidó került Szentpétervár fennhatósága alá. Ehhez jött még újabb 20 ezer Besszarábia 1812-es annektálásával, illetve további 300 ezer a Varsói Nagyhercegség 1815-ös bekebelezésével. Grúzia Oroszországhoz csatolása újabb 6 ezer, míg Észak-Azerbajdzsán és Dagesztán megszerzése további 15 ezer zsidó alattvalóval növelte a birodalom népességét. Mindez azzal a következménnyel járt – állítja Miller –, hogy míg 1800-ban a zsidóság a birodalom összlakosságának 1,5 százaléka lett ki, addig 1880-ban – köszönhetően a zsidóság birodalmi átlagot meghaladó természetes szaporulatának is – már 4,8 százaléka lett. Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 104. Julij Gessen, akit máig az oroszországi zsidóság történetének egyik legtekintélyesebb kutatójaként tartanak számon, az Orosz Birodalomban élő zsidók számát – az 1818-as hivatalos adatokra hivatkozva – 677 ezer főben határozta meg. Lásd Гессен, Ю.: История еврейского народа в России, т. 1. Ленинград, 1925. стр. 186. Ezekből az adatokból két következtetés mindenképpen levonható. Egyrészt, hogy nem

újabb területekkel bővült.⁷⁹⁸ Ettől kezdve a zsidó alattvalók csak egyedi mentességet élvezve hagyhatták el a birodalomnak ezt a részét. II. Katalin azonban nemcsak lakhelyük kijelölésével korlátozta jogaiban a zsidóságot, hanem azzal is, hogy 1794-ben elrendelte a zsidó kereskedők és kispolgárok fejadójának duplára emelését.⁷⁹⁹ Ugyanakkor azok számára, akik nem fogadták el ezt a rendelkezést, felkínálták a birodalomból való távozás lehetőségét. Ugyanakkor a kivándorlás engedélyezését nem adták ingyen: akik ezt választották, azoknak a rájuk kivetett dupla adóterhet három évre előre ki kellett fizetniük. További diszkriminációt jelentett, hogy a zsidóknak családi örökségük után is kétszer akkora illetéket kellett fizetniük, mint keresztény honfitársaiknak.⁸⁰⁰

A hatalom a XVIII. század végétől más területeken is próbálta korlátok közé szorítani a zsidóság életét. Ennek része volt a falvakban élő zsidóság városokba költöztetése. A hatóságok így akarták elkülöníteni a zsidóságot a parasztoktól, egyszersmind egyszerűbbé tenni a maguk számára a zsidó lakosság felügyeletét. Eközben a francia forradalom fejleményeitől megrémült uralkodónő⁸⁰¹ azt is elrendelte, hogy a kormányzósági és járási kahalok kizárólag az istentiszteletek és egyéb vallási szokások betartatásával foglalkozzanak, amivel jelentősen leszűkítette a zsidó önkormányzatok illetékességét.

egyszerű feladat meghatározni az orosz felügyelet alá került zsidók pontos számát; másrészt, hogy a zsidók igazán jelentős számban csak Lengyelország második és harmadik felosztásával kerültek orosz fennhatóság alá. Ez egyben azt is jelentette, hogy a zsidóság helyzetének rendezése komoly politikai és igazgatási kihívássá csak az 1793-as és az 1795-ös területi felosztást követően vált. Helyzetük rendezése már csak azért sem lehetett könnyű feladat, mert a XIX. század elejére az oroszországi diaszpóra vált Európa legnépesebb zsidó közösségévé. A kontinensen élő zsidók közel negyede ekkor már az Orosz Birodalomban élt. Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 104.

⁷⁹⁸ A „letelepedési övezet” ezt követően 15 kormányzóságból állt. Ide tartozott a besszarábiai, a vilnai, a vityebszki, a volinyi, a grodnói, a jekatyerinoszlavi, a kijevi, a koveni, a minszki, a mogiljovi, a podolszki, a poltavai, a tauriszi, a herszoni és a csernyigovi gubernium. Ez azonban továbbra is csak átmeneti állapotot jelentett. A Varsói Nagyhercegség 1815-ös annektálásával ugyanis további 10 lengyel adminisztratív egységgel bővült a zsidók lakta terület. Ezt követően a „letelepedési övezet” kiterjedt a birodalom szinte teljes nyugati sávjára. Kivételt csak a Balti-tenger partján lévő Kurlandia és Livónia jelentett. A lengyel részekkel együtt a „letelepedési övezet” területe elérte az 1,2 millió négyzetkilométert. Ám még ezen a területen belül is akadnak olyan városok – ilyen volt például Kijev, Nyikolajev, Jalta és Szevasztopol –, amelyeket időről időre elzártak a zsidók elől. Kijev esetében a hatóságok egy idő után beérték azzal, hogy nem az egész városból, hanem csak annak meghatározott részeiből, tiltották ki a zsidókat. A „letelepedési övezet” kialakulására vonatkozóan lásd Гессен, Ю.: Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России, СПб. 1911. стр. 20–30.

⁷⁹⁹ О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий (от 23-го июня 1794 г.) // ПСЗ-I. т. XXIII. № 17224.

⁸⁰⁰ О распространении указа 1794 июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записанного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против людей христианского исповедания (от 29-го декабря 1796 г.) // ПСЗ-I. т. XXIV. № 17694.

⁸⁰¹ A francia forradalom II. Katalinra gyakorolt hatásáról lásd Гриффитс, Дэвид (David Griffiths): Злодеи, фанатики, адвокаты: взгляды Екатерины II на французскую революцию // Гриффитс, Дэвид: Екатерина и ее мир, М. 2013. стр. 119–148.

A kései katalini politikához képest jelentős változást hozott I. Sándor trónra lépése. A fiatalkorában a reformok iránt mélyen elkötelezett uralkodó már nem sokkal megkoronázása után hozzálátott a zsidóság jogegyenlőségének helyreállításához. Igaz, ezt az „egyenlőséget” csak a „letelepedési övezet” határain belül készült biztosítani. Eme ambiciózus terv jegyében már 1802 novemberében felállította azt a különbizottságot (*Комитет по благоустройству евреев*), amely a zsidóság helyzetének áttekintését és életfeltételeinek átfogó újrászabályozását kapta feladatul.⁸⁰² A bizottság 1804 decemberére el is készítette állásfoglalását,⁸⁰³ amely legfőbb céljának egyfelől a zsidóság anyagi helyzetének javítását, másfelől a parasztság tőlük való „megóvását” tekintette. A rendelkezés – többek között – kimondta, hogy „valamennyi Oroszországban élő, újonnan betelepülő vagy más országokból kereskedelmi céllal ideérkező zsidó szabad és a többi oroszországi alattvalóhoz hasonlóan a törvények védelme alatt áll”.⁸⁰⁴ Mindez egyben azt is jelentette, hogy senkinek sem volt joga a zsidók tulajdonát elvenni és munkájuk eredményét fizetség nélkül elsajátítani. Arra pedig végképp nem volt senkinek felhatalmazása, hogy a zsidókat röghöz kösse. Az új Szabályzat kimondta, hogy tilos bármilyen módon vallásuk gyakorlásában és mindennapi életük szokott vitelében akadályozni őket. Ettől kezdve a birodalom összes törvényei – még a büntető jellegűek is – a zsidókra éppúgy vonatkoztak, mint a többi „természetes alattvalóra”. Ez az I. Sándor idején kiadott dokumentum volt az első olyan rendelkezés, amely arra kötelezte a zsidókat, hogy valamilyen rendbe jegyeztessék be magukat. Ellenkező esetben azt kockáztatták, hogy csavargókká (*бродягу*) nyilvánítják őket. A Szabályzat azt is előírta, hogy a zsidókat csakis azon a néven szabad számon tartani és az egyes rendeknél bejegyezni, amelyet – hitüknek megfelelően – születésükkor nyertek.⁸⁰⁵ Vagyis ekkor még semmi jele nem mutatkozott annak, hogy a hatalom erőszakkal próbálta volna őket eloroszosítani.

Az 1804-es dokumentum a zsidó lakosságot földművesekre, kereskedőkre, gyárosokra (*фабриканты*),⁸⁰⁶ kézművesekre és kispolgárookra osztotta. Valamennyi alcsoport tagjai szabadok voltak, beleértve a zsidó földműveseket is. Vagyis ugyanúgy, mint a zsidóság más csoportjaiba tartozók, a zsidó parasztok is szabadon vásárolhattak mások által nem lakott földeket a „letelepedési övezet” határain belül. Az így megszerzett birtokokon korlátozások nélkül gazdálkodhattak, akár bér munkásokat is alkalmazva. Ezen túlmenően arra is lehetőségük nyílt, hogy uradalmakat bérelje-

⁸⁰² A bizottság tagja lett Valerian Zubov tábornok, az 1796-os Perzsia elleni háború idején az orosz csapatok főparancsnoka, Viktor Kocsubej belügyminiszter, Gavriil Gyerzsavin igazságügyi miniszter, Sztanyiszlav Potockij (Potocki) ukrainai mágán és Adam Csartorijzkij (Csartoryski) majdani külügyminiszter, I. Sándor szűk politikai környezetének tagja. A bizottság összetételére és működésére vonatkozóan lásd Минкина, О.: «Сыны Рахили»: Еврейские депутаты в Российской империи. 1772–1825. М. 2011. стр. 81–100.

⁸⁰³ *Об устройстве евреев (от 9-го декабря 1804 г.)* // ПСЗ-I. т. XXVIII. № 21547.

⁸⁰⁴ *Lásd uo.*

⁸⁰⁵ Ez a szabály még a XIX. század végén is hatályban volt. *Lásd Свод Законов*, т. IX. ст. 770.

⁸⁰⁶ A XIX. század elején azokat tekintették gyárosoknak (*фабриканты*), akik a legfeljebb néhány főt foglalkoztató kézműves műhelyeknél nagyobb üzemeket és manufaktúrákat tudhattak magukénak.

nek. A zsidó földművesek szegényebb csoportjai, amennyiben készek voltak az állam tulajdonában lévő földeken letelepedni és dolgozni, átköltözhettek a „letelepedési övezeten” túli területekre is. A kényszerlakhelyként kijelölt országgrészben a zsidóság nemcsak földet vásárolhatott, de gyárakat és üzemeket is, mégpedig ugyanolyan feltételek mellett, mint a birodalom többi „természetes alattvalója”.

I. Sándor uralkodása idején a korábban bevezetett diszkriminatív szabályok jó részét visszavonták. Ennek köszönhetően előbb a zsidó gyártulajdonosok, kézművesek és parasztok, majd 1807-től a zsidó kereskedők, végül pedig 1812-től a zsidó kispolgárok is mentesültek a kétszeres adóteher alól.⁸⁰⁷ A korszakra jellemző viszonylagos szabadság jele volt, hogy I. Sándor uralkodása idején a zsidó fiatalok tanulását még semmilyen formában sem korlátozták. Szabadon, mindenféle létszámkvóta előírása nélkül iratkozhattak be az orosz népiskolákba, gimnáziumokba és egyetemekre.⁸⁰⁸ És annak sem volt akadály, hogy a zsidóság saját iskolákat alapítson. Azok működésével kapcsolatban csak egyetlen kikötés volt érvényben: az ott folyó oktatás kizárólag lengyelül, oroszul vagy németül történhetett. Ez az előírás nem vonatkozott a nyelvi érintkezés más területeire. Az Orosz Birodalomban élő zsidók – akik nagy többségükben a középkori német területek zsidó közösségeinek kultúrájához és hagyományaihoz kötődő askenázik közül kerültek ki – szabadon használhatták nyelvüket, a jiddist. A héber az istentiszteletek és a szellemi alkotómunka nyelve volt.⁸⁰⁹ Az első nyelvhasználati kapcsolatos korlátozó szabály csak 1807-ben jelent meg. Ettől kezdve minden olyan hivatalos iratot, amelyet a zsidó közösségen kívüli nyilvánosságnak szántak, az oktatás kapcsán említett három nyelv valamelyikén kellett megírni és közreadni.⁸¹⁰ 1812-től e három nyelv – a lengyel, az orosz és a német – közül a kahalok választott vezetőinek és a rabbiknak is legalább egyet ismerniük kellett.⁸¹¹ Ezek az elvárások azonban nem jelentettek különösebb teherfételt.

Mindazonáltal még e viszonylag „engedékeny” sándori korszakban is akadt egy olyan terület ahová a zsidók nem nyerhettek „bebocsátást”. Ez a borászat, illetve a borkimérés volt. Efféle tevékenységgel a zsidók sehol és semmilyen formában nem foglalkozhattak.⁸¹² A hatóságok ugyanis attól tartottak, hogy a tulajdonukban lévő kocsmák és borkimérések fölösleges konfliktusforrássá válhatnak az azokban rendszeresen megforduló parasztok és az „idegen” zsidók között. E rendelkezés elle-

⁸⁰⁷ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: *Сословное общество Российской империи*, М. 2010. стр. 695.

⁸⁰⁸ Az 1804-es Szabályzat kimondta, hogy „A zsidók összes gyermeke, ugyanúgy, ahogyan mások gyermekei, mindenféle különbségtétel nélkül felvételt nyerhetnek és tanulhatnak bármely oroszországi népiskolában, gimnáziumban és egyetemen.” *Lásd Об устройстве евреев (от 9-го декабря 1804 г.)* // ПСЗ-I. т. XXVIII. № 21547. Annak ellenére, hogy a XIX. század elején nem volt jogi akadály a zsidó fiatalok állami iskolákba történő tanulásának, körükből csak nagyon kevesen vállalkoztak erre. Többségük ekkor még a zsidó közösségek által fenntartott tanodákat választotta.

⁸⁰⁹ *Lásd Клиер, Джон Д. (John Doyle Klier): Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825*, М. 2000. стр. 41–42.

⁸¹⁰ Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: *Сословное общество Российской империи*, М. 2010. стр. 695.

⁸¹¹ Миллер, А.: *Империя Романовых и национализм*, М. 2006. стр. 108.

⁸¹² *Lásd a Szabályzat – Об устройстве евреев (от 9-го декабря 1804 г.)* // ПСЗ-I. т. XXVIII. № 21547. – 34. cikkelyét.

68. kép • A „letelepedési övezetben” élő zsidó férfiak

nére a zsidóság I. Sándor uralkodásának éveiben összességében jóval nagyobb szabadságot élvezett, mint az utód, I. Miklós idején, aki már uralkodása kezdetétől azzal próbálkozott, hogy minél gyorsabban – számos eszközhöz folyamodva – asszimilálja a zsidóságot.

A hivatalos politika változásának első komoly jele volt, amikor alig két évvel megkoronázása után az új cár 1827-ben elrendelte a zsidók besorozását. Ettől kezdve nekik is – kivéve a kereskedőket, a rabbikat, valamint a kiváló tanulmányi eredményt elérő diákokat és a telepes földműveseket – be kellett vonulniuk.⁸¹³

Ezzel a korábbi, pénzzel való megváltás lehetősége is megszűnt. A döntés háttérében többféle megfontolás is állt. A hatalom egyrészt szerette volna a zsidóság életkörülményeit a birodalom többi alattvalójához hasonlóvá tenni, másrészt megpróbálta a zsidó fiatalokat „nemzeti vonásaiktól”, a többség számára idegen kulturális és felekezeti jegyeiktől „megszabadítani”. Ilyenformán a katonai szolgálattal az udvar a zsidók asszimilációját kívánta felgyorsítani. E cél érdekében a zsidó fiatalok egy részét nem is 18, hanem már 12 évesen elszakították szüleiktől és hat éven át úgynevezett kantonista iskolákban (*школы кантонистов*) taníttatták.⁸¹⁴ Ezek az iskolai évek azonban nem számítottak bele a katonai szolgálatba – az csak 18 évesen kezdődött és 25 éven át tartott –, már amennyiben megérték a kantonista évek végét, ez ugyanis távolról sem volt biztos. Számos kortársi beszámoló tanúskodik erről, többek között Herzené is, aki 1835-ben – száműzetésének színhelye felé tartva – szemtanúja volt egy csapatnyi kantonista hosszú menetelésének. Naplójában részletesen felidézte azt a beszélgetését, amit a gyerekekért felelős – egyébként jó szándékú – katonatiszttel folytatott. „Kiket kísér

⁸¹³ Lásd О обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменой денежного с них сбора, вместо отправления оной положенного (от 26-го августа 1827 г.) // ПСЗ-II. т. II. № 1329.

⁸¹⁴ Ez azonban nem jelentette azt, hogy minden zsidó fiatalelvetek volna katonának, illetve azt megelőzően kantonista diáknak. A zsidóknak az általános hadkötelezettség bevezetése előtti korszakban sorozási ciklusonként ezer férfi lakos után tíz regrutát kellett kiállítaniuk, míg a többi szolgálatra kötelezett rendnek ennél jóval kevesebbet. A zsidók katonai szolgálatára vonatkozóan lásd Петровский-Штерн, Йоханан (Petrovsky-Shtern, Yohanan): Евреи в русской армии (1827–1914), М. 2003.

és hová?” – érdeklődött a tisztnél Herzen. „Ne is kérdezze, a szívem meghasad, ha csak rágondolok. No de hát az okát csak az előjárók tudják, a mi dolgunk, hogy a parancsot végrehajtsuk, nem mi felelünk érte. De nem emberséges dolog ez” – fakadt ki az idős katona. „De hát miről van szó?” – faggatta tovább Herzen. „Összeszedtek egy sereg átkozott zsidó kölyköt, a legkisebbek nyolc-kilenc évesek. A flottához viszik őket, vagy hová – nem is tudom. Először úgy szólt a parancs, *Permbe kell kísérni őket, aztán megváltoztatták, irány Kazany*. Százversztányira innen vettem át őket. A tiszt, aki a szállítmányt átadta, azt mondta: »Csak baj van velük, egyharmada ott maradt az úton« (és a tiszt a földre mutatott). Fele sem jut el a rendeltetési helyére – tette hozzá.” Herzen tovább kérdezte a tisztet: „Járványtól, vagy mitől?” Mire a katona a következőket válaszolta: „Nem, nem járvány, egyszerűen csak hullanak, mint az őszi légy. A zsidó gyerek, tudja, mind ilyen, satnya, beteges, mint a tépett macska, nem szokott az hozzá, hogy tíz óra hosszat dagassza a sarat, és kétszersültön éljen; aztán meg csupa idegen, se apja, se anyja, se kényeztetés. Köhög, köhög, aztán a földre harap. De mondja, kérem, mivel érdemelték ki ezt, hogy lehet így bánni kisgyerekekkel?” Ezek után Herzen kiment megnézni a felsorakoztatott kantonistákat és megdöbbsentette a látvány: „Sápadtan, elcsigázva, riadtan álltak ott esetlen, vastag, felhajtott gallérú katonaköpenyben, és panaszos, gyámoltalan tekintettel nézték a helyőrségi katonákat, akik durván a sorba lökdösték őket. Vérczegény ajkuk, a kék karikák a szemük alatt lázról, hidegrázásról tanúskodtak. És ezek a beteg gyermekek, akiket senki sem ápolt, dédelgetett, akiket csontig átjárt a Jeges-tenger felől fúvó szél, melynek semmi nem áll útjában, ezek a gyerekek a halálba meneteltek” – vonta meg a látottak szomorú mérlegét Herzen.⁸¹⁵

A zsidó gyerekek családjuktól való korai elszakításában, majd besorozásában a birodalom pénzügyi vezetése – élén Kankrin pénzügyminiszterrel – hatékony eszközt látott nemcsak a „zsidó népesség növekedésének megállítására”, de a „zsidó konkurencia” visszaszorítására is.⁸¹⁶ A zsidóság egy részének katonaként történő kivonása az üzleti életből frappáns megoldásnak tűnt. Ráadásul ez az elképzelés találkozott I. Miklós közismert meggyőződésével. Az uralkodó ugyanis szerette mindazokat regrutának adni, akiket a kincstár szempontjából haszontalannak és a kormányzati politikára veszélyesnek ítélt.⁸¹⁷

⁸¹⁵ Lásd Herzen, Alekszandr: *Emlékek és elmélkedések*. Budapest, 1988. 109–110. p. Alekszej Miller szerint máig nem kellőképpen bizonyítottak a kantonisták tömeges halálával kapcsolatos – többek között – Herzen naplójában is olvasható állítások. Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 112. Michael Stanislawski pedig azt állítja, hogy arra vonatkozóan sincs bizonyíték, hogy a kormányzat ragaszkodott volna a kantonisták regrutaként való besorozásához. Ilyen elvárás – szerinte – nem volt a zsidó önkormányzatokkal szemben. A döntés a kahalok vezetőire volt bízva, ezért az ezzel kapcsolatos felelősség is elsősorban őket – és nem a kormányzatot – terheli. Lásd Stanislawski, Michael: *Tsar Nicholas and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855*. Philadelphia, 1983. 123. p.

⁸¹⁶ Lásd Гессен, Ю.: Итоги еврейского народа в России, т. 2. Ленинград, 1927. стр. 32–33.

⁸¹⁷ Lásd Петровский-Штерн, Йоханан (Petrovsky-Shtern, Yohanan): Евреи в русской армии (1827–1914), М. 2003. стр. 33.

Az 1827-ben elrendelt katonai szolgálat a fentiekén túl arra is lehetőséget kínált, hogy a pravoszláv egyház fokozhassa térítő tevékenységét. Sorra jelentek meg azok az újabb és újabb rendelkezések, amelyek egyértelművé tették: a hitét megtartó zsidókra rosszabb körülmények várnak, mint kikeresztelkedett társaikra. Katonai előmenetelük többnyire elakadt, mert aki kitarzott hite mellett, csak akkor számíthatott altiszti kinevezésre, ha valamilyen kivételes hőstettet vitt véghez. Utóbb még ezen a szabályon is szigorítottak. Már a hőstett is kevés volt. Hithű zsidóként csak az számíthatott altiszti előléptetésre, akinek kinevezését maga az uralkodó hagyta jóvá.⁸¹⁸

A zsidók helyzete I. Miklós uralkodása idején nemcsak besorozásuk miatt változott meg, hanem azért is, mert 1828 nyarán megtiltották, hogy állami szolgálatba álljanak.⁸¹⁹ A cárt azonban nem elégtették ki ezek az alkalmi intézkedések, ezért elrendelte a zsidókra vonatkozó szabályok ismételt áttekintését és egy újabb átfogó szabályzat kidolgozását. Az új törvény 1835 tavaszára el is készült.⁸²⁰ A Szabályzat alapelveként rögzítette, hogy minden olyan kérdésben, amelyet a zsidókra vonatkozó külön rendelkezés nem érint, a birodalom általános törvényei az irányadóak. Az új norma véglegesítette a „letelepedési övezet” határait és egyszersmind megtiltotta a zsidók letelepedését a birodalom nyugati határaihoz ötven versztán belül lévő falvakban. Ez a döntés erős bizalmatlanságról árulkodott, ahogyan az az előírás is, amely a „letelepedési övezet” zsidó lakóinak csak legfeljebb 6-8 hétre adott lehetőséget állandó lakhelyük elhagyására, függetlenül attól, hogy mi volt utazásuk célja. Ugyanakkor a zsidók továbbra is korlátozásoktól mentesen vásárolhattak lakatlan földbirtokot a „letelepedési övezet” határain belül. Ha azonban azon kívül jutottak földtulajdonhoz – például örökség révén –, akkor azt fél éven belül kötelesek voltak eladni.

A Szabályzatban lefektetett korlátozások a zsidóság egyes csoportjait különbözőképpen érintették. Az első és a második gildéhez tartozó zsidó kereskedők továbbra is szabadon utazhattak a birodalom egész területén. Esetükben annak sem volt különösebb akadálya, hogy rendszeresen eljuthassanak olyan, a „letelepedési övezeten” kívül eső nagyvárosokba, mint Moszkva vagy Riga. De rendszeresen felkereshették a korszak legnagyobb országos vásárait is, ahol mind saját, mind pedig zsidó vállalkozótársaik termékeit árusíthatták. Ezekre a beszerző és értékesítő körutakra azonban nem vihették magukkal családtagjaikat. A hatóságok ebben a rendelkezésben nyilván annak biztosítékát látták, hogy a még oly tehetős zsidó alattvalók is visszatérnek – már csak családjukhoz való ragaszkodásuk miatt is – állandó lakhelyükre. Az 1835-ös Szabályzat – miután továbbra sem sikerült elérni a zsidók falvakból való kitelepülését – azt is előírta, hogy a zsidó földműveseknek a falvakban lakó keresztényektől elkülönülve, önálló közösséget alkotva kell élniük. Ugyanakkor efféle szabály a városi zsidókat nem korlátozta. Ők a városi közösség tagjainak számítottak. Olyannyira,

⁸¹⁸ Lásd Гессен, Ю.: Итогрия еврейского народа в России, т. 2. Ленинград, 1927. стр. 35.

⁸¹⁹ О недопускании евреев к определению в государственную службу (от 16-го августа 1828 г.) // ПСЗ-II. т. III. № 2233.

⁸²⁰ Положение о евреях (от 13-го апреля 1835 г.) // ПСЗ-II. т. X. № 8054.

hogy továbbra is saját jogukon vehettek részt a városi választásokon. Igaz, ezzel a lehetőséggel csak alig egy évig élhettek, mert már 1836 májusában korlátozták a városi előjáróságokba megválasztható zsidók arányát, ami ettől kezdve nem lehetett több a képviselő-testület egyharmadánál.⁸²¹ Három évvel később pedig elrendelték, hogy a zsidóknak a keresztény lakosságtól elkülönítve kell képviselőiket megválasztaniuk, ami egyben azt is jelentette, hogy közülük többé már nem lehetett senki városi előjáró.⁸²² De nemcsak ettől tiltották el őket, hanem attól is, hogy ülnökként részt vehessenek a járási és a becsületbíróságok munkájában, és mostantól már városi rendőr-főnök sem lehetett zsidó.⁸²³

Abban, hogy I. Miklós fontosnak találta egy újabb Szabályzat közreadását, nyilvánvalóan közrejátszott a birodalom nyugati területeit érintő 1830-31-es lengyel felkelés is. A lengyelek engedetlensége megkérdőjelezte az európai peremvidék addigi felügyeletének hatékonyságát. Ezért a pétervári udvarnak újra kellett gondolnia lengyel politikáját. Ennek azonban nem kellett volna szükségképpen érintenie a zsidókat is, mivel ők semmiféle jelét nem adták annak, hogy különösebben szimpatizálnának a lengyel felkelőkkel. Nem véletlen, hogy akadtak olyan, a birodalom nyugati területeit irányító kormányzók, akik épp ezért azt ajánlották az uralkodónak, hogy a hatalom kössön szövetséget a zsidókkal a lengyelek ellenében. I. Miklós azonban – félve attól, hogy a zsidók majd visszaélnék e szövetség kínálta előnyökkel és információkkal – elutasította ezt.⁸²⁴ Mindazonáltal az 1835-ös Szabályzat összességében mégsem növelte jelentősen a zsidókat sújtó diszkriminatív intézkedéseket, egyes vonatkozásokban még enyhített is azokon. Többek között felfüggesztette annak a korábbi utasításnak a végrehajtását, amely a zsidók falvakból való kiköltöztetését rendelte el és jelentősen megnövelte azt az időt, amit a zsidó kereskedők a „letelepedési övezeten” kívül tölthettek: az addigi évi egy hónapot hatra növelték.

A Szabályzat közreadása azonban nem jelentette azt, hogy az uralkodó lezártnak tekintette volna a zsidóság helyzetének rendezését. A kormányzat tisztában volt azal, hogy továbbra sem sikerült „feltörnie” a zsidó közösségek zárt világát és érdemben közelíteni a zsidók életformáját a többségi társadalom szokásaihoz és normáihoz. Hiába nyíltak meg már 1804-ben az állami iskolák a zsidó fiatalok előtt, többségük továbbra is a kahalok által fenntartott tanodákat választotta. A zsidók ragaszkodását nemzeti és vallási értékeikhez a kor bürokratikus nyelve előszeretettel emlegette „zsidó fanatizmusként”. Mindez arra vallott, hogy a kormányzat – kimondva-kimondatlanul – a zsidók megőrzött másságával elégedetlen volt.⁸²⁵ Mind az uralkodó, mind pedig a nyugati területek kormányzói egyre ingerültebben vették tudomásul, hogy

⁸²¹ Об устройстве присутственных мест в возвращенных от Польши губерниях (от 27-го мая 1836 г.) // ПСЗ-II. т. XI. № 9226.

⁸²² О участовании евреям в западных губерниях в городских выборах на равне с христианами (от 29-го июня 1839 г.) // ПСЗ-II. т. XIV. № 12486.

⁸²³ Lásd uo.

⁸²⁴ Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 112–113.

⁸²⁵ Lásd Гессен, Ю.: Итогрия еврейского народа в России, В 2-х томах, т. 2. Ленинград, 1927. стр. 77.

69. kép ▲ Kiszjeljov, Pavel Dmitrijevics
(1788–1872)

a zsidók sajátos, a többségtől eltérő életformája alig változott a birodalomba történő bekerülésük óta. Az emiatt érzett kudarc lehetett az oka annak, hogy I. Miklós 1840 derekán visszatért a zsidók integrálásának ügyéhez. De közrejátszott ebben az is, hogy a nyugati területek kormányzói egyre-másra álltak elő a zsidóság életét „megreformáló”, gyakran kifejezetten represszív javaslataikkal. Mindezek hatására az uralkodó megbízta az igazgatási ügyekben nagy tapasztalattal rendelkező Pavel Kiszjeljov grófot, hogy tekintse át ezeket az ajánlásokat és azok ismeretében – az akkor létrehozott újabb „zsidóügyi bizottság” (*Главный комитет об устройстве евреев*)⁸²⁶ élén – dolgozza ki a zsidósággal kapcsolatos rendelkezések új, egységes rendszerét.

A gróftól távol állt mind a korlátozó, mind a szélsőségesen kényszerítő politika. Ugyanakkor tekintettel kellett lennie egyfelől az uralkodó, másfelől a nyugati területek befolyásos adminisztrátorainak elvárásaira.⁸²⁷ Mindazonáltal Kiszjeljov az uralkodónak készített feljegyzésében⁸²⁸ nem a büntető- és kényszerítő intézkedésekre tette a hangsúlyt, hanem egy olyan átfogó kulturális reform alapjait próbálta lefektetni, amely a lehető legkevesebb konfliktussal változtatta volna meg a zsidóság mindennapi életét. Ennek jegyében – az európai emancipációs politika sikereitől is ösztönözve –, egyfelől megpróbálta a zsidóságot a kahalok zárt világából „kiszabadítani”, másfelől pedig olyan állami oktatási rendszert létrehozni, amely képes – a németországi zsidókhoz hasonlóan – az oroszországiakat is a többség nyelvén képzett, az állam iránt lojális, nem bigottan vallásos, ugyanakkor „hasznos” tevékeny-

⁸²⁶ Az uralkodó 1840. december 19-i szóbeli utasítására felállított bizottságnak az Állami Javak Minisztériumának vezetője, Pavel Kiszjeljov mellett tagja volt még Alekszandr Sztrojanov belügyminiszter, Fjodor Vroncsenko pénzügyminiszter-helyettes, majd pénzügyminiszter, Dmitrij Bludov és Leontij Dubelt, az uralkodó személyes kancelláriája II., illetve III. ügyosztályának vezetője, továbbá a lengyel területekért felelős miniszter, Ignatyij Turkul. Lásd Государственность России (конец XV. в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник, кн. I. М. 1996. стр. 205–206. Sokat elárul az uralkodó szemléletéről, hogy I. Miklós a bizottság összeállításakor nem tartotta fontosnak a népművelési miniszter bevonását a testület munkájába. Kiszjeljov volt az, aki kijárta nála, hogy Uvarov gróf is tagja legyen a bizottságnak. Lásd Гессен, Ю.: Итогрия еврейского народа в России, В 2-х томах, т. 2. Ленинград, 1927. стр. 81.

⁸²⁷ Lásd uo. стр. 79.

⁸²⁸ Kiszjeljov memorandumát (*Об устройстве еврейского народа в России*) – évtizedekkel később – Simon Dubnov adta közre. Lásd Восход, 1901. / № 4. стр. 25–40., № 5. стр. 3–21.

séget folytató, a társadalom gazdasági és kulturális életébe integrálódó alattvalókká tenni.⁸²⁹ Ehhez mindenekelőtt át kellett alakítani a zsidó fiatalok oktatását. Hiába nyíltak meg előttük 1804-ben az állami iskolák, többségük – ahogy már utaltunk rá – továbbra is saját közösségük tanodáit választotta. A kormányzat azonban mindenképpen szeretett volna ezen a helyzeten változtatni. Ezért a Kiszjeljov-bizottság már 1844-ben közreadott három fontos oktatással kapcsolatos állásfoglalást. Az egyik az állami zsidó tanodákról, a másik a rabbiképzőkről, míg a harmadik a zsidó magániskolákról és házi tanítókról fejtette ki a grémium álláspontját.⁸³⁰ Ugyancsak ebben az évben született döntés a kahalok felszámolásáról, illetve arról, hogy ezentúl ugyanazok a városi és járási intézmények igazgatják a zsidókat is, mint a birodalom többi alattvalóját.⁸³¹

A kahalok felszámolása fontos lépés volt a zsidók asszimilációjában. Ezek a jellemzően konzervatív, sőt kifejezetten ortodox beállítódású öngazgató intézmények, miközben fontos szerepet játszottak a zsidó identitás megőrzésében, a zsidóság társadalmi beilleszkedésének egyre nagyobb akadályává is váltak. Befolyásuk megtörése, mint a zsidóság sajátos „belső emancipációja”, nélkülözhetetlen előfeltétele volt a többségi társadalom által felkínált integrálódásuknak, illetve remélt „külső emancipációjuknak”.⁸³² E felettébb kényes művelet elindításában Kiszjeljov mellett jelentős szerep jutott Szergej Uvarov grófnak is, aki népművelési miniszterként megpróbált szoros és hatékony együttműködést kialakítani azokkal a tekintélyes és befolyásos zsidókkal, akik maguk is érdekeltek voltak oktatási intézményeik modernizálásában, a zsidó világ zártságának felszámolásában.⁸³³ Uvarov igyekezett az új iskolai programok kidolgozásába a zsidóság helyi képviselőit bevonni. Ennek érdekében arra kérte a „letelepedési övezet” kormányzóit, hogy az oktatási reform előkészítésével foglalkozó helyi bizottságokban minél nagyobb számban adjanak helyet a zsidóság képviselőinek. A miniszter kérése ugyan alig-alig talált meghallgatásra, ám ennek ellenére idővel egyre több reformszellemű zsidó iskola jött létre. Ezek az iskolák a zsidóság állammal való együttműködésének fontos színtereivé váltak és meghatározó szerepet játszottak a zsidóság akkulturációjában. Olyannyira, hogy az oroszországi zsidó

⁸²⁹ Lásd Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 114.

⁸³⁰ Lásd Нахманович, В. Р.: Еврейский вопрос во внутренней политике Александра II. // Россия и реформы: 1861–1881, М. 1991. стр. 37. A zsidó fiatalok számára felállítandó állami iskolákról az alábbi törvény rendelkezett: О учреждении особых училищ для образования еврейского юношества (от 13-го ноября 1844 г.) // ПСЗ-II. т. XIX. № 18420.

⁸³¹ О подчинении евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов (от 19-го декабря 1844 г.) // ПСЗ-II. т. XIX. № 18546. A kahalok adminisztratív funkcióját a rendőrség, míg a rendi hovatartozással, gazdálkodással és adózással kapcsolatos feladatait azon városok előjárásai vették át, ahol a zsidó alattvalók be voltak jegyezve, függetlenül attól, hogy hol volt állandó lakhelyük.

⁸³² „Az emancipáció egészen különleges esetét képviselte a zsidóság. Kettős emancipációról volt szó esetükben – külső emancipációról a másfajta, keresztény-középkori hagyományokra építő, uralkodó keresztény világgal való együttélésben, és a zsidó közösségek ortodoxiájától való belső emancipációról.” Lásd Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája. Budapest, 1995, 209. p.

⁸³³ Uvarov zsidó reformerekkel – mindenekelőtt Max Lilienthallal – való együttműködéséről lásd Гессен, Ю.: Итогрия еврейского народа в России, В 2-х томах, т. 2. Ленинград, 1927. стр. 84–88.

értelmiségiek első, széles nyilvánosság elé lépő nemzedékének tagjai szinte kivétel nélkül ezekben az új, a zsidó világ zártságát feladó állami iskolákban tanult. Az iskolarendszer reformja nélkül aligha nyílt volna meg előttük az út a birodalom gimnáziumai és egyetemei felé. De mert megnyílt, ezért a zsidó fiatalok a század derekától egyre nagyobb számban kezdtek el tanulni a legkülönbözőbb közép- és felsőfokú tanintézetekben. Arányuk II. Sándor uralkodásának éveire nőtt meg jelentősen. Jellemző módon az állami zsidó iskolákban főképp a kevésbé tehetős zsidó családok gyermekei tanultak. Olyan fiatalok, akiknek a szülei készek voltak ellenállni a konzervatív zsidó felsőbbbség rájuk nehezedő nyomásának, és fontosnak találták ezen a módon is kifejezésre juttatni engedetlenségüket és rosszallásukat a kahalok gyakorta korrupt vezetőivel szemben.⁸³⁴

A Kiszeljov vezette bizottság megpróbált valamilyen megoldást találni a zsidóság jelentős részét sújtó szegénységre is. Ám ebben a tekintetben kevés eszköz állt a rendelkezésére. Ezért a bizottság tagjai csak annyit tudtak javasolni, hogy fokozni kell a zsidóság „hasznos munka” felé való „terelését”. Ez pedig csak akkor lehet eredményes – vélte a bizottság –, ha a zsidókat szétválasztják „hasznos” és „haszontalan” munkát végzőkre. Annak ellenére, hogy ennek a rosszul hangzó, sőt kifejezetten aggasztó megkülönböztetésnek az ötlete már 1840-ben felvetődött, törvényként való becikkelyezésre – noha élvezte I. Miklós támogatását – csak 1851-ben került sor.⁸³⁵ Amikor pedig megtörtént, a hatóságoknak már nem maradt elég idejük arra, hogy a törvénynek érvényt szerezzenek. A krími háború közbeszólt.

A Kiszeljov-féle testület ugyan sokat tett a zsidók integrálásáért és asszimilálásáért, ám teljes emancipálásuk felvetéséig nem jutott el.⁸³⁶ A bizottságnak nem sikerült felszámolnia a „letelepedési övezet” intézményét és a különböző, csak a zsidókra kivetett különadók (*коробочный и свечной сбор*)⁸³⁷ rendszerét sem. A regrutaszabályzat is jóval szigorúbb maradt velük szemben, mint keresztény honfitársaikkal. Nem beszélve arról, hogy a falvakban lakó zsidó földműveseknek továbbra is a többi paraszttól elkülönülten kellett élniük. A komoly munka és őszinte szándék ellenére Kiszeljov maga is elismerte, hogy a bizottság tevékenysége összességében kevés eredménnyel járt. Az új cárnak, II. Sándornak írt feljegyzésében ezt azzal magyarázta, hogy a zsidókra vonatkozó számos korlátozó intézkedés, ideiglenes határozat és a bi-

rodalom általános érvényű törvényei közt meglévő megannyi ellentmondás gyakran vezetett és vezet még most is fölösleges félreértésekhez, akadályozva ezzel a zsidóság többségi társadalomba való beolvadását (*слияние*). Épp ezért Kiszeljov azt javasolta, hogy felül kellene vizsgálni a zsidókra vonatkozó valamennyi előírást és azokat az általános érvényű szabályokhoz kellene igazítani. Szerinte az egységes normarendszer megkönnyítené a zsidók „őslakosokkal” való összeolvadását, mivel – ahogy ő fogalmazott – „erkölcsi állapotuk ezt már megengedné.”⁸³⁸ Az uralkodó a jelentés margójára csak annyit írt: „végrehajtani!”

Azok után, hogy II. Sándor jóváhagyta Kiszeljov feljegyzését, a „zsidóügyi bizottság” összeállította munkatervét. Ez lényegében kilenc területet érintet. A zsidó egyházi igazgatás átszervezését, a zsidók oktatásával kapcsolatos még függő kérdések rendezését, a zsidók állami szolgálatvállalásának engedélyezését, a városi közösségek választások idején történő zsidó és keresztény részre való felosztásának megszüntetését, a zsidók lakhatásával összefüggő korlátozások eltörlését, a földvásárlással kapcsolatos még létező megkötések felszámolását, a zsidó kereskedőket és kézműveseket hátrányosan érintő szabályok felülvizsgálatát, a zsidó gyárosok tevékenységét támogató engedmények bevezetését és a diszkriminatív regrutaszabályzat módosítását.⁸³⁹ A felülvizsgálatra váró területek sorrendje nem volt véletlen. A kormányzat ugyanis ekkor még meg volt győződve arról, hogy a zsidósággal kapcsolatos magatartásának mindenekelőtt e közösség „erkölcsi felemelésére” – felfogásukban: asszimilációjára – kell irányulnia. Amennyiben ez sikerrel jár, a zsidóság számos kedvezményre számíthat, beleértve valamennyi addigi korlátozás eltörlését.

A „zsidóügyi bizottság” listájának utolsó pontja a program jóváhagyásakor már megvalósult. II. Sándor ugyanis még 1855. május 5-én elrendelte, hogy ezentúl a zsidók ugyanolyan feltételek mellett töltsék katonai idejüket, mint a birodalom többi „természetes alattvalója”.⁸⁴⁰ Nem sokkal később a megkoronázása alkalmából kiadott kiáltványában az uralkodó megerősítette ezt és egyúttal felszámolta a kantonista iskolákat is.⁸⁴¹ 1859-ben pedig már nemcsak hallgatólagosan, hanem uralkodói utasításra, felfüggesztették azt a korábbi rendelkezést, amely előírta a zsidók „hasznosakra” és „haszontalanokra” történő felosztását.⁸⁴²

Már I. Miklós idején kísérlet történt a zsidóság felekezeti igazgatásának átalakítására. A hatalom megpróbálta a pravoszláv egyházhoz hasonló szigorú hierarchikus rendbe szervezni a „Mózes hitűek” adminisztratív felügyeletét. Az eredeti tervek

⁸³⁴ Лásд Миллер, А.: Империя Романовых и национализм, М. 2006. стр. 115.

⁸³⁵ Временные правила о разборе евреев (от 23-го ноября 1851 г.) // ПСЗ-II. т. XXVI. № 25766.

⁸³⁶ A zsidók „felszabadítása” – többek között – azért sem merülhetett ekkor még fel – ahogyan erre joggal hívja fel a figyelmet Yuri Slezkine (Jurij Szljozkin) –, mert az orosz társadalom nagy többsége maga is emancipálatlan volt. Ilyen társadalmi közegben még azt is nehéz meghatározni – ha egyáltalán lehetséges –, hogy mennyiben kivételes és milyen mértékű a zsidókat sújtó diszkrimináció. Az Orosz Birodalomban ugyanis „nem létezett olyan módszer, amelynek segítségével meg lehetett volna állapítani a jogi diszkrimináció fokát, merthogy hiányzott az a közös mérce, amely valamennyi alattvalóra alkalmazható lett volna. A cár kivételével mindenki olyan csoporthoz tartozott, amelyet a diszkrimináció ilyen, vagy olyan válfaja sújtott.” Лásд Слезкин, Ю.: Эра Меркурия. Евреи в современном мире, М. 2005. стр. 150.

⁸³⁷ Szó szerint *doboz-*, illetve *gyertyadíj*. Az előbbi a zsidó mészárszékeken levágott húsról vetették ki és a zsidó iskolák, illetve különböző jótékonyági intézmények működését fedezték belőle, míg az utóbbi ki-
zárólag a zsidók oktatásának támogatására szolgált.

⁸³⁸ Лásд Нахманович, В. Р.: Еврейский вопрос во внутренней политике Александра II. // Россия и реформы: 1861–1881, М. 1991. стр. 36.

⁸³⁹ Лásд уо. стр. 38.

⁸⁴⁰ Лásд уо. стр. 38. Ez a döntés utóbb megerősítést nyert a koronázás alkalmából kiadott manifestumhoz kapcsolódó uralkodói rendeletben. Лásд О даруемых евреям облегчениях, по исполнению рекрутской повинности (от 26-го августа 1856 г.) // ПСЗ-II. т. XXXI. № 30888.

⁸⁴¹ О всемиростивейшем даровании народу милостей и облегчений по случаю Коронавания Его Величества (от 26-го августа 1856 г.) // ПСЗ-II. т. XXXI. № 30877.

⁸⁴² Лásд Миндлин, А. Б.: Правительственные комитеты, комиссии и совещания по еврейскому вопросу в России // Вопросы истории, 2000. /№ 8. стр. 53.

szerint az új igazgatási rendszernek lettek volna központi, kormányzósági, járási és helyi szintű intézményei. Ám csakhamar kiderült, hogy ehhez hiányoznak a személyi feltételek. Így beérték azzal, hogy a Belügyminisztérium Egyházügyi Igazgatóságának (Департамент Духовных Дел) keretei között 1848-ban felállítsák a Rabbik Bizottságát (Раввинская Комиссия),⁸⁴³ majd két évvel később – a „letelepedési övezet” kormányzói és főkormányzói mellett – létrehozzák az úgynevezett „tudós zsidók” posztját, akik konzulensként segítették a helyi hatalom irányítóit a zsidósággal kapcsolatos ügyek intézésében. II. Sándor idején a Rabbik Bizottsága több alkalommal is – előbb 1857-ben, majd 1861-ben – megbízást kapott a zsidó egyház igazgatási rendjének kidolgozására, ám a testület által elkészített tervezet ajánlásai egyik esetben sem kerültek bevezetésre.

Az orosz adminisztráció – ahogyan korábban erre már utaltunk – viszonylag korán kísérletet tett a zsidóság oktatásának fokozatos állami felügyelet alá vonására. A Népművelési Minisztérium még 1844-ben elfogadott egy olyan programot, amelynek célja a zsidó közösségek által fenntartott iskolák állami felügyelet alá rendelése, majd bezárása, végül pedig állami zsidó iskolákkal való felváltása volt. Ez képezte az alapját annak a folyamatnak, amely egyre nagyobb számban indított el zsidó fiatalokat a különböző állami közép- és felsőfokú tanintézetekbe. E tendencia megerősítése érdekében a Rabbik Bizottsága 1863-ban elrendelte, hogy a zsidókra kivetett különadóból, az úgynevezett „gyertyapénzből” (свечный сбор) évente 24 ezer rubelt különítsenek el és azt 25-60 rubeles ösztöndíjak formájában osszák szét az egyetemekre járó zsidó diákok között.⁸⁴⁴

A zsidóság képzettségi szintjének látványos növekedése több vonatkozásban is visszahatott élethelyzetükre. Így például azok, akik az orvostudományok, illetve a sebészet doktoraivá váltak, továbbá azok, akik más egyetemi karokon doktori, magiszteri vagy kandidátusi címet nyertek 1861 novemberétől már szabadon választhatták meg lakhelyüket és állami szolgálatba is állhattak.⁸⁴⁵ A szabad lakhelyválasztás először az első gildéhez tartozó zsidó kereskedőket illette meg. Ők ezt a jogot már 1859-ben elnyerték.⁸⁴⁶ 1865-től pedig már a kézművesek is szabadon dönthettek lakhelyükről.⁸⁴⁷ Két évvel később a nyugállományba vonult alacsony rangú állami hivatalnokok is megkapták ezt a jogot.⁸⁴⁸ Vagyis a hivatalos politika a XIX. század dere-

70. kép ▲ Buharai zsidó iskola

kától a „szelektív integráció” jegyében próbálta a zsidóság „hasznosnak” ítélt tagjait a többségi társadalomba beilleszteni.⁸⁴⁹

Az oktatástól és még néhány más, következetesen kezelt területtől eltérően akadt egy kérdéskör, amellyel kapcsolatban a kormányzat meglehetősen bizonytalannak mutatkozott. Ez a zsidók földtulajdonlása volt. Jellemző, hogy míg 1862-ben a központi adminisztráció kész volt – a kijevei főkormányzó, Illarion Vaszilcsikov herceg javaslatára – engedélyezni a zsidók földvásárlását a birodalom délnyugati részén, egy évvel később, az 1863-as lengyel felkelés hatására felülvizsgálva álláspontját, sorra adta ki azokat a rendelkezéseket, amelyek nemcsak a földvásárlást, de a föld bérbevételét is megtiltották. Néhány év elteltével azonban a kormányzat kénytelen volt belátni, hogy a zsidók tulajdonszerzésének és bérleti jogának korlátozása súlyos következményekkel járt, ezért 1868-ban ismét lehetővé tették nemcsak a föld, de a malmok és más feldolgozóüzemek bérbevételét.

II. Sándor reformjai több tekintetben is fontos változást hoztak a zsidóság életében. Annak következtében, hogy az 1864-es zemsztvo-, illetve bírósági reform semmiféle korlátozó passzust nem tartalmazott rájuk nézve, megnyílt előttük a bírói és ügyvédi karrier, valamint számos, a helyi önkormányzatok számára fontos szakmai terület. En-

⁸⁴³ Az Egyházügyi Igazgatóság munkájára vonatkozóan lásd Ерошкин, Н. П. (ред.): Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. СПб. 1998. т. 2. стр. 36–38.

⁸⁴⁴ Lásd Нахманович, В. Р.: Еврейский вопрос во внутренней политике Александра II. // Россия и реформы: 1861–1881, М. 1991. стр. 40.

⁸⁴⁵ О преимуществах евреев, получивших образование, а равно служащих при еврейских учебных заведениях (от 27 ноября 1861 г.) // ПСЗ-II. т. XXXVI. № 37684.

⁸⁴⁶ О предоставлении евреям-купцам 1 гильдии и евреям-иностранным подданным права жительства и торговли вне черты постоянной оседлости евреев (от 16 марта 1859 г.) // ПСЗ-II. т. XXXIV. № 34248.

⁸⁴⁷ О дозволении евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в Империи (от 28-го июня 1865 г.) // ПСЗ-II. т. XL. № 42264.

⁸⁴⁸ Положение об устройстве отставных и бессрочно-отпускных низших чинов (от 25 июня 1867 г.) // ПСЗ-II. т. XLII. № 44745.

⁸⁴⁹ Lásd Натанс, Бенджамин (Benjamin Nathans): За чертой. Евреи встречаются с позднимперской Россией, М. 2007. стр. 38.

Игнатий Павлович
Игнатьев

71. kép ▲ Ignatyev, Nyikolaj Pavlovics
(1832–1908)

nek az új helyzetnek köszönhetően sokan vállaltak közülük munkát a helyi hatalom végrehajtó intézményeinél statisztikusként, mérnökként vagy orvosként.

Az 1870-ben hatályba lépő új Városi rendtartás (*Городское положение*) is kedvezőbb volt az összes korábbi rendtartásnál. Ugyan nem számolt fel minden diszkrimináló rendelkezést, de az addig hatályban lévőkhöz képest jóval kevesebbet tartalmazott. Az új norma kidolgozói – ha rajtuk múlik – még ennél is tovább mentek volna. Ők ugyanis szerették volna a zsidókat korlátozó valamennyi rendelkezést eltörölni, de javaslatukat a Belügyminisztérium vezetése elvetette. Ezért a diszkrimináló előírások egy része továbbra is érvényben maradt. Így az új szabályzat sem engedte, hogy a város fejévé zsidó polgárt válasszanak. Az a rendelkezés is hatályban maradt, amely arányukat a városi magisztrátusokban a testület létszámának egyharmadára korlátozta. Ugyan-

akkor az új Városi rendtartás elfogadásával a zsidók és a keresztények külön választási csoportra történő felosztása megszűnt, vagyis a felekezeti különbség immár semmilyen szerepet nem játszott a kuriális besorolásban.

Eközben az új Katonai szabályzat kidolgozásával megbízott hadügyminisztériumi bizottság, élén a miniszterrel, Dmitrij Miljutyinnal, továbbra is indokoltak taláta, hogy a zsidóságot bizonyos vonatkozásokban a besorozottak többi csoportjától elkülönítve kezeljék. Ennek jegyében a minisztériumi grémium azt javasolta, hogy a katonai szolgálatra behívott zsidókat változatlanul ne lehessen tisztekké előléptetni. A testület azt is indokoltak tartotta, hogy a zsidó hadkötelesek összeírására és behívására vonatkozó szabályok továbbra is vegyék figyelembe a zsidóknak azt a – e grémium által nekik tulajdonított – hajlamát, hogy szeretnek kibújni a katonai szolgálat alól. A bizottság arra is felhívta a figyelmet, hogy változatlanul számolni kell azokkal az „életformabeli, valamint a polgári jogok gyakorlásával összefüggő különbségekkel, amelyek a zsidókat egyelőre még élesen elválasztják a birodalom többi lakosától”.⁸⁵⁰ Az Államtanács általános hadkötelezettséggel foglalkozó különbizottsága azonban megalapozatlannak találta ezeket a javaslatokat. A különbszabályok teremtette kényel-

⁸⁵⁰ A hadügyminiszter 1873 január 19-én kelt feljegyzését lásd Нахманович, В. Р.: *Еврейский вопрос во внутренней политике Александра II.* // Россия и реформы: 1861–1881, М. 1991. стр. 42.

metlenségen túl mindenekelőtt azért vetették el a minisztériumi bizottság ajánlásait, mert azok életbeléptetése azt a benyomást kelthette volna, hogy a kormány még mindig bizalmatlan a zsidósággal szemben. Az Államtanács különbizottsága azonban még a látszatát is szerette volna elkerülni ennek.

II. Sándor uralkodása idején a zsidóság ugyan számos korábbi korlátozástól megszabadult, ám ezek a diszkriminációt oldó lépések többnyire csak a közösség egy részére vonatkoztak, vagyis továbbra is szelektív jellegűek maradtak. Ennek ellenére jelentőségüket hiba lenne alábecsülni. Már csak azért is, mert a zsidóság bizonyos csoportjai nemcsak joghelyzetüket, de tényleges életfeltételeiket tekintve is jóval kedvezőbb körülmények közé kerültek. Részben épp ezek a változások okozták, hogy az orosz társadalom egy része kezdte úgy érezni, „a zsidók gazdasági uralma alá került”. Ráadásul ez a mind szélesebb körben terjedő vélekedés nemcsak valamiféle diffúz társadalmi érzületként volt jelen, de a hatalom nem egy magas rangú képviselője is osztozott bennük, így maga a belügyminiszter, Nyikolaj Ignatyev gróf is, aki a zsidók jobb élethelyzetével és állítólagos gazdasági fölényével magyarázta az 1881 tavaszán kezdődő zsidóellenes pogromokat.⁸⁵¹ Utóbb a tragikus eseményeknek ez az értelmezése szolgált alapjául azoknak az intézkedéseknek, amelyekkel a hatalom elkezdte ismét korlátozni a zsidóság életfeltételeit. 1881 októberében – vagyis már az új cár, III. Sándor idején, aki márciusban meggyilkolt apját, II. Sándort követte a trónon – felállították azt az újabb „zsidóügyi bizottságot”, amelynek az volt a feladata, hogy egyfelől áttekintse a zsidókra⁸⁵² vonatkozó törvényeket, másfelől pedig olyan javaslatokkal álljon elő, amelyek képesek „lecsillapítani” a keresztény lakosságot. A bizottság rövid időn belül el is készítette tervezetét, amely alapjául szolgált az uralkodó által 1882 májusában jóváhagyott, zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseknek.⁸⁵³ Ezek az új szabályok ismételten megtiltották a zsidók városokon kívüli letelepedését, továbbá falusi ingatlanszerzését és földbérletét is. A kormányzat ugyanis meg volt győződve arról, hogy ezekkel a korlátozásokkal képes elejét venni a zsidók „gazdasági uralmának”, és mivel a központi adminisztráció úgy ítélte meg, hogy ez az „uralom” kevésbé érzékelhető a városokban, mint a falvakban, ezért első-

⁸⁵¹ A pogromok történetére és hátterére vonatkozóan lásd Klier, John Doyle – Lambroza, Shlomo (ed.): *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history.* Cambridge University Press, 1992. A kötetnek létezik orosz kiadása is: Клиер, Джон Д. – Ламброза, Шломо (ред.): *Погромы в российской истории Нового времени (1881–1921),* М. 2016.

⁸⁵² Az Orosz Birodalomban a zsidókat hivatalosan nem etnikai, hanem felekezeti alapon tartották számon. A XIX. század második felének népszámlálási gyakorlata is azt mutatja, hogy a zsidóságra nem etnikai, hanem vallási közösségként tekintettek. Az 1897-es átfogó népszámlálás során nem tettek fel egyetlen olyan kérdést sem, amely arra utalt volna, hogy a zsidóságot etnikai közösségnek tartanak. Az adatfelvétel során – és ez nemcsak a zsidóságra vonatkozott – kizárólag az alattvalók vallási és anyanyelvi kötődése felől érdeklődtek. Amikor pedig a nemzetiségi hovatartozásra kérdeztek rá, akkor azt szigorúan a beszélt anyanyelvvel azonosítva tették. A népszámlálási gyakorlatra vonatkozóan lásd Первая всеобщая перепись населения Российской империи. т. XXXVII: *Город Санкт-Петербург, Тетрадь II.* СПб. 1903. стр. 50–87., 212–229.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. т. XXIV: *Город Москва, Тетрадь II.* СПб. 1904. стр. 60–129., 226–243.

⁸⁵³ О приведении в действие Временных Правил о евреях (от 3-го мая 1882 г.) // ПСЗ-III. т. II. № 834.

72. kép ▲ Gjeljanov, Ivan Davidovics
(1818–1898)

sorban az utóbbiakban kell kialakulásának lehetőségét megakadályozni. Az ideiglenes rendelkezések azonban nemcsak a falvakba való kiköltözést tiltották meg, de azt is, hogy a zsidók vásárnapokon és a tizenkét legfontosabb pravoszláv ünnepnap idején kereskedhessenek. Ez a döntés még az előbbieknél is súlyosabb érvágást jelentett.

A büntetőintézkedések ezzel még nem értek véget. Néhány évvel később kezdtek áttérjedni az integráció legsikeresebb területére, az oktatásra is. Ennek előzményei a hetvenes évekre nyúltak vissza, arra az időszakra, amikor már kezdtek jelentkezni az oktatási reform első eredményei. A zsidó fiatalok egyre nagyobb számban tűntek fel a birodalom közös – etnikai és felekezeti megkülönböztetéstől mentes – tanintézeiben. Csakhogy épp ez a fej-

lemény kezdett kormányzati körökben egyre nagyobb nyugtalanságot kelteni. Erre adott első reakcióként már 1875-ben megszüntették a zsidó egyetemistákat támogató ösztöndíjak folyósítását.

Ennek ellenére a népművelési miniszter még 1884 júniusában is egy olyan körlevelet adott ki, amelyben emlékeztette a felügyelete alá tartozó tanintézetek vezetőit arra, hogy a birodalom törvényei előírják a gimnáziumot végzett zsidó fiatalok korlátozástól mentes felvételét a „letelepedési övezet” területén található egyetemekre. A miniszter arra is felhívta a figyelmet, hogy a birodalom belső területein működő felsőfokú tanintézetekbe is felvételt nyerhetnek a zsidó fiatalok, amennyiben megfelelő rendőrségi igazolást nyújtanak be.⁸⁵⁴ Ez volt az utolsó olyan hivatalos instrukció, amely a zsidók integrációját szem előtt tartva próbált irányt szabni a birodalmi oktatáspolitikának. Ám röviddel ezt követően éles váltás következett be. A központi kormányzat elérkezettnek látta az időt, hogy megtörje a zsidók növekvő tanulási kedvét, mindenekelőtt azért, mert ennek legfőbb indítékát az „állampolgári egyenjogúság” elnyerésében látta. Miután ezt a tendenciát a kormányzat nem tartotta kívánatosnak, hozzáfogott annak korlátozásához. Ennek első elemeként 1885 júniusában kiadták azt a rendelkezést, amely 10 százalékban szabta meg a Harkovi Műszaki Főiskolára (*Харьковский Технологический Институт*) felvehető zsidó hallgatók

⁸⁵⁴A körlevelet idézi: Лаурсон, А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений Министерства народного просвещения, Пг. 1916. Стб. 733.

arányát.⁸⁵⁵ A következő év márciusában pedig újabb, az előzőnél is szigorúbb rendelet jelent meg. Ebben a népművelési miniszter nem egyszerűen korlátozta, hanem teljes egészében megtiltotta a zsidó diákok felvételét a Harkovi Állatorvostudományi Főiskolára (*Харьковский Ветеринарный Институт*).⁸⁵⁶ Néhány hónappal később Ivan Gjeljanov népművelési miniszter pedig már azzal a javaslattal állt elő, hogy a zsidó gyerekek közül csak a felsőbb rendekhez tartozókat vegyék fel a gimnáziumokba, mert a „fogathajtók, a lakájok, a szakácsok, a mosónők, a szatócsok és a hozzájuk hasonló emberek gyermekei” nem valók oda. A Miniszterek Bizottsága azonban ezt nem fogadta el. Helyette olyan megoldást javasolt, amely semmilyen formában sem kapcsolja össze a felvételi korlátozást a rendi hovatartozással. A szabályozás részleteinek kidolgozásával pedig a javaslat betérjesztőjét, a népművelési minisztert bízta meg. Ám ez az uralkodó által is jóváhagyott 1887. június 26-i kormányhatározat – Állásfoglalás az iskolák zsidó származású személyektől való korlátozásáról (*Положение об ограничении школы от лиц иудейского происхождения*) – nem került nyilvános kodifikálásra. Azt – félve annak „helytelen értelmezésétől” – nem becikkelyezett normaként, hanem csak bizalmas irányelvként kezelték.⁸⁵⁷ Ez azonban mit sem változtatott annak hatályán. Olyannyira nem, hogy alig két héttel a kormányulást követően a népművelési miniszter, Ivan Gjeljanov körlevélben rendelte el a közép- és felsőfokú tanintézetekbe felvehető zsidó fiatalok arányának – rendi hovatartozástól független – korlátozását.

A *numerus clausus* bevezetésével azonban még a kormányzati elit körében sem értett egyet mindenki. Ez jól látható az elrendelését megelőző viták anyagaiban. Az ellenzők közé tartozott – többek között – Alekszandr Georgijevszkij, a Népművelési Minisztérium helyettes vezetője, aki 1886-ban hosszú jelentést⁸⁵⁸ készített a zsidókra vonatkozó törvények felülvizsgálatával foglalkozó Főbizottságnak (*Высшая комиссия для пересмотра действующих о евреях в империи законов*) a zsidók oktatásáról. Ebben kifejtette, hogy a felvételi kvóta alkalmazása „önkéntes, kényelmetlen és igazságtalan” lenne. Szerinte ez a gyakorlat nemcsak a kormányzat eddig rendkívül sikeres integrációs politikáját veszélyeztetné, de azzal a veszéllyel is járna, hogy alkalmazása egyre több zsidó fiatalot sodorna az „ellenséges elemek” karjaiba.

Georgijevszkij javaslata azonban nem talált meghallgatásra. A Főbizottság két leginkább befolyásos tagja – Nyikolaj Golicin herceg és a bizottság elnöke, Konsztantyin Palen igazságügyi miniszter – különvéleményt csatolt Georgijevszkij jelentéséhez. Szerintük épp az ellenkezőjét kellene tenni annak, mint amit a miniszterhelyettes javasolt, vagyis „teljesen el kellene választani egymástól” a zsidó és a keresztény diákokat. Ez pedig csak egyetlen módon tehető meg, ha kialakítják a zsidó

⁸⁵⁵Az erről szóló rendelkezést lásd *Об ограничении приема евреев в Харьковский Технологический Институт (от 7-го июня 1885 г.)* // ПСЗ-III. т. V. № 3034.

⁸⁵⁶Lásd Иванов, А. Е.: Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба, М. 1999. стр. 212.

⁸⁵⁷Lásd *uo.* стр. 213.

⁸⁵⁸Lásd Георгиевский, А.: Доклад по вопросу о мерах относительно образования евреев, СПб. 1889.

gimnáziumok önálló hálózatát. A kormány azonban nem fogadta el Golicin és Palen javaslatát. Helyette – a már korábban említett – 1887 júniusában megtartott ülésén arra a következtetésre jutott, hogy nem elválasztja a zsidó fiatalokat a keresztényektől és nem is rendi alapon válogatja ki a felvehető körét, hanem kezdeményezi a középiskolákba és egyetemre jelentkező zsidók arányának korlátozását. A részletek kidolgozásával megbízott népművelési miniszter – ahogy erre már utaltunk – ennek szellemében adta ki 1887. július 10-én a *numerus clausus* bevezetését elrendelő körlevelét. Ettől kezdve a birodalom valamennyi, a Népművelési Minisztérium alá tartozó közép- és felsőfokú tanintézetébe csak meghatározott százalékban nyerhettek felvételt a zsidók. A „letelepedési övezeten” belül ezt az arányt a diákok 10 százalékában határozták meg, míg a birodalom többi részén 5 százalékában. Ám még ennél is szigorúbb szabályok vonatkoztak a két fővárosra. A szentpétervári és a moszkvai tanintézetekbe csak 3 százaléknyi zsidó diák volt felvehető.⁸⁵⁹

Ezek a korlátozások már rövid időn belül éreztették hatásukat. A zsidó egyetemisták aránya néhány év alatt 13,5 százalékról 8,1 százalékra esett vissza.⁸⁶⁰ A kormányzat azonban nem érte be ennyivel. 1889 őszén – hasonlóan a többi nem keresztény alattvalóhoz – elkezdte korlátozni a zsidók számát az esküdtek és az ügyvédek körében is.⁸⁶¹ Egy évvel később pedig már a részvénytársaságokban is megszabta a zsidók arányát. 1891 tavaszán lényegében visszavonta azt az 1865-ben elfogadott rendelkezést, amely lehetővé tette a gépészeknek, kézműveseknek, a sör- és szeszfőzőknek, hogy letelepedhessenek a birodalom belső területein. Ettől kezdve számukra ez ismét tiltott volt. Azoknak pedig, akik a korábbi rendelkezés alapján költöztek ki a „letelepedési övezetből”, vissza kellett térniük oda.⁸⁶² Egy évvel később ezt a szabályt kiterjesztették az alacsony rangú leszerelt zsidó katonákra is.⁸⁶³

Ez a fajta, nemcsak a zsidósággal, de a birodalom más kisebbségeivel szemben is megmutatkozó jogfosztó politika szervesen illeszkedett III. Sándor reformellenes, nemzetileg elfogult, „népi egyeduralmat” (*народное самодержавие*) meghirdető kurzusába. Abba a politikai irányvonalba, amely aggályok nélkül vonta sorra vissza a

⁸⁵⁹ Познер, С. В.: Евреи в общей школе: К истории законодательства и правительственной политики в области еврейского вопроса, СПб. 1914. стр. 85. Egyébként nem a zsidók voltak az elsők, akikkel szemben etnikai vagy felekezeti alapon korlátozó intézkedésekkel élt az orosz kormányzat. Korábban hasonló módon jártak el a lengyel katolikusokkal szemben is. De nemcsak etnikai vagy felekezeti alapon történhetett diszkrimináció. Találni nem egy példát a rendi, a vagyoni vagy a nemi szempontú korlátozásokra is. Lásd Натанс, Бенджамин (Benjamin Nathans): За чертой. Евреи встречаются с позднейшей Россией, М. 2007. стр. 304.

⁸⁶⁰ Ласд Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи, М. 2010. стр. 710.

⁸⁶¹ О порядке принятия в число присяжных и частных поверенных лиц нехристианских вероисповеданий (от 8-го ноября 1889 г.) // ПСЗ-III. т. IX. № 6331.

⁸⁶² О восприимчивости евреям-механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам переселяться на жительство в Москву и Московскую губернию (от 28-го марта 1891 г.) // ПСЗ-III. т. XI. № 7581.

⁸⁶³ О восприимчивости евреям отставным нижним чинам, служившим по прежнему Рекрутскому Уставу, и членам их семейств, приписанным к городам внутренних губерний, проживать в Москве и Московской губернии (от 15-го октября 1892 г.) // ПСЗ-III. т. XII. № 8951.

zsidók korábban elnyert jogait. Így az 1892-es új Városi rendtartásban a zsidók már úgy szerepeltek, mint akiknek nincs joguk a városi választási gyűléseken való részvételhez, vagyis – szemben az 1870-es rendtartással – ki lettek zárva a városi önkormányzati választásokból.⁸⁶⁴ Ugyanakkor a városi eljáróságok által összeállított és a belügyminiszter által jóváhagyott listán szereplő zsidók közül a városi közösség nem zsidó része bárkit képviselővé választhatott. Az így megválasztott zsidók száma azonban nem lehetett több a testület tagjainak egytizedénél. Hasonló jellegű korlátozásra került sor a két évvel korábban elfogadott új zemsztvo-rendeletben is.⁸⁶⁵ A módosított önkormányzati törvény ugyanis megtiltotta a zsidók részvételét a zemsztvok választási gyűlésein. Vagyis a zsidók – szemben a korábbi szabályozással – a járási és kormányzósági önkormányzati testületekből is kiszorultak.⁸⁶⁶ Ez a két új rendelet, vagyis az 1892-es Városi rendtartás és az 1890-es zemsztvo-törvény – nemcsak a zsidóság kirekesztése miatt, de más okok miatt is – komoly visszalépést jelentett a korábbi, még a „nagy reformok” idején elfogadott, a helyi közösségek öngazgatását támogató szabályozáshoz képest.

A zsidósággal szembeni korlátozó politika az utolsó orosz cár, II. Miklós idején is tovább folytatódott. Már az ő uralkodásának idejére esett, amikor 1897-ben megtiltották a zsidó gyógyszerészek, felcserek és bábaasszonyok moszkvai lakhatását. Egy évvel később pedig megvonták a zsidók beutazási és letelepedési jogát Szibériában. Ettől kezdve az Urálon túli területeken csak azok a zsidók élhettek, akik oda bírósági, avagy adminisztratív végzés következtében kerültek. Mindenki másnak, beleértve a privilegizált rendekhez tartozókat is, el kellett hagyniuk a birodalomnak ezt a részét. Ebben az időszakban számos példát találni arra is, amikor a zsidóságot érintő korlátozásokra nem általános érvénnyel, hanem csak helyi jelleggel – bizonyos területek zsidóságra vonatkozóan – került sor. Ebbe a kategóriába tartozott az a döntés is, amikor 1898 elején jelentősen megszigorították a zsidók első kereskedői gildébe való felvételét Moszkvában, illetve a Moszkvai Főkormányzóságban. E döntés nyomán felvételükre csak akkor kerülhetett sor, ha azt maga a pénzügyminiszter engedélyezte, miután konzultált erről a moszkvai főkormányzóval. Ám hiába nyert valaki zsidóként első gildebeli regisztrációt, státusza nem jogosította fel arra, hogy részt vegyen a városi választógyűlésen. Még arra sem volt joga, hogy bekapcsolódjék rendje korporatív testületének munkájába. A fenti intézkedéssel tehát a zsidókat mind a városi választásokról, mind rendjük korporatív testületéből kitiltották.

A zsidóság különböző csoportjai a III. Sándorral kezdődő diszkriminációs fordulatra és az azzal párhuzamosan felerősödő antiszemitizmusra különbözőképpen reagáltak. Sokan az etnikai alapú politikai önszerveződés, vagy a politikai radika-

⁸⁶⁴ Ласд Городовое Положение (от 11-го июня 1892 г.) // ПСЗ-III. т. XII. № 8708.

⁸⁶⁵ Положение о губернских и уездных земских учреждениях (от 12-го июня 1890 г.) // ПСЗ-III. т. X. № 6927.

⁸⁶⁶ Az 1890-es új zemsztvo-rendelet tartalmára vonatkozóan lásd Куликов, В. В.: Земские учреждения и правительственный контроль. (Вторая половина XIX – начало XX в.) М. 1998. стр. 48–129.; Захарова, А. Г.: Земская контрреформа 1890 года, М. 2001.

lizmus gyakran egymással is versengő irányzatai felé kezdtek tájékozódni, míg mások a kikeresztelkedésben reméltek menedéket nyerni. Az előbbi komoly személyes kockázatvállalással járt, hiszen 1905 előtt minden párt illegálisnak számított, míg az utóbbi a személyes biztonság elnyerését ígerte. Ez azonban csak látszólag volt így, mert a kereszténységre való áttérés sem adott teljes körű védelmet.⁸⁶⁷ Nem beszélve arról, hogy a kikeresztelkedett zsidók nemcsak fizikailag nem érezhették magukat biztonságban, de érzelmileg sem, mivel gyakran tapasztalhatták, hogy hiába adták föl hitüket és hagyományaikat, a társadalom nagy része változatlan ellenszenvvel és bizalmatlansággal viszonyult hozzájuk. Sokan közülük azzal voltak kénytelenek szembesülni, hogy bármennyire szeretnék is zsidóságot elfelejteni, azt környezetük nem engedi meg nekik, újra és újra emlékezteti őket arra.⁸⁶⁸ E tapasztalatok, valamint az ismétlődő pogromok és a *numerus clausus* hatására a századfordulón zsidók tömegei döntöttek úgy, hogy elhagyják az országot.

A kivándorlási hullám előtt a zsidóság egyike volt a birodalom legnagyobb közösségeinek. Népeségen belüli arányuk 4,03 százalékos volt. Náluk csak az oroszok (44,31 százalék), az ukránok (17,81 százalék), a lengyelek (6,31 százalék) és a fehéroroszok (4,68 százalék) voltak többen.⁸⁶⁹ A XIX. század végén számuk már meghaladta az 5 milliót, nagy többségük azonban még ekkor is a „letelepedési övezet” határain belül élt. Azon kívül – a birodalom belső területein – legfeljebb 300 ezren lakhattak.⁸⁷⁰ Ez mindössze 6 százaléka volt az oroszországi zsidóságnak. De még közülük is legfeljebb csak 200 ezren lehettek azok, akik képzettségük, vagy vagyonuk alapján nyertek jogot a birodalom belső területeire való áttelepülésre. A többiek – nem saját elhatározásból, hanem mert időközben Oroszország rájuk is kiterjesztette fennhatóságát – vagy a Kaukázusban éltek, vagy a birodalom szibériai, illetve közép-ázsiai részein. Az előbbieket⁸⁷¹ számát mintegy 60 ezerre, míg az utóbbiakét – akik között ott találjuk a buharai zsidókat is⁸⁷² – 50 ezerre becsülik. Ugyanakkor a fővárosban továbbra is nagyon kevesen lakhattak. Az 1869-es szentpétervári népszámlálás adatai szerint ott mindössze hatezren éltek.⁸⁷³ Arányuk még az 1 százalékot sem érte

⁸⁶⁷ A kikeresztelkedés jogilag kétségtelenül új helyzetet teremtett, hiszen a birodalmi jog a kereszténységet felvett zsidókat már nem zsidóként, hanem „természetes alattvalóként” tartotta számon. Ez azonban nem garantálta személyes biztonságukat. Az ismétlődő pogromok voltak ennek szomorú bizonyítékai.

⁸⁶⁸ Lásd Гительман, Цви (Zvi Gitelman): *Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*, М. 2008. стр. 27.

⁸⁶⁹ Lásd Каппелер, Андреас (Andreas Kappeler): *Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад*, М. 1997. стр. 292–293.

⁸⁷⁰ Lásd Миллер, А.: *Империя Романовых и национализм*, М. 2006. стр. 105.

⁸⁷¹ A Kaukázusban grúz, illetve úgynevezett hegyi zsidók (*горские евреи*) éltek. Rájuk vonatkozóan lásd Магид, А. Г.: *Евреи на южных окраинах России. ч. 1. Евреи на Кавказе*, Петроград, 1918.

⁸⁷² A közép-ázsiai zsidók, köztük a buharai zsidókkal, már jóval azt megelőzően a térségben éltek, hogy ezeket a területeket az Orosz Birodalom felügyelete alá vonta volna. Lásd Каганович, А.: *Россия «абсорбирует» своих евреев: имперская колонизация, еврейская политика и бухарские евреи* // *Ab Imperio*, 2003. / № 4. стр. 301–328.

⁸⁷³ Lásd Санктпетербург по переписи 10 декабря 1869 года. Вып. 1. Население по возрастам, семейному состоянию, вероисповеданиям, народностям, сословиям и грамотности, СПб. 1872. стр. 25.

el. Noha számuk a következő évtizedekben jelentősen megnőtt – a századfordulón már több mint 20 ezer zsidó élt a fővárosban –, ám részesedésük soha nem haladta meg a 2 százalékot.⁸⁷⁴ Ez az arány feleakkora volt, mint az országos átlag, és jelentősen elmaradt a zsidók „letelepedési övezeten” belüli 11 százalékos részesedésétől.⁸⁷⁵ A fővárosi adatok egyben világosan mutatták, hogy a kormányzat igyekezett a zsidókat minél inkább távol tartani Szentpétervártól. Ám az oroszországi zsidók, bárhol is éltek, még így is többségükben városlakók voltak. Olyannyira, hogy ők adták a birodalom nyugati peremén – a belorusz és a litván területeken – az urbanizált lakosság felét, míg Ukrajnában csaknem harmadát.⁸⁷⁶

1880-ban – egy évvel az első komoly oroszországi pogromhullám előtt – az Orosz Birodalomban élt a legnépesebb zsidó közösség. Ekkor még a világ zsidóságának több mint fele orosz alattvaló volt. Számuk azonban a pogromok és a hivatalos politika diszkriminációs fordulatának következtében 1881 és 1914 között közel kétmillióval csökkent, vagyis mintegy 40 százalékkal lett kevesebb.⁸⁷⁷ A távozók többsége az Egyesült Államokban talált új otthonra. Mindeközben az udvar és a kormányzat fel sem fogta tömeges kivándorlásuk súlyos következményeit. Helyette inkább megkönnyebbülten vette tudomásul távozásukat. Holott épp az ellenkezőjét kellett volna tenniük. Meg kellett volna győzniük őket arról, hogy jobban járnak, ha maradnak, mert garantálják biztonságukat. Ez azonban fel sem merült a kormányzatban, az ugyanis inkább örült annak, hogy megszabadulhat tőlük. A belügyminiszter, Nyikolaj Ignatyev gróf ahelyett, hogy próbálta volna megnyugtani és az állami szervek hatékony védelméről biztosítani a pogromoktól megremült zsidóságot, egymásnak ellentmondó nyilatkozataival csak tovább fokozta félelmüket és bizonytalanságukat. Az excentrikus miniszter hol arról beszélt, hogy soha nem fogja megengedni a zsidók szervezett emigrációját, hol pedig arról, hogy épp ez lehet a megoldás.⁸⁷⁸

De még ennél is súlyosabb problémát jelentett, hogy a sajtó egy része – élvezve a kormányzat megértő támogatását – folyamatosan támadta a zsidóságot. Most már nemcsak az a vád fogalmazódott meg velük szemben, hogy „kizsákmányolják” a keresztényeket, de az is, hogy nemzetközi összeesküvést szerveznek a világ feletti uralom megszerzéséért. Ez az elmélet nem volt új keletű. Annak alaptéziseit még 1869-ben fejtette ki Jakov Brafman A kahal könyve⁸⁷⁹ című elhíresült művében. A kötet a nyolcvanas években valóságos másodvirágzását élte. Hiába próbálták a könyv abszurd állításait – zsidók és nem zsidók – érvekkel cáfolni, nem tudtak változtat-

⁸⁷⁴ Юхнева, Н. В.: *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX-начало XX в. Статистический анализ*, Ленинград, 1984. стр. 24.

⁸⁷⁵ Lásd Гительман, Цви (Zvi Gitelman): *Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*, М. 2008. стр. 49.

⁸⁷⁶ Lásd uo.

⁸⁷⁷ Ez azzal a következménnyel járt, hogy a zsidók összlakosságon belüli aránya 3,1 százalékra esett vissza. Lásd Миллер, А.: *Империя Романовых и национализм*, М. 2006. стр. 105.

⁸⁷⁸ Lásd Френкель, Йонатан (Jonathan Frankel): *Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство*, М. 2008. стр. 101.

⁸⁷⁹ Бrafman, Яков: *Книга кahalа*, Вильна, 1869.

ni az egyre erősödő antiszemita közhangulaton. A zsidók körében sokan csak ekkor eszméltek rá, hogy „még a XIX. század végén is előfordulhat, hogy egy nemzeti kisebbség erőtlenség bizonyul a nemzeti többség felől érkező támadásokkal szemben”.⁸⁸⁰ Sőt, nemcsak erőtelen lehet, de kiszolgáltatott is. Kiváltképp akkor, ha az állam nem tud és nem is akar számukra hatékony védelmet biztosítani.⁸⁸¹ A hatalom kétértelmű magatartása – együtt a többség paranoiával és hamis patriotizmussal teli támadásaival – egyre többeket késztetett az ország elhagyására. Ez súlyos, akkor fel sem mért veszteség volt. Az Orosz Birodalom az egyik legtevékenyebb és leginkább vállalkozni kész társadalmi csoportjának nagy részét ekkor veszítette el. Távozásuk is közrejátszott abban, hogy nem jött létre olyan népes és kellőképpen tehető oroszországi középosztály, amely a XX. század elején erős támasza lehetett volna a polgári átalakulásnak.

Összegzés

Megreformálható volt-e a cárok Oroszországa?

Az éveken át tartó reformpolitika az 1866-os cár elleni merényletkísérlet nyomán megtorpant. A fényes nappal végrehajtott akció nemcsak az uralkodó környezetét rendítette meg, de az orosz társadalom nagy részét is. Kezet emelni a cárra már önmagában is súlyos bűnnek számított, amit csak tetézett, hogy Karakozov épp a „felszabadító cárt” próbálta meggyilkolni. A kudarcot vallott akció azonban nemcsak rémületet keltett, de azt a kérdést is felvetette, hogy helyes úton járt-e az udvar, amikor belefogott az orosz élet nagyszabású átalakításába.

A merényletkísérletet követő nyolc év – részben a merénylet, részben a reformok helyességében való elbizonytalanodás miatt – a reformpolitika kifáradásának jegyében telt. Ezek az évek a „Suvalov-frakció” évei voltak. A csendőrség és a titkosrendőrség ambiciózus főnöke által vezetett csoport 1866 és 1874 között kulcsszerepet játszott a kormányzati politika alakításában.⁸⁸² Ez a szűk évtized azonban már csak azért sem lehetett sikeres, mert Suvalov nem tartozott a programalkotó politikusok közé. Ráadásul az arisztokráciát támogató tervei sem találkoztak az uralkodó elképzeléseivel. II. Sándor ugyanis nemcsak országos képviseleti testületet nem akart rendszerében látni, de azt sem, hogy birodalma a nemesség legtehetősebb és leginkább befolyásos köreinek „oligarchikus” ellenőrzése alá kerüljön. Suvalov azonban épp az utóbbi megvalósításán dolgozott, mégpedig meglehetősen leplezetlenül. De nemcsak ebben a tekintetben volt óvatlan, hanem abban is, hogy a kelletténél gyakrabban keveredett konfliktusba különböző elitbeli csoportokkal. Mindez végül politikai vesztét okozta. Az uralkodó 1874-ben leváltotta főcsendőri posztjáról és Londonba küldte Oroszország követeként.

A liberális érzelmű közvélemény meglepéssel fogadta Suvalov menesztését és abban bízott, hogy távozásával a reformpolitika új lendületet nyer. Ez azonban elmaradt, aminek elsősorban külpolitikai okai voltak. A balkáni helyzet ismételt kiéleződése kezdte egyre inkább elvonni az udvar figyelmét. II. Sándor talán még örült is ennek, hiszen ekkor még maga sem tudta, hogy mely területeken és hogyan kellene folytatni a reformokat. Az azonban többé-kevésbé világos volt, hogy két ügyben va-

⁸⁸⁰ Lásd Френкель, Йонатан (Jonathan Frankel): i. m. стр. 102.

⁸⁸¹ Lásd Аронсон, И. Майкл (I. M. Aronson): *Еврейские погромы в России в 1881 году* // Клиер, Джон Д. – Ламброза, Шломо (John Doyle Klier – Shlomo Lambroza): *Погромы в российской истории Нового времени (1881–1921)*, М. 2016. стр. 62–78.

⁸⁸² A „Suvalov-frakció” tevékenységére vonatkozóan lásd Чернуха, В. Г.: *Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в., Ленинград, 1978. стр. 67–118.*

lamit már rövid időn belül tenni kell. Egyfelől ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy súlyos helyzet alakult ki vidéken, a paraszti élet a reformok ellenére sem lett könnyebb. Másfelől nem lehetett nem érzékelni, hogy egyre többen követelik az ország politikai rendszerének átalakítását, abban bízva, hogy az uralkodó végre alkotmányt ad az országnak.

A vidék helyzete azért jelentett komoly problémát, mert a jobbágyfelszabadítás ellenére sem sikerült az ország mezőgazdasági teljesítményén jelentősen javítani. Olyannyira nem, hogy a megtermelt gabona továbbra sem volt elegendő a lakosság megbízható és folyamatos ellátásához. Sőt, a század végéhez közeledve egyre súlyosabbá vált a helyzet. Az ország egyes területeire gyakorta sújtott le a tömeges éhínség, sőt időnként még az éhhalál is. Ennek okát a kortárs elemzők több körülményre vezették vissza. Egyesek szerint ez a helyzet azért alakulhatott ki, mert a parasztság lélekszámának gyors gyarapodásával párhuzamosan lényegesen lecsökkent az egy főre eső osztásföldek nagysága. Mások szerint azért nem sikerült érdemben javítani a terméseredményeken, mert az osztásföldek megváltása súlyos, erejüket meghaladó teherként nehezedett a parasztok többségére, akik emiatt nem tudtak fejleszteni, új eljárásokat meghonosítani. Alekszandr Vaszilcsikov herceg, a korszak egyik ismert közéleti szereplője és zemsztvo-politikusa ebben az utóbbiban látta a nehézségek legfőbb okát. Ugyanakkor azt a könyvét,⁸⁸³ amelyben álláspontját kifejtette, és amely megjelenésekor rendkívül népszerű volt, recenzensei közül többen jó szándékú, ám dilettáns munkának tartották.⁸⁸⁴ Ezzel szemben senki nem vonta kétségbe Julij Janszon, a kiváló statisztikus és közgazdász hozzáértését. Ő azonban – ellentétben Vaszilcsikovval – jóval összetettebb problémaként írta le a kialakult helyzetet.⁸⁸⁵ Az azonban már akkor is világos volt, hogy amennyiben a földhiány áll a gondok háttérében, azt kétféle módon is kezelni lehetne. Az egyik megoldás a kevés földdel rendelkező parasztok ritkán lakott területekre történő áttelepítése, míg a másik, a földvásárlást megkönnyítő olcsó hitelek biztosítása lehetett volna. Az előbbtől azonban a hatalom erősen tartott. Félt ugyanis attól, hogy az áttelepülés tömegessé és ellenőrizetlenné válik. Az udvart annál is inkább aggasztotta ez, mert a hatvanas évek végén már valami hasonlót megtapasztalhatott, amikor észt parasztok egy csoportja a földhiányra hivatkozva, ám engedélyt nem kérve, otthagytá addigi lakhelyét és elköltözött. A másik lehetséges kezelési móddal pedig az volt a probléma, hogy a kormányzat – tekintettel krónikus pénzügyi nehézségeire – nem akarta magára vállalni a földhitelek folyósításának terhet. Azt remélte, hogy ezt a feladatot a kialakulóban lévő kereskedelmi bankok fogják helyette megoldani. De erre nem került sor.

Mindazonáltal ma már tudjuk, hogy az emancipáció ellentmondásos következményei nem csupán az alig-alig javuló terméseredményekben mutatkoztak meg, de

számos egyéb vonatkozásban is. Sőt, az is nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság gyenge teljesítményét sem lehet kizárólag a földhiányra és a felszabadított parasztok aránytalanul magas megváltási terheire fogni. Ennél jóval összetettebb volt a probléma, ami jórészt arra volt visszavezethető, hogy a jobbágyfelszabadításra vonatkozó rendelkezések hosszan tartó és felettébb összetett alkufolyamat eredményeképpen születtek meg. Nemcsak arról volt szó, hogy az emancipációs törvények kialakításakor számos érdekre kellett tekintettel lenni, de arról is, hogy még a jobbágyfelszabadítást támogatók körében is nagyon sokféle elképzelés volt jelen. A megközelítésbeli különbségek részben ideológiai eredetűek voltak, amelyek bizonyos mértékig leképezték az európai folyamatokat. Ezekben az években már nemcsak Európa nyugati részén, de Oroszországban is a gazdasági szabadságot, a minél kevesebb állami beavatkozást és a decentralizációt hirdető klasszikus liberalizmus vált az uralkodó ideológiai áramlattá. Az irányzat oroszországi domináns helyzete azonban nem csupán a korszaklemből fakadt, szerepet játszott ebben az is, hogy I. Miklós uralkodásának végére a művelt elit egyre nagyobb ellenszenvvel viseltetett a bürokratikus „dirigizmus” megnyilatkozásaival szemben. A beteges túlszabályozottság miklósi évei után nagyon is érthető, hogy az orosz társadalom művelt és tájékozott része miért bizonyult olyan fogékornak a liberális eszmék iránt. Ugyanakkor a változásokat támogató és előkészítő liberális bürokrácia – paradox módon – erősen bízott az államban. Nem is nagyon tehetett mást, mert a kormányzaton kívül nem volt olyan szervezett erő, amely képes lett volna a tudatos alkotómunkára, olyan jelentős társadalmi változások elindítására, mint amilyenek a „nagy reformok” voltak.

De nemcsak ebben a tekintetben volt ellentmondásos a helyzet. Az eliten belül a változások legfőbb érintettjeit, a parasztoakat is nagyon különbözőképpen ítélték meg. A klasszikus liberalizmus hívei bennük olyan racionálisan viselkedő „homo oeconomicus”-t láttak, akik ha szabadságot nyernek és modern törvényi környezetbe kerülnek, képesek eredményesen vállalkozni. Míg mások, leginkább a szlavofilek, hajlamosak voltak a parasztoakat és életformájukat idealizálni. Szerintük nem kell gyámkodni felettük, mert sajátos kultúrájuk, világszemléletük és jogtudatuk képesé teszi őket arra, hogy eligazodjanak a számukra fontos ügyekben. Sőt, e szemlélet képviselői szerint épp ők azok, akik „romlatlan” kultúrájuk és szokásaik révén példát mutathatnak a kozmopolita érzelmű csoportoknak. Vagyis két szemlélet versengett egymással.⁸⁸⁶ A liberális igyekezett a maga racionális terveivel az emancipált parasztoakat „kiszabadítani” archaikus világukból, míg a szlavofil megközelítés teljesen rendjén valónak találta a „be nem avatkozás” politikáját, vagyis annak elfogadását, hogy a parasztoak továbbra is saját szabályaik szerint élnek. Ez egyben azt is jelentette, hogy a sajátos orosz fejlődés hívei tudomásul vették a jogrendszer dualitásának kialakulását.

⁸⁸³ Васьиличков, А. И.: Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах, т. 1–2. СПб. 1876.

⁸⁸⁴ Ласд Герб, В. И. – Чичерин, Б. Н.: Русский дилетантизм и общинное землевладение, М. 1878.

⁸⁸⁵ Янсон, Ю. Э.: Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, СПб. 1877.

⁸⁸⁶ A korszakban létezett egy harmadik elképzelés is, amely az orosz faluközösségekben a társadalmi igazságosság, a szocializmus megvalósításának lehetőségét látta és az emancipált parasztoakra is ennek szellemében tekintett. Ezzel a gondolattal azonban sem a liberális bürokraták, sem a velük együttműködő szlavofilek nem tudtak azonosulni, ezért álláspontjuk semmiféle hatást nem gyakorolt a kormányzati politikára.

Ezt a szemléleti dilemmát végső soron az állam „beavatkozási” képessége oldotta fel, mégpedig a „be nem avatkozás” hívei javára. A birodalom államgépezete ugyanis nem volt abban a helyzetben, hogy a kormányzati terveket a legalsóbb szinteken is keresztülvigye. A központ politikai akarata legfeljebb a kormányzóságok szintjén tudott érvényesülni, míg a járásokban és a falvakban már alig-alig. Ez azzal a következménnyel járt, hogy már járási szinten is olyan komoly különbségek mutatkoztak a jogalkalmazásban, hogy a birodalmi jogegység inkább tűnt fikciónak, mint valóságnak. Az egyes járások éltek megszokott életüket, anélkül, hogy különösebben foglalkoztatta volna őket a felsőbbbség elvárása. Amit a kormányzó nagyon akart, azt persze, betartották, ám a többi előírással nem nagyon törődtek. A központi normákhoz való szelektív viszony mindenütt egyedi helyzetet teremtett, minden egyes járásban más és más jogi mintázatot rajzolt ki. Mindez abból adódott, hogy az egyik helyen ezt, míg a másik helyen valami mást nem tartottak be. Vagyis illúzió volt azt gondolni, hogy az adminisztráció legalsóbb szintjein mindenütt ugyanazokhoz a normákhoz tartják magukat. Egyáltalán nem ez volt a helyzet, amit csak tetézt, hogy a központi hatalom politikai akarata is megosztott volt. Nemcsak abban a tekintetben, hogy a reformoknak éppúgy voltak támogatói, mint ellenzői, de abban is, hogy túl sok főhatóság foglalkozott a vidéki Oroszország és az ott élő parasztok ügyeivel. A bürokratikus felaprózottság azt eredményezte, hogy legalább fél tucat központi intézmény tartott igényt arra, hogy ezekben a kérdésekben eljárjon.⁸⁸⁷ Ez sok jóra nem vezetett, legfeljebb állandósította a minisztériumok közti rivalizálást.

Miután hiányzott az a bürokratikus „infrastruktúra”, amelynek közreműködésével az állam érvényesíteni tudta volna akarátát az adminisztráció alsó szintjein, a központi hatalom kénytelen volt beletörődni abba, hogy érdemben alig tud a járások és a falvak életébe beavatkozni. Az így létrejövő „jogi dualizmus” miközben elszigetelte a parasztokat a többi rendtől, aközben annak is komoly akadályává vált, hogy egységesíteni lehessen a szabályokat. Minden átfogó átalakítás ugyanis feltételezi a jogi normák egységessé tételét és racionalizálását. Erre éppúgy szükség lett volna az adózásra, a földhasználati jogokra és az igazgatási szabályokra vonatkozóan. A falvakban azonban a szokásjog és az „obscsinák hagyományos autonómiája” ezt lényegében lehetetlenné tette.⁸⁸⁸ A kormányzatnak szembe kellett néznie azzal, hogy két lehetőség áll előtte: vagy elfogadja, hogy a parasztok életének megváltoztatása megmarad afféle

⁸⁸⁷ A Parasztiügyi Főtanács, a Belügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, az Állami Javak Minisztériuma és a Szenátus egyaránt illetékesnek tartotta magát a vidéki élet különböző területein. Ez mindaddig nem jelentett különösebb problémát, amíg az egyes főhatóságok a valóban hozzájuk tartozó kérdésekben intézkedtek. Ám gyakran nem volt világos, hogy bizonyos ügyekben tulajdonképpen ki is az illetékes. Számos fölösleges konfliktusnak és ad hoc bizottság felállításának lehetett volna elejét venni, ha létezett volna egységes kormány és annak ülésein a minisztériumok és főhatóságok vezetői közösen döntöttek volna a feladatok megosztásáról. Lásd Христофоров, И. А.: В поисках единства: административные преобразования в контексте великих реформ 1850–1870-е гг. // Административные реформы в России: история и современность, М. 2006. стр. 180.

⁸⁸⁸ Lásd Христофоров, И. А.: Судьба реформы. Российское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права 1830–1890-е гг. М. 2011. стр. 352–353.

irodai gyakorlatnak, vagy elkezdni alapjaiban felforgatni azt a tradicionális rendszert, amit évtizedeken át elismert és állandósított. Az udvar – felmérve lehetőségeit – lényegében megbékélt az előbbivel. Felszabadította ugyan a parasztokat, ám ez a falvak életének mindennapi „ritmusán” alig-alig változtatott. A hatalom hiába mondta ki az igazságszolgáltatási reform részeként a törvény előtti egyenlőséget, ez a gyakorlatban a parasztokat vajmi kevésbé érintette.

A vidéki élet infrastruktúrájának fejletlenségét mutatta az is, hogy az állam még a XIX. század második felében sem volt képes a földek tulajdonjogát megbízhatóan rögzíteni. Már csak azért sem tudta ezt megtenni, mert Oroszországban egészen a XX. század elejéig ritkaságnak számítottak a professzionális földmérők, vagyis már a telekhatárok hiteles kijelölése is komoly akadályokba ütközött. Ezért aztán nem léteztek pontos és megbízható telekkönyvek sem. A kataszter hiánya pedig éppúgy nem kedvezett a tulajdonosi öntudat kialakulásának, mint ahogyan az ország korszerűtlen pénzügyi rendszere sem lendített a vállalkozó kedv megerősödésén. A hatvanas évek pénzügyi reformjai ugyan több területen is jelentős változást hoztak, ám ennek ellenére a birodalom fiskális rendszere továbbra is elmaradott volt. Olyannyira, hogy számos tekintetben még a XVIII. századi kameralisztika elvárásainak sem felelt meg, nemhogy a XIX. századi követelményeknek. A rendszer – többek között – azért volt korszerűtlen, mert a fejadó intézménye az emancipációs törvények kihirdetése után is évtizedeken át fennmaradt. Ugyanez volt a helyzet az obscsinák belső életét meghatározó kényszerű kölcsönös felelősségvállalással is. És akkor még nem beszéltünk számos további, csak Oroszországra jellemző fiskális szokásról, amelyek archaikussá, már-már középkort idézővé tették a birodalom pénzügyi rendszerét, amelynek elmaradottsága éles ellentétben állt az ország nagyhatalmi státuszával. Vagyis több körülmény – korábbról megmaradt intézmény és gyakorlat, valamint nem egy területen megmutatkozó képességhiány – korlátozta az emancipációs törvények teremtette új helyzet előnyeinek teljes értékű kihasználását.

Ilyen korlátozó körülmény volt a föld tulajdonlásának faluközösségi formája. Az obscsina fennmaradása ugyanis jelentősen késleltette a paraszti magántulajdonosi szemlélet kialakulását és megerősödését. A faluközösségi tulajdonlás olyan magatartásbeli mintákat rögzített, amelyek hosszú időn át szinte minden, az egyéni felelősségre apelláló innovációt ellehetetlenítettek. Jól mutatta ezt annak a kísérletnek a kudarca, amely vaj- és sajtkészítő szövetkezetekbe próbálta szervezni a birodalom északnyugati kormányzóságaiiban élő parasztság egy részét. A vállalkozás kezdeményezője Nyikolaj Verescsagin – a festő, Vaszilij Verescsagin bátyja – volt. A nemesi családból származó képzeletgazdag orosz vállalkozó féléves svájci tartózkodása után – látva a tejfeldolgozás ottani módszereit –, arra a következtetésre jutott, hogy az alpesi országban bevált eljárások Oroszországban is meghonosíthatóak. Úgy gondolta, hogy ehhez nincs másra szükség, mint olyan feldolgozó szövetkezetekre, amelyek a helyi zemsztvok révén hitelhez jutnak, azokból megfelelő berendezéseket vásárolnak, majd a felvett kölcsönt az eladott vaj és sajt árából részletekben megtérítik. Ez a tetszetős elképzelés azonban csúfos kudarcot vallott. 1868 és 1879 között hat

kormányzóságban sikerült ugyan 52 tejfeldolgozó szövetkezetet létrehozni, ám közülük csak néhány maradt talpon. A tveri kormányzóság 14 szövetkezetéből három év elmúltával már csak három működött. Mindennek pedig az volt az oka, hogy a szövetkezetek által közösen felvett hitelek a tagok közt szétszóztották, hogy azok a megkapott pénzből a vaj- és a sajtkészítéshez szükséges modern berendezéseket tudjanak vásárolni. A parasztok azonban egészen másképp gondolkodtak. A rájuk eső pénzt az esetek többségében nem gépvásárlásra fordították, hanem egész egyszerűen felérték, miközben egy pillanatig sem törődtek azzal, hogy a hitelt majd nekik kell visszafizetniük. Föl se merült bennük, hogy ezekért a kölcsönökért nem a szövetkezetnek, hanem nekik kell majd helytállniuk, merthogy ők maguk alkotják a szövetkezetet. Ahol pedig mégiscsak vásároltak tejfeldolgozásra alkalmas berendezéseket, ott azok rövid időn belül a szövetkezetektől átkerültek a leginkább vállalkozni kész, többnyire képzetesebb és a nemesség köréből kikerülő üzletemberekhez.⁸⁸⁹ Vagyis a parasztok többsége képtelen volt arra, hogy felmérje döntéseinek következményeit. A tulajdonlás faluközösségi formája ugyanis épp azoktól a társadalmi tapasztalatoktól zárta el őket, amelyek révén alkalmazkodni tudtak volna az új, piaci feltételekhez. Ezért aztán a magukra hagyott, különálló falvakban élő parasztok igen keveset értettek meg a gazdálkodás és értékesítés új módszereiből, és szinte semmit nem akartak tudni termékeik tőlük több száz kilométerre élő fogyasztóiról. Az sem foglalkoztatta őket, hogy miként kellene kiadásaikat és bevételeiket átlátható módon könyvelni és hitelek visszafizetését időben teljesíteni. Mindez túl sok újdonság volt ahhoz, hogy tartalmát és jelentőségét segítség nélkül is felfogják. Ugyanakkor nem nagyon akadtak olyanok – leszámítva a zemsztvok által alkalmazott kevés számú agronómust –, akik segíteni tudtak volna nekik.

A vállalkozói szabadságot korlátozó tényezők közé tartozott a XX. század elejéig fennálló belső útlevelelrendszer is. Ez egy olyan idejétmúlt igazgatási gyakorlat volt, amely külön engedélyhez kötötte még a birodalmon belüli helyváltoztatást is. Néhány privilegizált rendet leszámítva az orosz társadalom nagy része még a hatvanas–hetvenes évek reformjait követően is csak különböző ideiglenes engedélyek birtokában hagyhatta el állandó lakhelyét. Ez a születőben lévő piacgazdálkodás körülményei között maga volt a merő abszurditás.

A szokásjog dominanciája ugyancsak súlyos tehertételnek számított, mint ahogyan a pontos földmérés, a hiteles telekkönyvezés és a megbízható statisztikai adat-szolgáltatás hiánya is. Mindezt csak tovább súlyosbította az orosz állam tartósan nehéz pénzügyi helyzete. A pénzhány már önmagában is súlyos tehertételnek bizonyult. Olyan körülménynek, amely jelentősen korlátozta a központi hatalom beavatkozási képességét. Mindezek alapján joggal állítható, hogy a kormányzatnak a jobbágyfelszabadítást követően olyan léptékű és összetettségű feladatokkal kellett volna megbirkóznia, amelyek többsége meghaladta képességeit.

⁸⁸⁹Lásd Коцонис, Янни (Yanni Kotsonis): Как крестьян делаали отстаыми. Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914, М. 2006. стр. 45–47.

Az udvarnak – a falusi társadalom gondjain túl – egyre komolyabb kihívást jelentett az alkotmányozás ügye is. Ám ez a probléma még a „nagy reformok” idején is meglehetősen sajátos módon merült fel. Amikor ugyanis a kortársak alkotmányt emlegettek, akkor többnyire nem a szó tulajdonképpeni értelmében vett konstitúcióra gondoltak, hanem egy olyan országos képviseleti intézményre, amely vagy a már létező Államtanács részeként, vagy annak átalakításával jött volna létre és tette volna lehetővé a különböző társadalmi csoportok bekapcsolódását a törvényalkotási folyamatba. Ekkor még azok voltak többségben, akik azzal is beérték volna, ha a testület tanácskozási jogkörét nyer. Ez idő tájt még kevesen mertek arra gondolni, hogy az új intézmény akár törvényhozói szerepkört is betölthetne. Ahhoz képest, hogy a sajtó már milyen szabadon fejthette ki véleményét számos kényes kérdésben, az alkotmányozás ügyének meglehetősen szerény figyelem jutott. A legtöbb, ami ennek kapcsán a lapokban felmerült, az a társadalom törvényalkotási folyamatba történő bevonása és a hatalom társadalmi ellenőrzésének biztosítása volt. A képviseleti elv érvényesítésének hívei követeléseik megalapozottságát elsősorban a kormányzat rossz teljesítményével, az ismétlődő pénzügyi válságokkal és megoldatlan társadalmi problémákkal indokolták. Szerintük az új, a társadalmat képviselői révén bevonó törvénykezési gyakorlat jelentősen tudná javítani a kormányzati munka minőségét.

Az alkotmányozás követelésének ügyében a sajtó mellett a nemesi és a zemsztvo-gyűlések voltak a legaktívabbak. Az utóbbiak 1864-es megalapításuktól kezdve igyekeztek jogosítványukat kiszélesíteni és tevékenységüket országos szintre emelni. A hatalom azonban következetesen ellenállt a zemsztvok ezzel kapcsolatos követelésének. Határozott retorziókkal egy időre sikerült is lecsendesíteni őket. A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján azonban újra felerősödtek az országos népképviseleti intézményt követelő hangok. A „feliratok kampánya” (*адресная кампания*) ugyan nem hozott áttörést, de ismételten jelezte, hogy az orosz társadalom művelt, közügyek iránt érdeklődő csoportjai továbbra sem adták fel ez irányú igényeiket. Olyannyira nem, hogy a központi hatalom tiltása ellenére időről időre megtalálták a módját annak is, hogy zemsztvo-vezetőkkel – országos vásárokon vagy kiállításokon – találkozzanak egymással és egyeztetések álláspontjukat. Hiába fenyegetőzött a kormányzat, a „lojális ellenzék” kialakulását mégsem tudta megakadályozni. Ez a főként zemsztvo-politikusokból rekrutálódó csoport kész volt a hatalommal való együttműködésre, de ennek feltételül azt szabta, hogy bekapcsolódhasson az országos szintű politikába. Az udvar azonban ennek elfogadására továbbra sem volt hajlandó. Ebben a helyzetben a rendszer születőben lévő liberális ellenzéke elkezdte mérlegelni a radikális csoportokkal való együttműködés lehetőségét.

A zemsztvo-politikusok aktivizálódására a hatalom a tőle megszokott módon reagált. Nem a dolgok érdemi megoldásával próbálkozott, hanem elkezdett büntetni. Minden esetben súlyos szankciókkal élt azokkal a lapokkal és folyóiratokkal szemben, amelyek szóba merték hozni az alkotmányozás vagy a népképviselet ügyét. Ugyanígy járt el azokkal a nemesi vagy zemsztvo-politikusokkal is, akik hasonló dolgokra vetemedtek. A kormányzati elit egy része – köztük Konsztantyin Nyikolaje-

vics nagyherceg, Pjotr Valujev korábbi belügyminiszter, ez idő tájt az Állami Javak Minisztériumának vezetője, Dmitrij Miljutyin hadügyminiszter és Alekszandr Gorcakov külügyminiszter – tisztában volt azzal, hogy a hatalom represszív magatartása semmit nem old meg, de mert nem volt felhatalmazása arra, hogy alternatív megoldáson dolgozzon, egy ideig nem is állt elő ilyennel. II. Sándor pedig továbbra sem akart megválni uralkodói előjogaitól, sőt még annak részleges korlátozását sem volt hajlandó elfogadni. Változatlanul úgy akart uralkodni, ahogy eddig is tette. Nem vette észre, hogy ennek egyre inkább hiányoznak a feltételei. Már a csendőrség parancsnokhelyettese is látta, hogy egyeztetett kormányzati politika nélkül egyetlen területen sem lehet hatékonyan fellépni, még a birodalom belső békéjét fenyegető radikális csoportokkal szemben sem. Nyikolaj Szeliversztov 1878 őszén megpróbálta elmagyarázni az uralkodónak, hogy a társadalmi békéért és a belső rendért felelős hatóságok – a Belügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium és a titkosszolgálat szerepét betöltő III. ügyosztály – soha nem lesznek eredményesek, ha nem koordinálják a legmagasabb szinten tevékenységüket. Ehhez azonban egységes kormányra lenne szükség. Olyan kabinetre, amely pártalapon szerveződik, tükrözve a parlamentben kialakult politikai erőviszonyokat. Ha így alakítanák ki a kormány összetételét, akkor esély lenne a különböző minisztériumok és főhatóságok egyeztetett és egy irányba mutató fellépésére – fejtette ki álláspontját a csendőrség altábornagya.⁸⁹⁰ Szeliversztov ugyanis már tudta, amit az uralkodó még nem tudott, vagy ha mégis, akkor nem akarta tudomásul venni, hogy a kormányzati elit csak egyetlen módon tehető egységessé, mégpedig politikai alapon. Ha azonban ez hiányzik, akkor a miniszterek – hiába tagjai egy közös testületnek – érdekeikre, érzelmeikre és elfogultságaikra hagyatkozva, egymáshoz képest teljesen esetleges módon hozzák meg döntéseiket. II. Sándor azonban hallani sem akart minderről. Az egységes kabinet gondolata talán még a parlament gondolatánál is idegenebb volt tőle.

A hetvenes évek végére azonban már a kormányzati elit körében is egyre többen várták és igényelték a reformpolitika folytatását. Mind több jel utalt arra, hogy a felújított reformkurzus első lépéseinek egyike valami olyasmi lesz, ami utat nyit az alkotmányozás felé. Ezt a várakozást tovább erősítette, hogy a kormányzat utasítására hivatalnokok és jogtudósok egy csoportja elkezdte kidolgozni az ekkor létrejövő Bolgár Nagyhercegség alkotmányát. Furcsa helyzet volt ez, hiszen egy alkotmány nélküli ország hivatali apparátusa kezdett alkotmányt alkotni egy másik országnak. A bolgár alkotmányozás közvetlen előzményei visszanyúltak a San Stefanó-i előzetes békeszerződéshez, amely alkotmányos berendezkedést ígért a születőben lévő bolgár államnak. A balkáni ország területét ellenőrző ideiglenes orosz hatóság vezetője, Alekszandr Dondukov-Korszakov herceg jogászok bevonásával már rögtön a szerződés aláírása után hozzákezdett az alkotmány kidolgozásához. A még Bulgáriában elkészült tervezet 1878 végén Szentpétervárra került, ahol – többek között

⁸⁹⁰Lásd Красный архив, 1931. / № 6 (49). стр. 127. Idézi: Власть и реформы (ред.: Ананич, Б. В., Ганелин, Р. Ш., Панеях, В. М.), СПб. 1996. стр. 358.

– olyan kiváló jogtudósok közreműködésével, mint Alekszandr Gradvoszskij, átdolgozták az első változatot.⁸⁹¹ A készülő alkotmányról sokan tudtak. A politikai rendszer átalakítását szorgalmazó elitbeli csoportok, de a közélet liberális képviselői is azt remélték, hogy rövidesen megkezdődik az orosz politikai rendszert átalakító alkotmányozás is. A zemsztvo-politikusok egy csoportja által összeállított, a birodalom belső helyzetét elemző feljegyzésükben⁸⁹² annak a véleményüknek adtak hangot, hogy Oroszország legalább annyira megérett az alkotmányos intézmények befogadására, mint Bulgária. A balkáni ország alaptörvénye a korszak egyik legdemokratikusabb alkotmánya lett. Általános választójogot biztosított a férfiaknak és képviselői intézményként egykamarás parlamentet hozott létre. Sokan remélték, hogy valami hasonló fog történni Oroszországgal is.

Az alkotmányozás kérdésének előtérbe kerülése ismét kiélezte a vitát a közélet „nyugatos” és „szlavofil” csoportjai között. Az utóbbiak az orosz fejlődéstől idegen intézményi formának tekintették az alkotmányos parlamentarizmust, helyette az I. Péter előtti régi Oroszországot idéző „Országgyűlés” (Земский собор) összehívását javasolták. Ez az egykori intézmény semmiben sem korlátozta az uralkodót, mindössze arra szolgált, hogy tanácsaival segítse munkáját. Ez a „modell” a sajátos orosz út képviselőinek továbbra is megfelelt. Ők ennek a hagyománynak a felélesztésében látták az autokráciához egyedül méltó megoldást és megütközve fogadták, hogy az

73. kép * Dondukov-Korszakov, Alekszandr Mihajlovics (1820–1893)

⁸⁹¹A bolgár alkotmány megszületésének körülményeire és történetére vonatkozóan lásd Коротких, М. Х.: Россия и конституционное строительство в Болгарии 1878–1879, Воронеж, 1982.

⁸⁹²1880 tavaszán a kiváló jogtudós Szergej Muromcev – a publicista Vaszilij Szkalon és a közgazdász Alekszandr Csuprov közreműködésével – összeállított egy feljegyzést Oroszország belpolitikai helyzetéről (Записка о внутреннем состоянии России) és eljuttatta azt Lorisz-Melikov grófnak. Az Oroszországban betiltott, ám kéziratban terjedő írás a liberális tábor mérsékelt ágának politikai javaslatait foglalta össze. A feljegyzésben – többek között – kezdeményezték, hogy a kormányzat hívjon össze egy a zemsztvok képviselőiből álló „különleges megbízatású tanácskozást” törvényvéleményező jogkörrel. Muromcev ekkor megfogalmazott javaslatainak egy része utóbb bekerült a Lorisz-Melikov-féle „alkotmánytervezetbe”. A feljegyzés – egy évvel azok után, hogy elkészült – Berlinben nyomtatásban is megjelent. Lásd В первые дни министерства гр. М. Т. Лорис-Меликова. Записка о политическом состоянии России весною 1880 года, Берлин, 1881.

udvar nem rájuk hallgatott, hanem – nyugati mintákat követve – alkotmányt adományozott Bulgáriának. A konzervatív tábor egyik emblemikus alakja, Rosztiziszlav Fagyjev tábornok egyenesen úgy fogalmazott, hogy „[Oroszország] Bulgáriának ugyanazt az alkotmányt adományozta, mint amit 1825. december 14-ének elfranciásodott összeesküvői próbáltak kormányunkra kényszeríteni.”⁸⁹³ A sajátos út hívei – érthető módon – nem kedvelték a dekabristákat. Miért is kedvelték volna, hiszen szerintük továbbra sem volt ok arra, hogy bármiben is korlátozzák a cár egyeduralmát. A legtöbb, amit szerettek volna elérni, hogy elmondhassák véleményüket az uralkodónak, ahogy annak idején a „Zemskij szobor” tagjai is tették.

Mindazonáltal a hetvenes évek végére már nemcsak a hatalom „lojális ellenzéke”, de a kormányzati elit egy része is elérkezettnek látta az időt, hogy az orosz társadalom is alkotmányt kapjon. Sokak szerint Oroszország már így is késésben volt. Ezt annak ellenére is joggal gondolhatták, hogy különböző alkotmánytervek már a XIX. század elején, sőt már a XVIII. században⁸⁹⁴ is születtek. Ráadásul nemcsak a hatalom ellenfelei készítettek ilyeneket, de azok is, akik épp az alkotmányban látták a rendszer stabilitásának legfőbb biztosítékát, még azon az áron is, hogy ezért a hatalom bizonyos kompromisszumokra kényszerül.

A század elejének kiváló adminisztrátora, Mihail Szerpanszkij is úgy gondolta, hogy az alkotmány a társadalmi béke megőrzésének leghatékonyabb eszköze. Az orosz állam átalakításáról értekező tervezetében ugyanakkor annak a reményének adott hangot, hogy az orosz konstitúció nem a szenvedélyek és szélsőségek teremtetten kényszernek engedve, hanem „a legfelsőbb hatalom jótehető ihlete által”⁸⁹⁵ kerül majd bevezetésre. De nem került. Sőt, csaknem egy évtizedre a hatalom meg is feledkezett róla. 1818-ban azonban már maga az uralkodó, I. Sándor volt az, aki – félve a Don-vidéket magával ragadó parasztlázadások tovaterjedésétől – az egyik közeli barátját, több magas kormányzati poszt birtokosát azzal bízta meg, hogy dolgozzon ki egy alkotmánytervet. Nyikolaj Novoszilcev el is készítette azt,⁸⁹⁶ ám annak bevezetésére mégsem került sor. A parasztlázadások ugyanis időközben alábbhagytak. Így aztán megint úgy tűnt, hogy nincs miért kapkodni.

A hatalom ebben az ügyben nem is igyekezett évtizedeken át, mígnem a „nagy reformok” elindítása idején Valujev belügyminiszter két tervezettel is előállt.⁸⁹⁷ Az

⁸⁹³ Lásd Письмо о современном состоянии России: 11 апреля – апреля 1880 г. СПб. 1881. стр. 137–138.

⁸⁹⁴ A különböző alkotmánytervekre vonatkozóan lásd Конституционные проекты в России XVIII–начало XX в. (сост. Меушевский, А. Н.), М. 2000.

⁸⁹⁵ Lásd План государственного преобразования графа М. М. Сперанского, М. 1905. стр. 15.

⁸⁹⁶ Lásd Государственная уставная грамота Российской империи // Конституционализм: исторический путь России к либеральной демократии. Сборник документов (сост. Гоголевский, А. В., Ковалев, Б. Н.), М. 2000. стр. 230–256.

⁸⁹⁷ Lásd Записка П. А. Валуева Александру II о проекте реформы Государственного Совета (от 13-го апреля 1863 года) // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 215–222.; Проект нового учреждения Государственного совета // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2012. стр. 223–253. Pjotr Valujev 1861 áprilisa és 1868 márciusa közt állt a Belügyminisztérium élén. Lásd Шилов, Д. Н.: Государственные деятели

osztrák alkotmányt mintának tekintő második, részletesebb javaslata az Államtanácsot kétkamarás testületté alakította volna át. Az alsóház – szemben az uralkodói kinevezettekkel álló felsőházzal – már választott intézményként működött volna, vagyis országos szinten is érvényesült volna a képviseleti elv. Ám ez az elképzelés sem valósult meg. Hiába érvelt a belügyminiszter azzal, hogy jobb, ha ezt a lépést a hatalom önszántából és nem kényszerűségből teszi meg, az uralkodót mégsem tudta meggyőzni. Valószínűleg azért nem, mert 1863 végére sikerült a lengyel felkelést elfojtani és a belső orosz területeken is jelentősen enyhült a feszültség. A cár, aki egyébként sem rokonszenvezett hatalmának bárminemű korlátozásával, ebben az új helyzetben jobbnak látta, ha az alkotmányozás és az országos képviseleti testület ügye ismét csak lekerül a napirendről. Néhány évvel később azonban épp ő lesz az, aki felhívja testvére, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg figyelmét a nemesi gyűlések egyre szélesebb körben terjedő követeléseire.⁸⁹⁸ A nemesség és a zemsztvok egy része ugyanis mind határozottabban kezdte újfent követelni egy országos képviseleti intézmény felállítását, hogy a társadalom képviselői révén végre bekapcsolódhasson a törvényhozási folyamatba. A nagyherceg 1866-os feljegyzése,⁸⁹⁹ amit Szergej Uruszov herceg, az Állami Kancellária vezetőjének⁹⁰⁰ közreműködésével állított össze, erre a kihívásra próbált reagálni.

A cár fivére, aki egyike volt a reformpolitika elszánt támogatóinak, elérkezettnek látta az időt, hogy megkezdődjék az egyeduralom részleges átalakítása. Ehhez azonban ekkor még nem tartotta szükségesnek az alkotmányos rendszerre történő áttérést. Annak bevezetése ugyanis – érvelt a nagyherceg –, ha elhamarkodottan történne, végzetes következményekkel járna, mert az autokrácia helyén vagy oligarchikus uralom, vagy anarchia jönne létre. Ezért úgy gondolta, hogy az egyeduralmat továbbra is fenn kell tartani, a meglévő rendi privilégiumokat pedig érintetlenül kell hagyni. Ugyanakkor az utóbbiak hatályát – a kivételezettek túl – más rendekre is ki kellene terjeszteni. Ez nyilvánvaló utalás volt a polgári egyenlőség megteremtésének fontosságára. Túl mindezen a nagyherceg védelmébe vette a liberális magatartást is, amennyiben az csak a *formákat* és nem a *lényegét* érinti. Ugyanakkor azt

Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 871. Valujev hatvanas évek elején összeállított két tervezetének tartalmára és fogadtatására vonatkozóan lásd Чернуха, В. Г.: Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в., Ленинград, 1978. стр. 15–45.

⁸⁹⁸ Lásd Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 128.

⁸⁹⁹ Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg tervezete először Alekszandr Polovcov államtanácsos naplójában jelent meg. Lásd Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. В 2-х томах, т. 1. М. 1961. стр. 61–64. A nagyherceg tervezetének tartalmára és hatvanas-évekbeli fogadtatására vonatkozóan lásd Чернуха, В. Г.: Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XX в., Ленинград, 1978. стр. 45–67. Az 1866-ban írott szöveg 1880 elején ismét aktuálissá vált. Ekkor készült el annak módosított változata: Записка великого князя Константина Николаевича о проекте реформ государственного управления (Январь 1880 года) // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 254–267.

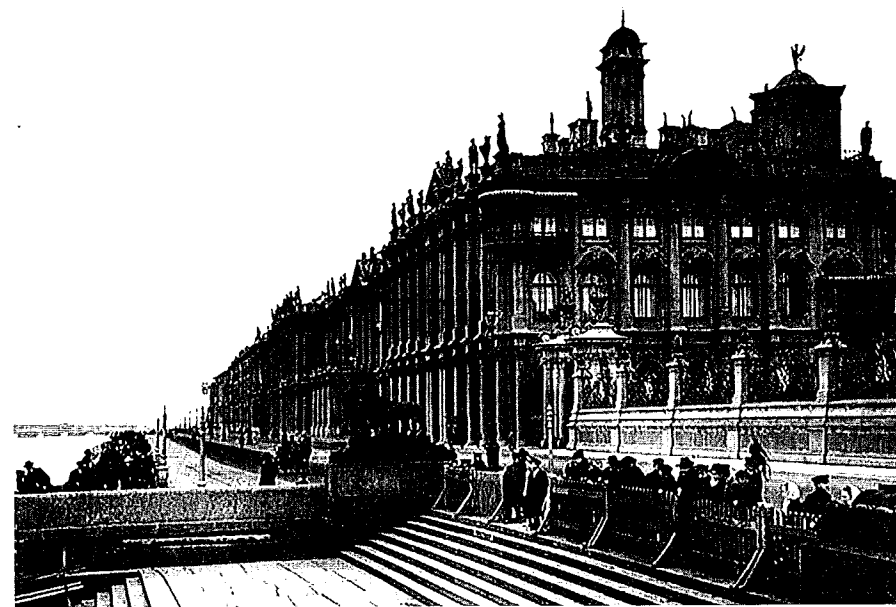
⁹⁰⁰ Szergej Uruszov 1865 januárja és 1867 áprilisa közt vezette az Államtanács keretei közt működő Állami Kancelláriát (Государственная канцелярия). Lásd Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 868.

is fontosnak tartotta, hogy elutasítsa a külföldi minták előnyben részesítését a hazai törvénykezési hagyományokkal szemben. Ezekre az előzetes megjegyzésekre a nagyhercegnek valószínűleg azért volt szüksége, mert úgy érezte, hogy azok nélkül az uralkodó és óvatos környezete nem a feljegyzés érdemi részével, hanem személyével és közismert liberalizmusával foglalkozott volna. Ezt mindenképpen szerette volna elkerülni és próbálta a figyelmet a memorandum kezdeményezéseire irányítani. A 15 pontból álló feljegyzés legfontosabb javaslata az volt, hogy állítsanak fel két olyan – a nemesi gyűlések, illetve a zemsztvok küldötteiből álló – tanácskozási jogú testületet, amelyek csak akkor ülnének össze, ha azt a kormányzat indokoltan tartja. A nagyherceg elképzelése szerint ezekbe az alkalmanként ülésező testületekbe minden egyes nemesi gyűlés és zemsztvo két-három általuk megválasztott képviselőt delegálhatna. Vagyis semmi olyan új elem nem szerepelt Konsztantyin Nyikolajevics javaslatai között, amely bármiben is korlátozta volna az uralkodót előjogai gyakorlásában. Ugyanakkor arra mégiscsak jó lehetett volna, hogy új – ugyanakkor a központi hatalmat semmire nem kötelező – intézményi keretet hozzon létre a nemesség és a zemsztvok képviselőivel való alkalmi konzultációra, mert ezzel legalább átmenetileg meg lehetett volna békíteni a társadalom művelt, ám egyre türelmetlenebbé váló csoportjait. Az uralkodó azonban nem élt ezzel a lehetőséggel. Továbbra sem bízott abban, hogy a képviseleti rendszerre történő áttérés alkalmas eszköze lehet a belpolitikai helyzet stabilizálásának. Attól félt, hogy az csak lassítani fogja a törvénykezést.

A nagyherceg joggal érezhette úgy, hogy – Valujevéhez hasonlóan – az ő javaslata sem nyerte el testvére tetszését.⁹⁰¹ Legalábbis ez volt a helyzet a hatvanas évek derekán, amikor ezek a feljegyzések megszülettek. A hetvenes évek végére azonban megváltozott a helyzet. Egyrészt 1873-ban Oroszországot is elérte az általános európai gazdasági válság, másrészt az évtized elejétől egyre nagyobb számban kezdtek megszerveződni különböző, a hatalommal nyíltan szembehelyezkedő, a terrortól sem visszariadó radikális csoportok. 1879 tavaszán pedig, több mint tízéves szünet után újra merényletet kíséreltek meg az uralkodó ellen. A támadásra a Téli Palota tözsomzédságában került sor. Az egyik radikális csoport, a Népakarat (*Народная воля*) pedig augusztus végén halálra ítélte a cárt, és a következő hónapokban többször is kísérletet tett annak végrehajtására. November derekán az uralkodó különvonatát próbálták felrobbantani.⁹⁰² Ezúttal sem jártak sikerrel, de akciójuk tovább növelte az

⁹⁰¹ Лásд Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 128–130.

⁹⁰² A merénylet a Krímből a fővárosba visszatérő uralkodóra három színhelyen – Odesszában, Alekszandrovszkban és Moszkvában – készültek lesújtani. Mindenütt komoly előkészületeket tettek a cári különvonat felrobbantására. II. Sándor azonban nem Odesszában keresztül utazott haza, ezért az első kísérletre Alekszandrovszkban került sor. A sín alá helyezett szerkezet azonban csődöt mondott, ezért a terroristáknak a harmadik helyszínen, Moszkvában kellett újra próbálkozniuk. Ott viszont tévedésből a cár különvonata előtt érkező, az uralkodó kíséretét szállító szerelvényt robbantották föl. Лásд Мещерский, В. П.: Воспоминания, М. 2001. (első kiadás: СПб. 1912.) стр. 431.

74. kép • A Téli Palota

országon belüli feszültséget.⁹⁰³ A kialakult helyzetre a hatalom ismét csak a represszió fokozásával válaszolt. A kormányzati elit körében azonban mind többen ismerték fel, hogy kizárólag erőszakkal aligha lehet stabilizálni a helyzetet. Ehhez valami másra is szükség lenne, kiváltképp, ha a cél a tartós társadalmi béke megteremtése. Ez a lassan beérő felismerés újra aktuálissá tette mind az alkotmányozás, mind az országos szintű képviseleti testület ügyét.

Erre a „hangulatváltásra” figyelt fel Dmitrij Miljutyin is, amikor 1879 nyarán a Krímből a fővárosba visszatérve a következőket jegyezte fel naplójában: „Még a legfelsőbb kormányzati körökben is a radikális reformok szükségességéről beszélnek, mi több, még az a kifejezés is elhangzik, hogy »alkotmány«; miközben senki nem hisz a dolgok létező rendjének tartósságában.”⁹⁰⁴ Maga Miljutyin se hitt. Ha hitt volna, nem készítette volna el néhány hónappal később azt a részletes tervezetet, amelyben az államigazgatást, az oktatást és a papságot érintő elkerülhetetlen változtatásokat foglalta össze.⁹⁰⁵

⁹⁰³ A november 19-i sikertelen merényletről a Népakarat Végrehajtó Bizottsága három nappal később nyilatkozatot adott ki. Ebben ismételtén kinyilvánították, hogy II. Sándor – aki „megtestesítője a képmutató despotizmusnak” – rászolgált a halálbüntetésre. A nyilatkozat szövegét lásd *От Исполнительного Комитета // Революционный радикализм в России: век девятнадцатый*, М. 1997. стр. 428–429. Az 1879–1881-es „forradalmi terror” történetére és társadalmi fogadtatására vonatkozóan lásd Сафронова, Ю.: Русское общество в зеркале революционного террора. 1879–1881 годы, М. 2014.

⁹⁰⁴ Милютин, Д. А.: Дневник (1879–1881), т. 3. М. 2010. стр. 69.

⁹⁰⁵ Мысли о необходимых преобразованиях в управлении, в учебной части и в духовенстве. 1879 г. // Милютин, Д. А.: Дневник (1879–1881), т. 3. М. 2010. стр. 491–504.

A hadügyminiszter, aki a hetvenes évek végére egyre nagyobb befolyáshoz jutott, elsősorban az államigazgatás áttekinthetetlen rendszerén szeretett volna változtatni. Szerinte ehhez mindenekelőtt az elavult igazgatási intézményeket kellene felszámolni, hogy egységesíteni lehessen az államirányítás rendszerét. De arra is szükség lenne – fejtette ki tervezetében –, hogy a társadalom különböző csoportjait végre bevonják az állami ügyek intézésébe. Ez pedig csak úgy oldható meg, ha létrejön valamilyen országos képviselői testület. Ő is – ahogy korábban Valujev belügyminiszter és Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg – ezt az új testületet az Államtanács keretei közt képzelte el. Miljutyin azonban egy lépéssel még az általuk javasoltnál is tovább ment. Ő ugyanis nem a már létező Államtanács egy újabb részlegeként hozta volna létre az új grémiumot, hanem magát az Államtanácsot alakította volna át tanácskozási jogkörű törvényalkotó intézménnyé. Elképzelése szerint a tanács egyik fele kinevezett, míg a másik fele a kormányzósági zemsztvok által megválasztott tagokból állt volna. Úgy gondolta, hogy egy ilyen átalakítás a hatalomra nézve semmilyen kockázattal nem járna. Sőt, épp ellenkezőleg, stabilizálni tudná a belső helyzetet. Miljutyin ugyan ezt az utóbbit nem írta le feljegyzésében, de javaslata nyilvánvalóan épp ezért született. Érzékeltte ugyanis, hogy egy ilyen döntés nemcsak lecsillapíthatná azokat, akik már jó ideje egy országos képviselői intézmény felállítását követelték, de ez a lépés a hatalom szövetségeseivé is tehetné őket.

A védelmi tárca vezetője elégedetlen volt azzal is, ahogyan a Miniszterek Bizottsága működött. Szerinte a kabinetet minél előbb egységes kormányvá, Miniszterek Tanácsává kellene átalakítani, amelynek élén széles jogkörrel felruházott miniszterelnök állna. Ahogy fogalmazott: „valamennyi miniszternek egy egészet kell alkotnia; a Miniszterek Tanácsa elnökének pedig meg kell kapnia az első miniszternek kijáró jogkört.”⁹⁰⁶ Miljutyin számára az is egyértelmű volt, hogy ennek az új, egységes kormánynak nem kitüntetések adományozásával, nyugdíjak odaitélésével és különféle társaságok alapító okiratainak jóváhagyásával kell foglalkoznia, hanem a végrehajtó hatalom minden olyan ügyével, amelynek kapcsán egységes fellépésre, általános irányításra van szükség, és amiért a felelősséget a kormány egészének kell vállalnia.⁹⁰⁷

A miniszter az államigazgatás egységesítése érdekében elengedhetetlennek tartotta a birodalom egyes területei felett rendelkező különleges hatalmi szervek felszámolását is. Szerinte teljesen fölöslegessé váltak a Kaukázust, a balti térséget, vagy a Lengyel Királyságot felügyelő egyedi intézmények. Semmi nem indokolja – állította Miljutyin –, hogy ne terjesszék ki ezekre a területekre is az ország többi részén működő kormányzati szervek illetékességét.⁹⁰⁸ Az uralkodó személyes kancelláriáját pedig – együtt annak ügyosztályaival – olyan igazgatási anomáliának tartotta, amit minél gyorsabban fel kellene számolni és az egyes ügyosztályainak feladatait át kellene adni különböző kormányzati szerveknek.⁹⁰⁹

⁹⁰⁶Lásd uo. csp. 492.

⁹⁰⁷Lásd uo.

⁹⁰⁸Lásd uo. csp. 495.

⁹⁰⁹Lásd uo. csp. 494.

Szerinte a Szenátus is megérett az átalakításra. A legjobb megoldás az lenne, ha kettős funkciója miatt egész egyszerűen feloszlatnák. Nem szerencsés ugyanis – érvelt Miljutyin –, hogy a Szenátus egyszerre tölti be a legfelsőbb fellebbviteli bíróság és az általános törvényességi felügyeletet ellátó főhatóság szerepét. A „katonai” csoport vezetője szerint ezt a két funkciót el kellene választani egymástól. Ezt a legkönnyebben úgy lehetne megtenni, ha a Szenátust megszüntetnék és helyén két önálló főhatóságot hoznának létre. Egyfelől fölállítanák a Legfelsőbb Bírói Kamarát (*Верховная судебная палата*), mint végső fellebbviteli instanciát, másfelől pedig a Legfelsőbb Ellenőrző Kamarát (*Верховная контрольная палата*), mint az általános törvényességi felügyeletet és egyéb állami ellenőrzési feladatokat ellátó intézményt.⁹¹⁰

Miljutyin a helyi hatalom tevékenységével is elégedetlen volt. Úgy látta, hogy a kormányzósági és járási igazgatási szervek követhetetlen és esetleges szerkezetükkel egyre inkább akadályává váltak a hatékony hatósági munkának, a központi politikai akarat érvényesülésének. De nemcsak ezt a „kaotikus állapotot” kellene szerinte megszüntetni, de a helyi koronahatóságok Belügyminisztériumnak való alárendeltségét is. Ezt az egyoldalú függést a lehető leggyorsabban fel kellene számolni. Ennek érdekében a kormányzókat a kabinet javaslatára magának az uralkodónak kellene kineveznie.⁹¹¹

A befolyása teljében lévő politikus világosan látta, hogy az orosz államberendezkedés az alsó szinttől a legfelsőbbig gyökeres átalakításra szorul. Az öngazgatás falusi intézményei, a zemsztvok, a járási és a kormányzósági adminisztráció éppúgy megérett a változásra, mint a központi és a legfelsőbb hatalmi intézmények. Szerinte valamennyinek új, a hatvanas évek nagy reformjaihoz illeszkedő formát kellene adni. Csakhogy ehhez – sok egyéb mellett – a személyi feltételek is hiányoztak. A miniszter úgy látta, hogy a meglévő államapparátus nem tud megbirkózni ezzel a feladattal. Miljutyin szerint „ez a kolosszális munka meghaladja államférfiaink erejét, akik képtelenek felülemelkedni egy rendőrfőnök, de még egy közrendőr szellemi horizontján is.”⁹¹²

Máig nincs semmiféle bizonyíték arra, hogy Miljutyin eljuttatta volna tervezetét az uralkodónak, ahogyan arra sem, hogy akárcsak szűk kormányzati körben megvitatták volna annak tartalmát. Ezzel szemben arról több forrásból is tudunk, hogy 1880 elején maga az uralkodó mutatott ismételt érdeklődést az alkotmányozás iránt, ami ezúttal sem jelentett többet, mint annak tisztázását, hogy időszzerű-e egy országos képviselői testület felállítása. Pjotr Valujev⁹¹³ naplójában részletesen beszámolt arról az uralkodónál megtartott januári szűk körű találkozóról, amelyen – II. Sándor mellett – a trónörökös, Alekszandr Alekszandrovics nagyherceg – a maj-

⁹¹⁰Lásd uo. csp. 492–493.

⁹¹¹Lásd uo. csp. 496.

⁹¹²Миллютин, А. А.: Дневник (1879–1881), т. 3. М. 2010. csp. 58.

⁹¹³Pjotr Valujev ekkor már a Miniszterek Bizottságának (*Комитет министров*) elnöke. Ezt a posztot 1879 decembere és 1881 októbere között töltötte be. Ezt megelőzően az Állami Javak Minisztériumát vezette 1872 áprilisától 1879 végéig. Előtte pedig a Belügyminisztérium élén állt (1861–1868). Lásd Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. csp. 865., 871.

dani III. Sándor – és Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, az uralkodó fivére vett részt. Ezen a megbeszélésen maga az uralkodó hozta szóba testvére 1863-as tervezetét, amit fel is olvasott a jelenlévőknek, majd ígéretet tett arra, hogy a politikai rendszer átalakításának tárgykörében rövidesen bizalmas megbeszélést hív össze kormánya néhány tagjának és más, hozzá közel álló, magas rangú bürokratának a részvételével.⁹¹⁴

Az uralkodó betartotta ígéretét. Olyannyira, hogy végül nem is egy, hanem négy ilyen találkozóra került sor. Ezekről az 1880. január végén tartott megbeszélésekről a résztvevők közül többen is feljegyzést készítettek, így az ott elhangzottak a lényegét illetően pontosan ismertek.⁹¹⁵ A lényeg pedig röviden úgy foglalható össze, hogy az uralkodó környezetének többsége továbbra sem tartotta időszerűnek a politikai rendszer átalakítását. Már az első találkozón kiderült, hogy Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg felújított tervezete⁹¹⁶ sem a tanácskozáson jelen lévő kormánytagok, sem a trónörökös tetszését nem nyerte el. Az utóbbi világosan értésre adta, hogy a politikai rendszer egyetlen elemén sem kell változtatni, mert egy a rendek képviselőiből álló testületben csak „kellemetlen, nagyszájú alakok, ügyvédek és hozzájuk hasonlóak” jönnek össze.⁹¹⁷ A trónörökös megnyilatkozása után egyértelművé vált, hogy azok körében, akik II. Sándor közvetlen környezetéhez tartoztak, és akiknek a véleményére a leginkább adott, kisebbségben maradtak a politikai rendszer részleges átalakítását támogatók.

Az első megbeszélés hangulata annak ellenére rányomta bélyegét a második találkozóra, hogy azon az uralkodó fia nem vett részt. II. Sándor sem volt jelen, helyette a megbeszélést Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg vezette. Ő a jelenlévőktől mindenekelőtt azt szerette volna megtudni, hogy nekik melyik tervezet – az általa írt, vagy Valujev – tetszik jobban, már amennyiben bármelyik is elnyerte rokonszenvűket. A nagyherceg bevezető megjegyzései után Valujev kért a szót, aki védelmébe vette saját javaslatát, és a jelenlévőket megpróbálta udvariasan meggyőzni arról, hogy tervezete jobb és részletesebben kidolgozott, mint Konsztantyin Nyikolajevicsé. Majd váratlanul – arra hivatkozva, hogy elképzelése sem az uralkodó, sem a trónörökös, sem kormányzati kollégái többségének tetszését nem nyerte el –, bejelentette javaslata visszavonását. Gesztusát ugyanakkor nem tekintette véglegesnek. Abban bízott, hogy a belpolitikai helyzet változásával újra szükség lehet javaslataira. Ha tudott tizenhat éven át hallgatni – zárta felszólalását –, akkor most is tud türelemmel lenni

⁹¹⁴Lásd Вауев, П. А.: Дневник (1877–1884 гг.), М. 1919. стр. 47.

⁹¹⁵Az 1880. január 21-én, 23-án, 25-én és 29-én megtartott titkos megbeszéléseken Pjotr Valujev mellett, Szergej Uruszov herceg, az Államtanács törvény-előkészítéssel foglalkozó igazgatóságának vezetője, Alekszandr Drenteln, a csendőrség parancsnoka és a III. ügyosztály feje, Lev Makov, belügyminiszter és Jegor Peret, az Állami Kancellária vezetője vett részt. Az uralkodó az első és a negyedik találkozón, míg a trónörökös a második kivételével valamennyin jelen volt. A megbeszéléseken elhangzottakról lásd Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 137–146.

⁹¹⁶Записка великого князя Константина Николаевича о проекте реформ государственного управления (Январь 1880 года) // Коституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 254–267.

⁹¹⁷Lásd Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 139.

addig, amíg nem lesz szükség ismét az általa képviselt „hangra”. Ezek után már csak egy tervezet maradt terítéken, Konsztantyin Nyikolajevicsé, aki – miután ez kiderült – fontosnak tartotta megjegyezni, hogy bizonyos pontokon módosított eredeti javaslatán. Így például immár nem tartja szükségesnek két különálló testület felállítását. Jó megoldásnak tartaná azt is, ha a nemesi gyűlések és a zemsztvok által delegált képviselők egy közös grémiumot alkotnának. Ennek a közös testületnek azonban nem az lenne a feladata, hogy különböző zemsztvo-javaslatokat és nemesi kezdeményezéseket tárgyaljon meg, hanem az elfogadásra váró törvények előzetes véleményezése és megvitatása várna rá. A megbeszélés ezek után a jelen lévő magas rangú hivatalnokok – Uruszov, Drenteln és Makov – észrevételeivel folytatódott. Szergej Uruszov, aki ez idő tájt az Államtanács törvény-előkészítő igazgatóságának vezetője volt,⁹¹⁸ arra hívta fel a figyelmet, hogy a közvélemény a jelenlegi feszült helyzetben bármilyen képviseleti intézmény felállítását a hatalom meghátrálásának tartaná, ezért annak időzítését alaposan meg kellene fontolni. Hasonlóképpen foglalt állást a csendőrség parancsnoka, Alekszandr Drenteln tábornok is.⁹¹⁹ Lev Makov belügyminiszter⁹²⁰ pedig arra emlékeztetett, hogy nagyon furcsán hatna egy ilyen kezdeményezés akkor, amikor a birodalom több pontján épp a közelmúltban került sor – a rend és a hatalmi kontroll helyreállítása érdekében – a főkormányzóságok

Alekszandr Drenteln

75. kép • Drenteln, Alekszandr Romanovics (1820–1888)

⁹¹⁸Szergej Uruszov 1872 januárja és 1883 januárja közt vezette az Államtanács törvény-előkészítéssel foglalkozó igazgatóságát (Департамент законов). Lásd Шилов, А. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 866.

⁹¹⁹Alekszandr Drenteln 1878 szeptemberétől 1880 februárjáig állt a csendőrség és a III. ügyosztály élén. Lásd Шилов, А. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 869.

⁹²⁰Lev Makov 1878 novembere és 1880 augusztusa között látta el a belügyminiszteri feladatot. Lásd: Шилов, А. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 871.

76. kép • Makov, Lev Szavics
(1830–1883)

ismételt kialakítására és a hadbíróságok jogkörének kiszélesítésére. Előbb ezeket a rendkívüli intézkedéseket kellene visszavonni és csak ezek után azon gondolkodni, hogy országos képviseleti intézményt hozunk létre – érvelt Makov. A találkozót a nagyherceg hosszú beszéde zárta, amelyben maga is elismerte, hogy az uralkodó megkoronázásának 25. évfordulóját alighanem valami mással kellene megünnepelni, mint annak bejelentésével, hogy az udvar kész országos képviseleti intézményt felállítani.

A harmadik megbeszélésre ismét a nagyhercegnél került sor. Azon az uralkodó megint csak nem vett részt, de a trónörökös igen. Konsztantyin Nyikolajevics azzal nyitotta meg a tanácskozást, hogy leszögezte: a politikai rendszer átalakításával foglalkozó tervek hasznosak, ám azok bejelentésének időzítésével óvatosan kell bánni.

Lehet, hogy e tervek átültetése a valóságba ma még elhamarkodott lenne, de a nem távoli jövőben változhat a helyzet. Nem így látta a trónörökös. Szerinte a Konsztantyin Nyikolajevics által jegyzett „tervezetet nem kell nyilvánosságra hozni se ma, se holnap. Az ugyanis lényegét tekintve alkotmánykezdemény. Az alkotmány azonban – miközben hosszú időre szól – semmi haszonnal nem jár.” Már csak azért sem, mert a trónörökös szerint az alkotmányozás nyomán nem történne más, minthogy képviselővé választanának néhány „üresfejű, ám bőbeszédű ügyvédet”, akik legfeljebb csak „orátorkodnak”, anélkül, hogy bármi hasznuk lenne. Majd még mindehhez hozzátette, hogy „nem alkotmányos terveken kellene törni a fejünket, hanem valami egészen máson”,⁹²¹ ám azt nem árulta el, hogy min. Konsztantyin Nyikolajevics ugyan próbálta megvédeni álláspontját – arra hivatkozva, hogy az esetek többségében mégiscsak „okos és hasznos embereket” választanak képviselővé –, de nem tudta unokaöccsét meggyőzni, aki rögtön azzal vágott vissza, hogy emlékeztette nagybátyját a zemsztvo-gyűléseken és a városi dumákban uralkodó állapotokra. Szerinte az ezekben a testületekben folyó munka senkit nem érdekel, a képviselők tevékenysége a társadalom többségét teljesen hidegen hagyja. A belügyminiszter egyetértett a trónörö-

kössel, ahogy Valujev is, aki hosszú beszédben fejtette ki álláspontját. A Miniszterek Bizottságának elnöke, korábbi belügyminiszteri tapasztalataira hivatkozva erősítette meg, hogy a helyi önkormányzatok többsége tétlen, jószerével nem csinál semmit. Valujev szerint a zemsztvo-gyűlések és a városi dumák messze nem igazolták azokat a várakozásokat, amelyek reményében felállították őket. Eddigi teljesítményükkel csalódást okoztak. Következésképpen nem lenne bölcs dolog jogkörüket kiszélesíteni. Valujev azonban, saját tervezetének is ellentmondva, még ennél is tovább ment, amikor beszédében kétségbe vonta a vidéki képviselőkkel tartandó konzultációk értelmét. „Milyen haszna lenne annak, ha valamilyen törvényjavaslatról Carevokoksajszk vagy Kozmogijemjansk képviselője is elmondaná véleményét?”⁹²² – ironizált Valujev. Szerinte semmi, és ebben alighanem igaza is volt. Csakhogy a képviseleti rendszer nyilvánvalóan nemcsak arra szolgál, hogy a távoli vidékek képviselői véleményt mondjanak a készülő törvényekről és tanácsokkal lássák el a kormányzatot, de arra is, hogy a helyi közösségek képviselői úgy érezzék, részesei a törvényalkotó munkának. Nem beszélve arról, hogy a képviseleti rendszer arra is lehetőséget ad, hogy a helyi hatalom delegáltjai gyorsan és közvetlenül értesüljenek a központi hatalom elképzeléseiről. Sőt, a gyors és közvetlen információszerzés – a beavatottság érzete – gyakran a központi hatalom iránti lojalitást is megerősíti. A jól értesült, a központi hatalom politikai akaratával tisztában lévő zemsztvo-politikusok sokkal könnyebben válnak a kormány szövetségeseivé és akaratának közvetítőivé, mint azok, akik el vannak zárva ettől. Valujev azonban ezekkel az előnyökkel nem számolt, azokat tudatosan elhallgatta. Egyedül azt tartotta fontosnak, hogy a vidéki képviselők tudnak-e bármiben is hasznára lenni a kormányzati munkának. Miután – a tanácskozás többi résztvevőjéhez hasonlóan – úgy gondolta, hogy nem, kijelentette, hogy Konsztantyin Nyikolajevics óvatos tervezete egyelőre megvalósíthatatlan. Mindazonáltal arra is felhívta a figyelmet, hogy amikor majd alkalmassá válik az idő a politikai rendszer átalakítására, akkor azt nem az orosz tradíciókra hagyatkozva, hanem a „művelt világ” által kimunkált alkotmányos elvekre alapozva kell majd megtenni.⁹²³

A tanácskozás végén az uralkodó fivére megkérdezte a trónörököst, hogy mire gondolt, amikor azt mondta, hogy „nem alkotmányos terveken kellene törni a fejünket, hanem valami egészen máson”. A nagyherceg a következőket válaszolta erre: „Nagyon egyszerű dologra gondoltam. Úgy látom, hogy teljesen lehetetlen helyzetbe kerültünk. Az igazgatásból hiányzik az egység, nem beszélve a fő kormányzókról, akik közül néhányan az isten tudja, hogy mit csinálnak, és nem tudom elhallgatni azt sem, hogy a miniszterek között sincs egyetértés. Széttartóan, mindenféle kapcsolat nélkül folynak a dolgok. A miniszterek közül néhányan többet gondolnak a saját zsebükre, mint a rájuk bízott minisztériumra. Azt kell az uralkodónak jelentenünk, hogy feltétlenül helyre kell állítani az igazgatáson be-

⁹²¹ A trónörökös szavait idézi: Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 141–142.

⁹²² Valujev szavait idézi: Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 142.

⁹²³ Lásd uo. стр. 143.

Тареловъ Михаилъ Т. Меликовъ

77. kép ▲ Loris-Melikov, Mihail Tarellovics
(1825–1888)

ta a képvisleti rendszerre történő fokozatos áttérést, II. Sándor egyelőre nem fogadta el álláspontjukat.

A „forradalmi terror” azonban nem csitult. A cár elleni merényletek tovább folytatódtak. Alig egy héttel a negyedik tanácskozás után, 1880. február 5-én újabb kísérletre került sor. Ezúttal a Téli Palota cári ebédlőjében robbant a bomba. Bár az uralkodó sértetlen maradt,⁹²⁶ a támadás helyszíne kétséget kizáróan bizonyította, hogy a merénylők gond nélkül tudnak a cár közelébe férkőzni és ehhez még arra sincs szükségük, hogy az uralkodó elhagyja rezidenciáját.⁹²⁷

⁹²⁴Lásd uo. стр. 143–144.

⁹²⁵Lásd uo. стр. 144.

⁹²⁶A sikertelen merénylet után a Népakarat Végrehajtó Bizottsága kiáltványt adott ki, amelyben a fegyveres harc folytatását ígéri mindaddig, amíg II. Sándor „nem mond le a nép javára minden hatalmáról”. Lásd *Проклятая Империя. История России по поводу взрыва в Зимнем дворце // Революционный радикализм в России: век девятнадцатый*, М. 1997. стр. 429.

⁹²⁷A merényletkísérlet előkészítésének történetét és menetét a később nyilvánosságra hozott sajtóközlések alapján naplójában Vlagyimir Mescserszkij herceg részletesen ismerteti. Ebből kiderül, hogy a Népakarat csoportnak sikerült a merénylet előtt fél évvel, még 1880 szeptemberében a Téli Palota alkalmazottai közé felvetetni egyik tagjukat. Az asztalosként elhelyezkedő terrorista abban a műhelyben dolgozott, amely közvetlenül az uralkodó ebédlője alatt nyert elhelyezést. A merénylő öt és fél hónapon át halmozta fel a dinamitot műhelyében és robbantotta azt fel az uralkodó megszokott vacsoraidejében. II. Sándor azonban aznap késett és a bomba még azelőtt robbant fel, hogy megérkezett volna. Ő sértetlen maradt,

lül kapcsolatot és tartanunk kell magunkat valamilyen egyetlen közös rendszerhez.”⁹²⁴ Konsztantyin Nyikolajevics egyetértett ezzel. Majd még hozzátette, hogy ő mindig is ellene volt a fő kormányzói önkénynek, mert nem lehet egyetlen államban „több, csaknem egyeduralmú monarcha.”⁹²⁵

Az utolsó, negyedik tanácskozásra ismét csak az uralkodónál került sor. Ennek a megbeszélésnek különösebb értelme már nem volt, hacsak az nem, hogy a tanácskozás résztvevői immár az uralkodó jelenlétében is megerősíthették a korábbi találkozók végkövetkeztetését. Vagyis azt, hogy az alkotmányozás ügyében egyelőre nem kell tenni semmit. Az uralkodó környezetének többsége ugyanis továbbra sem tartotta időszerűnek a rendszer-átalakító terveket, legyenek azok mégoly óvatosak is. Hiába akadt a cár környezetében néhány olyan hozzá közel álló személy, aki elérkezettnek látta

Három nappal a merényletkísérlet után II. Sándor újabb szűk körű tanácskozást hívott össze. A két egymást követő napon megtartott megbeszélésen az uralkodó mellett a trónörökös, Alekszandr Alekszandrovics nagyherceg, valamint Pjotr Valujev, a Miniszterek Bizottságának elnöke, Dmitrij Miljutyin hadügyminiszter,⁹²⁸ Lev Makov belügyminiszter, Alekszandr Adlerberg, az udvari ügyek minisztere,⁹²⁹ valamint a csendőrség és a titkosrendőrség feje, Alekszandr Drenteln vettek részt. Néhány kivételtől eltekintve lényegében ugyanazok voltak jelen, mint, akik alig egy héttel korábban részt vettek a január végi alkotmányozásról folyó megbeszéléseken. A február 8-i találkozón a trónörökös azzal a javaslattal állt elő, hogy fel kellene állítani egy legfelsőbb vizsgáló bizottságot, amely nemcsak a csendőrséget és a titkosrendőrség feladatát ellátó III. ügyosztályt rendelte volna maga alá, de gyakorlatilag minden olyan hatóságot, amely politikai ügyekkel foglalkozott. Mindez azt jelentette volna, hogy a nem csituló „forradalmi terrorra” a hatalom egy rendkívül széles jogkörrel felruházott intézmény felállításával reagált volna. A tanácskozás résztvevői azonban nem támogatták a trónörökös javaslatát. II. Sándor sem értett egyet fia kezdeményezésével. Másnapra azonban megváltozott a véleménye és már ő volt az, aki javasolta a kiterjedt jogkörrel rendelkező Legfelsőbb Intéző Bizottság (*Верховная распорядительная комиссия*) felállítását Mihail Loris-Melikov gróf vezetésével.⁹³⁰

Máig nem tisztázott, hogy mi változtatta meg egy nap alatt az uralkodó álláspontját. Lehet, hogy felismerte, a február 5-i merényletkísérlet után hasonló helyzet alakult ki, mint 1866-ban, Karakozov merényletét követően. A hatalom első reakciójaként akkor is különleges jogkörű intézmények felállításával próbált úrrá lenni a helyzeten. A különbség legfeljebb csak annyi volt, hogy az 1880-ban kezdeményezett, majd utóbb létrehozott Legfelsőbb Intéző Bizottságnak nem kellett nyomoznia, vagyis nem volt feladata a merényletkísérlet hátterének feltárása. Egyetlen dolga volt csupán: helyre kellett állítani a rendet. Az uralkodó a bizottság elnökétől nem várt sem reformokat, sem széles alapokon nyugvó politikai programot. Mindenekelőtt biztonságának megerősítését és a belső helyzet stabilizálását remélte az 1877-78-as orosz–török háborúban a kaukázusi fronton sikert sikerre halmozó és ennek jutalmaként grófi címet nyert tábornoktól. Az udvar, amelynek figyelmét elsősorban a háború balkáni hadszínterén zajló események kötötték le, halás volt Loris-Melikovnak, aki a Kaukázustól délre egymás után vette be a török erődöket és alakított ki erős orosz hadállást. A harcedzett tábornokot a háborúból visszatérve kinevezték a Volga menti kormányzóságok – az asztrahanyi, a szaratovi és a szamarai – ideiglenes fő-

ám őrségének több tagja áldozatul esett a merényletnek. Lásd Мещерский, В. П.: Воспоминания, М. 2001. (első kiadás: СПб. 1912.) стр. 431–432.

⁹²⁸Dmitrij Miljutyin 1861 májusa és 1881 májusa között töltötte be a hadügyminiszter posztját. Lásd Шилов, А. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 870.

⁹²⁹Alekszandr Adlerberg 1870 áprilisa és 1881 augusztusa közt állt az Imperátori Udvar és Birtokok Minisztériumának (*Министерство императорского двора и уделов*) élén. Lásd Шилов, А. Н.: Государственные деятели Российской империи (1802–1917), СПб. 2002. стр. 872.

⁹³⁰Lásd Баулен, П. А.: Дневник (1877–1884 гг.), М. 1919. стр. 59.

kormányzójává. Ezen a posztján is hatékony vezetőnek bizonyult. A felügyeletére bízott területen kitörő pestisjárvány idején energikus fellépésével ezrek életét mentette meg. Érdemei elismeréseképpen 1879 tavaszán harkovi főkormányzóvá nevezték ki.

Nem véletlenül esett tehát a választás a háborút megjárt tábornokra. A cár, amikor 1880 februárjában Lorisz-Melikovot bízta meg az új, széles jogkörű bizottság vezetésével, a grófban elsősorban azt a határozott katonáembert látta, aki reményei szerint rendet tud teremteni. A tábornok azonban más alkat volt, mint a Karakozov-merénylet után a Legfelsőbb Vizsgáló Bizottság élére kinevezett Mihail Muravjov gróf. Ő – ellentétben az egykor hasonlóképpen széles jogkörrel felruházott elődjétől – nemcsak a büntetésben és az elrettentésben bízott. Lorisz-Melikov tudta, hogy más idők járnak, mint jártak a hatvanas évek derekán, ezért biztos volt abban, hogy másképp is kell eljárni. Világosan látta, hogy a represszió fokozása önmagában már nem elég. Ennél többre van szükség, ha a cél a rend és a köznyugalom tartós helyreállítása.

Lorisz-Melikov már röviddel kinevezése után, 1880 áprilisában jelentést készített az uralkodónak az államberendezkedés lehetséges átalakításáról.⁹³¹ A Legfelsőbb Intéző Bizottság feje öt pontban foglalta össze javaslatait. Mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy miközben a hatóságok „keményen és határozottan” járnak el a bűnözőkkel szemben, ügyelniük kell arra, hogy ne büntessék meg azokat, akik közvetlenül nem tehetők felelőssé a „szociál-forradalmi megnyilatkozásokért”. Másrészt fontosnak találta a kormányzati szervek egységének megteremtését is. Ennek részeként kezdeményezte a különböző státuszú rendőri szervek – a városi rendőrségek, a járási rendőrségek, a csendőrség és a bűnügyi nyomozó hatóság – egyesítését. Harmadrészt, azt is javasolta, hogy lépésről lépésre vissza kellene térni a rendkívüli intézkedések gyakorlatától a „dolgok törvényes menetéhez”. Negyedik pontként pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a kormányzati szerveknek nagyobb figyelmet és megértést kellene tanúsítaniuk a különböző társadalmi csoportok jogos igényei iránt. Ezek közül többet konkrétan meg is nevezett. Így szükségesnek látta a papság erkölcsi minőségének javítását, az adóreformot, az óhitűek jogfosztásának megszüntetését, a belső útlevélrendszer felülvizsgálatát, a parasztok földben gazdagabb területre történő áttelepülésének megkönnyítését, a kormányzósági hivatalok átszervezését, a munkaadók munkásokhoz való viszonyának szabályozását és a sajtó irányításának a nyugat-európai gyakorlathoz való közelítését. Végül pedig ötödik pontként arra tett javaslatot, hogy helyre kellene állítani a társadalom bizalmát az oktatási rendszer, illetve az azt irányító főhatóság iránt.⁹³² Mindez világosan jelezte, hogy Lorisz-Melikov tisztában volt azzal, hogy a kormányzat csak a társadalommal együttműködve tud a válságból kijutni. Az áprilisi feljegyzés elnyerte

⁹³¹ Доклад М. Т. Лорис-Меликова Александру II о предполагаемых реформах государственного устройства (от 11-го апреля 1880 года) // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 268–278.

⁹³² Lásd uo. str. 275–277.

az uralkodó tetszését és messzemenő támogatását. A jelentés első lapján II. Sándor elismerő szavakkal méltatta a gróf tervezetét, külön megköszönve a feljegyzés nyílt és őszinte hangvételét, a tábornok felelősségteljes hozzáállását.

A gróf javaslatai közül az egyik legfontosabb rövid időn belül, már augusztusban meg is valósult. A csendőrség és a titkosrendőrség feladatát ellátó III. ügyosztály ugyanis beolvadt a Belügyminisztériumba, vagyis megindult a rendért és társadalmi békéért felelős belbiztonsági szervek egyesítése. A tárca új vezetőjévé pedig Lorisz-Melikovot nevezték ki, aki ezzel párhuzamosan megvált az időközben felszámolt Legfelsőbb Intéző Bizottság vezetőjének tisztétől. Az intéző bizottság feloszlata pedig arra utalt, hogy a hatalom igyekezett ahol csak lehet lemondani a rendkívüli intézkedésekről és szervekről, hogy a dolgok menete visszatérhessen a megszokott törvényes kerékvágásba.

Lorisz-Melikov már viszonylag rövid idő alatt nagyon sok mindent tudott elérni. Ezt politikusi képességein túl annak is köszönhetette, hogy sikerült maga mellé vennie több kiváló adminisztrátort, az államigazgatás és más területek szakértőit. Ebbe a körbe tartozott az új pénzügyminiszter, Alekszandr Abaza, aki ezt megelőzően az Államtanács gazdasági ügyekben illetékes igazgatóságát vezette, valamint a csupán névrokon, Nyikolaj Abaza, a sajtó irányításért felelős főigazgatóság feje is, aki Lorisz-Melikovhoz hasonlóan az orosz–török háború idején vált országosan ismertté és népszerűvé.⁹³³ A pénzügyminiszter helyetteseként Nyikolaj Bunge, a jobbágyreform egyik kidolgozója, a kijevei egyetem közgazdászprofesszora tartozott még ehhez a körhöz, továbbá Lorisz-Melikov két belügyminisztériumi kollégája, Mihail Kahanov, aki belügyminiszter-helyettesként szolgált mellette és Alekszandr Szkalkovszkij, aki a minisztérium kancelláriáját vezette.

A Legfelsőbb Intéző Bizottság vezetőjének politikai programja két pilléren állt. Lorisz-Melikov egyfelől szerette volna a liberális tábor képviselőit szövetségként

78. kép • Abaza, Alekszandr Agejevics
(1821–1899)

⁹³³ Nyikolaj Abaza azzal vált ismertté és népszerűvé, hogy az orosz–török háború idején orvosként az egyik megszervezője és irányítója volt a háborús sebesültek gondozását ellátó önkéntes szervezetnek.

megnyerni a radikális csoportok elleni közös fellépés érdekében. Ezért hajlandó volt támogatni a mérsékelt ellenzék régi követelését, egy országos képviseleti intézmény felállítását. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy az uralkodóval ezt nem lesz könnyű elfogadtatni. Ezért álláspontját azzal próbálta alátámasztani, hogy az új intézményt nem a hatalom korlátozójaként, hanem annak megerősítőjeként tüntette fel. Másfelől fontosnak tartotta, hogy érdemben javítson a parasztság életkörülményein. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a terhek enyhítése nélkül nincs esély a parasztgazdaságok fejlődésére, a falvak gazdasági stabilitásának megteremtésére. Ezek nélkül pedig aligha volt esély a vidék elégedetlenségének letörésére. Lorisz-Melikov az adóterhek csökkentése mellett a parasztok szervezett áttelepítésében látta azt az eszközt, amely nagyobb méretű telkekhez és jobb megélhetéshez juttathatta volna őket. Elképzelései közül azonban csak a sóadó eltörlését és a nehéz körülmények között élő parasztok helyzetét felmérni hivatott szenátusi revíziót tudta keresztülvinni. Tervének többi, vidéki élettel foglalkozó elemét már mások valósították meg.

Ugyanakkor egy pillanatra sem feledkezett meg az általa különösen fontosnak tartott társadalmi párbeszédéről. Ennek jegyében már nem sokkal belügyminiszteri kinevezése után meghívta magához a legjelentősebb szentpétervári lapok kiadóit és szerkesztőit, hogy ismertesse velük politikai programját, amelynek egyik legfontosabb elemeként a helyi hatalom tevékenységének aktívabbá tételét nevezte meg, különös tekintettel az önigazgatás intézményeire. Megerősítette, hogy a szenátusi revíziók segítségével folytatódni fog a helyi problémák feltárása és megpróbálják minél gyorsabban keresztülvinni a rendőri szervek egységesítését. Ezen a megbeszélésen arra is ígéretet tett, hogy felülvizsgálják a cenzúraszabályokat és megszüntetik az adminisztráció gyakorta önkényes fellépését. Ez a gyakorlatban azt jelenti majd – ígérte –, hogy vitás ügyekben ezentúl nem a végrehajtó hatalom intézményei mondják ki a végső szót, hanem a bíróságok. Miközben belügyminiszterként arra biztatta a sajtó képviselőit, hogy szabadon mondjanak véleményt a kormány tevékenységéről, aközben arra is figyelmeztette őket, hogy „álomteli illúziókkal” ne keltsenek zavart a társadalomban. Lorisz-Melikov úgy tervezte, hogy programját a következő öt-hét évben próbálja majd megvalósítani.⁹³⁴

A belügyminiszter elképzeléseit nemcsak a radikális, de a mérsékelt, hatalommal együttműködni kész liberális tábor is csalogdottan fogadta. A szabadelvű alkotmányjogász, Szergej Muromcev például teljesen érthetetlennek tartotta, hogy miért kell e szerény program teljesítéséhez hét év. „Ahhoz, hogy a zemsztvok és más társadalmi és rendi szervezetek lehetőséget kapjanak azon jogaik teljes körű gyakorlására, amelyeket a törvény biztosít számukra, nincs szükség hét évre. Ehhez nem kell más, mint a törvények betartására vonatkozó határozott szándék és mindazon titkos és nyilvános utasítás és egyéb állásfoglalás eltörlése, amely akadályozza azok érvényesülé-

sét.”⁹³⁵ De nem Muromcev volt az egyetlen, aki érthetetlennek találta Lorisz-Melikov túlzott óvatosságát. Szaltikov-Scsedrin Pavel Annyenkovhoz írt levelében ugyancsak megütközve idézte fel a belügyminiszter szavait, aki tudomása szerint a lapkiadónak és szerkesztőknek „kijelentette, hogy az alkotmányra ne is gondoljanak, az alkotmányos eszmék terjesztése pedig csak zavart kelt a társadalomban”. Arról azonban lehet írni – jegyezte meg némi iróniával Szaltikov-Scsedrin –, hogy „a rendőri szervek a törvényesség keretei között lépjenek fel, és arról is, hogy ne akadályozzák a zemsztvo intézményeket a törvény által biztosított jogaik gyakorlásában.”⁹³⁶

Lorisz-Melikov 1881 januárjában újabb feljegyzést készített arról, hogy miként lehetne a társadalmat képviselői révén bevonni a törvény-előkészítő munkába.⁹³⁷ Ebben a tervezetében a belügyminiszter éppúgy elhatárolódott a nyugati képviseleti rendszerektől, mint azoktól az elképzelésektől, amelyek az orosz történelem valamilyen korábbi intézményét igyekeztek feltámasztani. Helyettük azt javasolta, hogy térjenek vissza a jobbágyfelszabadítás előkészítése során alkalmazott gyakorlathoz, vagyis hozzanak létre az egykori Szerkesztő Bizottságok (*Редакционные комиссии*) mintájára Szentpéterváron két úgynevezett előkészítő bizottságot. Az egyiket az igazgatási és gazdálkodási feladatok, míg a másikat a pénzügyi kérdések áttekintésére. Lorisz-Melikov szerint a bizottság tagjait az uralkodó nevezné ki egyfelől azok köréből, akik a központi kormányzati szervekben dolgoznak, másfelől pedig azokéből, akik tudományos tevékenységük vagy gyakorlati tapasztalataik alapján képesek érdemben közreműködni ebben a munkában. Az utóbbiakkal kapcsolatban a belügyminiszter fontosnak tartotta megjegyezni, hogy csak azok jöhetnek szóba, akik kellőképpen megbízhatóak. Elképzelése szerint, miután ez a két előkészítő bizottság elvégezte munkáját, javaslataik az úgynevezett általános bizottság elé kerültek volna. Ebben a bizottságban helyet kaptak volna az előkészítő bizottságok elnökei és egyes tagjai, továbbá a zemsztvok és a nagyobb városok választott képviselői is, mégpedig minden kormányzóságból és jelentősebb városból két-két delegátus. Ez az általános bizottság Lorisz-Melikov elképzelése szerint legfeljebb két hónapon át ülésezne és készítené el törvényjavaslatait. Ezek a javaslatok – miután megtörtént annak meghatározása, hogy mely minisztérium illetékességébe tartoznak és azok tartalmát az arra jogosult minisztérium vezetője ellenjegyezte – az Államtanács elé kerülnének, ahol annak általános ülésén megvitatnák azokat. A belügyminiszter szerint érdemes lenne az Államtanács tagságát kiegészíteni 10-15 olyan személlyel, akik különböző társadalmi intézmények képviselőiben nyernének mandátumot kivételes tudásuk,

⁹³⁴ A találkozón elhangzottakra vonatkozóan lásd *Несколько слов по поводу вопросов злобы дня // Отечественные записки, 1880 / сентябрь, стр. 140–141.*

⁹³⁵ Муromцев, С. А.: *В конце 1880 года // Статьи и речи: Из общественной хроники 1880–1886, Вып. 3. М. 1910. стр. 48–49.*

⁹³⁶ Н. Салтыков (М. Е. Щедрин): П. В. Аннекову (20 сентября / 2 октября 1880. Париж) // *Собрание сочинений, т. XIX. кн. 1.: Письма 1876–1881, М. 1976. стр. 173–174.*

⁹³⁷ Лásд Доклад М. Т. Лориса-Меликова о привлечении представителей населения к законосовещательной деятельности (от 28-го января 1881 года) // *Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 279–285.*

tapasztalatuk és képességeik alapján.⁹³⁸ A belügyminiszter elképzelése szerint az előkészítő bizottságok 1881 őszén kezdenék el munkájukat, míg az általános bizottság összehívására 1882 elején kerülhetne sor.⁹³⁹

Ha összehasonlítjuk Lorisz-Melikov korábbi, 1880 áprilisában készült javaslatait az 1881 januáriakkal, akkor a legfontosabb különbség a kialakítandó képviseleti rendszer rekrutációjában mutatkozott meg. Az első, felettébb óvatos javaslat még csak azt tanácsolta, hogy a törvény-előkészítő munkába bekapcsolódó helyi képviselőket nem választással, hanem a helyi hatalom ajánlásait figyelembe vevő kinevezéssel jelöljék ki. Vagyis míg az 1880-as tavaszi javaslat szerint a törvény-előkészítő munkába bevonandó helyi képviselőket nem megválasztották, hanem kinevezték volna, addig az újabb javaslat már azt kezdeményezte, hogy az általános előkészítő bizottság tagjainak rekrutációjában már érvényesüljön a választásos elv is. Ugyanakkor az nem derült ki a belügyminiszter feljegyzéséből, hogy az Államtanács munkájába bevonni kívánt 10-15 társadalmi képviselő kinevezéssel vagy választással került volna be a magas testületbe. Ennek azonban, mint utóbb kiderült, nem volt jelentősége. Az uralkodó és környezetének többsége ugyanis elvetette az Államtanács társadalmi képviselőkkel történő kibővítését. Ez se választott, se kinevezett formában nem nyerte el az uralkodó tetszését, ami rövid időn belül ki is derült. Lorisz-Melikov újabb javaslatait ugyanis – ahogyan azt 1880 januárjában Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg és Pjotr Valujev tervezeteivel is tették – több fordulóban megvitatták részben az uralkodóval, részben legszorosabb politikai környezetével.⁹⁴⁰ Ezek a februárban megtartott találkozók többé-kevésbé ugyanazok voltak jelen, mint akik egy évvel korábban is részt vettek a hasonló tartalmú megbeszéléseken. A különbség legfeljebb csak annyi volt, hogy a régiek – Alekszandr Alekszandrovics nagyherceg, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, Alekszandr Adlerberg gróf, Szergej Uruszov herceg – mellett új szereplőként bekapcsolódott még maga Lorisz-Melikov, továbbá két közeli munkatársa, Alekszandr Abaza pénzügyminiszter és Dmitrij Nabokov, az igazügyi tárca feje, valamint Dmitrij Szolszkij, az Állami Ellenőrzési Hivatal vezetője.

Miután az alkotmányozás ügyében az orosz társadalom nagy többsége – leszámítva a nemességet, a hivatali elit és a „vegyesrendű” értelmiség egy részét – továbbra is teljes érdektelenséget mutatott, az uralkodó joggal érezhette úgy, hogy nincs lépéskényszerben. Ezért aztán a megbeszélés résztvevői különösebb kockázat nélkül vethették el Lorisz-Melikov tervezetének legmerészebb – a képviseleti elvet leginkább érvényesítő – elemeit, végképp eljelentéktelenítve ezzel annak eredeti tartal-

mát. A tanácskozáson jelenlévők – többek között – megegyeztek abban, hogy nem kell előre meghatározni az előkészítő bizottságok számát, vagyis nem biztos, hogy csakis kettőre lesz szükség. Lorisz-Melikovnak azt a javaslatát is elvetették, hogy az előkészítő bizottságok tagjai közül egyesek bekerülhessenek az általános bizottságba. Módosítottak a bizottságba történő bekerülés feltételein is. Az uralkodó környezeté ugyanis úgy találta, hogy az egyes kormányzóságok népességszáma közti jelentős különbség miatt nem lenne méltányos, ha mindegyik azonos módon két-két küldöttest delegálhatna. Ugyanakkor nyitva hagyták azt a kérdést, hogy Szibéria és a birodalom nem oroszok lakta periferiájának (Kaukázus, Lengyel Királyság) képviseletét miként oldják meg. És azt is jobbnak látták, ha az általános bizottság ülését időben nem korlátozzák. A legfontosabb változtatást azonban mégiscsak az jelentette, hogy a különleges tanácskozás résztvevői nem fogadták el Lorisz-Melikovnak azt a javaslatát, hogy a zemsztvok és városok választott képviselői közül 10-15 delegátus váljék az Államtanács tagjává. Vagyis a társadalmi képviseletnek még ezt a nagyon gyenge formáját sem volt hajlandó II. Sándor elfogadni, ahogy környezetének többsége sem. Ennek ellenére az uralkodó úgy érezte, hogy megtette az első lépést az alkotmányozás felé,⁹⁴¹ mert bár nagyon legyengített formában, de döntésével mégiscsak intézményi keretet biztosított a törvényalkotásban való társadalmi részvételre.

Ez azonban kicsi és korlátozott lépés volt. Már csak azért is, mert az a testület, amit a belpolitikai feszültség hatására végül hajlandó volt II. Sándor elfogadni, még nem volt állandó intézmény. Összehívása kizárólag az uralkodói akaraton múlt. Döntési jogkörrel sem rendelkezett, csak javaslatokkal élhetett. Ráadásul ezek a cár által jóváhagyott ideiglenes előkészítő bizottságok csak részben lettek volna választott testületek, tagságuk ugyanis jórészt kinevezettekkel állt volna, már amennyiben megtörtént volna felállításuk. De nem történt meg, mert azok után, hogy az uralkodó március 1-jén reggel aláírta az ideiglenes előkészítő bizottságok összehívását bejelentő kormányzati közleményt, a Manyezsba tartva a Népakarat terroristái végrehajtották halálos ítéletüket. És ezzel az alkotmányozás ügye ismét évtizedekre lekerült a napirendről.

⁹³⁸Lásd *uo. стр.* 283.

⁹³⁹Lásd Зайончковский, П. А.: Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов, М. 1964. стр. 290.

⁹⁴⁰Az első megbeszélésre 1881. február 5-én az uralkodónál került sor. Itt döntöttek arról, hogy egy külön bizottságot hoznak létre Lorisz-Melikov javaslatainak megvitatására. Ez a bizottság február 9-én és 14-én ült össze a trónörökösnél. A tanácskozások eredményének összefoglalóját február 16-án állították össze, amit az uralkodó másnap írt alá. Lásd Журнал Особого совещания, созванного для обсуждения законопроекта М. Т. Лорис-Меликова // Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013. стр. 286–294.

⁹⁴¹Március 1-jén reggel II. Sándor a trónörökösrel és az uralkodócsalád nagyhercegeivel találkozási jegyzetét meg, hogy az ideiglenes előkészítő bizottságok összehívását bejelentő kormányzati közlemény aláírásával Oroszország megtette az első lépést az alkotmányozás irányába. Lásd Готье, Ю. В.: Борьба правительственных группировок и манифест 29 апреля 1881 года // Исторические записки, М. 1938. № 2. стр. 244–247.

Válogatott bibliográfia

MONOGRÁFIÁK, KÉZIKÖNYVEK, TÖRVÉNYTÁRAK

Összefoglaló munkák

- Ананьич, Б. В. (отв. ред.): Власть и реформы. От самодержавной к советской России, СПб. 1996.
- Джераси, Роберт (Geraci, Robert P.): Окно на Восток: Империя, ориентализм, нация и религия в России, М. 2013. (Első megjelenés: *Window on the East: national and imperial Identities in Late Tsarist Russia*. Ithaca and London, 2001.)
- Каппелер, Андреас (Kappeler, Andreas): Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад, М. 1997. (Első megjelenés: *Russland als vielvoelkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall*. München, 1993.)
- Любавский, М. К.: Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до века, М. 1996.
- Миронов, Б. Н.: Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства, В 2-х томах, СПб, 1999.
- Миронов, Б. Н.: Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века, М. 2010.
- Миронов, Б. Н.: Российская империя: от традиции к модерну, В 3-х томах, СПб. 2014.
- Нольде, Б. Э. (Nolde, Boris): История формирования Российской империи, СПб. 2013. (Első megjelenés: *La formation de l'Empire russe*. 2 vols, Paris, 1952–1953.)
- Пыжиков, А. В. (отв. ред.): Административно-территориальное устройство России. IX–XX века. История и современность, М. 2003.
- Российское государство от истоков до XIX века. Территория и власть, М. 2013.

Reformok

- Чистяков, О. И. – Новицкая, Т. Е. (ред.): Реформы Александра II. М. 1998.
- Джаншиев, Г. А.: Эпоха великих реформ: исторические справки, В 2-х томах, М. 2008. (Első kiadás: 1905).
- Дживелегов, А. К. – Мельгунов, С. П. – Пичета, В. И. (ред.): Великая реформа. Российское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем, В 6-ти томах, М. 1911.
- Дякин, В. С. (отв. ред.): Реформы или революция? Россия 1861–1917. СПб. 1992.
- Головачев, А. А.: Десять лет реформ, СПб. 1872.

- Корнилов, А. А.: Общественное движение при Александре II. (1855–1881): Исторические очерки, Paris, 1905.
- Федоров, В. А. (ред.): Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи, М. 1994.
- Христофоров, И. А.: Судба реформы. Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.), М. 2011.
- Корнилов, А. А.: Крестьянская реформа, СПб. 1905.
- Луковская, Дж. – Дунаева, Н. (ред.): Подготовка судебной реформы 1864 года. Первые законопроекты. Сборник документов, М. 2014.
- Томсинов, В. А. (сост.): Крестьянская реформа 1861 года в России, М. 2012.
- Семенов, Н. П.: Освобождение крестьян в царствование Александра II. СПб. 1889.
- Захарова, Л. Г.: Александр II и отмена крепостного права в России, М. 2011.
- Захарова, Л. Г. – Эклоф, Б. (Eklof, Ben) – Бушнелл, Дж. (Bushnell, John) (ред.): Великие реформы в России. 1856–1874. М. 1992.

Intézmények, államapparátus

- Алексеева, С. И.: Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. СПб. 2006.
- Брошкин, Н. П. (отв. ред.): Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. В 4-х томах. СПб. 1998–2004.
- Государственность России. Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV века–февраль 1917). Словарь-справочник, В 5-ти книгах, М. 1996–2005.
- Институт генераль-губернаторства и наместничества в Российской империи, В 2-х томах, СПб. 2001.
- История Правительствующего сената за двести лет. 1711–1911. В 5-ти томах, СПб. 1911.
- Левенсон, М. А.: Государственный совет, Петроград, 1915.
- Лохвицкий, А. В.: Губерния. Ее земские и правительственные учреждения, СПб. 1864.
- Министерство внутренних дел. 1802–1902. Исторический очерк, СПб. 1901.
- Министерство финансов. 1802–1902. В 2-х томах, СПб. 1902.
- Министерство юстиции за сто лет. 1802–1902. Исторический очерк, СПб. 1902.
- Писарькова, Л. Ф.: Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: эволюция бюрократической системы, М. 2007.
- Писарькова, Л. Ф.: Государственное управление России в первой четверти XIX в.: Замыслы, проекты, воплощение, М. 2012.
- Покровский, С. П.: Министерская власть в России. Историко-юридическое исследование, Ярославль, 1906.
- Раскин, Д. И. (ред.): Министерская система Российской империи, М. 2007.
- Шепелев, А. Е.: Чиновный мир России. XVIII–начало XX в. СПб, 1999.
- Шепелев, А. Е.: Аппарат власти в России. Эпоха Александра I и Николая I. СПб. 2007.

- Шилов, Д. Н.: Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917. Биобиблиографический справочник, СПб. 2002.
- Шилов, Д. Н. – Кузьмин, Ю. А.: Члены Государственного Совета Российской империи. 1801–1906. Биобиблиографический справочник, СПб. 2007.
- Зайончковский, П. А.: Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М. 1978.

Városok, városiasodás

- Hamm, M. F. (ed.): *The City in Russian History*. Lexington, 1976.
- Hamm, M. F. (ed.): *The City in Late Imperial Russia*. 1986.
- Rieber, A. J.: *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*. 1982.
- Копман, Л. В.: Город и городская жизнь в России XIX столетия. Социальные и культурные аспекты, М. 2008.
- Мартин, Александр (Martin, Alexander): Просвещенный метрополис. Создание имперской Москвы. 1762–1855. М. 2015. (Első megjelenés: *Enlightened Metropolis. Constructing Imperial Moscow. 1762–1855*. Oxford, 2013.)
- Миронов, Б. Н.: Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие, Л. 1980.
- Нардова, В. А.: Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика, Л. 1984.
- Нардова, В. А.: Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века, СПб. 1994.
- Писарькова, Л. Ф.: Городские реформы в России и Московская дума. М. 2010.

Zemstvo

- Starr, S. F.: *Decentralization and Self-Government in Russia*. Princeton, 1972.
- Белоконский, И. П.: Земство и конституция, М. 1910.
- Белоконский, И. П.: Земское движение, М. 1914.
- Блинов, Н. Н.: Земская служба, СПб. 1881.
- Верецагин, А. Н.: Земский вопрос в России. Политико-правовые отношения, М. 2002.
- Веселовский, Б. Б.: История земство за сорок лет, В 4-х томах, СПб. 1809–1911.
- Герасименко, Г. А.: Земское самоуправление в России, М. 1990.
- Королева, Н. Г. (отв. ред.): Земское самоуправление в России (1864–1918), В 2-х книгах, М. 2005.
- Куликов, В. В.: Земские учреждения и правительственный контроль. Вторая половина XIX – начало XX в., М. 2001.
- Пирумова, Н. М.: Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века, М. 1977.
- Пирумова, Н. М.: Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в., М. 1986.

- Шутов, А. Ю.: Земские выборы в истории России (1864–1917 гг.). Исследование избирательных систем, М. 1997.
- Шутов, А. Ю.: Российское земство и европейские традиции местного самоуправления. Формирование представительства в местном самоуправлении России и Европы второй половины XIX – начала XX века, М. 2011.

Igazságszolgáltatás

- Давыдов, Н. В. – Полянский, Н. Н. (ред.): Судебная реформа, В 2-х томах, М. 1915.
- Гессен, И. В.: Судебная реформа, СПб. 1905.
- Коротких, М. Г.: Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России, Воронеж, 1989.
- Корф, С. А.: Административная юстиция в России, В 2-х томах, СПб, 1910.
- Попова, А. Д.: «Правда и милость да царствуют в судах» (из истории реализации судебной реформы 1864 г.), Рязань, 2005.
- Судебные уставы 20 ноября 1864 года за 50 лет, В 3-х томах, Петроград, 1914.
- Уортман, Ричард С. (Wortman, Richard S.): Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России, М. 2004. (Első megjelenés: *The Development of a Russian Legal Consciousness*. Chicago, 1976.)

Hadsereg

- Keep, John L. H.: *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia. 1462–1874*. Oxford, 1985.
- Бескровный, А. Г.: Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России, М. 1973.
- Бескровный, А. Г.: Русское военное искусство XIX в., М. 1974.
- Бескровный, А. Г.: Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала, М. 1986.
- Керсновский, А. А.: История Русской армии, В 4-х томах, М. 1992–1994. (Első megjelenés: История Русской армии, В 4-х частях, Белград, 1933–1938.)
- Зайончковский, П. А.: Военные реформы 1860–1870 годов в России, М. 1952.
- Зайончковский, П. А.: Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий, М. 1973.

Jogtörténet

- Гессен, В. М.: Русское государственное право, СПб. 1909.
- Гессен, В. М.: Основы конституционного права, Петроград, 1917.
- Градовский, А. Д.: Начала русского государственного права, В 3-х томах, СПб. 1875–1883.
- Захаров, Н. А.: Система русской государственной власти. Юридическое исследование, Новочеркасск, 1912.
- Зызыкин, М. В.: Царская власть и закон о престолонаследии в России, София, 1924.

- Казанцев, П. Е.: Власть Всероссийского императора. Очерки действующего русского права, Одесса, 1913.
- Коркунов, Н. М.: Русское государственное право, В 2-х томах, СПб. 1892–1893.
- Котляревский, С. А.: Юридические предпосылки русских Основных законов, М. 1912.
- Лазаревский, Н. И.: Лекции по русскому государственному праву, В 2-х томах, СПб. 1908–1910.
- Майков, П. М.: О Своде законов Российской империи, СПб. 1905.
- Нольде, Б. Э.: Очерки русского государственного права, СПб. 1911.
- Палиенко, Н. И.: Основные законы и форма правления в России. Юридическое исследование, Харьков, 1910.
- Романович-Славотинский, А. В.: Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, Киев, 1886.

Rendek

- Emmons, N.: *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation, 1861*. Cambridge, 1968.
- Field, D.: *The End of Serfdom. Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861*. Cambridge, 1976.
- Freeze, G.: *The Estate (Soslovie) Paradigm and Russian Social History* // American Historical Review, February 1986. 11–36. p.
- Jones, R. E.: *The Emancipation of the Russian Nobility*. Princeton, 1973.
- Raeff, Marc: *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York and London, 1966.
- Беккер, Сеймур (Becker, Seymour): Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России, М. 2004. (Első megjelenés: *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*. Northern Illinois, 1985.)
- Блосфельд, Г. Э. (сост.): Сборник законов о российском дворянстве, СПб. 1901.
- Брянцев, М. В.: Русское купечество: социокультурный аспект формирования предпринимательства в России в конце XVIII – начале XX в. М. 1996.
- Дружинин, Н. М.: Юридическое положение крестьян, СПб. 1897.
- Гернет, А. О.: Законодательство о приобретении дворянского достоинства Российской империи, СПб. 1898.
- Гессен, И. В. – Фридштейн, Ф. (сост.): Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего сената и циркулярам министерств, СПб. 1904.
- Гессен, Ю. И.: Закон и жизнь: как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России, СПб. 1911.
- Голицын, Н. Н.: История русского законодательства о евреях, СПб. 1886.
- Готье, Ю. В.: Очерк истории землевладения в России, Сергиев Посад, 1915.
- Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века, М. 2004.
- Иванова, Н. А. – Желтова, В. П.: Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века), М. 2009.
- Яблочков, М.: История дворянского сословия в России, СПб. 1876.

- Ядринцев, Н. М.: Сибирские инородцы, их быт и современное положение, СПб. 1891.
- Якоби, А. И.: Инородцы русского Севера, СПб. 1896.
- Королева, С. И.: Торговое сословие в России, Ленинград, 1996.
- Корелин, А. П.: Дворянство в пореформенной России. 1861–1904. Состав, численность, корпоративная организация, М. 1979.
- Корф, С. А.: Дворянство и его сословное управление за столетие: 1762–1855, СПб. 1906.
- Кошелев, А.: О сословиях и состояниях в России, М. 1881.
- Рикман, В. Ю.: Второе дворянство: сословие почетных граждан в России (общие положения и законодательство). М. 1992.
- Риттих, А. А.: Зависимость крестьян от общины и мира, СПб. 1903.
- Риттих, А. А.: Крестьянский правопорядок, СПб. 1904.
- Романович-Славатинский, А. В.: Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права, СПб. 1870.
- Руновский, Н.: Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование Александра II., Казань, 1898.
- Семевский, В. И.: Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., В 2-х томах, СПб. 1881–1901.
- Знаменский, П.: Приходское духовенство в России со времени реформы Петра, Казань, 1873.
- Знаменский, П.: Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I., М. 1880.

Alkotmányozás

- Берманский, К.: Конституционные проекты царствования Александра II // Вестник права, 1905. № 9. стр. 223–291.
- Гоголевский, А. В. – Ковалев, Б. Н. (сост.): Конституционализм: исторический путь России к либеральной демократии, М. 2000.
- Гоголевский, А. В. – Ковалев, Б. Н. (сост.): Русский конституционализм: от самодержавия к конституционно-парламентской монархии, М. 2001.
- Гоголевский, А. В. – Ковалев, Б. Н. (сост.): Русский конституционализм в период думской монархии, М. 2003.
- Голицын, Н. В.: Конституция гр. Лорис-Меликова // Былое, 1918. № 4–5. стр. 134–193.
- Иорданский, Н. И.: Конституционное движение 60-х годов, СПб. 1906.
- Медушевский, А. Н. (сост.): Конституционные проекты в России XVIII – начало XX в., М. 2000.
- Томсинов, В. А.: Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века, М. 2013.
- Угроватов, А. П. (сост.): Конституционное право России. Основные законы, конституции и документы XVIII – XX веков, М. 2000.
- Щеголев, П. Е.: Из истории конституционных веяний в 1879–1881 гг. // Былое, 1906. № 12. стр. 262–287.

NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZÉSEK

- Богданович, А. В.: Три последних самодержавца. Дневник, М. 1990. (Első kiadás: Москва–Ленинград 1924.)
- Чичерин, Б. Н.: Воспоминания, В 2-х томах, М. 2010. (Első kiadás: М. 1929–1934.)
- Феоктистов, Е. М.: За кулисами политики и литературы. 1848–1896, М. 1991. (Első kiadás: Ленинград 1929.)
- Корф, М. А.: Записки, М. 2003. (Első kiadás: СПб. 1899–1904.)
- Мещерский, В. П.: Воспоминания, М. 2001. (Első kiadás: СПб. части 1-2.: 1897, часть 3.: 1912.)
- Милютин, Д. А.: Воспоминания, В 7-ми томах, М. 1997–2006.
- Милютин, Д. А.: Дневник, В 5-ти томах, М. 2008–2013. (Első kiadás: М. 1947–1950, csak az első négy kötet.)
- Никитенко, А. В.: Дневник, В 3-х томах, М. 2005. (Első kiadás: СПб. 1893.)
- Перетц, Е. А.: Дневник Е. А. Перетца (государственного секретаря). 1880–1883. Москва–Ленинград 1927.
- Половцов, А. А.: Дневник государственного секретаря А. А. Поповцова, В 2-х томах, М, 1966.
- Оболенский, В. А.: Моя жизнь, мои современники, Париж, 1988.
- Суворин, А. С.: Дневник, М. 1992. (Első kiadás: Москва–Петроград, 1923.)
- Урусов, С. Д.: Записки. Три года государственной службы, М. 2009.
- Валуев, П. А.: Дневник (1877–1884), Петроград, 1919.
- Валуев, П. А.: Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел (1861–1876), В 2-х томах, М. 1961.
- Вяземский, П. А.: Старая записная книга. 1813–1877, М. 2003. (Első kiadás: СПб. 1883.)

Névmutató

- Abaza, Alekszandr Agejevics 325, 328
Abaza, Nyikolaj 325
Adlerberg, Alekszandr 128, 323, 328
Adlerberg, Vlagyimir F. 60, 65
Akszakov, Ivan Szergejevics 25, 31, 138
Akszakov, Konsztantyin 139
Akszakova, Vera 25
Alekszandrovics, Alekszandr 317, 323, 328
Anderson, Perry 8, 12, 184
Arakcsejev, Alekszej 54
Aronson, I. M. 302

Bakunyin, Mihail Alekszandrovics 16, 17, 209
Beck, Ulrich 88
Becker, Seymour 181, 183, 186–188, 190, 192
Belinszkij, Visszarion 139
Beljajev, Ivan 253, 255
Benkendorff, Alekszandr Hrisztoforovics 155, 156
Bergyajev, Nyikolaj 208, 209, 233
Berman, Harold J. 8
Berte, Alekszandr 130
Bismarck, Otto Eduard Leopold von 31, 136
Blinov, Ivan 167
Bludov, Dmitrij Nyikolajevics 30, 60, 77, 97, 98, 288
Blum, Jerome 183

Bodin, Jean 7, 9
Bohanov, Alekszandr 169
Botkin, Vaszilij 126
Bradley, Joseph 34
Brafman, Jakov 301
Brok, P. F. 60
Budberg, Andrej 127
Bulgakov, Szergej 205
Bunge, Nyikolaj 223, 325
Butkov, Vlagyimir 98, 148

Corbin, Alain 88
Custine, Astolphe-Louis-Léonor, Marquis de 31

Csaadajev, Pjotr Jakovlevics 16, 139
Csartorijszkij, Adam 282
Cserkasszkij, Vlagyimir Alekszandrovics 28, 29, 31
Csernisev, Zahar 278
Csernisevskij, N. G. 27, 209, 234
Csevkín, K. V. 60
Csicserin, Borisz Nyikolajevics 16, 45, 46, 94, 167, 193–197, 199
Csuprov, Alekszandr 311

Dal, Vlagyimir 138, 185
Dicey, Albert Venn 179, 180
Diderot, Denis 53
Diederiks, Herman A. 88
Dobroljubov 209, 234

Dolgorukov, Vaszilij Andrejevics 47, 60, 63, 65
 Dondukov-Korszakov, Alekszandr Mihajlovics 310, 311
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 192
 Drenteln, Alekszandr Romanovics 318, 319, 323
 Dubel, Leontyij 288
 Dubnov, Simon 288

Engelman, Ivan 252
 Etkind, Alexander 48

Fagyejev, Rosztyiszlav 312
 Fjodorovna, Marija 156
 Flerovszkij, Vaszilij 238
 Florenszkij, Pavel 202
 Fonvizin, Gyenyisz Ivanovics 12
 Frankel, Jonathan 301, 302
 Freeze, Gregory 183, 185
 Frigyes, II., (Nagy) 11

Gagarin, Pavel P. 46, 60, 65, 77
 Georgijevszkij, Alekszandr 297
 Geraci, Robert P. 275
 Gesszen, Jurij 280
 Gesszen, Vlagyimir 180
 Gitelman, Zvi 300, 301
 Golicin, Nyikolaj 297, 298
 Golovacsev, Alekszej 28
 Golovnyin, Alekszandr 28–31, 43, 46, 118, 126, 130
 Gorcsakov, Alekszandr Mihajlovics 28, 31, 77, 174, 175, 310
 Gotye, Juruj 162
 Gradovszkij, Alekszandr 141, 165, 311
 Griffiths, David 281
 Grigorovics, Dmitrij 126
 Gurjev, Dmitrij 54

Gyeljanov, Ivan Davidovics 296, 297
 Gyerzsavin, Gavriil 282

Herzen, Alekszandr Ivanovics 11, 17, 46, 124, 125, 209, 284, 285
 Humboldt, Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von (Alexander von Humboldt) 31
 Humboldt Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand von (Wilhelm von Humboldt) 31

Ignatyev, Nyikolaj Pavlovics 294, 295, 301
 Ignatyev, Pavel 62
 Im Hof, Ulrich 289
 Iván, IV. (Rettenetes) 138, 140, 254
 Ivanovics, Fjodor 255

Jakovenko, VI. I 113
 Janszon, Julij 304
 Jermak, 268

Kahanov, Mihail 325
 Kankrin, Jegor 221, 223, 285
 Kappeler, Andreas 268, 271, 273–276, 278, 300
 Karakozov, Dmitrij 44–46, 85, 303, 323, 324
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 12, 145
 Katalin, II., (Nagy) 12, 13, 15, 24, 32, 51, 53, 69, 84, 86, 145, 153, 157, 161–166, 183, 187, 189, 202, 212, 214, 218, 219, 226, 234, 236, 237, 240, 245, 256, 258, 278, 280–282

Katkov, Mihail 94, 124–126
 Kavelin, Konsztantyin Dmitrijevis 16, 27, 31, 45, 46, 118
 Kiszeljov, Pavel Dmitrijevis 31, 56, 58, 61, 249, 288–291
 Klier, John Doyle 278, 280, 283, 295, 302
 Kljucsevszkij, Vaszilij O. 61, 136
 Knyazkov, Szergej 141
 Korf, M. A. 60
 Korf, Nyikolaj 77, 167, 168

Korkunov, Nyikolaj 140, 141, 268, 270, 272, 277
 Kornijlov, Alekszandr 112
 Koseljov, Alekszandr 28, 94
 Kotsonis, Yanni 308
 Kovalevszkij, Jevgraf 126, 129
 Krabbe, Nyikolaj 30
 Krilov, Ivan Andrejevics 12

Lambroza, Shlomo 295, 302
 Lanszkoj, Szergej Sztjepanovics 28, 31, 57, 58, 60, 64, 74
 Lazarevszkij, Nyikolaj 140, 141, 145
 Lilienthal, Max 289
 Lindblad, J. Thomas 88
 Ljovsin, Alekszej 28, 58–60
 Ljubavszkij, 269
 Loris-Melikov, Mihail Tarielovics 27, 311, 322–329
 Lux, Leonyid 209
 Lyashchenko, Peter I. 70, 71

Makov, Lev Szavvics 318–320, 323
 Malia, Martin Edward 12, 17
 Melnyikov, Pavel Petrovics 28, 29, 37–39
 Merezkovszkij, Dmitrij 142
 Mescserszkij, Vlagyimir 322
 Mihajlovics, Alekszej 255
 Miklós, I. 14, 15, 21, 25, 29–31, 35, 37, 40, 44, 46, 54–57, 64, 84, 101, 124, 131, 143, 144, 153, 155, 156, 166, 167, 175, 176, 184, 188, 206, 209, 213, 214, 264, 284–288, 290, 291, 305
 Miklós, II. 143, 299
 Miljukov, Pavel 161, 162
 Miljutyin, Dmitrij Alekszejevics 27, 28, 31, 40–43, 45, 110, 113, 294, 310, 315–317, 323
 Miljutyin, Nyikolaj Alekszejevics 27, 28, 31, 64, 73–76, 104, 113, 118
 Miller, Alekszej 280, 285

Mirabeau, Honoré-Gabriel Riquetti, de 11
 Mironov, Borisz 87, 205, 238, 240
 Mordvinov, Nyikolaj 54
 Muhanov, Nyikolaj 128
 Muravjov, Mihail 60, 65, 324
 Muravljev, Mihail Nyikolajevics 46, 47
 Muromcev, Szergej 311, 326, 327

Nabokov, Dmitrij 328
 Nagyezsgyin, Nyikolaj 139
 Napóleon, I. 15, 153, 242
 Napóleon, III. 135
 Nathans, Benjamin 278, 293, 298
 Nazimov, Vlagyimir 60, 62
 Norov, Avraam 126
 Novikov, Nyikolaj Ivanovics 12
 Novoszilcev, Nyikolaj 312

Nyekraszov, Nyikolaj 126
 Nyikityenko Alekszandr Vasziljevics 128, 129
 Nyikolajevics, Alekszandr lásd Sándor, II.

Obelenszkij, Dmitrij 131
 Orlov, Alekszej Fjodorovics 31, 60, 62, 97
 Osztrovszkij, Alekszandr 126

Pál, I. 29, 53, 69, 136, 137, 145, 156, 165, 183, 242, 243, 248, 264
 Palen, Konsztantyin 297, 298
 Palijenko, Nyikolaj 141
 Panyin, Viktor 31, 64, 77
 Pavlovics, Mihail 29
 Pavlovna, Jelena 27, 29–33
 Peretc, Jegor 148, 318
 Péter, I., (Nagy) 7, 9–12, 15, 17, 24, 32, 102, 113, 136, 140, 143, 145, 147, 151, 153, 157, 159–162, 165, 170, 183–186, 188, 200–202, 205, 240–242, 248, 250, 255, 256, 262, 311
 Péter, III. 12, 186, 256

Péter, IV. 45
 Petrovna, Jelizaveta 243, 255
 Petrovsky-Shterm, Yohanan 284, 285
 Plavszkij, Alekszandr 99
 Pobedanoszcev, Konsztantyin Petrovics 98, 99
 Pogogyin, Mihail Petrovics 22, 23, 94
 Polovcov, Alekszandr 23, 148, 313
 Poszjet, Konsztantyin Nyikolajevics 38, 39
 Potockij, Sztanyiszlav 282
 Puskin, Alekszandr 174
 Putyatyin, Jefimij 129, 130

Raeff, Marc 12, 17
 Ragyiscsev, Alekszandr Nyikolajevics 12, 252, 257
 Rejtern, Mihail Hrisztoforovics 28–31, 34–36, 42, 77, 106
 Richelieu, Armand Emmanuel 174
 Rieber, Alfred Joseph 34, 47, 97, 110
 Romanov, Konsztantyin Nyikolajevics 23, 29, 30, 62, 118, 126, 127, 309, 310, 313, 314, 316, 318–322, 328
 Rosztovcev, Jakov Ivanovics 26, 27, 60, 63, 64
 Rosztjyiszlavov, Dmitrij 205
 Rumjancev, Szergej 53, 54

Sándor, I. 15, 24, 25, 32, 37, 51–54, 89, 120, 145, 146, 151, 153, 155, 157, 165, 166, 183, 184, 214, 221, 234, 242, 278, 282–284, 312
 Sándor, II. 18, 22–26, 28–31, 36, 40, 42–47, 49, 50, 54, 56–60, 62–65, 76, 77, 85, 97, 100, 111, 124, 125, 127, 128, 131, 153, 156–158, 161, 168, 174, 175, 188, 198, 209, 213, 290–293, 295, 303, 310, 314, 315, 317, 318, 322, 323, 325, 329
 Sándor, III. 153, 154, 157, 295, 298, 299, 318

Schelling, Fridrich 16
 Selgunov, Nyikolaj 234
 Slezkine, Yuri 290
 Stanislawski, Michael 285
 Starr, Frederick Stephen 177
 Stiglic, Alekszandr Ljudvigovics 108
 Suvalov, Andrej 44
 Suvalov, Pjotr Andrejevics 27, 41–47, 303

Szaltikov-Scsedrin, Mihail 73, 74, 126, 174
 Szaltikov-Scsedrin, Pavel 327
 Szamarin, Jurij Fjodorovics 27, 28, 31, 118
 Szeliversztov, Nyikolaj 310
 Szilágyi Ákos 19
 Sziversz, Jakov 258
 Szkalkovszkij, Alekszandr 325
 Szkalon, Vaszilij 311
 Szolszkij, Dmitrij 148, 328
 Szperanszkij, Mihail Mihajlovics 145, 181, 271, 312
 Sztojanovszkij, Nyikolaj Ivanovics 98, 99
 Sztroganov, Alekszandr 288
 Szuvorov, Alekszandr 47
 Szűcs Jenő 9

Tallár Ferenc 11
 Tatarinov, Valerian 110
 Tolsztoj, Dmitrij Andrejevics 43
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 126
 Turganyev, Ivan Szergejevics 126
 Turgenyev, Nyikolaj Ivanovics 16, 209
 Turkul, Ignatyij 288

Tyimasev, Alekszandr Jegorovics 85, 128
 Tyutcsev, Fjodor Ivanovics 25, 31

Unkovszkij, Alekszej 28
 Uruszov, Szergej 148, 313, 318, 319, 328
 Uszpenszkij, Borisz 139, 140
 Uvarov, Szergej 288, 289

Valujev, Pjotr Alekszandrovics 23, 27, 28, 75–77, 85, 206, 310, 312, 314, 316–318, 321, 323, 328
 Vaszilcsikov, Alekszandr 304
 Vaszilcsikov, Illarion 293
 Verescsagin, Nyikolaj 307
 Verescsagin, Vaszilij 307
 Veszlovskij, Boris 82
 Vitte, Szergej 170
 Vjazemskij, Pjotr 126
 Voltaire 53
 Vroncsenko, Fjodor 288

Wirtschafter, Elise Kimerling 18
 Wortsman, Richard S. 97

Zajoncskovszkij, Pjotr 168, 169
 Zakrevszkij, Arszenyij Andrejevics 167, 168
 Zamjatnyin, Dmitrij 28, 30, 174
 Zarudnij, Szergej Ivanovics 99
 Zelenoj, Alekszandr 28
 Zubov, Valerian 282

Zsbankov, D. Ny. 113

Tárgymutató

- Alaptörvények (Основные законы) 137, 140, 141
- alattvaló (подданный) 7, 9, 11, 12, 18, 48, 79, 91, 102, 103, 113, 144, 169, 170, 179, 181, 182, 188, 192, 212–215, 225, 230, 241, 244, 255, 268–270, 272, 276–284, 286, 289–291, 295, 298, 300, 301
- alkotmány (конституция) 9, 15, 16, 18, 23, 49, 135, 136, 140–142, 146, 179, 180, 196–200, 277, 304, 309–313, 315, 320, 321, 326, 327
- alkotmányozás 19, 23, 75, 77, 193, 197, 212, 309–311, 313, 315, 317, 320, 322, 323, 328, 329
- Állami Bank (Государственный Банк) 35, 107–109
- Állami Ellenőrzési Hivatal (Государственный контроль) 109, 110, 147, 172, 328
- állami javak kamarái (палаты государственных имуществ) 176, 248
- Állami Kancellária (Государственная канцелярия) 98, 99, 148, 313, 318
- Államkincstár (Государственное казначейство) 107, 108, 149
- Államtanács (Государственный совет) 30–32, 60, 65, 76, 77, 85, 97–99, 112, 114, 137, 143, 144, 146–148, 155–157, 167, 177–179, 229, 237, 294, 295, 309, 313, 316, 318, 319, 325, 327–329
- az uralkodó személyes kancelláriája (Собственная его императорского величества канцелярия) 31, 98, 137, 153, 155, 156, 216
- I. ügyosztály (I. отделение) 137, 155, 156, 316
- II. ügyosztály (II. отделение) 31, 60, 97, 137, 155–157, 191, 288, 316
- III. ügyosztály (III. отделение) 27, 60, 128, 137, 155–157, 288310, 316, 318, 319, 323, 325
- IV. ügyosztály (IV. отделение) 137, 156, 157, 316
- V. ügyosztály (V. отделение) 56, 137, 156, 316
- VI. ügyosztály (VI. отделение) 137, 156, 316
- becsületbíróágok (совестные суды) 96, 287
- békebírók (мировые судья) 100, 101
- békebírók gyűlése (съезд мировых судей) 101
- békeltető közvetítők (мировые посредники) 66, 260
- beltelek (усадебная оседлость) 59, 66, 67, 71, 103, 261

- beosztás (должность) 99, 112, 176, 222, 242
- bérmunkás (наймит) 231, 235, 238, 253, 282
- bírói kamarák (судебные палаты) 101, 163, 166, 317
- bürokrácia, bürokratikus apparátus (бюрократия, бюрократический аппарат) 10, 31, 32, 43, 45, 47, 51, 62, 75, 86, 97, 98, 111, 112, 130, 151, 155, 156, 169, 177, 178, 188, 198, 209, 238, 270, 273, 287, 305, 306, 318
- Céhes szabályzat (Устав цехов) 234, 235
- céhesek (цеховые) 182, 212, 213, 216, 225, 226, 230–237
- cenzúra 24, 25, 118, 119, 124–133, 151, 205, 326
- csendőrség 27, 31, 44, 45, 47, 60, 65, 156, 303, 310, 318, 319, 323–325
- diffidatio 8
- egyeduralmi monarchia (самодержавная монархия) 135, 137, 138, 140–142
- Egyetemi Szabályzat (Университетский устав) 117, 119
- Egyetemi Tanács (Университетский Совет) 119
- Egyházi reglame (Духовный регламент) 137, 141
- éhínség 49, 69, 304
- értelmiség (интеллигенция) 16–18, 80, 196, 205, 208, 209, 225, 231, 238, 290, 328
- faluközösség (община) 11, 16, 17, 19, 49, 56, 59, 67–70, 79, 102, 103, 180, 223, 229, 230, 242–244, 249, 260, 264, 305–309, 317
- falusiak (сельские обыватели) 49, 66, 81, 87–89, 116, 177, 181, 182, 212, 216, 226, 233, 239–241, 247–249, 252, 257, 260, 261
- fejadó (подушная подать) 56, 182, 186, 190, 191, 203, 207, 214, 218, 227, 229, 232, 234, 240–242, 244, 248, 249, 251, 261, 265, 279, 281, 307
- felonia 8
- felső paraszti ítélőszék (верхняя расправа) 96
- felsőfokú női kurzusok (женские курсы) 123
- főkormányzó (генерал-губернатор) 44, 47, 60, 62, 159, 164–168, 262, 271, 278, 292, 293, 299, 321, 322, 324
- főkormányzóság (генерал-губернаторство) 159, 164, 210, 275, 299, 309
- földhasználati-iparűzési adó (поземельно-промысловая подать) 249
- gilde (гильдия) 84, 181, 182, 212–223, 226, 235, 243, 274, 280, 286, 292, 299
- Habeas Corpus 9
- hadbiztosi hivatalok (интендантские управления) 114
- helyi alsóbb bíróság (нижний земский суд) 95, 163
- helyi felsőbb bíróság (верховный земский суд) 95, 163
- helytartó (наместник) 30, 72, 95, 155, 159, 164, 165, 258
- helytartóság (наместничество) 159, 164, 170, 280
- idegenek (инородцы) 48, 143, 213, 244, 265, 268–280, 283–285
- „keleti” idegenek („восточные” инородцы) 270, 273, 274, 276

- letelepedettek (оседаемые) 271–275
- nomádok (кочевые) 269–275
- vándorlók (бродячие) 271
- „nyugati” idegenek („западные” инородцы) 270, 272
- zsídók (евреи) 172, 210, 215, 269, 270, 277–302
- letelepedési övezet (черта оседлости) 215, 280–284, 286, 287, 289, 290, 292, 296, 298, 300, 301
- numerus clausus 297, 298, 300
- ideiglenesen kötelezett (временнообязанные) 19, 55, 64, 67, 70, 71, 198, 261
- intézkedések (приказы) 10, 161, 165
- inventárium 60
- írni-olvasni tudás (грамотность) 24, 116, 121, 171, 204, 232
- Isten Felkentje (Помазанный Божий) 103, 138, 142, 144
- járás (уезд) 19, 66, 72, 74, 78–82, 87, 95, 101, 104, 105, 159, 161, 163, 177, 178, 187, 189, 200, 220, 260, 281, 287, 289, 292, 299, 306, 317, 324
- járási ítélőszékek (волостные суды) 102
- jobbágyok (крепостные) 12, 15, 16, 22, 27, 31, 44, 49, 51–75, 86, 87, 96, 102–104, 106, 111, 113, 120, 124, 125, 131, 153, 155, 171, 181, 183, 186, 189, 191–198, 213, 226, 228, 239–241, 245–252, 255–260, 266, 304, 305, 308, 325, 327
- állami (kincstári) parasztlak (государственные /казённые/ крестьяне) 53, 56, 71, 74, 95, 96, 121, 156, 163, 228, 239, 243, 245, 247–250, 252, 265, 271, 272
- egyházi parasztlak (церковные крестьяне) 207, 245, 248
- földesúri parasztlak (помещичьи крестьяне) 53, 56, 58, 61, 65, 66, 70–72, 113, 171, 228, 239, 240, 243, 245, 247–252, 255, 256, 259, 265
- gazdasági parasztlak (экономические крестьяне) 239, 245
- manufaktúrákban szolgáló parasztlak (посессионные крестьяне) 214, 231, 239, 245
- uralkodóházi (udvari) parasztlak (удельные /дворцовые/ крестьяне) 53, 71, 243, 245, 247, 248, 250–252, 259
- jogállam 146, 158, 179, 180
- jogi dualizmus (правовой дуализм) 102, 103, 306
- joguralom 146, 158, 179, 180, 209
- jövedelem, illetmény (жалованье) 101, 111, 112, 175, 202, 219, 221, 231
- katonai körzetek (военные округа) 114
- Katonai szabályzat (Устав воинский) 114, 136, 137, 294
- kereskedők (купцы) 48, 53, 79, 84, 91, 92, 111, 171–173, 181, 182, 189, 192, 204, 205, 212–227, 229, 232, 233, 235, 237, 238, 242, 243, 249, 265, 266, 271–274, 278–284, 286, 287, 291, 292, 299
- Kézműves rendtartás (Ремесленное положение) 234, 236
- kézművesek (ремесленники) 84, 87, 182, 207, 212, 213, 216, 220, 221, 225, 226, 230–238, 241, 242, 265, 271, 279, 280, 282, 283, 291, 292, 298
- kincstári kamarák (казенные палаты) 165, 166, 176, 248
- kinevezett atamán (наказный атаман) 262, 264
- kispolgárok (мещане) 53, 84, 92, 182, 191, 192, 204, 212–214, 216, 224–238, 243, 249, 266, 271, 272, 276, 278, 280–283

kollégiumok (коллегии) 10, 120, 149–151, 157, 161, 165–167, 173
 kormányzó (губернатор) 27, 72, 78, 85, 95, 101, 105, 150, 155, 158–161, 164–167, 176–178, 180, 187, 262, 287–289, 292, 306, 317, 324
 kormányzóság (губерния) 48, 54, 59–62, 64, 66, 69, 72, 74, 75, 77–82, 85, 87, 89, 95, 104, 120, 122, 150, 155, 157, 159–171, 176, 178, 183, 184, 187, 189, 198–200, 229, 244, 252, 260, 269, 270, 278, 280, 281, 292, 299, 306–308, 316, 317, 323, 324, 327, 329
 kormányzósági hivatalok (губернское присутствие) 80, 160, 162, 165, 176
 kormányzósági magisztrátus (губернские магистраты) 95
 kormányzósági parasztügyi hivatalok (губернские присутствия по крестьянским делам) 66
 koronahatóság (коронная инстанция) 72, 75, 80, 93, 95, 105, 150, 159, 161, 163, 168, 170, 180, 187, 273, 275, 278, 317
 kozákok (казаки) 77, 143, 182, 239–241, 261, 262, 264–268
 kölcsönös felelősségvállalás (круговая порука) 307
 költségvetés (государственная роспись) 22, 39, 41, 42, 58, 82, 91, 105–111, 125, 147
 Könyvnyomtatási Ügyek Főigazgatósága (Главное управление по делам книгопечатания) 129
 körzet (волость) 56, 66, 100, 101, 114, 163, 177, 178, 260
 körzeti bíróságok (окружные суды) 66, 100, 101, 114, 163, 260
 közvélemény (общественное мнение) 24, 32, 34, 46, 58, 62, 110, 122, 124, 125, 128, 146, 303, 319

krími háború 21, 22, 31, 35, 41, 57, 58, 106, 112, 124, 125, 275, 290
 különleges ellenőrző kamarák (особые контрольные палаты) 110
 Legfelsőbb Büntetőbíróság (Верховный уголовный суд) 46
 Legfelsőbb Intéző Bizottság (Верховная распорядительная комиссия) 27, 323–325
 Legfelsőbb Vizsgálóbizottság (Верховная следственная комиссия) 46, 324
 megváltási megállapodás (выкупная сделка) 55, 70
 megváltási pénzt (выкупные платежи) 70, 227, 229, 256, 259
 Miniszterek Bizottsága (Кабинет министров) 26, 137, 144, 147–149, 151–153, 155, 179, 297, 316, 317, 321, 323
 Miniszterek Tanácsa (Совет министров) 26, 75, 126, 127, 129, 130, 152, 153, 155, 157, 179, 316
 minisztériumok (министерства)
 Állami Javak Minisztériuma (Министерство государственных имуществ) 31, 56, 58, 60, 61, 121, 156, 241, 249, 288, 306, 310, 317
 Belügyminisztérium (Министерство внутренних дел) 27, 31, 37, 58, 62, 73, 81, 85, 104, 105, 121, 126, 129, 131, 133, 150–152, 157, 166, 167, 170, 218, 230, 237, 239, 292, 294, 310, 312, 317, 325
 Hadügyminisztérium (Военное министерство) 40, 110, 112, 114, 115, 126, 262, 294
 Igazságügyi Minisztérium (Министерство юстиции) 64, 100, 166, 170, 306, 310

Imperatori Udvar és Birtokok
 Minisztériuma (Министерство императорского двора и уделов) 241, 251, 323
 Közlekedési Minisztérium (Министерство путей сообщения) 37, 38
 Külügyminisztérium (Министерство иностранных дел) 149
 Népművelési Minisztérium (Министерство народного просвещения) 42, 43, 121–123, 125, 126, 129–131, 150, 170, 292, 297, 298
 Pénzügyminisztérium (Министерство финансов) 34, 35, 109–111, 150–152, 166, 306
 Tengerészeti Minisztérium (Морское министерство) 30, 118, 125, 126
 mir (мир) 67, 103
 nemesi gyűlések (дворянские собрания) 72, 75, 127, 161, 183, 187, 197, 198, 264, 313, 314, 319
 nemesi kiváltságlevél (Жалованная грамота дворянству) 256
 nemesség (дворянство)
 örökletes nemesek (потомственные дворяне) 84, 173–175, 177, 178, 187–191, 212, 213, 239, 245, 255, 265, 274, 276
 személyes nemesek (личные дворяне) 17, 84, 172, 173, 187, 189–191, 213, 215, 225, 229
 nem szolgáló kozák (неслужилые казаки) 267
 népességszám 49, 86, 329
 népfelkelők (ополченцы) 83, 114
 népszámlálás (ревизия) 190, 210, 223–227, 230–232, 237, 240, 244, 278, 280, 295, 300
 néptanodák (народные училища) 120
 nyugatosok (западники) 16
 őhitűek (старообрядцы) 155, 205, 210, 324
 Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteménye (Полное собрание законов Российской империи) 143, 155
 Orosz Birodalom Törvénytára (Свод Законов Российской империи) 143
 Országgyűlési törvénykönyv (Сборное Уложение) 241, 255
 osztásföld (надел) 19, 55, 56, 59, 60, 63–68, 70, 71, 103, 242, 245, 249, 251, 259, 261, 265, 304
 osztásföld újrafelosztása (передел) 68
 örökbirtok (вотчина) 7, 202, 254
 papság (духовенство) 79, 142, 171–173, 181, 182, 191, 200, 202–208, 210, 212, 216, 222–225, 228, 242, 315, 324
 paraszti ítélőszék (нижняя расправа) 96, 102
 parasztok (крестьяне) 12, 17, 19, 23, 49, 51, 53–60, 62–72, 74, 79, 81, 82, 87, 92, 95, 96, 102–104, 111, 121, 156, 163, 169, 180–182, 191, 196, 198, 213, 223–230, 233, 234, 236, 238–261, 265, 271–273, 276, 278, 279, 281–283, 290, 304–308, 312, 324, 326
 prémmel adózók (ясачные) 271, 274
 Rangtábla (Табель о рангах) 10, 44, 147, 170, 171–176, 188–190, 216, 221, 222, 230
 reguláló állam 9, 32, 161
 robot (барщина) 53, 65, 70, 245–247, 256, 261
 rossz termés (неурожай) 49, 51, 68, 69

sajtó 18, 24–26, 32, 34, 94, 124–132, 155,
195, 197, 301, 309, 322, 324–326
sávonkénti művelés (чересполосная
обработка) 67

szabad földművesek (вольные
хлебопашцы) 53, 55, 243, 247, 253,
254, 265
személyi igazolvány (паспорт) 216, 217
Szenátus (Сенат) 10, 99, 101, 131, 137,
144, 150, 156–159, 164, 165, 167, 171,
179, 186, 189, 203, 217, 255, 270, 306,
317, 326
Szenátust irányító főügyész (генерал-
прокурор) 157
Szerkesztő Bizottságok (Редакционные
комиссии) 327
Szinódus (Синод) 137, 202, 203
szlavofilek (славянофилы) 15, 16, 25, 31,
59, 139, 209, 305, 311
szokásjog (обычное право) 102, 103,
136, 180, 260, 274, 306, 308
szolgálati birtok (поместье) 7, 171, 255

telepések (колонисты) 248, 273, 284
természetes alattvalók (природные
подданные) 268, 270, 276–278, 282,
283, 291, 300
testi fenyegetés (телесные наказания) 112,
113, 124, 182, 183, 186, 190, 191, 204,
207, 210, 214, 219, 226, 236, 257, 259,
274
tisztletbeli polgárok (почетные
граждане) 17, 84, 172, 173, 182, 189,
207, 212–218, 224, 225, 232, 237, 238,
243, 278
Titkos Bizottság (Секретный комитет)
54, 60, 62, 63, 128, 129
titkosrendőrség 31, 44–47, 63, 128, 155,
303, 323
Törvényalkotó Bizottság (Комиссия
Уложения) 162

uradalmi cselédek (дворовые люди) 61,
66
úrbér (оброк) 60, 65, 70, 71, 245–249,
251, 261

választójog 84, 91–94, 213, 311
választott atamán (избранный атаман)
262, 264
városi magisztrátusok (городские
магистраты) 95, 294
Városi rendtartás (Городское
положение) 32, 84, 85, 90, 93, 94,
217, 227, 236, 294, 299
városlakók (городские обыватели) 87,
91, 93, 172, 212, 214, 225–228, 231,
232, 301
vasárnapi iskolák (воскресные школы)
120
vasútépítés 22, 29, 35–42, 117
vegyesrendűek (разночинцы) 17, 18, 84,
209, 225, 233, 328
vizsgálóbírók (судебные следователи)
101, 104–106

zárszámadás (отчет по исполнению
государственной росписи) 110, 125
zemsztvo (земство) 5, 18, 31, 72–74, 77,
78, 80–84, 104, 106, 111, 113, 121,
135, 161, 168, 181, 195, 198–200, 231,
293, 299, 304, 307–309, 313, 314, 316,
317, 319, 326, 329
zemsztvo-elöljáróságok (земские
управы) 80
zemsztvo-gyűlés (земское собрание)
77, 79, 80, 198, 309, 320, 321
zemsztvo-járandóság (земские
повинности) 244, 251, 265, 273
zemsztvo-képviselők (земские
гласные) 51

X 263823

Sz. Bíró Zoltán

Az elmaradt alkotmányozás

Az elmaradt alkotmányozás

n

X-263823

947

B67

Sz. B

ISBN 978 963 276 287 6

9 789632 762876

3480 Ft

OSIRIS

